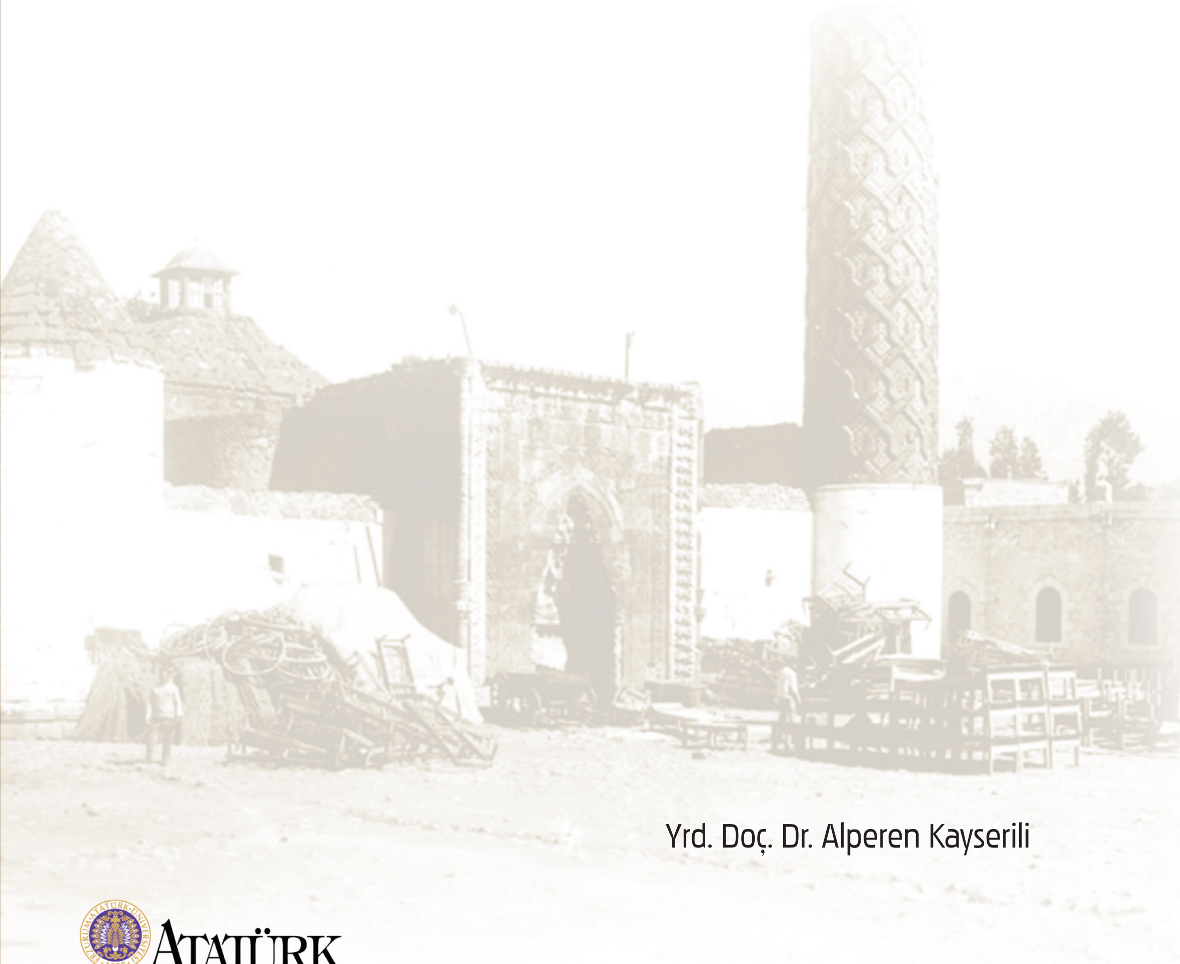
Erzurum
ŞEHRİ'NİN KÜLTÜREL COĞRAFYASI
(Maddi Kültür Öğelerine Göre)

Yrd. Doç. Dr. Alperen Kayserili

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

Erzurum - 2014

Eser Adı: Erzurum ŞEHRİ'NİN KÜLTÜREL COĞRAFYASI (Maddi Kültür Öğelerine Göre)

Eserin Sahibi : Yrd.Doç.Dr. Alperen Kayserili

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI NO : 1036
Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No : 130
Araştırma Serisi No : 55

ISBN NO : 978-975-442-556-7

Kapak & Dizayn : Muhammet S. KARACA

Kapak Fotoğrafı: Dr. İ.Cemil ÖZYAZICI

Baskı : Zafer Ofset
Yenikapı Caddesi No.1
25100 Yakutiye / ERZURUM
Tlf: 0442 234 22 85 • www.zafermedyaofset.com

Biricik kızım Aybüke Tuana'ya ithafen

Sunuş

Erzurum kültür şehridir. Binlerce yıla dayalı bir yaşam geleneği vardır. Medeniyetler beşiği Anadolu'nun, medeniyet çeşitliliğiyle beslenen kadim bir toprak parçasıdır. Dahası, sadece üzerinde medeniyetlerin yaşadığı değil, aynı zamanda bir ticaret güzergahında olması dolayısıyla çok uzak medeniyetlerin dahi geçiş noktası, uğrak yerlerinden biridir. Bu yüzden beslenme kaynağı çoktur, çeşitlidir Erzurum'un.. bu yüzdendir ki, alabildiğine derin, boyutlu ve kadim bir kültür hazinesine sahiptir.

Üniversitemiz öğretim üyelerinden Yard.Doç.Dr. Alperen Kayserili'nin büyük bir emekle hazırlamış olduğu "Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası" adlı çalışma da yaşadığımız bu coğrafyanın ne denli zengin bir kültüre sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle şehrin maddi kültür unsurlarını önplana çıkaran ve bunları irdeleyip haritalandıran bu çalışmanın Erzurum'un entelektüel dağarcığına ciddi katkılar sağlayacağına inancım tamdır.

Erzurum bir hazinedir. Bu hazinenin önemli bir kısmını aydınlatan bu eserin yazarı sayın Kayserili'ye teşekkür eder, çalışmalarının bundan sonra da aynı ciddiyet ve başarıyla devam etmesini dilerim.

Prof.Dr. Hikmet KOÇAK
Rektör

Önsöz

Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası adlı bu araştırmada, Erzurum Şehri'nin sahip olduğu maddi kültür varlıklarının ortaya çıkış kaynağı, yayılışı, dağılışı sebep ve sonuç ilişkisi içerisinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırma, dört ana bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde, kavramsal çerçeveyi oluşturabilmek amacıyla kültür ve kültürel coğrafya kavramları açıklanmaya çalışılmıştır.

Kültür bölgesi adını verdiğimiz birinci bölümde, Erzurum Şehri'nin ve yakın çevresinin doğal çevre özellikleri ele alınmış, sahanın jeomorfolojik özelliklerinden, klimatik faktörlerine, bitki örtüsü ve toprak özelliklerinden, hidrografik yapısına kadar çeşitli fiziki coğrafya üniteleri, beşeri faaliyetleri etkiledikleri ölçüde analiz edilmeye çalışılmıştır. Aynı bölüm içerisinde, Erzurum Şehri'nin geçmişten günümüze tarihi süreci ele alınmış, hangi medeniyetlerin ve milletlerin hâkimiyeti altında kaldığı ve onların bu bölge üzerinde bıraktığı maddi kültür varlıkları araştırılmıştır. Ardından, Erzurum Şehri'nin demografik özellikleri, göç faaliyetleri, hane büyüklükleri ve nüfusun eğitim durumu incelenmiştir.

İkinci bölümde, Erzurum Şehri'nin geleneksel mesken kültürü ve modern mesken kültürü araştırılmıştır. Mesken kültürü araştırılırken öncelikle geleneksel meskenlerin ortaya çıkış süreci, hangi kültürlerden etkilendikleri, morfolojik yapı ile ilişkileri, klimatik faktörler ile etkileşimi ve fiziki coğrafya şartlarına karşı insanoğlunun ürettiği kültürel meskenler, kültürel coğrafya bakış açısı ile incelenmiştir. Modern meskenlerde, gelenekselden moderne geçerken görülen değişimler ve gelişmeler ele alınmış, kültürel meskenlerin korunması hakkında çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Üçüncü bölümde, Erzurum Şehri ve çevresinde görülen giyim kuşam kültürü incelenmiştir. Giyim kuşam kavramlarının tarihi süreç içerisindeki değişimi ve gelişimi, Türk giyim kuşam kültürü hakkında değerlendirmeler ve son olarak Erzurum Şehri ve çevresinde kullanılmış kıyafetler ve bunların

kökeni hakkında açıklamalar yapılmıştır. Özellikle klimatik faktörlerin Erzurum Şehri'ndeki giyim kuşam kültürünü nasıl şekillendirdiği ve buna karşı insanoğlunun, iklim şartlarıyla mücadele etme amacıyla yaptığı üretimler hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.

Dördüncü ve son bölümde ise Erzurum Şehri'nin yemek kültürü hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Yeme içme kavramlarının kökeni ile ilgili açıklamalar yapılmış, Türk yemek kültürünün ortaya çıkışı ve yayılışı ile Erzurum Şehri ve çevresinde görülen yemek kültürü hakkında bilgiler verilmiştir.

Şüphesiz bu çalışmanın ortaya çıkışında ve gelişmesinde birçok kişinin katkısı olmuştur. Öncelikle araştırmanın başlangıcından sonucuna kadar, ihtiyaç duyduğum her alanda değerli vaktini, fikrini ve desteğini esirgemeyen hocam Yrd. Doç. Dr. Yaşar GÖK'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bana ve daha birçok coğrafyacıya, coğrafya ilmini sevdiren ve anlamlandıran, sohbetlerinde bile coğrafya ilmini sevdirmek için gayret sarf eden saygıdeğer hocam Prof. Dr. Hayati DOĞANAY'a şükranlarımı sunarım.

Çalışmanın fikir aşamasında, ilerlemesinde ve sonuçlanmasında yaptıkları eleştiriler ve eklemeleri ile büyük katkıları olan, hocalarm Prof. Dr. Halil KOCA'ya, Prof. Dr. İbrahim Fevzi ŞAHİN'e, Prof. Dr. Erdal AKPINAR'a teşekkürlerimi sunarım. Araştırmanın konu seçimini yaparken önemli katkılar sağlayan Giresun Üniversitesi öğretim üyelerinden hocam Prof. Dr. Ünsal BEKDEMİR'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca araştırma süresince yardımlarını istediğimde her zaman yanımda olan ve her konuda özverili bir şekilde destek olan sevgili meslektaşlarım Yrd. Doç. Dr. Ogün COŞKUN ile Yrd. Doç. Dr. Namık Tanfer ALTAŞ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Kültür olgusu hakkında yapmış olduğu eleştirilerden ve katkılardan dolayı kıymetli dostum Yrd. Doç. Dr. Ufuk ŞİMŞEK'e teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmayı destekleyen ve yayımlanmasını sağlayan Atatürk Üniversitesi'nin saygıdeğer rektörü Prof. Dr. Hikmet KOÇAK'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Hayatımın her anında olduğu gibi bu çalışma esnasında da yardımlarını esirgemeyen ve özellikle yemek kültürü konusunda çok yardımı olan annem Kadriye KAYSERİLİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Araştırmanın tüm safhalarında ve hayatımın her anında özverili bir şekilde destek olan ve yardımlarını esirgemeyen sevgili eşim Serap KAYSERİLİ'ye teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca bu çalışma esnasında yeteri kadar ilgilenemediğim kızım Aybüke Tuana KAYSERİLİ'ye sonsuz sevgilerimle.

Çalışmanın, Erzurum Şehri'nin sahip olduğu kültürel değerlerin korunabilmesi ve sonraki nesillere aktarılabilmesi açısından faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Umut edilen yararları sağlaması amacıyla…

Erzurum-2014
Alperen KAYSERİLİ

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM

MESKEN KÜLTÜRÜ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GİYİM KUŞAM KÜLTÜRÜ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
YEMEK KÜLTÜRÜ

KISALTMALAR LİSTESİ

DMİGM	: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü
ADNKS	: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TDK	: Türk Dil Kurumu
DPT	: Devlet Plânlama Teşkilatı
DSİ	: Devlet Su İşleri
TCDD	: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları
GB	: Güneybatı
KD	: Kuzeydoğu
Der	: Derleyen
Çev	: Çeviren
Diğ	: Diğerleri
Haz	: Hazırlayan
Edt	: Editör
vs	: Vesaire
vb	: Ve benzeri
m	: Metre
km	: Kilometre
m^2	: Metrekare
km^2	: Kilometrekare
mb	: Milibar
s	: Sayfa

ŞEKİLLER LİSTESİ

TABLOLAR LİSTESİ

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Giriş

1. Kültür

Kültürel Coğrafya, dünya üzerindeki insan üretimi olan unsurları coğrafya ilminin prensipleri içerisinde incelemeye çalışan ve yaklaşık olarak doksan yıllık bir geçmişe sahip olan genç bir disiplindir. Coğrafya ilmi üzerinde, fiziki mekânın etkisinin herşeyden fazla olduğunu iddia eden deterministlere karşı ortaya çıkmış ve gelişimini insan temelli olan kültür olgusu üzerine yoğunlaştırmıştır. Dolayısıyla, insanoğlunun üretimlerinden oluşan kültür olgusu ve bu olgunun bünyesinde barındırdığı herşey Kültürel Coğrafya'nın inceleme konuları içerisinde yer almaktadır. Bu noktadan hareketle, Kültürel Coğrafya'nın, inceleme sahasının ne olduğunu daha anlaşılır bir şekilde ifade edebilmek için, kültür olgusu hakkında farklı bilim dallarının yapmış olduğu tanımlamaların incelenmesi daha doğru olacaktır.

Kültür olgusu hakkında antropolojiden sosyolojiye, psikolojiden dilbilime, tarihten coğrafyaya kadar pekçok disiplinde çok farklı tanımlamalar yapılmıştır. Bu nedenle kültür olgusu hakkında tek bir anlayış üzerinden hareket etmek olanaksızdır. Kültür olgusuna, farklı yaklaşımların üzerinden bakmak daha doğru olacaktır. Bu nedenle kültür hakkında yapılmış olan tanımların değerlendirilmesi, olgunun daha iyi anlaşılması ve konu bütünlüğüne katkı sağlaması bakımından önemlidir.

Alfred Kroeber ve Clyde Cluckhon tarafından 1952 yılında yazılan *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions* adlı eserde, kültürün 164 farklı tanımı yapılmıştır.[1] Bu eserde birçok farklı tanıma yer verilmesine rağmen, bütün tanımların birleştiği bir ortak nokta vardır ki, o da, kültürün her şeyi içeren geniş yapısıdır. [2]

Etimolojik olarak kültür, Latince *cultura* kelimesinden gelmektedir. Latincede *cultura* kelimesi tarım ve tarımsal faaliyetler anlamına gelmektedir.[3] Fransızcada yetiştirme ve tarım anlamlarına gelen kültür[4] İngilizce de ise yetiştirme ve geliştirme anlamlarına karşılık gelmektedir. [5]

Kültür olgusu hakkında, yapılan tanımlardan bir kısmı şöyledir: Kültür, insanların doğal miras olarak aldıkları şeyleri kendi üretimleri ile aştıkları noktada

1 Alfred Kroeber, Clyde Cluckhon, Culture: A Critical Rewiew of Concept and Definitions, Harward University Printing Office, USA 1952.

2 Çiğdem Kağıtçıbaşı, Kültürel Psikoloji Kültür Bağlamında İnsan ve Aile, Evrim Yayınevi, İstanbul 2007, s.36.

3 Charlton T. Lewis, Charles Short, A Latin Dictionary, Oxford at The Clarendon Press, Great Britain 1958, p.488.

4 Nurullah Altaş, Çok Kültürlülük ve Din Eğitimi, Nobel Yayın No:493, Eğitim Dizisi No:145, Ankara 2003, s.10.

5 Komisyon, İngilizce-Türkçe Redhouse Büyük El Sözlüğü, Sev Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s.91.

başlar. Böylece doğal olarak yetişmiş olan ürünlerin, tarımsal faaliyetlere konu olması ile kültür olayının temeli başlamaktadır. Bu temelden hareketle, kültürün en önemli iki unsurunun, insanın bir ürün oluşturma ve oluşturduğu ürünü yayabilmek için dili kullanma yeteneği olduğu söylenebilir.[6]

Oluşturulan kültürel ürünler içerisinde en önemlilerinden biri hiç şüphesiz ki dildir. Dil kültürün temeli olduğuna göre, bir milletin dil ile ifade ettiği sözlü, yazılı her şey kültür olgusu kapsamındadır.[7] Her insan, insan oluşunu dil denilen kültürel vasıta ile birlikte gerçekleştirir.[8] Dil ve kültür üretimi sayesinde insanoğlu daha karmaşık bir yapı haline gelen toplumlarda yaşamaya başlamıştır.[9] Dil, hayatın bütün alanlarında, en yalın olaylarda, bilimin ana formlarında, görenekler ve törelerde, inançlarda ortaya çıkar. Hatta dil, her türlü maddesel hayatın, tekniğin, ekonominin, dinin, hukukun, felsefenin ve sanatın ana koşuludur.[10] Toplumsal ortaklığı belli eden her şey gösterge olabilir. Dilin araçsallığı değil, simgelerin işlevi ve gösterge yapısı önemlidir. Simgelerle gösterilen bu ortaklığın tamamı kültür, daha doğrusu kültürel sistem olarak adlandırılmaktadır.[11]

Kültürün, psikologlar tarafından yapılan tanımları ise kültürün kişilik gelişimi üzerindeki etkisini açıklamaya çalışmaktadır. Kültür, anlamların ve davranış kalıplarının bir bütünüdür.[12] Kültür, insanın yaşam dolaşımıyla, çevreyle ve değişik insan etkinlikleriyle sağlanan olası ilişkilerin sıralandığı çok büyük bir çerçeveyi kapsamaktadır.[13] İnsan daha doğduğu anda, kendini içinde bulduğu kültür, o insanın davranışlarını şekillendirmeye başlar. Konuşmaya başladığında, insan kendi kültürünün bir parçası olur. Büyüyüp etkinliklere katıldığı zaman, kültürün alışkanlıkları kendi alışkanlıkları, inançları kendi inançları, olanaksızlıkları kendi olanaksızlıkları olur.[14] Kültür, tek tek, birbirinden bağımsız bireylere değil, bir grubun üyesi olarak bireylere özgü bir vasıftır. Kültür toplum içinde aktarılır. Bir insan kültürü gözleyerek, konuşarak ve diğer insanlarla etkileşim içine girerek öğrenir.[15]

---

6 Andrew Edgar, Peter Sedgwick, Kültürel Kuramda Anahtar Kavramlar, Açılım Kitap, İstanbul 2007, s.101.

7 Mehmet Kaplan, Kültür ve Dil, Dergâh Yayınları No:95, Çağdaş Türk Düşüncesi No:10, İstanbul 2007, s.151.

8 Şükrü Ünalan, Dil ve Kültür, Nobel Yayın Dağıtım No:1507, Eğitim Bilimleri No:357, Ankara 2010, s.5.

9 Horacio Fabrega, "Kültür, Maneviyat ve Psikiyatri", (Çev.: Sabir Yücesoy), Kültür ve Ruh Sağlığı Küreselleşme Koşullarında Kültürel Psikiyatri, (Edt.: Kemal Sayar), Metis Yayınları, İstanbul 2003, s.243.

10 Bedia Akarsu, Dil-Kültür Bağlantısı, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998, s.80.

11 Jan Assmann, Kültürel Bellek Eski Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik, (Çev.: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları No:321, İnceleme Dizisi No:165, İstanbul 1997, s.139.

12 Nihat Nirun, Sistematik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını No:73, Ankara 1994, s.192.

13 Ruth Benedict, Kültür Örüntüleri, (Çev.: Mustafa Topla), Öteki Yayınevi Antropoloji Serisi, Ankara 1998, s.45.

14 Ruth Benedict, Kültür Kalıpları, (Çev.: Nilgün Şarman), Payel Yayınları No:154, Bilim Kitapları No:48, İstanbul 2003, s.26.

15 Conrad Philip Kottak, Antropoloji İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış, (Çev.: Serpil N. Altunbilek ve diğ.), Ütopya Yayınevi No:53, Ankara 2008, s.52.

İnsanlar, çeşitli gereksinimlerini karşılamak için kültürü oluşturmuşlardır. Örneğin giysileri üşümeyi önlemek için, bardağı su içmek için, otomobili bir yere daha hızlı ulaşmak için, hukuku toplumda güvenliğin sağlanması için vs.. Bunların hepsinin, toplumda bir işlevi vardır ve bu işlevler, belirli gereksinimlere yanıt verirler.[16] Kültür, kişilerin davranışları hakkında bize bilgi veren ve bu davranışlarda yansımasını bulan, soyut görüşler, değerler ve dünyaya dönük algılardan oluşur.[17] Başka bir tanıma göre de kültür, zihnin etkin olarak geliştirilmesidir.[18]

Kültürün sosyolojik açıdan yapılan tanımlarında ise bireyin sosyalleşmesi üzerinde durulmuştur. Milletlerin, her türlü alışkanlıklarını, hayata bakış ve onu değerlendiriş şekillerini, inançlarını, olaylar karşısında gösterdikleri davranış şekillerini ve güzel sanatların her dalında eriştikleri başarıları ihtiva eder.[19] Ziya Gökalp ise kültür kavramı yerine hars kavramını kullanmayı tercih etmiş ve şöyle tanımlamıştır. İnsan toplumlarının bütün fertlerini birbirine bağlayan, yani kişiler arasındaki uyumu sağlayan kurumlar hars (kültür) kurumlarıdır. Bu kurumların tamamı, o cemiyetin harsını (kültürünü) oluştururlar.[20] Kültürün maddi üretimleri ile toplumsal değerlerinin bir bütün halinde olması sayesinde toplumsal bir düzen sağlanmaktadır. Dolayısıyla kültür, insanların sembolik temsil pratikleri yoluyla anlam inşa etmeye çalıştıkları bir yaşam düzenidir.[21] Kültürün sosyal bir düzenleyici olarak kabul edildiği ve nesilden nesile aktarılan bir özelliğe sahip olduğu bilinmektedir. Bu özelliği dolayısıyla kültüre, toplum mirası veya sosyal miras da denilmektedir.[22] Kültür hakkında önemli algılamalardan birisi de, *sonraki çağların nüvesi evvelkilerde ekilidir,*[23] şeklindeki algıdır. Bu yaklaşım, kültürün geçmişten günümüze gelen devingen bir süreç olduğunu yansıtması açısından oldukça önemlidir.

Kültürlerin işleyişinde paradoksal bir durumu fark etmek önemlidir. Bu paradoks ise bir yandan kültürün istikrar ve devamlılık eğilimi, diğer taraftan ise kültürün direnç ve değişim eğilimidir.[24] Bu yönü ile kültür, dünyada var olmanın

---

16 Mahmut Tezcan, Kültürel Antropoloji, Maya Akademi Yayınları, Ankara 2008, s.5.

17 William A. Haviland, Harald E.L. Prins, Dana Walrath, Bunnny McBride, Kültürel Antropoloji, (Çev.: İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), Kaknüs Yayınları No:143, Sosyoloji No:3, İstanbul 2008, s.102.

18 Raymond Williams, Kültür, (Çev.: Suavi Aydın), İmge Kitabevi Yayınları No:66, Ankara 1993, s.9.

19 Mustafa Özbalcı, Kültür Köprüsü (Denemeler-Makaleler), Akçağ Yayınları No:306, Deneme-Eleştiri No:5, Ankara 2000, s.6

20 Ziya Gökalp, Hars ve Medeniyet, Elips Kitap No:331, Ankara 2007, s.7.

21 John Tomlison, Küreselleşme ve Kültür, (Çev.: Arzu Eker), Ayrıntı Yayınları No:424, İnceleme Dizisi No:192, İstanbul 2004, s.33.

22 Mustafa E. Erkal, Sosyoloji (Toplumbilim), Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları Genel Yayın No:2, Fakülte Yayını No:1, Trabzon 1982, s.65.

23 Jeffrey C. Alexander, Kültür ve Siyaset, (Çev.: Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları No:120, Çağdaş Sorunlar No:11, İstanbul 1999, s.11.

24 Nira Yuval Davis, Cinsiyet ve Millet, (Çev.: Ayşin Bektaş), İletişim Yayınları No:866, Araştırma-İnceleme Dizisi No:135, İstanbul 2003, s.88.

belli şekillerini tasvir eden fikirler, inançlar ve pratikler anlamında homojenleşmeye ve değersizleştirilmeye karşı koyan bilinçli veya bilinçsiz direnç sistemidir.[25]

Her kültür, bireyin ve toplumun organik ya da temel ihtiyaçlarının karşılanmasının asgari koşullarını oluşturmaktadır. Beslenme, çoğalma ve temizlik ihtiyaçlarının ortaya koyduğu problemler çözülmek zorundadır. Bu sorunlar ise oluşturulan yapay bir çevre ile sağlanabilir. Bu yapay çevre, sürekli olarak yeniden üretilir, korunur ve işlenir. Bütün bu süreçler kültür dediğimiz olguyu ifade etmektedir.[26] Kültür, tarihsel, toplumsal bir bağlamda etkinleşen insanın, yaşamı iyileştirip insancıllaştırmak amacıyla, özünü, toplumu ve doğayı değiştirip geliştirmeye yönelik düşünce ve eylemlerinin tümü olarak tanımlanabilir.[27] Kültürün asıl özelliği geleneklerinin var olmasıdır.[28]

Kültür ile ilgili en çok araştırmanın ve tanımın yapıldığı alanlardan birisi de antropolojidir. Antropolojinin alt bilim dallarından olan kültürel antropoloji vasıtası ile insanoğlunun bütün üretimleri bir mercek gibi incelenmektedir. Antropolojik olarak sayılabilen ve bugün hâlâ büyük oranda geçerli olan ilk kültür tanımını, Britanyalı bir antropolog olan Sir Edward Burnett Tylor yapmıştır.[29] Tylor'a göre kültür, toplumun bir üyesi olarak insanoğlunun, kazandığı bilgi, sanat, ahlak, gelenekler ve benzeri diğer yetenek ve alışkanlıkları kapsayan karmaşık bir bütündür.[30]

Kültürel antropolojiye göre insanoğlu üreten bir varlıktır [31] ve bu üretimlerinin tamamı kültür olgusu içerisinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla insan soyunun başarıya ulaştığı her şeyi içeren geniş bir bakış açısı kültürü tanımlamaktadır.[32] Kültür, insanın ortaya koyduğu, içinde insanın var olduğu tüm gerçekliktir.[33] Diğer bir ifadeyle kültür, hem insanın oluşturduğu, hem de insanı oluşturandır.[34]

---

25 Gill Bottomley, From Another Place: Migration an the Politics of Culture, Cambridge University Press, Cambridge 1992, p.12.

26 Bronislaw Malinowski, Bilimsel Bir Kültür Teorisi, (Çev.: Saadet Özkal), Kabalcı Yayınevi No:21, Bilim Kitapları No:6, İstanbul 1992, s.67.

27 Onur Bilgi Kula, Çoğulcu Düşünce Karşıt Kültür Anadolu'da Karşıt Kültür Birikiminin Kökleri, Büke Yayınları, İstanbul 2002, s.13.

28 Erol Güngör, Dünden Bugüne Tarih-Kültür-Milliyetçilik, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1986, s.63.

29 Ufuk Şimşek, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kimlik Arayışları (1718-1938), (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Erzurum 2008, s.8.

30 Edward Burnett Tylor, Primitive Culture Researches into The Development of Mitologyi Philosophy, Religion, Language, Art and Custom, John Murray Publishers, London 1920, p.1.

31 Ekber S. Ahmed, İslam ve Antropoloji, (Çev.: Bedri Gencer), İnsan Yayınları No:117, İnceleme Araştırma Dizisi No:54, İstanbul 1995, s.23.

32 Christoph Wulf, Tarihsel Kültürel Antropoloji, (Çev.: Özgür Dünya Sarısoy), Dipnot Yayınları No:76, Ankara 2009, s.166.

33 Nermi Uygur, Kültür Kuramı, Yapı Kredi Yayınları No:694, Cogito No:46, İstanbul 2006, s.17.

34 Doğan Özlem, Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi, Bütün Eserlerine Doğru No:6, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2000, s.198.

İnsanoğlu, "Ne, neden, nasıl?" gibi sorulara cevap bulabilmek amacıyla sadece merak ettiği için keşifler yapmamıştır. Yaşadığı çevre üzerinde kendini egemen kılabilmek için üretimler yapmıştır. Yapmış olduğu bu üretimler toplamı ise kültürü oluşturmaktadır.[35] Bu açıdan bakıldığında, insanoğlunun her yarattığına ve davranışına kültür denilmektedir.[36] Daha farklı bir ifade ile hem fiziksel kültürü hem de öznel kültürü içeren, çevrenin insan tarafından yapılmış olan bölümüne kültür denilmektedir.[37] Kültür, insanların tüm faaliyetlerini anlamlı bir bütün haline getirir [38] ve insanı diğer canlılardan ayırır. Kültür, insanın çevresine ve tarihine karşı nasıl reaksiyon vereceğini açıklayan ayırt edici bir insan kapasitesidir.[39] Kültürün maddi unsurları hakkında, eksik de olsa tarihi kayıtlar, arkeolojik kanıtlar vasıtasıyla kısmi gelişme safhaları tespit etmek mümkün görünse bile, bunu maddi kültür öğelerinin dışındaki alanlara uygulamak çok zordur.[40]

Kültür, onu yaratmış olan milletin malıdır.[41] Bu yönü ile milli kültür denilen kavram ortaya çıkmaktadır. Birçok insan, milli kültürlerin yok olacağını, onun yerine küresel kültürlerin geçeceğini iddia etmektedir. Oysa bu fikrin ideolojik yönünün dışına çıkıp, pratiğe dayalı kısmına bakılacak olursa, küresel tabanda bu fikri uygulamak tamamen imkânsız bir olaydır.[42]

Kültürün bilimsel ve felsefi olarak yorumlanması, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında, çok göç alan Avrupa'da, göçün doğurduğu sosyal problemlerin çözümü için her zaman gündemdeki yerini korudu. Bu yüzden kültür bilimleri, araç-gereç anlamında olmasa bile problem çözücü anlamında teknolojik bir havaya büründü.[43]

Kültür, yapılan tanımlar doğrultusunda epistemoloji, ideoloji, edebiyat ve sanat alanlarıyla sınırlandırılmıştır. Oysa kültür, yalnızca ideolojik ve epistemolojik alanla sınırlı olmayıp, sanatın konusu olan duygu alanını, din bilimlerinin konusu olan psikolojik alanı, dinlerin konusu olan davranış alanını ve hatta somut yaşam alanını kapsar. O halde kültür, değer, inanç ve duygularla iç içe olan düşünce, bilgi ve algılar bütünüdür.[44]

---

35 Bozkurt Güvenç, Sosyal Kültürel Değişme, Gündoğan Yayınları, Ankara 2000, s.27.

36 Bozkurt Güvenç, Kültür Konusu ve Sorunlarımız, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, s.110.

37 Harry Charalambos Triandis, The Analysis of Subjective Culture, Wiley Interscience, New York 1972, p.35.

38 Erol Güngör, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ötüken Neşriyat No: 182, Kültür Serisi No:43, İstanbul 2003, s.30.

39 Merrly Wyn Davies, İslami Antropolojinin Oluşturulması Kendimizi ve Başkalarını Tanımak, (Çev.: Tayfun Doğukargın), Endülüs Yayınları No:15, Alternatif Dizisi No:2, İstanbul 1991, s.11.

40 Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik, Milli Eğitim Basımevi, 1000 Temel Eser No:10, Ankara 1969, s.9.

41 Nurettin Topçu, Kültür ve Medeniyet, Dergâh Yayınları No:60, Çağdaş Türk Düşüncesi No:9, Nurettin Topçu Külliyatı No:9, İstanbul 2004, s.16.

42 Anthony D. Simith, "Global Kültüre Doğru", (Çev.: Zekeriya Tüysüz), Yerel Kimliklerden Küreselleşen Stratejilere, (Edt.: Kudret Bülbül), Orient Yayınları No:22, Siyaset-Sosyoloji No:6, Ankara 2007, s.75.

43 Milay Köktürk, Kültür Bilimi Yazıları, Hece Yayınları No:153, Felsefe No:7, Ankara 2006, s.10.

44 Yusuf-el-Kardavi, Kültürler Arası Diyalog, (Çev.: Osman Güman), İlke Yayınevi No:84, İstanbul 2006, s.18.

Sonuç olarak denilebilirki, insanoğlunun yaşadığı mekân üzerinde gerçekleştirdiği hayatta kalma mücadelesinde, mekâna bağlı olarak ürettiği akıl ürünü olan her şey kültürdür.

Kültürün ne olduğu hakkında yapılan farklı tanımlara yer verildikten sonra, kültür ile ilgili çeşitli kavramlar hakkında yapılan tanımları incelemek, konunun daha açık bir şekilde anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.[45]

Alt Kültür: Aynı karmaşık toplum içinde bulunup, birbirlerinden farklı simgelere dayalı örüntü ve geleneklere sahip olan alt grupların ürettiği kültürdür.[46] Bir diğer tanım ise şöyledir: Daha geniş bir toplum içindeki bir grubun uyduğu, kendine özgü standartlar ve davranış kalıplarının bir bütünüdür.[47] Bir toplum içinde yaşayan insanların türdeş olmadığı, en fazla türdeşlik eğilimi gösteren küçük ölçekli toplumlarda bile alt kültürlerin var olduğu bilinmektedir.[48]

Devingen Kültür: Yeterli bir şekilde işlevsel olabilmesi için kültür, değişen koşullara uyum gösterebilme esnekliğine sahip olmalıdır. Bütün kültürler, doğaları gereği devingendir. Ancak bazı kültürler diğerlerine göre daha az devingenlik gösterir. Eğer bir kültür çok katı ya da durağansa ve üyelerinin değişen koşullar karşısında uzun dönemde ayakta kalmalarına yetecek araçları sağlayamıyorsa, o kültürün uzun bir süre daha yaşaması beklenemez.[49]

Karşıt Kültür: Milli kültür ile bağlantısı olmayan ve önemli oranda farklılıklar gösteren yapıya karşıt kültür adı verilmektedir.[50]

Kültür Şoku: Bir kültürden, çeşitli nedenlerle başka bir kültüre giden bireylerin, yeni kültüre uyum sağlamakta karşılaştıkları güçlükler, sıkıntılar, bunalımlar ve gösterdikleri tepkilerdir.[51]

Kültürel Asimilasyon (Sindirme): Aynı cinsten bir toplum içinde, farklı kültürleri temsil eden grup veya fertlerin kültürel aidiyetlerinin egemen toplum tarafından teslim alınmasıdır.[52]

---

45 Kavramlar alfabetik sıralamaya göre dizilmiştir.
46 Kottak, Antropoloji İnsan Çeşitliliğine…..,s.55.
47 Haviland, Kültürel Antropoloji…., s.106.
48 Sibel Özbudun, Kültür Halleri Geçmişte, Ötelerde, Günümüzde, Ütopya Yayınları No:77, Antropoloji Dizisi, Ankara 2003, s.280.
49 Haviland, Kültürel Antropoloji…., s.120.
50 Orhan Türkdoğan, Kültür Değişme ve Toplumsal Çözülme, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık No:108, Araştırma-İnceleme Dizisi No:76, İstanbul 2007, s.115.
51 Bozkurt Güvenç, İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s.131.
52 Türkdoğan, Türkiye'de Köy Sosyolojisi …s.74.

Kültürel Gecikme (Kültürel Boşluk): Kültür, maddi ve manevi öğelerden oluşan uyumlu bir birliktir. Fakat kültür değişirken, bu öğeler aynı hızda değişmemektedir. Maddi kültürdeki değişmeler daha hızlı gerçekleşirken, manevi öğelerdeki değişmeler daha yavaş gerçekleşmektedirler. Bu iki kültürel öğenin aynı hızda değişememesi sonucunda kültürel gecikme veya kültürel boşluk adı verilen olay gerçekleşmektedir.[53]

Kültürel Görecelilik: Kişinin, başka kültürlerin uygulamalarını anlama çabasıyla, kendi yargılarını bir kenara koyması gerekliliğidir.[54]

Kültürel İçedönüklük (Etnosantrizm): Kültürler, her zaman kendilerini savunur ve korumaya çalışır. Bu nedenle, başka kültür öğelerine karşı bir yabancılaşma eğilimine girerler. Bu olaya kültürel içedönüklük adı verilir.[55]

Kültürel Kayıp: Var olan bir kültürel üretimin, âdetin veya geleneğin yerine yenisinin yerleştirilmesi veya tamamen yok edilmesidir.[56]

Kültürel Öz: Toplumun, hayatını kazanmasında önemli rol oynayan kültür özelliklerine kültürel öz denilmektedir.[57]

Kültürel Psikoloji: Çekirdek kavramsal ön kabullerin çoğunu paylaşan ve birçok durumda birbiri ile uyuşmayan ön kabulleri muhafaza eden yaklaşımların bir grubu olarak ifade edilebilir.[58]

Kültürel Uyarlanma: İnsanlar için kültürel uyarlanma önemlidir. Çünkü beyin güçlerini ve fiziksel becerilerini bir arada kullanarak içinde bulundukları koşulları değiştirmeye çalışırlar. Kültür ve öğeleri aracılığıyla insan türü, yaşamını sürdürmekle kalmamış, yeryüzüne de yayılabilmiştir. Kültürel araçlarla çevrelerini yönlendirerek, değişik ortamlardaki hayat şekillerine ayak uydurabilmişlerdir. Bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarı ile kültürel uyarlanma, insanların, çevreye, onu algıladıkları şekilde tepki gösterdikleridir.[59]

Kültürel Yozlaşma: Bir toplumun, kendi kültür öğelerini kaybederek, tamamen yabancı kültürlerin egemenliği altına girmesi ve yerli kültür öğelerini kaybetmesi sürecidir.[60]

---

53 Tezcan, Kültürel Antropoloji…., s.9.
54 Haviland, Kültürel Antropoloji…., s.137.
55 Tezcan, Kültürel Antropoloji…., s.10.
56 Haviland, Kültürel Antropoloji…., s.740.
57 Haviland, Kültürel Antropoloji…., s.324.
58 Philip K. Bock, İnsan Davranışının Kültürel Temelleri Psikolojik Antropoloji, (Çev.: N. Serpil Altuntek), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.394.
59 Haviland, Kültürel Antropoloji…., s.130.
60 Tezcan, Kültürel Antropoloji…., s.10.

Kültürlendirme: Kültür, biyolojik kalıtım yoluyla değil, toplumsal bir şekilde yapılandırılarak edinildiği için, tüm toplumlar, kültürlerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlamak zorundadır. Bireyleri, toplumun kabul edilmiş üyeleri haline getiren bu aktarım süreci, kültürlendirme olarak ifade edilmektedir.[61]

Kültürlenme: Bir toplumun kültürünün bir nesilden diğerine aktarılması ve bireylerin, toplumun birer üyesi haline gelmesi olayıdır.[62] Kültürlenme, doğumdan kısa bir süre sonra kişinin, kendi bilincine varmasıyla başlar. Ardından, insanın kendini çevreleyen nesneleri algılama ve onlara alışma biçimi, içinde yetiştiği kültür tarafından şekillendirilir. Bu olay kültürlenme olarak ifade edilir.[63]

Kültürleşme (Akültürasyon): Bir kültürün, diğer kültürlerle sürekli temas halinde olması sonucunda değişikliklere uğraması olayıdır.[64]

Topluluk Kültürü: Birbirini iyi tanıyan insanların günlük işlerini, sürekli kendini tekrarlayan bir şekilde yapmaları ve dışarıdan gelecek yabancıların ya da olayların bu ritmi bozmaması anlamına gelmektedir.[65]

Ulusal Kültür: Bir ulusun yurttaşları tarafından paylaşılan deneyimler, inançlar, öğretilmiş davranış örüntüleri ve değerlerden oluşmaktadır.[66]

Uluslararası Kültür: Ulusal sınırları aşan kültürel gelenekler için kullanılan bir terimdir.[67]

61 Haviland, Kültürel Antropoloji…., s.266.
62 Haviland, Kültürel Antropoloji…., s.113.
63 Haviland, Kültürel Antropoloji…., s.264.
64 Orhan Türkdoğan, Türkiye'de Köy Sosyolojisi, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık No:192, Araştırma-İnceleme Dizisi No:150, İstanbul 2006, s.75.
65 Martin Albrow, "Yerel Kültürlerin Ötesine Yolculuk", (Çev.: Hakan Arıkan), Yerel Kimliklerden Küreselleşen Stratejilere, (Edt.: Kudret Bülbül), Orient Yayınları No:22, Siyaset-Sosyoloji No:6, Ankara 2007, s.53.
66 Kottak, Antropoloji İnsan Çeşitliliğine…..,s.54.
67 Kottak, Antropoloji İnsan Çeşitliliğine…..,s.54.

2. Kültürel Coğrafya

Ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarında insan ve çevre arasındaki etkileşim konusunda coğrafi ilginin *çevreci determinizm* ve *posibilizm* olmak üzere iki ana konu üzerinde odaklanmaya başladığı görülür.[68] Doğal fiziki çevrenin, insan hayatı üzerinde hem karakter oluşumunu hem de bütün faaliyetleri yönlendirdiğini ileri süren çevreci deterministler, insanın üretimlerini yani kültürel faaliyetlerini görmezden gelmekteydiler. Doğal çevrenin insan hayatı üzerinde etkin güç olduğu fikrini savunan çevreci deterministler; Fiziki çevrenin özellikle iklim ve yer şekillerinin, kültürlerin biçimlenmesinde faal bir güç olduğuna, insanın ise aslında fiziki çevrenin pasif bir ürünü olduğuna inanıyorlardı. Hatta bu fikirlerini daha da abartmış ve *insan doğanın yoğurduğu bir çamurdur* demişlerdir.[69]

Çevreci determinist fikri benimsemiş olan ünlü coğrafyacı Friedrich Ratzel (1844-1904), 1882-1891 yıllar arasında hazırladığı iki ciltlik *Antropogeographie* adlı eserinde, insanların çevre tarafından yönlendirildiğini ileri sürmüştür. Ardından da 1897'de kaleme aldığı *Politische Geographie* adlı eserinde ise insanların ve devletlerin, *lebensraum* adı verilen ve içinde canlı organizmaların gelişeceği hayat alanlarında çevre tarafından şekillendirildiği tezini ileri sürmüştür.[70] Ratzel'in bu görüşleri çevreci determinizm fikrini benimsediğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ratzel'in fikirlerini kabullenen ve onu daha da geliştirmek için gayret sarf eden XX. yüzyılın ünlü fiziki coğrafyacılarından biri olan Amerikalı Ellen Churchil Semple, *Influences of Geographic Environment* adlı eserinde, çevreci determinizm fikrini oldukça ileri bir seviyeye taşımıştır. Semple, "İnsan yeryüzünün sunduğu bir üründür. Bu, insanın yeryüzünün sadece bir çocuğu olduğu anlamında değil, aynı zamanda yerin ona bir annelik yaptığı, onu beslediği, ona görevler verdiği, düşüncelerini yönlendirdiği, ona vücudunu ve aklını güçlendirecek zorluklar verdiği, ona denizlerde seyahat ve yeryüzünde sulama gibi problemleri ve zaman zaman da bunların çözümü için ipuçları verdiği anlamındadır. Yeryüzü, insanın canına, kanına, hatta ruhuna işlemiştir.[71]" şeklindeki ifadeleri ile çevreci determinizm fikrinin, insanı ve onun kültürünü sınırlayan veya yönlendiren temel faktör olduğunu ileri sürmüştür.

---

68 Nazmiye Özgüç, Erol Tümertekin, Coğrafya: Geçmiş Kavramlar, Coğrafyacılar, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000, s.196.

69 Osman Gümüşçü, Tarihi Coğrafya Kavramlar-Tarihçe-Kaynaklar-Mekân-Metod, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006, s.275-278.

70 Erol Tümertekin, Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:3603, İstanbul 1990, s.26.

71 Ellen Churchil Semple, "Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Antrepogeographie", 1911, (Çev.: Yılmaz Arı), 20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi, (Edt.: Yılmaz Arı), Çizgi Yayınevi, Konya 2005, s.23.

Buna karşın posibilistler insan-çevre etkileşiminde ağırlık merkezi olarak insana yer verilmesi gerektiğini ileri sürmüşler ve insan-çevre etkileşiminde en etkili değiştirici faktörün insan olduğu tezinden hareket etmişlerdir. İnsanın çevreyi değiştirme gücünün, doğal çevre faktörlerinin engelleyici ya da önleyici rolüne göre, çok daha önemli ve etkili olduğunu savunmuşlardır.[72]

Tabii ki burada üzerinde durulması gereken bir konu vardı ki, coğrafya ilmi, hem posibilist görüşlerden, hem de çevreci deterministlerin fikirlerinden faydalanarak doğru bilgiye ulaşabilir ve bu şekilde de insan-çevre etkileşimini yorumlamadaki ikilemi ortadan kaldırabilirdi. Beşeri coğrafyanın kurucusu olarak kabul edilen *Carl Ritter (1779-1859),* daha onsekizinci yüzyılın başlarında bu ikiliği ortadan kaldırabilecek fikirler öne sürmüş ve coğrafya ilmine çok önemli yenilikler katmıştır. Bu yenilikler incelendiğinde; *Beşeri coğrafya* insan ve çevre arasındaki etkileşimi inceler, çevre-insan etkileşiminde bunlardan birine salt ağırlık verilmez. Yani salt bir determinizm de coğrafi değildir, salt bir posibilizm de tamamen coğrafi sayılmaz.[73]

Ritter'in fikirleri modern anlamda beşeri coğrafyanın yapısallaşması bakımından oldukça önemliydi. Fakat coğrafya ilminde insan-çevre etkileşimini yorumlamada determinist görüşün mü yoksa posibilist görüşün mü etkin olduğu tartışmaları yirminci yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Determinist görüş, 1920'li yıllara kadar coğrafya ilminde baskın görüş olarak kendini kabul ettirmiştir. 1920'li yıllardan sonra çevreci determinist görüş yavaş yavaş terkedilmiştir. Bunda *Harlan H. Barrows* ve *Carl Ortwin Sauer*'un katkıları büyüktür. İlgi çekici durum her iki coğrafyacının da, fiziki coğrafyacı olmasıdır. Ancak coğrafyanın, özellikle de kendi içinde bulundukları Amerikan coğrafyasının, çok fazla jeoloji içerdiğinden ve insanla ilgili konulara yeteri kadar eğilmediğinden yakınmışlardır.[74] Barrows, *Geography as Human Ecology* (İnsan Ekolojisi Olarak Coğrafya) adlı eserinde, coğrafyacılara, çevrenin insana yaptığı etkiden ziyade insanın kendini çevreye uyarlaması açısından bakmaları gerektiğini önermiştir.[75] Bu öneri ise insan temelli coğrafyanın önce Amerika'da, ardından da Avrupa'da hızla yayılması yönünde oldukça büyük bir etki bırakmıştır.

Barrows'un fikirlerini, çağdaşı olan Amerikalı fiziki coğrafyacı Carl Ortwin Sauer kendi eserleri ile desteklemiş ve geliştirmiştir. Sauer gibi coğrafyacılar, doğanın

72 Hayati Doğanay, Coğrafya'ya Giriş 1 Genel ve Fiziki Coğrafya, Aktif Yayınevi, Erzurum 2005, s.21.
73 Hayati Doğanay, Coğrafya'ya Giriş, Çizgi Yayınevi, Konya 2000, s.124.
74 Yılmaz Arı, "20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyası: Genel Bir Değerlendirme", 20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi, (Edt.: Yılmaz Arı), Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s.6.
75 Harlan H. Barrows, "Geography as Human Ecology", Annals of the Association of American Geographers, Vol:13, USA 1923, pp.3.

insan üzerinde etkisi olduğunu kabul etmelerine rağmen, esas şekillendirici olarak insanın etkisinden bahsediyorlardı. Yani Sauer, determinizme karşı çıkarken onu sağlam bir temele oturtuyordu. Amerikalı kültürel coğrafyacı Michael Solot'a göre Sauer, çevresel determinizmin iki özelliğine karşı çıkmıştı. Bunlardan ilki çevresel uyarıcılar ve insanın ona karşı gösterdiği uyumun coğrafya konularının başlıca öznesi olması, diğeri de insan-çevre etkileşiminin araştırmasında determinist görüşün teorik yapısına duyulan aşırı güvendi.[76] Sauer'un çalışmalarından sonra, coğrafya ilminde kültürel coğrafya adında yeni bir araştırma sahası ortaya çıkmıştır.

Kültürel Coğrafya, Amerikan Beşeri Coğrafyası içerisinde ayrı bir alt dal olarak 1920-1930'larda Berkeley Okulu çalışmaları ile ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalar, Kaliforniya Üniversitesi'nin Berkeley Kampüsü'nde coğrafyacı Carl Ortwin Sauer tarafından başlatılmıştır.[77] Sauer, 1908 yılında Central Wesleyan College'den mezun olduktan sonra kısa bir süre North Western University'de jeoloji araştırmaları yapmıştır. Sauer buradan University of Chicago'ya gitmiş ve orada lisansüstü çalışmalarını R.D. Salisbury (Jeolog) ve H. C. Cowles'in (bitki ekoloğu) yönetiminde devam ettirmiştir.[78] Amerikan kültürel coğrafyasında, sık sık kültürel coğrafyanın ve Berkeley okulunun lideri olarak adlandırılmış olan, Carl Ortwin Sauer, tartışmasız bir şekilde kültürel coğrafyanın kurucusu olarak kabul edilmektedir.[79]

Özellikle yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Amerikan coğrafyasında var olanı resmetmek ve nicel değerler ile boğulmuş olan çalışmalar yerine, coğrafyacının çalıştığı saha üzerinde araştırmak istediği problemi tespit etmesi ve o problemi ortaya koyduktan sonra, çözüme yönelik bir çalışma yapılmasının daha doğru olacağını ifade etmek istemiştir.[80] Çevreci determinizme karşı olan fikirlerini, Berkeley Okulu'nda yaptığı çalışmalar ile tüm dünyaya duyuran Sauer, en önemli çalışmalarından birisi olan ve 1925 yılında yazmış olduğu *The Morphology of Landscape* (Peyzajın Morfolojisi) adlı eserinde, bu düşüncesini şu şekilde dile getirmiştir: "Tasvirin bir sisteme indirgenmesine coğrafyacıların büyük çoğunluğu haklı olarak karşı çıkmıştır. Bu bir kere gerçekleşirse bir coğrafyacı, yapmakta olduğu her türlü bölgesel çalışmayı bu sınırlar içerisinde tutmak zorunda

---

76 Michael Solot, 1986, "Carl Sauer and Cultural Evolution", Annals of the Association of American Geographers, Vol:76, No:4, USA, pp.509.

77 Yılmaz Arı, "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj Kavramı", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:13, Erzurum 2005, s.320.

78 James J. Parsons, "Obituary: Carl Ortwin Sauer", The Geographical Journal, Vol:141, No:3, Blackwell Publishing, London 1975, p.516.

79 Richard H., Scheın, "Cultural Traditions", A Companion to Cultural Geography, (Edt.: James Duncan), Blackwell Publishing, U.K. 2004, p.13.

80 Alperen Kayserili, "Carl Ortwin Sauer ve Kültürel Coğrafya", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:24, Erzurum 2010, s.185.

kalacaktır. Ancak bunun aksi olduğu takdirde coğrafyacı serbest hareket edebilir. Burada coğrafyayı bir sanat olarak düşünmüyoruz. Bir bilim olarak coğrafya elde ettiği verileri sınıflandırmak için bütün imkânlarını kullanmalıdır.[81]" Bu çalışma, insan gruplarının herhangi bir alan üzerinde bıraktıkları izlerin çalışmasıydı. [82] Dolayısıyla çevreci deterministlerin dediği gibi çevrenin insan üzerindeki etkisinin tamamen uzağında kalınmalı ve insanın çevre üzerinde yapmış olduğu üretimlerin ve değişikliklerin kültürel ve antropolojik bir bakış açısıyla incelenmesi gerekmektedir.

Sauer'a göre coğrafya ilmi, fiziki peyzaj üzerindeki unsurlara insanın yapmış olduğu etki ve bu etkinin nesilden nesile aktarılarak geliştirilen boyutu ile ilgilenmelidir. Kültürü insanın üretimi olan, ancak insanın üstünde süperorganik bir olgu olarak görmek gerektiğini düşünmektedir.

Kültürel peyzaj ve kültürel coğrafya çalışmalarında Sauer kültür tarihi ve maddi kültür öğeleri ile ilgilenmiştir. Ona göre insan ve mekân etkileşimini açıklayıcı iki araç vardır. Bunlardan birisi fiziki coğrafya diğeri ise fiziki coğrafya üzerinde kendi kültürel özelliklerini yansıtan toplumsal kültürdür[83]. Sauer'un tarihi süreçler ile ilgili kurmuş olduğu bağlantılardan biri de şudur: İnsan, dünya yüzeyini değiştirmekteki en son etkendir ve toplumların genel yaşam şekillerinin en son ilave edicisidir[84]. Dolayısıyla insanoğlundan önce var olan ve çeşitli değişikliklere uğrayan yeryüzü üzerinde, insan en son değiştirici etkendir ve tarihi süreç boyunca da değiştirici bir unsur olarak kendini hissettirmiştir.

Sauer, kültür tarihi adıyla kendi oluşturduğu terimin içerisine özellikle antropoloji ilminin verilerinden de faydalanarak, birçok araştırmayı sığdırmış ve bunları kültürel coğrafya teması içerisinde ifade etmiştir. Bu tema içerisinde dünya üzerindeki hayvan, bitki ve insan yaşamının ortaklığını anlamak istemiştir. Bu ilgisinden dolayı O'nun araştırmaları antropoloji ve bitki ekolojisi ile iç içe olmuştur[85]. Sauer, hem kendi dikkatini hem de öğrencilerinin dikkatini modernizm öncesi toplumlara yöneltmiştir. Sauer, kültürel coğrafyanın ilgisini herhangi bir yere belli karakter kazandıran maddi kültür öğeleri üzerine yönlendirdiğini belirtmektedir.

---

81 Carl Ortwin Sauer, "The Morphology of Landscape", 1925, (Çev.: Yılmaz Arı), 20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi, (Edt.: Yılmaz Arı), Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s.67.
82 Arı, "Amerikan Kültürel Coğrafyasında…" , s.323.
83 Martin S. Kenzer, "Carl O. Sauer: Nascent Human Geographer At Northwestern", California Geographical Society, Vol:25, U.S.A. 1985, p.1.
84 M.M. Knight, "Land and Life: A Selection from The Writings of Carl Ortwin Sauer", Journals of Economic History, Vol:24, No:3, U.S.A. 1964, p.405.
85 W.A. Douglas Jackson, "Sauer on Geography", Science New Series, Vol:143, No:3609, U.S.A. 1965, p.945.

1927 yılında yazmış olduğu *Geography of Pennyroyal* (Penniroyal'ın Coğrafyası) adlı eserinde doğal ve kültürel peyzaj kavramını daha net bir şekilde ifade etmiştir. Dört kişilik bir ekiple (C.O. Sauer, J. Leighly, K. Mc Murry ve C.W. Newman) dört yılda tamamlanan bu eserde, kırsal kültürün örnekleri incelenmiş ve kültürel peyzaj kavramı kullanılarak Penniroyal'deki maddi kültür öğeleri, coğrafi bakış açısı ile incelenmiştir. Bu eserinde, insan kendi bakış açısını ve isteklerini doğal peyzaj üzerinde kendi yaptıkları ile birlikte üst üste koyan coğrafi bir vasıtadır[86] şeklinde bir açıklama yaparak kültürel peyzajın nesilden nesile aktarılan kültürel yapının bir toplamı olduğunu ifade etmiştir. Sauer çalışmaları için iki yol haritası çizmiştir. Bunlardan birincisi inceleme sahasının fiziki özellikleri, diğeri ise arazide inşa edilmiş olan yapıların kullanımıdır.

Sauer, kültürel coğrafya çalışmalarını Kaliforniya Üniversitesi Berkeley Kampüsü'nde ilerletirken, kırk civarında doktora öğrencisi yetiştirmiş, böylece kendinden sonraki nesil için kültürel coğrafyanın geleceğini hazırlamıştır. Aynı zamanda çağdaşı olan birçok coğrafyacı ile bilimsel toplantılar yapmış veya onlarla mektuplaşarak fikirlerini paylaşmıştır. Örneğin, Sauer tarafından 30 Temmuz 1937'de Amerikalı bir coğrafyacı olan Stacy May'e, gönderilen ve Sauer'un öğrencilerinden olan James J. Parsons tarafından, Sauer öldükten sonra yayınlanan mektupta Sauer şöyle demektedir: "Kültürün özü ile ilgili araştırmalar yapmaktayım. Yaşayan kültürün sahip olduğu değerler ile kültürel elemanların yayılışı veya yayıldığı bölgedeki kültürün karşı koyması ile kültürel esneklik ve kültürel durağanlık veya başka bir yerde kültürün kendi kendini yok etmesi, kısaca kültürel değişme ve gelişmenin birçok sorusu ile ilgilenmekteyim[87]. Bu ifadesiyle Sauer, kültürel coğrafyanın ve kültürel coğrafyacının ilgilenmesi gereken alanları belirlemeye çalıştığını anlatmaktadır."

Amerikan coğrafyası içinde Sauer'in peyzaj fikri geliştikçe morfoloji içindeki fikirler daha az dikkat çekmeye başlamış ve vurgu, coğrafi soruların antropolojik ve tarihi cevaplarına kaymıştır. Sauer'in 1940 yılının Aralık ayında Louisiana eyaletinde Amerikan Coğrafyacılar Topluluğu'nun başkanlık konuşmasında sunduğu ve 1941 yılında yayınladığı *A Foreword to Historical Geography* (Tarihi Coğrafyaya Giriş) adlı çalışma bu fikir üzerine kurulan kültürel coğrafyayı çok güzel bir şekilde tanımlamaktadır[88]. Burada coğrafyacılar, evler ve kasabalar, tarlalar ve fabrikalar ve onların kökenleri hakkında kendi kendilerine neden ve nerede sorusunu sormaksızın araştırma yapmamalıdır[89] şeklinde bir

86 Carl Ortwin Sauer, Geography of Penniroyal a Study of The Influence of Geology and Physiography upon The Industry, Commerce and Life of The People, The Kentucky Geological Survey, Franfort 1927, p.143.
87 James J. Parsons,"Mr. Sauer and The Writers", The Geographical Review, 86(1), U.S.A. 1996, p.22.
88 Edward J. Taaffe, "The Spatial View in Context", Annals of The American Geographers, 64(1), USA 1974, p.6.
89 Carl Ortwin Sauer, "Foreword to Historical Geography", Annals of The Association of American Geographers, 31(1), U.S.A. 1941, p.8.

yaklaşımda bulunarak, coğrafyacının temel problemi belirledikten sonra araştırma yapması gerektiği üzerinde durmuştur.

Sauer, 1952 yılında yazmış olduğu *Agricultural Origins and Dispersals* (Tarımın Anavatanları ve Yayılmaları) adlı eserinde özellikle kültürel yayılma teması üzerinde durmuştur. Kültürel yayılmayı ise şöyle bir örnekle ifade etmeye çalışmıştır: Arkeologların kürekleri sayesinde herhangi bir zamanda tohum bitkilerinin yayılışlarının ortaya çıkması, şüphesiz ki uzakta bulunan alanlar ile kurulmuş olan zengin bir iletişim ağının olduğunu gösterir[90].

Amerikan kültürel coğrafyasının ortaya çıkışında büyük emekleri ve katkıları olan Sauer'in yapmış olduğu çalışmaların en önemlilerinden biriside The Man's Role in Changing the Face of the Earth *(Yeryüzünü Değiştirmede İnsanın Rolü*) adlı eseridir.[91] Sauer'in 16 Haziran 1955'te New Jersey'deki Princeton'da katılmış olduğu bir sempozyumda sunmuş olduğu bildirisi, sunumundan itibaren ve basıldıktan sonra, sonuçları itibarı ile en önemli eseri olarak kabul edilmiştir.[92] Eser Berkeley Okulu'nun motiflerinin ortaya çıkardığı en geniş ve kapsamlı anlatım olmuştur.[93]

Sauer'dan sonra Kültürel Coğrafyanın en önemli ismi belki de J. B. Jackson'dır. Jackson, akademisyen olmamasına rağmen, peyzaj kavramını en etkili kullanan yazarlardan biridir. Hatta bazıları onun, Amerika'da yetişmiş en önemli kültürel coğrafyacı olduğunu iddia ederler. Özel eğitim kurumlarında iyi bir eğitim görmüş ve Harvard'dan edebiyat ve tarih diploması almıştır. Daha sonra bir yıl süre ile mimarlık okumuştur. Fakat O, coğrafya konusunda asıl eğitimini II. Dünya Savaşı yıllarında Amerikan ordusunda almıştır. Orduda istihbarat memuru olarak çalışırken mecburi olarak coğrafya öğrenmiştir. Burada, lokal düzeyde yoğun bir coğrafya eğitimine tabi tutulmuştur. Haritaları ve fotoğrafları kullanmayı, hava fotoğraflarını yorumlamayı burada öğrenmiş, rehber kitapları ve insanlarla mülakatlar yapmayı ya da Amerikan güçlerinin ilerlemesini sağlayacak her yolla bilgi toplamayı yine burada öğrenmiştir. 1951 yılında kültürel coğrafya alanında *Landscape* isimli dergiyi kurmuş ve editörlüğünü üstlenmiştir. Sayısal coğrafyanın zirvede olduğu o yıllarda bu dergi sayısal araştırmalara ilgi duymayan coğrafyacılar için bir açılım olmuştur[94].

90 Carl Ortwin Sauer, Agricultural Origins and Dispersals, The American Geographical Society, New York 1952, p.82.

91 Peter Jackson, Maps of Meaning, Unwin Hyman Ltd., London 1989, p.14.

92 John Leighly, "Carl Ortwin Sauer 1889-1975", Annals of The Association of American Geographers, 66(3), U.S.A. 1976, p.343.

93 Peter J. Hugill, Kenneth E. Foote, "Re-Reading Cultural Geography", Re-Reading Cultural Geography, (Edt.: Kenneth E. Foote and others), Univesity of Texas Press, Austin 1994, p.11.

94 Arı, "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj…", s.325.

Birçok kültürel coğrafyacı, insanın şekillendirdiği çevresel değişmelere bakarak, *habitatı değiştirici* olarak insanın rolüne vurgu yapar. Bu, aynı zamanda insan-çevre geleneğinin başka bir yönünü ortaya koyar. Bir bakıma bu **değiştirici-olarak-insan** düşünce ekolü, çevresel determinizmin karşıtıdır. Deterministler, doğanın insanoğlunu şekillendirdiğini söylemesine karşılık, insanın fiziki çevre üzerindeki etkisini inceleyen kültürel coğrafyacılar, insanın doğayı şekillendirdiğini iddia ederler. Aslında coğrafyacılar ilk çağdan beri insanın yeryüzünü değiştirdiğine değinmektedirler[95].

1970'lerle beraber kültürel coğrafyacılar arasında bilimsel ikilikler ortaya çıktı ve daha farklı akademik çalışmalar yapılmaya başlandı[96]. Maddi kültür öğelerinin betimsel analizini içeren geleneksel peyzaj çalışmalarından, peyzajın anlamını ve şehirlerin kültürel durumunu inceleyen yeni peyzaj çalışmalarına geçilmiştir.[97]

1980'lerin başında, Jackson tarafından yeni kültürel coğrafyanın tanımı yapılmıştır. Jackson, kültürel çalışmalarının özel katılımlarına ve tartışmalarına kolejinde yer vermiştir. Casgrove ise mekânın rolünü sembolik üretimin anlaşılabileceği ve görülebileceği radikal bir kültürel coğrafya önermişti. Geleneksel Amerikan kültürel coğrafyasına eleştiriler getirmiş, mekân konusunun sosyolojik boyutu ile derinlemesine ilgilenmiş ve özellikle İngiliz coğrafyacıları ile yakın ilişkiler içerisine girilmiştir. Feminist bilim adamları tarafından derinlemesine yapılan çalışmalar ile modernleşme sonrasının ve sömürgecilik sonrasının teorileri kültürel coğrafyacıların araştırmalarının kültürel boyutunu değiştirmiştir.[98]

1980'lerin sonuna doğru yeni kültürel coğrafya daha hızlı yayılmaya başlamıştır. Özellikle İngiltere'de Danis Casgrove ve Stephan Daniels gibi kültürel Marksistler, tarihi bakış açılarını elit kültür ve geçmişteki kırsal peyzaj üzerine yerleştirdiler. Peter Jackson gibi coğrafyacılar ise çağdaş şehirlerdeki popüler kültür manzaralarını ve konumlarını araştırmışlardır. Ancak bu süreçte kültürel coğrafyacıların bir kısmı, eski kültürel coğrafyacıları ve çalışmalarını suçlama ve aşağılama gibi davranışlar içerisine girmişlerdir.[99]

---

95 Yılmaz Arı, Abdullah Köse, "İnsan-Çevre Etkileşimini Yorumlamada Yeni Bir Alternatif: Kültürel Coğrafya", Türk Coğrafya Kurumu Ulusal Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı, İstanbul 2005, s.54.

96 Timothy S. Oakes, "Cultural Geography as an Academic Discipline", The Cultural Geography Reader, (Edt.: Timothy, S. Oakes, Patricia L. Price), Routledge Publications, New York 2008, p.6.

97 Arı, "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj…", s.328.

98 Heidi Scott, "Cultural Turns", A Companion to Cultural Geography, (Edt.: James Duncan, Naula Johnson, Richard Schein), Blackwell Publishing, London 2004, p.24.

99 Kent Mathewson, "Carl Sauer and His Critics", Carl Sauer on Culture and Landscape Readings and Commentaries, (Edt.: William M. Denevan, Kent Mathewson), Louisiana State University Press, USA 2009, p.16.

1990'ların ilk yıllarında kültürel coğrafyada yapısalcılık sonrasında araştırmalar için çok hevesli çalışmalar vardı. Fakat bu çalışmalar hızlı bir şekilde popülerliğini kaybetmişlerdi. Kültürel coğrafyadaki araştırma grupları, sadece yazılarında değil aynı zamanda arazi gözlemlerinde de etnografik araştırmaların uygulamasının nasıl yapılacağını gösterme amacı taşımaktaydılar.[100]

Bir coğrafyacı esas olarak insanların dünyada nasıl yaşadığını, dünyayı nasıl kullandığını, hayallerine göre nasıl şekillendirdiğini ve nasıl duygular yüklediğini anlamak zorundadır. Disiplinimiz insanlığın bilimidir, kelimenin tam anlamıyla yalnızca boşluktaki sosyal mekanizmaların ve onun yazımının bilimi değildir. Bu bize her grubun üyelerinin beyinlerinde kâinatı nasıl şekillendirdikleri ve doğayı, toplumu, iyiyi-kötüyü, erkeği ve kadını nasıl tasarladıklarını gösterir.[101] Coğrafyacı, coğrafyanın disiplinler arası bir bilim olduğundan hareketle sadece yeryüzü ile değil, yeryüzünü şekillendiren insan ve onun yaptığı faaliyetler ile de ilgilenmek zorundadır. Bir toplumun ortaya koyduğu maddi kültür öğeleri sadece maddi görünümüyle ele alınmamalı onun kültürel olarak; kaynağı, geçmişi, yayılması ve diğer kültürlerle olan etkileşimini de anlaması gerekmektedir.[102]

Kültürel coğrafyada yaygın temalar, özellikle sermayenin hızlı yayılma sürecinde, çağdaş mekânın yeniden yapılandırılması, konumunun anlamlandırılması ve uygulamaları ile ilgilenmektedir.[103] Kültürel coğrafya, maddi dünya ile hayallerin ve düşünce bağlantılarının bir ortak yoludur. Çünkü kültürel coğrafyanın hareketleri, geniş bir ilgi ve meraka dayanmaktadır.[104] Kültürel coğrafyacılar, insan aktivitelerinin sembolik boyutuna önem vermişlerdir. Bunun yanında toplumsal süreçlerin tarihi anlamlarıyla ilgilenmişler ve kültürel bilginin kaynağını açıklamaya gayret etmişlerdir.[105] Çağdaş beşeri coğrafya, sosyal farklılıkların üst üste birikmiş kültürü ve çeşitli mücadeleleri arasındaki karmaşık bir sosyal yapının, ortaya çıkardığı kültürel peyzajın değişiklikleri ile ilgilenmektedir.[106]

100 Pamela Shurmer Smith, "Poststructuralist Cultural Geography", Doing Cultural Geography, (Edt.: Pamela Shurmer Smith), Sage Publications Ltd., London 2002, p.51.

101 IGU Study Group, "IGU Study Group The Cultural Approach in Geography", GEO Jurnal, 43(3), Kluwer Academic Publishers, Netherland 1997, s.298.

102 Alperen Kayserili, Namık Tanfer Altaş, "Horasan İlçesindeki Kır Meskenlerinin Kültürel Coğrafya Bakış Açısıyla İncelenmesi", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:23, Erzurum 2010, s.84.

103 Katharyne Mitchell, "Cultural Geographies of Transnationality", Handbook of Cultural Geography, (Edt.: Kay Anderson, Mona Momosh, Steve Pile, Nigel Thrift), Sage Publications, London 2002, p.82.

104 David Sibley, "Towards a Critical Cultural Geography", Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Ideas, (Edt.: David Sibley, David Atkinson, Peter Jackson, Neil Washborne), I.B. Tauris Ltd, London 2005,, p.15.

105 James Duncan, Naula Johnson, Richard Schein, A Companion to Cultural Geography, Blackwell Publishing, London 2004,, p.1.

106 Brian Graham, "Ireland and Irıshness: Place, Culture and Identity", In Search of Ireland A Cultural Geography, (Edt.: Brian Graham), Routledge Publications, London 2003, p.3.

Kültürel coğrafya, kültürel coğrafyacılar tarafından bir beşeri bilim olarak tanımlanmakta ve insanların hayatı ile ilgili bilimsel yaklaşımda bulunmaktadır. Kültürel coğrafya, modern dünyanın her yerinde, kültürle ilgili olan konuları araştırır; bu araştırmaları yaparken sebepler ve sonuçlar ile ilgili olduğu kadar duygularla, olaylar ve olgularla olduğu kadar sembollerle de ilgilenmektedir.[107]

Kültürel coğrafya, coğrafyacıların hafızalarında kültürün ne olduğu konusuna ilgi duymaları için onlara bir fırsat sağlamaktadır. Kültürel coğrafyacıların, kültürel coğrafyaya ilgi duymaları ve çalışmaları, disiplinler arası araştırmalarda, maddi kültür konuları üzerinden kültürel coğrafyanın geleneksel konularını algılamalarını sağlar. Bunun yanında coğrafyacının, kültürel yönlendirmelere yardımcı olması, iktidarın sorunlarına çözümler üretmesi gibi konularda yardımcı olarak coğrafyacının farklı bir anlam kazanmasını sağlar.[108]

Yeni kültürel coğrafyada amaç, kültürün tamamen politize edilmesi fikrini ortadan kaldırmaktır. Bununla birlikte coğrafyacılar tarafından nadiren işlenen sosyal hayatın yayılış alanına dikkat çekmekilmelidir. Coğrafya ulusların ideolojik yapısını açıklamalı, kültürel mekânın üretiminde konuşma ve dilin rolü hakkında açıklama yapmalı, alt kültürün korunması ve gelişimi için fikir üretmeli, cinsellik ve kimlik konusunu irdelemeli ve bu konularla ilgilenerek insan eliyle yapılmış olan materyallerin incelenmesine yönlendirilmelidir.[109]

Eski kültürel coğrafyacıların doğal ve modernizm öncesi peyzajlara yoğunlaşmasının aksine yeni kültürel coğrafyacılar gittikçe artan bir oranda şehirlere ve XX. yüzyılın modern toplumlarına yönelmişlerdir. Yeni yaklaşımlarda maddi kültür öğeleri yerine kimlik *(identity),* temsil *(representation),* sembolleştirme *(symbolism),* anlam *(meaning)* ve tasavvur *(imagination)* edebilmek gibi kavramlar araştırmaların ana ekseninde yer almıştır. Şehirleri bir kitap gibi okumak, bu yeni yaklaşımda öncelik verilen konulardan biridir.[110]

Yeni kültürel coğrafyacılar, Berkeley Okulu'nun temsil ettiği geleneksel kültürel coğrafyayı birçok bakımdan eleştirmişlerdir. Bu eleştirilerin en önemlilerinden birisi süperorganik konusundadır. Cosgrove, başka bazı kültürel coğrafyacılar ile beraber, kültürün geleneksel düşüncedeki algılama biçimine karşı çıkmıştır. Bu geleneksel düşüncede kültürün tamamen kollektif bir ürün olduğu

107 Joel Bonnemaison, Culture and Space Conceiving a New Cultural Geography, (İng. Çev.: Jose Ponet Demetry), I.B. Tauris Company Ltd., London 2005, p.1.

108 Richard H. Schein, "Cultural Traditions", A Companion to Cultural Geography, (Edt.: James Duncan, Naula Johnson, Richard Schein), Blackwell Publishing, London 2004, p.19.

109 Don Mitchell, Cultural Geography A Critical Introduction, Blackwell Publishing, London 2000, p.56.

110 Arı, "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj…", s.330.

kabul edilmekteydi. Bu düşünceden dolayı peyzaj çalışmaları kişilerin oynadığı rolü dikkate almamalıydı.[111]

Yeni kültürel coğrafyacıların eskileri eleştirdiği bir başka konu, eskilerin kültürü tamamen maddeleştirerek incelemesidir. Yâni, Berkeley Okulu coğrafyacılarının daha çok maddi kültür öğelerini inceleyerek, bunları ortaya çıkaran maddi olmayan kültürü yeterince önemsememesidir. Bu eski çalışmalarda iş bölümü, sosyal organizasyonlar, suç, hastalık ve eğitim gibi davranışlar, dil ve yer adları, politik süreçler, yiyecek elde etme, müzik ve eğlence, spor ve oyunlar, yer algılaması, cinsiyetlerin sosyal mekânları, efsaneler, cenaze ve düğün adetleri gibi konulara yeterince önem verilmemiştir.[112]

Kültürel coğrafya araştırmalarına temel oluşturması açısından Philip Wagner ve Marvin Mikesel tarafından 1962 yılında hazırlanmış olan *Reading in Cultural Geography* adlı eserde, kültürel coğrafyacının beş ana konu üzerinde yoğunlaşması gerektiği ileri sürülmüştür.[113] Bu konular, *kültür bölgesi, kültürel yayılma, kültürel ekoloji, kültürel etkileşim ve kültürel peyzajdır.*

Kültürel coğrafyada yapılması gereken araştırmalar için öncelikle kültür bölgesinin iyi tespit edilmesi gerekmektedir. Kültürel bakış açısı içerisindeki ilk tema *kültür bölgesi* temasıdır. Bu çerçevede ele alınan konunun öncelikle sınırları çizilir. Bir soruyla ifade edilecek olursa, "Kültürler coğrafi olarak nasıl gruplaşmış veya düzenlenmiştir? Yerler, neden ve nasıl birbirine benzer veya birbirinden farklıdır? Mekânsal ilişkilerin seyrinde bu farklı yerler nasıl etkileşir? Orada oturanlar o bölgeyi nasıl algılar ve kendini onlarla nasıl özdeşleştirir?" Bunlar, temel coğrafi sorulardır. Bu durumda **kültür bölgesi,** kültür özelliklerine ve işlevlerine dayanan coğrafi bir birimdir.[114]

Kültürel coğrafyacılar, fikirlerin, tekniklerin, aletlerin ve başka değişim ajanları ve unsurlarının, bir kültür bölgesinden, başka sahalara nasıl yayıldığı ile ilgilenirler. Başka sözcüklerle, insanların daha önce ihmal edilmiş ya da onların tanıdık olmadıkları fikir ve nesneleri benimseme ve kullanmaları olan fikir ya da nesnelerin mekânsal yayılma süreçleri ile ilgilenirler.[115]

Coğrafya ilminin, çeşitli yazarlar tarafından yapılan tanımlarından da açıkça anlaşıldığı gibi, coğrafi elemanların ve olayların açıklamasına geçmeden önce tasvir edilmeleri büyük önem taşımaktadır. Bu tasvirler, yazılı ifade

111 Arı, "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj…", s.332.
112 Arı, "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj…", s.332-333.
113 Erol Tümertekin, Nazmiye Özgüç, Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekân, Çantay Kitabevi, İstanbul 2009, s.98.
114 Arı, Köse, "İnsan-Çevre Etkileşimini Yorumlamada…", s.55.
115 Tümertekin, Özgüç, Beşeri Coğrafya…, s.98.

tarzında olabildiği gibi harita ve diyagramlarda da yer alırlar. Bu suretle, haritalar ve diyagramlar, coğrafi tasvirlerde en önemli araçlardır.[116] Kültürel coğrafya çalışmalarında da, coğrafyanın bütün araştırma konularında olduğu gibi çalışma sahasının haritasını belirlemek, çalışmanın öncülü olmalıdır. Carl Ortwin Sauer, doğal bölge veya kültürel bölgede sürekli olarak kullanılan uğraşıları gösteren haritalar için *kültürel harita* terimini kullanmıştır. Sauer, kültürel haritalarında sıradan topografya haritalarında verilen bilgilere ilave olarak, o zamana kadar çizilen haritalarda gösterilmeyen tarımsal faaliyet alanları, yerleşme bölgeleri ve ulaşım sistemleri gibi unsurları da göstermiştir.[117] Kültürel coğrafya çalışmalarında, araştırılan kültür bölgesinin sınırları iyi belirlenmeli ve diğer kültür bölgeleri ile bağlantısı dikkatli bir şekilde incelenmelidir.[118]

Kültürel incelemenin ikinci teması kültürel yayılmadır. Aslında coğrafya için çok önemli bir tema olmasına rağmen bazen yayılma ile dağılış birbirine karıştırılmakta ve herhangi bir coğrafi olgunun nerede olduğu sorusundan hareketle dağılış ilkesi üzerinde durularak, herhangi bir coğrafi olgunun bulunduğu yere nasıl geldiği sorusuna cevap arayan yayılma ihmal edilmektedir.[119] Bu nedenle kültürel yayılma teması, kültürel unsurların bir yerden başka bir yere nasıl yayıldığını araştırır.

Herhangi bir kültür, çıkış noktasından yayılarak geniş bir alanı kaplayan hemen hemen sonsuz sayıdaki keşif ya da yeniliğin ürünüdür. Bu yeniliklerden bazıları binlerce yıl önce meydana gelmişken, bazıları da çok yakın zamanlara aittir, bazıları çok geniş alanlara yayılırken bazıları yalnızca çıkış noktasında kalabilmiştir.[120] Sauer'un öğrencileri ile beraber kaleme aldığı, *Agricultural Origins and Dispersals* "Tarımın Anavatanları ve Yayılmaları" adlı eserinde özellikle kültürel yayılma üzerinde durulmuş ve tarımsal kaynakların dünyaya yayılışı hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Kültürel yayılma, özellikle tüketim malları vasıtası ile dünyayı hızla etkilemektedir. Tüketim mallarının imali ve dağıtımında en ucuz yolun, bu ürünlerin büyük miktarlara erişmesini sağlamak olduğundan, tek bir ürünün birçok kültür âlemini sarması gerekmektedir. Bu yayılmaya karşı kültürlerin ayrı ayrı direnmesini engellemek için de tüketim mallarının tanıtımında, aşırı reklam ve pazarlama yolları kullanılarak yayılma olayı hızlandırılmaktadır.[121]

116 Turgut Bilgin, Genel Kartografya I Kartografyanın Tarihçesi Projeksiyonlar-Harita Alma ve Yapmanın Esasları, Filiz Kitabevi, İstanbul 1996, s.18.
117 Kayserili, 2010, "Carl Ortwin Sauer ve…", s.180.
118 Kayserili, Altaş, "Horasan İlçesindeki Kır Meskenlerinin Kültürel…", s.84.
119 Arı, Köse, "İnsan-Çevre Etkileşimini Yorumlamada…", s.56.
120 Tümertekin, Özgüç, Beşeri Coğrafya…, s.99.
121 Tümertekin, Özgüç, Beşeri Coğrafya…, s.103.

Kültürel ekolojnin konuları kültürler ve fiziki çevre arasındaki karşılıklı neden ve sonuç etkileşiminin incelenmesi şeklinde ifade edilebilir. Kültürel ekoloji, kültür üzerinde çevresel etkileri ve kültürleri yoluyla insanın ekosistem üzerindeki etkisini inceler.[122] Kültürel ekoloji üzerine çalışan bilim adamları, dünya üzerinde değeri olan geleneksel yerel bilgileri ve küresel bilgileri kayıt altına alarak kültürel değerler üzerinde yoğunlaşmaya gayret gösterirler.[123] Herhangi bir kültür ile onun doğal çevresi arasındaki çok yönlü etkileşim ve ilişki olarak tarif edilen kültürel ekoloji, coğrafya çalışmalarında özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun olarak kullanılan terimler arasındadır.[124]

Kültürel ekolojide asıl olan; insanın fiziki çevreyi kendisi için kullanması, ancak bu kullanma sırasında fiziki çevrenin kendisini yenilemesine ve var olan ekolojik dengesini sürdürmesine imkân verilmesidir. Bir başka ifadeyle fiziki çevre "ekolojik sürdürülebilirlik" sağlanacak şekilde kullanılmalıdır.[125]

Antropologlar da kültürel antropoloji çalışmaları içerisinde kültürel ekoloji ile yakından ilgilenirler ve kültürel ekolojiyi "kültürlerin çevreleriyle olan devingen (sürekli hareket halinde olan) etkileşimi" olarak ifade ederler.[126]

1955 yılında, antropolog Julian Steward, kültürlerin, neden ve sonuçlarının etkisinin, deterministik modellere uymadan çevre sistemleri adlı bir gelişim ve değişim hesabına benzer kapsamlı bir teori sundu. Kültürel ekoloji terimini tanımlarken, geçim faaliyetleri ve ekonomik düzenlemelerin kültür ile yakın ilişkilerinin olduğu, insan davranışı ve grup hareketlerinin, kültürel sorgulama için başlangıç noktası olduğunu açıkladı. Aynı paralelde ancak küçük bazı farklılıklarla, Carl Ortwin Sauer, 1925 yılında kaleme aldığı makalesinde, çalışma alanının kültürel peyzaj üzerindeki ifadesi olarak insan ile insanın değişen mekânının ilişkisini kültürel ekoloji olarak açıkladı. Bu iki tanım ve görüş üzerindeki tartışmalar ve olayın felsefi boyutunun araştırmaları şüphesiz ki uzun süre devam edecektir. [127]

Kültürel coğrafyacıların kullandığı en önemli temalardan biri *kültürel etkileşimdir.* İnsan gelişmesinin ya da gelişmemesinin sebepleri aranırken bu tema,

122 Arı, Köse, "İnsan-Çevre Etkileşimini Yorumlamada…", s.56.
123 Marc Q. Sutton, E.N. Anderson, Introduction to Cultural Ecology, Altamyra Press, New York 2010, p.4.
124 Yılmaz Arı, "Manyas Gölü'nün Kültürel Ekolojisi: Tarihi Süreçte Adaptasyon ve Değişim", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı:40, İstanbul 2003, s.76.
125 Hüseyin Korkmaz, Mehmet Gürbüz, "Amik Gölü'nün Kültürel Ekolojisi", Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:17, İstanbul 2008, s.3.
126 Haviland ve diğ., Kültürel Antropoloji…, s.317.
127 Paul Robbins, "Cultural Ecology", A Companion to Cultural Geography, (Edt.: James Duncan, Naula Johnson, Richard Schein), Blackwell Publishing, London 2004, p.183.

çok önemli bir açıklayıcı ve yardımcı olarak karşımıza çıkar. Coğrafyacı, kültürün bütün yönlerinin sistematik ve mekânsal olarak birbiri ile ilişki içinde olduğunu bilir. Kısacası, kültürler ilgisiz özellikler dizisinden çok, karmaşık bütünlerdir. Kültür, parçaların doğal ilişki içinde olduğu entegre sistemler oluşturur. Kültürün bütün özellikleri işlevsel bakımdan birbiri ile bağlantılıdır. Kültürel etkileşim teması, "mekânsal organizasyon ve bağımlılık" olarak, dünyayı değiştiren kültürel coğrafya düşünceleri listesinde yer buldu. Kültürel etkileşim, coğrafyacıların bazı kültürel olayların diğer bazı kültürel olaylara neden olduğunun farkında olduğunu gösterir. Bir kültür elemanında meydana gelen değişme, diğerlerinde de buna uygun bir değişim başlatır. Kültürün bir yönünün dağılışını, diğer yönlerindeki çeşitlilikleri araştırmadan, nedensel olarak nasıl bağlantılı ve bütünleşmiş olduklarını kavramadan anlayamayız.[128]

Kültürel etkileşim bir kültürün, diğer kültürler ile sürekli alışveriş içerisinde olması ve diğer kültürlerle arasındaki bilgi alışverişinin ilgi çekici bir ayırt edilebilirlik göstermesi ile sempatik bir görünüm kazanmaktadır.[129] Kültürel etkileşim, kültür unsurlarının coğrafi bakımdan yer değiştirerek bir toplumdan başka bir topluma geçmesi hadisesini tanımlayan kültürel yayılma olayının doğal bir sonucudur.[130]

Dinsel inanç, örneğin bir grubun oy verme eğilimini, beslenme alışkanlıklarını, alışveriş kalıplarını, iş tiplerini ve sosyal mevkiini etkileme potansiyeline sahiptir. Hindistan'ın çoğunluk dini olan geleneksel Hinduizm, insanları *kast* olarak adlandırılan sosyal sınıflara ayırır ve her birisi için belirlenmiş geçim şekillerini tarif eder. Mormon inancı ise alkollü içecekleri, tütün, kafein ve diğer bazı ürünleri yasaklar ve böylece inananlarının beslenme ve alışveriş kalıpları etkilenir. Kültürün bir yönü diğer yönlerini birçok şekilde etkiler. Coğrafyacı, aynı kültür içindeki nedensel güçlerin, kültürün diğer yönlerinde nasıl farklılaşmalara neden olduğunu incelemek zorundadır.

Kültürel peyzaj, kültürel coğrafya temalarının sonuncusu ve en somut olanıdır. Kültürel peyzaj, kültür gruplarının yeryüzünde yaşarken yarattıkları görünür maddi peyzajdır. Kültürler doğal habitatı kendi peyzajlarına dönüştürürler. Yerleşilmiş her yer doğal peyzajdan dönüştürülmüş bir kültürel peyzaja sahiptir ve her peyzaj kendisini oluşturan kültürü yansıtır. Peyzaj kültürün aynasıdır ve peyzajı dikkatli bir şekilde gözleyen kültürel coğrafyacı, bir insan topluluğu hakkında

128 Arı, Köse, "İnsan-Çevre Etkileşimini Yorumlamada…", s.56.

129 Olavi K. Falt, "Global History, Cross-Cultural Interactions and Encounters and Theoretical Roots of The Study of Mental Images", The Journal of International Social Research,, 1(5), Ordu 2008, p.314.

130 Ufuk Tavkul, "Kültürel Etkileşim Açısından Oniki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 4(1), Ankara 2007, s.27.

çok şey öğrenebilir. Aslında kültürün bu görsel kaydı o kadar önemlidir ki, bazı coğrafyacılar peyzaj konusunu coğrafyanın temel ilgi alanı olarak kabul eder.[131] Arazi şekilleri, doğal bitki örtüsü, topraklar gibi fiziki unsurlar doğal peyzajı (natural landscape) oluşturur. İnsan gruplarının bu peyzajı kendi faaliyetleri sonucu şekillendirmesi, onu değişikliğe uğratması ve kendi karakterini yansıtacak şekilde işlemesi ile kültürel peyzaj (cultural landscape) ortaya çıkar. Batı coğrafya ve diğer sosyal bilim literatüründe kültürel peyzaja, yapılandırılmış ya da inşa edilmiş ortam (built environment) adı da verilmektedir. Peyzaj, aslında Alman coğrafyacıların etkisi ile Amerikan coğrafyasına, Carl Ortwin Sauer tarafından aktarılmıştır. Kelimenin Almanca karşılığı Landschaft'dır. Coğrafyanın bir Landschafskunde (peyzaj bilimi) olması gerektiğini ilk kez 1906'da Alman Otto Schlüter ortaya atmıştır.[132]

Sauer, kültürel peyzaj konusu için *The Morphology of Landscape* adlı eserinde şöyle bir açıklama yapıyor: "Arazinin, insan faaliyetlerinin başlamasından önceki durumu sadece bir tür morfolojik bilgileri içerir, buna orijinal ya da doğal peyzaj adı verilir. Oysa insan faaliyetleri kendisini kültürel peyzajda ortaya koyar. Peyzaj şekillerini doğal ve kültürel olarak ayırmak, insan aktivitelerinin karakteri ve alansal önemini anlamak için gereklidir. O zaman evrensel ama illa da kozmolojik olmayan anlamda coğrafya, dünya tarihinin, bölgelerin insan faaliyetleri ile nasıl farklılaştığını araştıran son parçasını oluşturur."[133]

Peyzaj terimi, herkesin günlük hayatta kullandığı bir terimdir. Arazinin eşyalarının bilimsel bir düzenlemesi olarak tanımlanabilmektedir. Bu düzenleme içerisinde ağaçlar, çayırlar, binalar, caddeler, fabrikalar, açık alanlar, rekreasyon alanları, dini mekanlar ve diğer bütün donatım elemanları peyzajın unsurları arasında yer almaktadır. Kültürel peyzaj kavramı ise fiziki peyzaj üzerinde insan kültürünün etkisi ile ortaya çıkan maddi kültür öğelerinin karşılığı olarak ifade edilmektedir.[134]

Kültürel peyzaja atfedilen bu önem onun barınma, yiyecek ve giyinmeyi görsel olarak yansıtmasındandır. Kültürel peyzaj, genellikle geçmişe ait değişik unsurları kapsadığı için insanların dünyayı nasıl değiştirdikleri ile ilgili farklı tutumları yansıtır ve kültürlerin kaynağı, yayılması ve gelişmesi hakkında önemli ipuçları ihtiva eder. Her kültürel peyzaj, bazıları yeni ve bazıları eski, bazıları antik ve bazıları modern insan eserlerinin bir toplamıdır.[135]

131 Arı, Köse, "İnsan-Çevre Etkileşimini Yorumlamada…", s.58.
132 Arı, "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj…", s.314.
133 Sauer, "The Morphology of Landscape…", p.69.
134 Don Mitchell, "Landscape", Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Ideas, (Edt.: David Sibley, David Atkinson, Peter Jackson, Neil Washborne), I.B. Tauris Ltd, London 2005, p.49.
135 Arı, Köse, "İnsan-Çevre Etkileşimini Yorumlamada…", s.58.

Sauer'e göre kültürel peyzaj doğal peyzajın kültürel bir grup tarafından değiştirilmesi ile ortaya çıkar. Kültür, işi yapan asıl etmen; doğal peyzaj bir araç ve kültürel peyzajda bir sonuçtur.[136]

3. Araştırma Sahasının Yeri ve Özellikleri

Erzurum Şehri, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer almaktadır. Araştırma sahası içerisinde, 03.03.2008 tarihli ve 5747 sayılı kanunla yapılan düzenlemeye göre kurulan Yakutiye, Palandöken ve Aziziye adı verilen[137] üç metropol ilçe[138] yer almaktadır.

10.07.2004 tarih ve 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanununun geçici ikinci maddesine göre, nüfusu bir milyona kadar olan büyük şehirlerde, valilik binası merkez kabul edilerek yarıçapı 20 km olan dairenin sınırı da Büyükşehir Belediyesinin sınırını oluşturmaktadır.[139]

Şehrin, Aziziye ilçesi Erzurum Ovası'nın batı kesiminde ova üzerinde kurulmuş olan Dadaşkent yerleşim sahası ve daha batıdaki Ilıca ilçe merkezi ve köylerinden oluşmaktadır. Yakutiye ilçesi, şehrin tarihi kuruluş yerini ve 2008 yılında dâhil edilen kuzeyindeki Dumlu ile Erzurum Ovası üzerinde yer alan Dadaşköy beldelerini de içine almaktadır. Yakutiye ilçesi, doğuda ise Deveboynu Beli tarafından Pasinler Ovası'ndan ayrılan bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Palandöken ilçesi ise Palandöken Dağları'nın kuzey etekleri ile Büyük Kiremitlik Tepesi'nin güneyi arasında yer alan arazi üzerinde kurulmuş olan ve denize göre konumu diğer ilçelere göre daha yüksek olan bir arazi üzerinde kurulmuştur.

Erzurum Şehri, batıda Bayburt ili ve Aşkale (Erzurum) ilçesi ile doğuda Pasinler (Erzurum) ilçesi, güneyde Çat (Erzurum), Tekman (Erzurum) ilçeleri ile ve kuzeyde ise Tortum (Erzurum) ve İspir (Erzurum) ilçeleri ile komşudur. Üç metropol ilçenin birleşiminden oluşan Erzurum Şehri'nin yüzölçümü yaklaşık olarak 3360 km^{2}' dir* (Yakutiye 883.7 km^2, Aziziye 1812 km^2 ve Palandöken 664 km^2) (Harita 1).

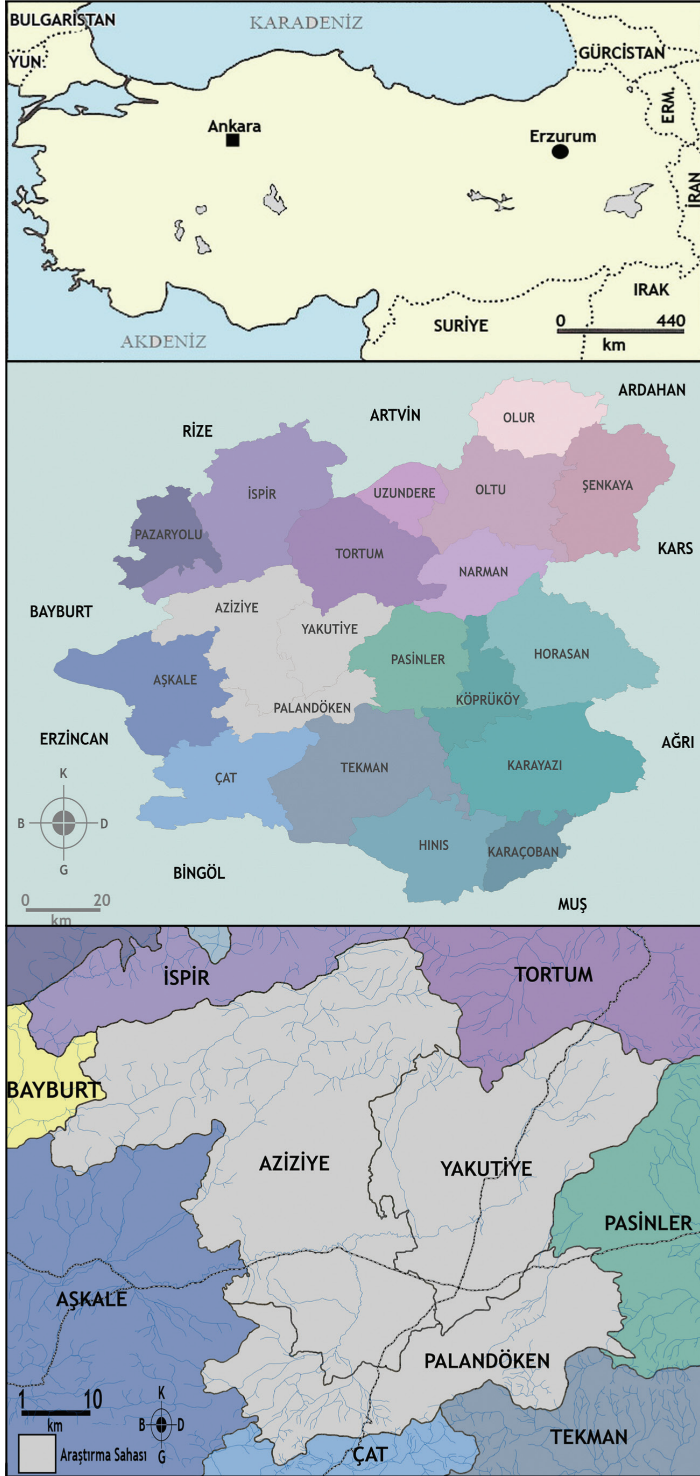
136 Sauer, "The Morphology of Landscape…", p.69.

137 Zeki Koday, Kübra Erhan, "Erzurum İlinin İdari Coğrafya Analizi", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(41), Erzurum 2008, s.238.

138 Metropol İlçe: Büyükşehir belediyelerinin hizmet alanları içerisinde kalan ilçe merkezlerine metropol ilçe merkezi adı verilmektedir.
Ali Özçağlar, İdari Coğrafya, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara 2011, s.69.

139 Büyükşehir Belediyesi Kanunu, Erişim Tarihi: 26.10.2011, http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=1.5.5216&sourceXmlSearch=&MevzuatIliski=0

* Şehrin toplam yüzölçümü hakkında farklı kaynaklarda, farklı büyüklükler verilmektedir. 2008 yılından sonra idari alanının değiştirilmiş olması ve henüz tam ölçümlerinin yapılmamış olması münasebeti ile net bir değere ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak Aziziye, Yakutiye ve Palandöken ilçe kaymakamlıklarının açıkladığı yüzölçüm değerlerinden faydalanılarak toplam yüzölçümü belirtilmeye çalışılmıştır.

Harita 1: Erzurum Şehrinin Lokasyonu.

Metropol ilçelerin idari sınırları içerisinde Yakutiye ilçesinde 10 köy 42 mahalle, Palandöken ilçesinde 3 köy 36 mahalle ve Aziziye ilçesinde 49 köy 35 mahalle olmak üzere, toplamda 62 köy ve 112 mahalle yerleşmesi bulunmaktadır.

Erzurum Şehri, kuzeyden Dumlu Dağları, güneyden Palandöken Dağları ve doğudan Kargapazarı Dağları tarafından çevrilmiş olan ve yaklaşık olarak 1750-2000 m. yükseltiler arasında yerleşen Erzurum Ovası'nın güney ve doğu kesimlerinde kurulmuştur. Şehrin merkezi bölümü ve özellikle tarihi çekirdeği olan Yakutiye ilçesi, ovaya göre belirgin bir şekilde eğim kazanmış ve Kuzey-Güney doğrultulu küçük dereler tarafından yarılmış olan birikinti yelpazesi üzerinde kurulmuştur.

Erzurum Ovası, Çoruh, Aras ve Fırat Havzalarının birbirinden ayrıldıkları sahada yer almıştır. Dolayısıyla bu üç önemli akarsuyun Erzurum Ovası ile etkileşim içerisinde olduğu söylenebilir. Bu akarsulardan özellikle Fırat Nehri'nin kollarından olan ve kaynağını Dumlu Dağları'ndan alan Karasu Nehri, Erzurum Şehri'ni en fazla etkileyen akarsudur.

Erzurum Şehri'nin, çevresindeki il merkezleri ile arasındaki karayolu mesafeleri ise şöyledir: Erzurum-Artvin 226 km., Erzurum-Ağrı 184 km., Erzurum-Bayburt 125 km., Erzurum-Ardahan 232 km., Erzurum-Bingöl 180 km., Erzurum-Muş 266 km., Erzurum-Kars 203 km., Erzurum-Erzincan 189 km. ve Erzurum-Rize 377 km.'dir.

Erzurum Şehri'nin, 2011 yılı ADNKS sonuçlarına göre toplam nüfusu 367 250'dir. Bu nüfusun 174 958'i, şehrin tarihi çekirdeğini de meydana getiren Yakutiye ilçesinde bulunmaktadır. Şehrin ikinci büyük ilçesi olan Palandöken ilçesinde 153 031 nüfus var iken, batıda bulunan ve iki ayrı yerleşme merkezinden oluşan (Dadaşkent ve Ilıca) Aziziye ilçesinde ise 39 261'lik bir nüfus bulunmaktadır. Toplam nüfus oranı ile Erzurum Şehri, Türkiye'deki on altı büyükşehir belediyesi içerisinde en az nüfusa sahip olan büyükşehirdir.

4. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmanın amacı, Erzurum Şehri'nin kuruluş yerinin fiziki coğrafya şartları ve bu şartları kendi lehine çevirebilmek için, Erzurum'da yaşayan insanların geçmişten günümüze kadar getirmiş olduğu kültürel birikimin ve kültürel peyzajın ortaya konulmasıdır.
Söz konusu bu genel amaç doğrultusunda cevap aranacak bazı sorular ise şöyle sıralanabilir:

- Araştırma sahasında doğal çevre ve insan etkileşimi ne düzeydedir? Bu etkileşim süreçleri sonucunda ortaya çıkan kültürel üretimler nelerdir?

- Sahada nüfusun tarihi gelişimi, nüfus hareketleri ve genel demografik niteliklerin durumu nedir?

- Araştırma sahasının, kültürel gelişiminde ve değişiminde hangi medeniyetlerin etkisi olmuştur? Kültürel etkileşim hangi boyutlarda yaşanmıştır?

- İnsan hayatının, öncelikli gereksinimleri olan yeme içme, giyinme ve barınma konularında, araştırma sahasında mevcut olan kültürel coğrafya unsurları nelerdir?

- Sahada, günümüzde mevcudiyetini devam ettiren geleneksel kültür unsurları nelerdir? Bu kültürel varlıkların sonraki nesillere aktarılabilmesi için neler yapılabilir?

Araştırmanın genel amaçlarına ulaşılabilmesi için coğrafyanın temel araştırma yöntemleri olarak kabul gören, yerinde gezi-gözlem ve mülâkat yöntemleri uygulanmış, elde edilen verilerin analiz-sentez sürecinde yorumlanmasıyla çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. İlk etapta literatür tarama süreci başlatılmış olup, saha ile ilgili olarak daha önce yapılmış coğrafi çalışmalar ve araştırma sahası ile ilişkili olarak, farklı bilim dallarında hazırlanmış araştırmalar incelenmeye çalışılmıştır. Başvuru kaynakları ile periyodik kaynakların taranması yoluna gidilmiş ve Yükseköğretim Kurulu Kütüphanesi, Milli Kütüphane, Üniversite Kütüphaneleri ve hem ulusal hem de uluslararası elektronik kütüphaneler gibi toplu bilgi kaynakları taranmaya çalışılmıştır. İncelenen çalışmaların dogrudan sahaya yönelik olanları, daha önce yapılan çalışmalar başlığı altında ele alınarak içerikleri kısaca belirtilmiştir.

İnceleme alanı ile ilgili olarak, HGK tarafından hazırlanan 1/100 000 (Erzurum İ-45, İ-46 ve İ-47, Tortum H-45, H-46 ve H-47) ölçekli topoğrafya

haritalarından yararlanılmıştır. Çalışmada kullanılan klimatik veriler, DMİGM'nden, nüfus ile ilgili veriler ise TÜİK kayıtlarından elde edilmiştir.

Saha etütleri esnasında çok sayıda fotoğraf çekimi yapılmış ve titiz bir eleme ile bunların bir kısmı çalışmanın ilgili bölümlerine yerleştirilmiştir. Araştırmada görsel öğelerin zenginleştirilmesi amacıyla, şekil, tablo, grafik ve çeşitli haritalama tekniklerinden yararlanılmıştır. Tablo ve grafikler Microsoft Office 2010 sürümündeki Word ve Excel programlarında oluşturulurken, haritaların çizim ve renklendirmeleri için Adobe Photoshop CS4 programı kullanılmıştır.

Başvuru sistemi olarak, okuyucuya sağladığı kolaylıklar göz önüne alınarak dipnotlu başvuru sistemi tercih edilmiştir. Araştırma, mevcut rapor, tez ve diğer çalışmaların taranması ile pek çok kurum istatistiğinden yararlanılması nedeniyle nicel bir boyut taşımaktadır. Ancak çalışmada, saha etütleri esnasında gerçekleştirilen mülâkatlar ve gözlem yoluyla birinci elden bilgi toplanmış olması nedeniyle önemli ölçüde nitel yöntemlerden de yararlanılmıştır.

Araştırma, *Coğrafya ilmi lisansüstü tez çalışmaları içerisinde Kültürel Coğrafya alanında Türkiye'de yapılan ilk çalışmadır.* Bu özelliğinden dolayı, hemen bütün tez çalışmalarında olduğu gibi muhtelif konularda eksiklikleri olabileceği düşünülmektedir.

Araştırmada özellikle, insanoğlunun hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan yeme içme faaliyeti ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kültürel değerler, bunun yanında iklim şartları ve örtünme ihtiyacına bağlı olarak gelişen giyim kuşam kültürü incelenmiştir. Ayrıca insanoğlunun kendini güvende hissedebilmesi için gerekli olan dış çevreye karşı korunma ihtiyacının ortaya çıkardığı barınma faaliyeti ve bunun sonucunda gelişen mesken kültürü, insan-mekân etkileşimi içerisinde ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

5. Araştırma Sahası ile İlgili Daha Önce Yapılmış Çalışmalar

Araştırmanın literatür tarama sürecinde, gerek çalışmanın kuramsal yapısının oluşturulması ve gerekse saha araştırmaları sırasında yararlanılmak üzere, araştırma sahası ve yakın çevresi ile ilgili olarak daha önce yapılmış olan çalışmalara ulaşılmaya gayret edilmiştir.

Gözden geçirilerek, belirli ölçülerde yararlanılan bu çalışmaların bir kısmı ve genel içerikleri, kronolojik sıra ile aşağıda belirtilmiştir:

Erwin Lahn (1940)[140]:MTA Dergisi'nin 19. sayısında yayımlanan eserde Lahn, Erzurum Şehri ve çevresinin jeolojik yapısını detaylı bir şekilde araştırmıştır. Özellikle volkanik oluşumların varlığını ifade etmiş, bunun yanında Alp-Himalaya orojenik hareketinden dolayı ortaya çıkan dikey hareketlerin ve graben tarzında çöküntü havzalarının meydana geldiğini belirtmiştir.

Ayhan Onur (1961)[141] : Türk Coğrafya Dergisi'nin 21. sayısında yayımlanan makalesinde Onur, Erzurum ve çevresinde etkili olan hava kütlelerinin özelliklerinden ve bu hava kütlelerinin, Erzurum üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Yağışlı gün sayısı, kar yağışlı gün sayısı, karla örtülü gün sayısı ve yağış dönemleri detaylı olarak incelenmiştir.

Ahmet Nejdet Sözer (1970)[142]: Atatürk Üniversitesi Araştırma Yayınları arasında çıkarılan eserde Sözer, Erzurum Ovası'nın yeryüzü şekilleri, hidrografyası, toprak çeşitliliği ve bitki örtüsü hakkında geniş bilgiler vererek çalışmanın fiziki coğrafyasını geniş bir şekilde incelemiştir. Ardından Erzurum Ovası üzerindeki yerleşmeler ve bu yerleşmelerdeki nüfus özellikleri hakkında bilgiler vermiştir. Ekonomik özellikleri farklı başlıklar altında (tarım, hayvancılık sanayi, ticaret, enerji kaynakları, ulaşım)inceleyerek çalışmayı sonuçlandırmıştır.

İbrahim Atalay (1978)[143]: Atatürk Üniversitesi Araştırma Yayınları arasında çıkarılan eserde Atalay, Erzurum Ovası ve çevresinin öncelikle stratigrafisini, tektonizmasını, fay sistemlerini ve depremselliğini jeoloji başlığı altında ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Takip eden bölümde dağlık alanları, Erzurum Ovası'nı ve Erzurum Ovası'nın hidrografyasını, jeomorfoloji başlığı altında geniş açıklamalar ile ifade etmiştir. Son bölümde ise Erzurum Ovası'nın, jeomorfolojik evrimini inceleyerek çalışmasını sonuçlandırmıştır.

1980 yılında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi 12. Sayı 2. Fasikülde yayımlanan makalesinde ise Atalay[144], Erzurum Ovası ve çevresinin iklim özelliklerini oldukça detaylı bir şekilde incelemiş ve kapsamlı bir makale hazırlamıştır. Öncelikle Erzurum Ovası'nın jeolojik ve jeomorfolojik özelliklerini kısaca aktarmış ve ardından iklim hakkında açıklamalara başlamıştır.

---

140 Erwin Lahn, "Erzurum Havalisinin Jeolojik Bünyeleri", MTA Dergisi, Sayı:19, Ankara 1940, 233-239.

141 Ayhan Onur, "Erzurum ve Çevresinde Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı.21, İstanbul 1961, 97-111.

142 Ahmet Necdet Sözer, Erzurum Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Yayınları:101, İşletme Fakültesi Yayınları:9, Araştırma Serisi:7, Sevinç Matbaası, Ankara 1970.

143 İbrahim Atalay, Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:543, Edebiyat Fakültesi Yayınları No:91, Araştırma Kitapları Serisi No:81, Sevinç Matbaası, Ankara 1978.

144 İbrahim Atalay, "Erzurum Ovası ve Çevresinin İklimi", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 2(12), Ankara 1980, 251-342.

İklim elemanlarının Erzurum Ovası üzerindeki etkilerini sebep ve sonuçları ile birlikte klimatolojik bakış açısı ile incelemiştir.

Hayati Doğanay (1983)[145]: Doçentlik tezi olarak hazırlanan araştırmasında Doğanay, öncelikle Erzurum Şehri'nin fiziki coğrafya özellikleri ve bu özelliklerin insan hayatı üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Sonraki bölümde, Erzurum'un şehirsel fonksiyonları oldukça ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve sınıflandırılmıştır. Takip eden bölümde Erzurum Şehri'nin fonksiyon bölgeleri sınıflandırılmış ve detaylı açıklamalar yapılmıştır. Son bölümde ise Erzurum Şehri'nde tespit edilen plânlama sorunlarına yer verilmiş ve bu sorunların aşılabilmesi için çeşitli öneriler sunularak çalışma sonuçlandırılmıştır.

1989 yılında Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları arasından çıkarılan Şehr-i Mübarek Erzurum adlı çalışmada, Erzurum'un genel coğrafi özelliklerini kapsamlı bir şekilde inceleyen Doğanay[146], bu araştırmasında Erzurum'un fiziki coğrafya özellikleri, beşeri coğrafya özellikleri ve ekonomik coğrafya özelliklerini ayrı ayrı kapsamlı bir şekilde incelemiş ve açıklamıştır.

Doğanay, Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu'nda (7-9 Nisan 1988) bildiri olarak sunduğu ve 1989 yılında kendi makalelerini birleştirerek kitap haline getirdiği *Coğrafya Makaleleri*[147] içerisinde de yer verdiği bir başka çalışmasında ise Erzurum Şehri'nin gecekondulaşma sorunu hakkında araştırmalar yapmış ve bu sorunun çözümü için çeşitli önerilerde bulunmuştur.

Sedat Avcı (1986)[148]: Prof. Dr. Hayati Doğanay yönetiminde Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans tezi olarak hazırlanan çalışmasında Avcı, öncelikle Ilıca'nın genel fiziki coğrafya özelliklerini incelemiştir. Mesken tipleri, meskenlerin inşasında etkili olan faktörler ve meskenler ile ilgili sorunları detaylı bir şekilde araştırmış ve meskenlerle ilgili olan sorunların çözümü için çeşitli önerilerde bulunmuştur.

145 Hayati Doğanay, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Plânlama Sorunları, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Doçentlik Tezi, Erzurum 1983.

146 Hayati Doğanay, "Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri", Şehri Mübarek Erzurum, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları:1, Ankara 1989, 243-354.

147 Hayati Doğanay, "Erzurum'da Gecekondulaşma Sorunu ve Başlıca Çözüm Yolları", Coğrafya Makaleleri, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:55, Edebiyat Kesimi Yayınları No:37, Coğrafya Bölümü Yayınları No:3, Erzurum 1988, 136-164.

148 Sedat Avcı, Ilıca'da Mesken Tipleri ve Başlıca Sorunları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1986.

Saliha Tüzemen (Koday) (1987)[149]: Prof. Dr. Hayati Doğanay yönetiminde Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans tezi olarak hazırlanan çalışmasında Tüzemen, Dadaşköy'ün fiziki coğrafya özelliklerini inceledikten sonra, nüfusun tarihi gelişimi ve nüfus hareketlerini araştırmış, yerleşme özellikleri hakkında detaylı incelemeler yaparak araştırmayı sonuçlandırmıştır.

Çiğdem Ünal (2007)[150]: Türk Coğrafya Dergisi'nin 48. sayısında yayımlanan makalesinde Ünal, öncelikle Erzurum İli nüfusunun Cumhuriyet dönemi içerisindeki değişimi üzerinde durmuştur. Ardından nüfusun yaş ve cins yapısı, aile büyüklükleri ve aile yapısı, nüfus değişiminde rol oynayan faktörler, eğitim durumu ve işgücü durumu araştırmıştır. Son olarak da Erzurum İli nüfusunun, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan diğer iller ile karşılaştırılması yapmış ve çeşitli öneriler ile çalışmayı sonuçlandırmıştır.

Ogün Coşkun (2008)[151]: Doğu Coğrafya Dergisi'nin 20. sayısında yayımlanan makalesinde Coşkun, Erzurum İli'nin tarihi süreç içerisinde yaşadığı nüfus hareketlerini ve Cumhuriyet Dönemi içerisindeki nüfus değişimini ayrıntılı olarak incelemiştir. Ardından 2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Erzurum doğumlu nüfusun illere göre dağılımı, Erzurum İli'ne göç eden nüfusun illere göre dağılımını ve Erzurum İli'nden göç eden nüfusun illere göre dağılımını incelemiştir. Takip eden bölümde Erzurum ili nüfusunun net göç hızını ve göçe katılan nüfusun demografik yapısını detaylı bir şekilde araştırmıştır.

Yaşar Gök (2011)[152]: Atatürk Üniversitesi Araştırma Yayınları içerisinde çıkarılan eserinde Gök, Erzurum İli'nin, Cumhuriyet Dönemi içerisindeki nüfus sayım sonuçlarını oldukça ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. İl sınırları içerisinde yer alan bütün yerleşmelerin nüfuslarını sayım dönemlerine göre ayrı ayrı ele alan bu çalışma, il hakkında yapılacak olan araştırmalar için detaylı bir kaynak kitabı olma özelliği göstermektedir.

Kısaca belirtilen bu çalışmaların dışında Erzurum Şehri ve çevresi hakkında jeologlar, tarihçiler, sanat tarihçiler, arkeologlar, ziraatçiler, sosyologlar,

---

149 Saliha Tüzemen, Dadaşköy'de Nüfus ve Yerleşme, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1987.

150 Çiğdem Ünal, "Erzurum Nüfusunun Sosyoekonomik Göstergeleri ve Doğu Anadolu'daki İl Merkezleriyle Karşılaştırılması", Türk Coğrafya Derğisi, Sayı:48, İstanbul 2007, 73-94.

151 Ogün Coşkun, "İç Göçler Açısından Erzurum İlinin Analizi", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:20, Erzurum 2008, 239-266.

152 Yaşar Gök, Erzurum İlinin Cumhuriyet Dönemi Nüfus Sayımları (1927-2010), Atatürk Üniversitesi Yayınları No:993, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:127, Araştırma Serisi No:52, Erzurum 2011.

Birinci Bölüm

KÜLTÜR BÖLGESİ

1.1.FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

1.1.1.Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Kültürel değerlerin, beşeri faaliyetler sonucunda değişmesine ve gelişmesine rağmen, insanın yaşadığı yerin fiziki coğrafya özelliklerinin de kültürlerin ortaya çıkması ve gelişmesindeki rolü göz ardı edilemez. Bu sebeple araştırma sahasının kültürel özelliklerinin şekillenmesinde etkili olan jeolojik ve jeomorfolojik özelliklerin incelenmesi, kültürel değerlerin nasıl bir coğrafyada geliştiğinin belirlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Jeolojik bakımdan Erzurum-Kars Bölümü, özellikle andezit ve bazalt gibi dış püskürük kayaçların, kuzeydoğu istikametinde genişleyen çok yaygın bir örtü meydana getirmeleri ile kendini gösterir. Bu örtü kısmen Neojen lavlarından, kısmen de dördüncü zamana ait genç patlamalardan oluşmaktadır.[153]

Erzurum Şehri'ni de içine alan Erzurum Ovası'nı çevreleyen dağlık alanların tamamı volkanik formasyonlardan ibarettir. Erzurum Havzası ve çevresinde ise Üst Miyosen, Pliyo-Kuvaterner çökelleri bulunmaktadır.[154] Erzurum Ovası'nda Pliyo-Kuvaterner formasyonu, Erzurum Havzasını işgal eden tatlı su göllerinde çökelmiş killi, kumlu, marnlı, kireçtaşı tabakalarından ve kısmen de çakıl ve kum depolarından ibarettir. Erzurum Havzasında Pliyo-Kuvaterner formasyonunun en tipik kesiti, Erzurum Şehri'nin güneybatısında yer alan Yüksek Öğrenim Kredi Yurtlar Kurumu yurtlarının güneyinde Büyük Kiremitlik Tepesi'nin batı yamacında görülmektedir. Güneye doğru genel olarak 30-35° eğimli bir tabakalaşma gösteren bu litolojik birimde en alttan en üste doğru, kumlu, marnlı gevşek depolar; bol dreissensia fosili killi kireçtaşı tabakaları; dreissensialı marn ve killi seviyeler; çakıllı, killi ve kumlu seviyeler bulunmaktadır. [155]

Erzurum Havzası'nı çevreleyen dağlık alanlar, trakit, traki-andezit, dasit, bazalt, anglomera gibi değişik bileşim ve renkte volkanik elemanlardan meydana gelir. Havzanın kuzeyinde GB-KD yönünde uzanan Dumlu Dağı'nın batı kesimindeki Serçeme Vadisi'nin doğu kısmında andezit, trakit ve bazaltlar yaygın olarak bulunmaktadır. Palandöken Dağları'nın temelinde ise iri billurlu şistleşmiş dasit-andezit bileşiminde volkanik kütleler ve bunların üzerine ise uyumsuz bir halde gelen bazaltlar ve anglomeralar bulunmaktadır. Kargapazarı

153 Sırrı Erinç, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:572, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:15, İstanbul 1953, s.89.

154 İbrahim Atalay, Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:543, Edebiyat Fakültesi Yayınları No:91, Araştırma Kitapları Serisi No:81, Sevinç Matbaası, Ankara 1978, s.13.

155 Atalay, Erzurum Ovası…, s.13.

Dağları'nda da genelde trakit yer almakta, ayrıca dağın üst seviyelerine doğru anglomera ve bazaltlar gözlenmektedir. Dağın üst kesiminde yataya yakın bazalt tabakaları görülebilmektedir. Bu durum, çizgisel püskürmenin meydana geldiğini kanıtlamaktadır.[156]

Erzurum Havzasında birbirinden farklı iki volkanizma faaliyetinin meydana gelmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi andezit, dasit ve trakitik lavlar çıkaran ilk volkanizma olayı Miyosen'den önce Oligosen'de başlamış ve aralıklı olarak Miyosen başlarına kadar devam etmiştir. İkinci volkanizma olayı ise Miyosen'de ve Kuvaterner başlarında meydana gelmiş, özellikle Palandökenlerdeki yarıklardan çıkan bazalt lavları, aşınmış olan eski volkanik topografya yüzeyini örtmüşler ve lav platolarının oluşmasına neden olmuşlardır. Gerçekten, Dumlu ve Palandöken Dağları üzerinde andezitleri diskordan olarak örten bazaltların, andezitlere nazaran çok genç olduğunu göstermektedir.[157] Erzurum Ovası hakkında çalışmalar yapmış olan Ervin Lahn'da ova ve çevresindeki volkanik hareketler hakkındaki fikrini şöyle belirtmiştir. *Erzurum'un volkanik kütlelerinde iki seri mevcuttur. Kısmen şistlenmiş, Miyosen'den daha yaşlı olan bir andezit serisi ile Üst Miyosen'den daha yaşlı olan bir bazalt serisidir.*[158] Volkanik sahaların ova çevresinde geniş yer kaplaması sebebiyle geleneksel meskenlerin inşasında kullanılan volkanik malzemelerin, özellikle de bazaltların daha kolay temin edilebilir olduğu ve daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Çünkü özellikle kırsal meskenlerin inşasında çevreden kolaylıkla temin edilen malzemeler inşaat maliyetini düşürmekte ve insanlar genellikle bu malzemelerden faydalanmaktadır.

Erzurum Ovası'nda en eski tortul formasyon karasal Üst Miyosen'dir. Bu formasyon, Erzurum Ovası'nın kuzeybatısında bulunmaktadır. Daphan Ovası'nın kuzeyinde başlar, Ziyaret Tepe, Gedik Tepe üzerinden kuzeydoğuya doğru Ocak ve Dağgülü köylerine kadar uzanır. Volkano-Sedimenter Pliyo-Kuvaterner formasyonu ise Erzurum Havzasının doğusunda Palandöken Dağları ile Çayırdere (Müdürge) arasındaki sahada özellikle Paşapınarı mevkii ve Hamam Deresi arasında bir de Dumlu'nun doğusunda çok küçük bir saha dâhilinde görülmektedir. [159]

Sahanın şekillenmesinde en etkili tektonik hareket Miyosen sonu veya Pliyosen başlarında meydana gelmiştir. Erzurum Havzasının bulunduğu saha kırılma sonucunda çökerek derin bir çukur veya graben halini almış, bunu çevreleyen volkanik satıhlar ise yükselmiştir. Graben halindeki Erzurum çöküntüsü Pliyosen tatlısu gölü tarafından tamamen işgal edilmiştir. Kuvaterner' de genel olarak, havzanın batısında bir yükselme ve doğusunda ise kırık hatlar boyunca çökme (subsidans) meydana gelmiştir. Nitekim Erzurum Havzası'nın

156 Atalay, Erzurum Ovası… s.21.
157 Atalay, Erzurum Ovası… s.22-23.
158 Erwin Lahn, "Erzurum Havalisinin Jeolojik Bünyeleri", MTA Dergisi, Sayı:19, Ankara 1940, s.236.
159 Atalay, Erzurum Ovası…, s.16.

batısında doğuya doğru Pliyosen tabakalarının eğimlenmesi ve kuzeyde disimetrik vadi sisteminin bulunması havzanın doğusundaki dağların eteklerinde birikinti yelpazelerinin bulunmaması ve bataklıkların buralara yerleşmesi, bu durumu doğrulamaktadır.[160]

Erzurum'un jeolojik yapısı ile ilgili en önemli sorunlardan birisi de faylanma ile birlikte ortaya çıkan depremler olmuştur. Erzurum ikinci derece deprem bölgesinde yer alması ve şehrin büyük bir bölümünün aktif faylar tarafından kesilen alüvyon yelpazeler üzerinde gelişmiş olması nedeniyle, deprem tehlikesi ile karşı karşıya olduğu görülmektedir.[161] Erzurum Havzasının güneyindeki boyuna fay, Palandöken Dağları'nın kuzey etekleri ile havza arasında kabaca kuzeydoğu-güneybatı yönünde yer almaktadır. Kuzeyde bulunan boyuna fay ise Umudum-Akdağ köyleri arasında kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanmaktadır. Genellikle eğim atımlı normal fay karakterinde olan bu fayların atımı 300 m. civarındadır. Havza dâhilinde en önemli sintetik fay ise, Büyük ve Küçük Kiremitlik Tepeleri'nin kuzey eteğinde kabaca doğu-batı yönünde uzanan faydır. Erzurum ve çevresi Türkiye'nin en aktif ve ikinci derecede deprem bölgeleri arasındadır. Erzurum Havzası ve çevresi birtakım kırık hatlarla parçalanmış durumdadır. Buna ilaveten, sahanın Anadolu Plakacığı ve Karadeniz Dağları yayı arasında çarpışma, sıkışma kuşağı içinde bulunduğu belirlenmiştir. Bu nedenle, tarihi çağlardan günümüze kadar, Erzurum Ovası'nda ve civarında çok büyük depremler meydana gelmiştir.[162] Özellikle tarihi dönemlerde meydana gelen şiddetli depremler ve ova dâhilinde çıkan sıcak su kaynakları (Ilıca, Akdağ, Arzutu) bu faylarla ilgilidir.[163]

Erzurum Ovası'nda, günümüze kadar pek çok yıkıcı deprem meydana gelmiş ve bu depremler önemli hasarlar ve can kayıpları ile sonuçlanmıştır. Palandöken yamaçlarında eski deprem kırık yüzeyleri, nehir akış yönlerindeki değişiklikler, sınırsal alüvyal fanlar ve yer altı su çıkışları, Erzurum'un jeoloji tarihi içinde çok sayıda tahripkâr depreme maruz kaldığının göstergesidir. 20. yüzyıl deprem magnitüdleri, M=6,0-7,0 arasında her 30 yılda bir kez, M=5,0-6,0 arasında her 10 yılda bir kez, M=4,0-5,0 arasında ise her yıl bir veya birkaç kez deprem oluştuğu gerçeğini gözler önüne sermektedir.[164]

160 Atalay, Erzurum Ovası… s.26.
161 Necmi Yarbaşı, Muhammet Salih Bayraktutan, A., Kadirov, "Atatürk Üniversitesi-Yenişehir (Erzurum) Yerleşim Alanı Zemini Geotektonik Özellikleri", Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 9(3), Denizli 2003, s.289.
162 Atalay, Erzurum Ovası…, s.27-31.
163 İbrahim Atalay, "Erzurum Ovası ve Çevresinin İklimi", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 2(12), Ankara 1980, s.252.
164 Necmi Yarbaşı, Muhammet Salih Bayraktutan, "Dadaşköy-Şükrüpaşa (Erzurum) Yerleşim Alanı Zemininin Geotektonik Özellikleri", Niğde Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 5(2), Niğde 2001, s.63.

Harita 1. 1: Erzurum Şehri ve Yakın Çevresinin Topoğrafya Haritası.

Erzurum Ovası, Anadolu'nun en yüksekte oluşmuş, 825 km.^{2}'lik alanı ile en geniş alanlı ovasıdır.[165] Erzurum Şehri, Erzurum Ovası'nın, Karasu Ovası bölümü üzerinde genişlemektedir. Şehrin merkezi bölümleri ve özellikle tarihi çekirdeği, ovaya göre belirgin bir şekilde eğim kazanmış ve Kuzey-Güney doğrultulu küçük dereler tarafından yarılmış olan birikinti yelpazesi üzerinde kurulmuştur[166] (Harita 1.1).

Erzurum Şehri, Erzurum Ovası'nın güneydoğu kenarında yer almaktadır. Erzurum Ovası, Aşkale-Erzurum-Pasinler Depresyonu'nun bir bölümünü oluşturmaktadır.[167] Bu depresyonların ilgi çekici önemli bir özelliği bir yandan Aras Nehri aracılığı ile Hazar Denizi, öbür yandan da Fırat Nehri aracılığı ile Basra Körfezi ile bağlantılı birer açık havza niteliği taşımalarıdır.[168]

Erzurum Ovası'nı kuzeyden Gâvur Dağları silsilesi kuşatır. Bu silsilede yer alan dağlar, ovanın işgal ettiği çukurluk sahaya uygun olarak güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanmakta olup bu dağlar; Meymansur Dağı (2400m.), Erinkâr Dağı (2900 m.), Tosik Dağı (2900 m.), Dumlu Dağı (3200 m.) ve Karaçağıl Dağı (2950 m.) dır. Erzurum Ovası'nın güneyinde ise, batıdan doğuya doğru şu dağlar yer alır: Demirkale (2500 m.), Kurudağ (2600 m.), Güller Dağı (2550 m.), Gedik Dağı (2500 m.), Kasım Dağı (2600 m.), Konakgörmez Dağı (2700 m.), Karakaya Dağı (2950 m.), Kalaylı Dağ (3124 m.) ve Palandöken Dağları (3160 m.) bulunur. Erzurum Ovası'nı doğudan kuşatan dağlar sadece Deveboynu'nda geçit verirler. Bunlar, kuzeyden güneye doğru Kargapazarı (3288 m.), Oluklu Dağ (2445 m.) ve Yıldırım Dağı (2800 m.)'dır. Deveboynu Geçidi (2030 m.), Erzurum Ovası'nı daha aşağı konumda bulunan Pasinler Ovasından ayıran volkanik bir eşik olarak kendini gösterir. Erzurum Ovası'nın batısında, dağlar birbirine yaklaşır ve Çağdariç Köprüsü'nde Karasu'yun teşkil ettiği dar bir boğaz vasıtasıyla Aşkale depresyonuna geçmek mümkün olur. Bu bakımdan Çağdariç Boğazı, Erzurum Ovası'nın batı ucu olarak kabul edilebilir.[169](Harita 1.1) Bu sınırlar dâhilinde Erzurum Ovası ve çevresinde köy yerleşmelerinin genel olarak dağların yamaçlarında daha ziyade eteklerinde kurulduğu ve ova zemini üzerinde yerleşmenin tercih edilmediği görülmektedir. Çünkü ova zemininde taban suyu seviyesinin yüksek oluşu, ova topraklarından tarımsal amaçlı faydalanma düşüncesi ve beşeri açıdan kendilerini

165 Kenan Arınç, Doğal İktisadi ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri, Biyosfer Araştırmaları Merkezi Coğrafya Araştırmaları Serisi No:101, Erzurum 2011, s.97.

166 Hayati Doğanay, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Plânlama Sorunları, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Doçentlik Tezi, Erzurum 1983, s.12.

167 Doğanay, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları…, s.10.

168 Hayati Doğanay, "Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri", Şehri Mübarek Erzurum, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları:1, Ankara 1989, s.257.

169 Ahmet Necdet Sözer, Erzurum Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Yayınları:101, İşletme Fakültesi Yayınları:9, Araştırma Serisi:7, Sevinç Matbaası, Ankara 1970, s.3.

daha korunaklı bir konuma alma düşüncesi ile insanlar genellikle dağ yamaçlarında yerleşmeyi tercih etmişlerdir.

1.1.2.İklim Özellikleri

Bir yerin iklimi incelenirken, öncelikle iklim öğeleri ve iklim elemanları analiz edilmeli ve ona göre değerlendirme yapılmalıdır. İklim elemanları, çeşitli oranlarda birleşerek bir yerin iklimini oluşturan atmosfer özellikleridir. Güneşlenme, sıcaklık, basınç ve rüzgârlar, yağışlar başlıca iklim elemanlarıdır. Bu iklim elemanları bir takım faktörlerin etkisiyle belirir ve biçimlenirler. Bu iklim faktörleri enlem etkisi, kara ve denizlerin etkisi, yükseklik, rüzgâr yönü, yer şekilleri, bitki örtüsü, deniz akıntıları vb. gibi olaylardır.[170]

Bilindiği gibi, 36°-42° kuzey paralelleri arasında yer alan Türkiye'nin makroklima zonları bakımından bütün bir yıl boyunca belli bir hava kütlesinin hâkimiyeti altında kalan bir çekirdek sahası üzerinde bulunmadığı göze çarpar. Başka bir ifadeyle, Türkiye dinamik-jenetik klimatoloji bakımından bir geçiş kuşağı üzerindedir. Bu nedenle, subtropikal kuşakta, kıtaların batı tarafında gerçekleşen ve Akdeniz iklim tipi olarak tanınan bir Makroklima tipinin sahası içinde ve onu meydana getiren faktörlerin etkisi altında bulunur. Dolayısıyla, Türkiye kışın kutupsal, yazın tropikal kaynaklı hava kütlelerinin etkisi altında kalmaktadır.[171]

Erzurum Şehri, Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer aldığı için şehirde genel hatları ile Doğu Anadolu'da görülen karasal iklimin tipik özellikleri görülmektedir. Ancak iklim elemanları bakımından incelendiği zaman az da olsa farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır.

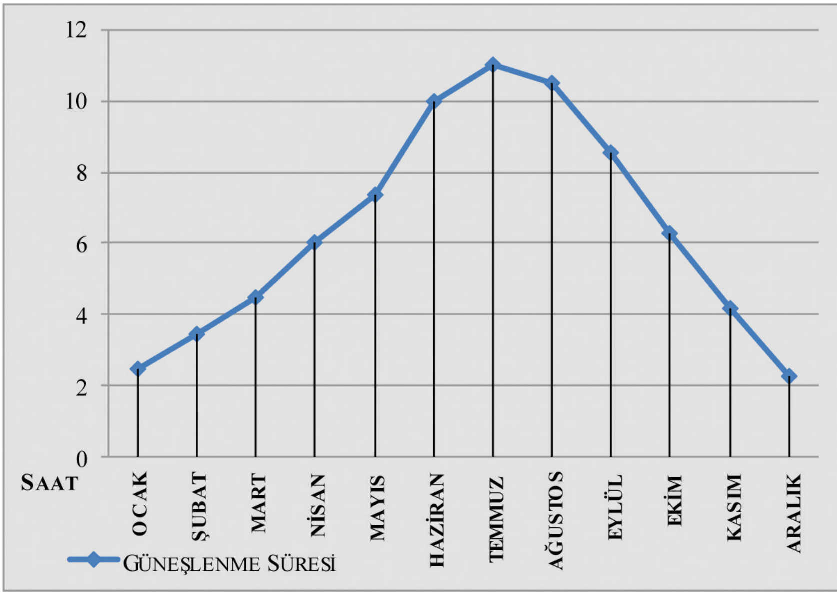
Erzurum Şehri'nin iklim özelliklerinin belirlenmesi için 1757 m. yükseklikte bulunan Erzurum Meteoroloji İstasyonu verileri kullanılmıştır. Rasat yılı bakımından mevcut bulunan 31 yıllık verilerin yeterli bir süreyi kapsadığı söylenebilir.

Yaklaşık olarak 40° ($39^{o}57^{I}$) kuzey enleminde yer alan Erzurum Şehri'nde gerek güneş ışınlarının gelme açısı ve gerekse güneşlenme süresi bakımından yıl içerisinde önemli farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre güneş ışınlarının geliş açısı 21 Aralık tarihinde $26^{o}36^{I}$, 21 Haziran tarihinde $73^{o}30^{I}$, 21 Mart ve 23 Eylül tarihlerinde ise $60^{o}30^{I}$ arasında değişmektedir. Buna göre, Erzurum Şehri'nde güneş ışınlarının geliş açıları yaz ile kış ayları kıyaslandığında iki katından yüksek bir değerle karşımıza çıkmaktadır.

170 Oğuz Erol, Genel Klimatoloji, Çantay Kitabevi, İstanbul 1999, s.13.
171 Sırrı Erinç, Klimatoloji ve Metotları, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 1996, s.295.

Bu değerler bizlere gösteriyor ki kış aylarında güneş ışınlarının geliş açısının çok düşük değerler göstermesi ve bununla birlikte Erzurum Şehri'nin denize göre konumunun çok yüksek olması, sıcaklık değerlerinin 0° C'nin altına inmesi sonucunu beraberinde getirmekte ve buna bağlı olarak çok sert kış şartları ortaya çıkmaktadır. İklimin insan üzerindeki etkisi düşünülürse, insan hayatı için zor şartların ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle soğuklardan korunabilmek için kalın duvarlı meskenler inşa edilmekte, soğuktan etkilenmemek için kalın ve yünlü kıyafetler giyilmekte ve bol miktarda protein oranı yüksek gıdalar tüketilmektedir.

Erzurum Şehri'nde yıllık ortalama güneşlenme süresinin 06:34 saat olduğunu görmekteyiz. Güneşlenme sürelerinin aylara göre göstermiş olduğu değişimi incelendiğinde ise en düşük güneşlenme süresinin 02:27 saat ile Aralık ayında, en yüksek güneşlenme süresinin ise 11:04 saat ile Temmuz ayında görülmektedir (Şekil 1.1). Tabii bu değişimin bu kadar bariz oluşunda güneş ışınlarının geliş açısı kadar bulutluluğunda etkili olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Şekil 1.1. Erzurum Şehri'nde Yıllık Güneşlenme Süresinin Aylara Göre Dağılımı.

Bütün bu belirtilen faktörlerin yanında Erzurum Şehri'nin kurulmuş olduğu mevki coğrafi özellikleri bakımından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Özellikle denizel etkilere kapalı oluşu karasal iklimin etkilerini beraberinde getirmektedir. Bunun sonucu olarak da yaz aylarında aşırı ısınma, kış aylarında ise fazla soğuma dolayısıyla yıllık sıcaklık farkının fazla olacağını söylemek doğru olacaktır. Ayrıca dağların uzanış yönü de önemli bir belirleyici olmaktadır. Hem

rüzgârların esme yönü hem de bakı üzerinde büyük etkisi vardır. Özellikle dağların doğu-batı yönlü uzandığını düşünürsek ovaya kuzeyden bakan Dumlu Dağları'nın güney yamaçları, güneyden bakan Palandöken Dağları'nın kuzey yamaçlarına göre daha sıcak olacak ve kar erimeleri gibi olaylar daha erken vuku bulacaktır.

1.1.2.1. Sıcaklık

İklim elemanları içerisinde sıcaklığın önemli bir yere sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Biyosfer için önemli bir iklim elemanı olan sıcaklık, özellikle canlıların belirli sıcaklık sınırları arasında gelişmesi ve hayatlarını sürdürmesi açısından büyük önem taşır. Buharlaşma ve suyun katılaşması, bazı maddelerin genleşmesi veya daralması gibi fizyolojik ve patolojik olaylar, dokuların donması, terleme ve daha birçok olay sıcaklığa bağlıdır.[172] Dolayısıyla, fiziki ve beşeri faaliyetlerin olumlu ya da olumsuz yönde gelişmesinde sıcaklığın önemli bir payı vardır. [173]

Erzurum Şehri sınırları içerisinde yer alan ve yaklaşık olarak 1757 m. yükseltideki Erzurum Meteoroloji İstasyonu'nun 1975-2005 yılları arasındaki verilerine göre Erzurum Şehri'nin yıllık ortalama sıcaklığı 5,3 °C'dir (Tablo 1.1).

Aylık ortalama sıcaklık değerleri ise -9,6 °C (Ocak) ile 19,3 °C (Temmuz-Ağustos) arasında değişmektedir. Bu değerler dikkate alınırsa araştırma sahasının yaz aylarında fazla ısındığı buna karşılık kış aylarında ise fazla soğuduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Erzurum Şehri'nin yıllık amplitüd değeri, yani en sıcak ve en soğuk ay ortalamaları arasındaki fark ise 28,9 °C'dir. Bu değer de bize göstermektedir ki Erzurum Şehri'nde yaz ile kış mevsimi arasındaki sıcaklık farkı çok fazladır (Tablo 1. 1). Yıllık sıcaklık farkının bu kadar büyük bir değer göstermesi muhakkak ki sadece güneş ışınlarının geliş açısı ile açıklanamaz. Özellikle topoğrafik faktörler, bu farkın bu kadar açık olmasının en önemli sebepleri arasında yer almaktadır. Denizel etkiye kapalı olması sebebiyle nemliliğin az olması (yıllık ortalama % 65) bu farkın belirgin olarak oluşmasının en önemli sebeplerindendir.

Tablo 1. 1. Erzurum Şehri'nde aylık ortalama sıcaklık değerleri (1975-2005).

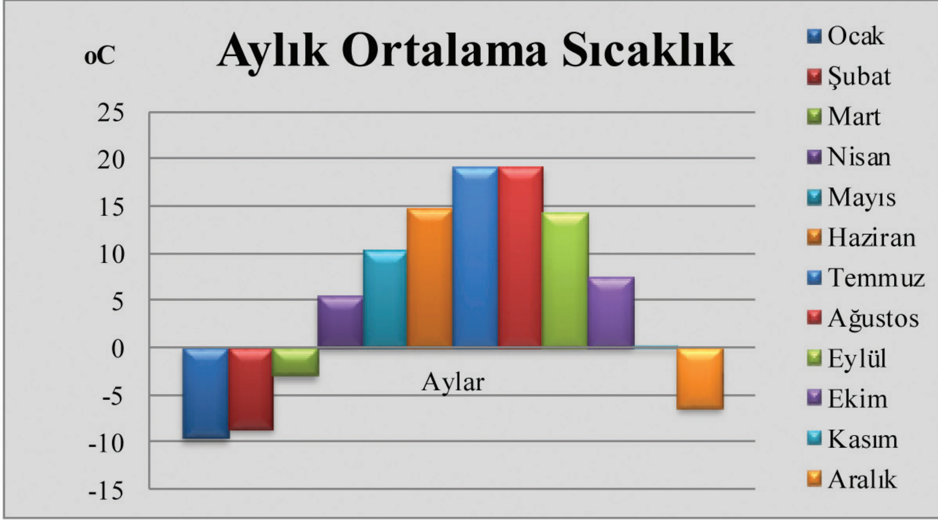
İSTASYON	O	Ş	M	N	M	H	T	A	EY	EK	K	A	YILLIK
ERZURUM	-9,6	-8,6	-2,9	5,4	10,3	14,8	19,3	19,3	14,3	7,5	0,2	-6,4	5,3

Kaynak: D.M. İ.G. M. verilerinden derlenmiştir.

Aylık ortalama sıcaklık değerlerini incelediğimizde Aralık, Ocak, Şubat ve Mart aylarında sıcaklık ortalamalarının 0 °C'nin altında olduğunu görmekteyiz

172 Yıldırım Akman, İklim ve Biyoiklim, Palme Yayıncılık, Ankara 2011, s.43.
173 Yaşar Gök, Horasan İlçesi'nin Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:965, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:124, Araştırmalar Serisi No:49, Erzurum 2007, s.20.

(Şekil 1.2). Takip eden Nisan ayından Ağustos ayına kadar sıcaklık değerleri devamlı olarak yükselmekte, Eylül ayından itibaren de aylık ortalama sıcaklık değerleri düzenli bir şekilde azalmaktadır. Bu düzenli artma ve azalmanın olması ve ara geçişlerin olmaması bize karasal bir iklimin hâkim olduğunu açıkça göstermektedir.

Şekil 1.2. Erzurum Şehri'nin Aylık Ortalama Sıcaklık Değerleri (1975-2005).

31 yıllık rasat sonuçlarına göre, Erzurum'da ölçülen en yüksek sıcaklık değeri 31 Temmuz 2000 tarihinde 35,6 °C, en düşük sıcaklık değeri ise 28 Aralık 2002 tarihinde -37,2 °C olarak tespit edilmiştir. Bu değerler de araştırma sahasının şiddetli karasal bir iklimin etkisi altında bulunduğunu açıkça gözler önünesermektedir.

Tablo1.2. Erzurum Şehri'nde Aylık Ortalama Yüksek ve Düşük Sıcaklık Değerleri (1975-2005).

Değer	O	Ş	M	N	M	H	T	A	EY	EK	K	A	YILLIK
Ort. Yüksek Sıc.	-4,1	-2,7	2,5	11,5	16,8	21,9	26,9	27,6	23,1	15,3	6,5	-1,3	12,0
Ort. Düşük Sıc.	-15,0	-14,1	-8,0	-0,2	3,6	6,6	10,4	10,1	5,2	0,7	-5,1	-11,3	-1,4

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Erzurum'da yaz günü (günlük yüksek sıcaklığın 25°C'nin üzerine çıktığı günler[174]) sayısı 68,0 gündür. Yaz günlerinin en fazla yaşandığı ay 25,3 gün ile Ağustos ayıdır. Tropik günlerin (günlük yüksek sıcaklığın 30°C'nin üzerine çıktığı

174 Halil Koca, "Klimatoloji", Genel Coğrafya, (Edt.: Yazıcı, H., Koca, K.), Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007, s.148.

günler) sayısı ise 14,3 gün en fazla yaşandığı ay ise 7,6 gün ile yine Ağustos ayıdır. Ekim ayı ile Nisan ayını kapsayan dönemde ise yaz günü veya tropik gün hiç yaşanmamaktadır.

Günlük düşük sıcaklıkların 0 °C'nin altında olduğu donlu günler açısından Erzurum Şehri'ni incelediğimizde ise 0 °C'nin altında 171,8 gün gibi yüksek bir değerin olduğunu görmekteyiz (Tablo 1.3). Başka bir ifade ile yılın yaklaşık olarak altı ayı don olayının görüldüğü gün olarak kabul edilmektedir. Don olayının görüldüğü günlerin en fazla olduğu ay 30,8 gün ile Ocak ayı olurken rasat dönemini kapsayan yıllar içindeki ölçümlerde sadece Temmuz ve Ağustos aylarının hiç donlu gün yaşamamış olması diğer ayların tamamında donlu gün yaşanmış olması oldukça dikkat çekici bir bilgidir. Bütün bu veriler bize gösteriyor ki, Erzurum Ovası'nda özellikle toprağa bağlı tarımsal üretim ve inşaat sektöründe çalışma dönemi oldukça kısa sürmektedir. Dolayısıyla tarım sektöründe kısa sürede yetişen ürünler tercih edilmekte ve sadece bir kez hasat yapılabilmektedir. İnşaat mevsiminin kısa sürmesi neticesinde de genellikle inşaatlar iki sezonda tamamlanabilmektedir. Bunun sonucunda da inşaat sektöründeki ekonomik giderler artmakta ve yüksek konut fiyatları ortaya çıkmaktadır.

Tablo1.3. Erzurum Şehri'nde Aylık Ortalama Yüksek ve Düşük Sıcaklık Değerleri (1975-2005).

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	EY	EK	K	A	YILLIK
Yaz Günü.(25 °C+)	-	-	-	-	0,4	6,9	23,8	25,3	11,3	0,3	-	-	68,0
TropikGün.(30°C+)	-	-	-	-	-	0,2	6,0	7,6	0,5	-	-	-	14,3
Donlu Gün.(-0,1)	30,8	27,7	27,6	13,9	3,3	0,5	-	-	2,5	12,5	23,5	29,5	171,8

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

1.1.2.2. Atmosfer Basıncı ve Rüzgârlar

Erzurum Şehri'nde yıllık ortalama yerel basınç yükseltinin de etkisiyle, 818,6 milibar (613,95 mm.) gibi oldukça düşük bir değer olarak tespit edilmiştir (Tablo 1.4). Yıl içinde aylık ortalama basınç değerlerinin dağılımını incelediğimizde ise en düşük değerlerin 816,1 milibar (612,1 mm.) ile Mart ayında ölçüldüğünü, en yüksek değerlerin ise 822,2 milibar (616,6 mm.) ile Ekim ayında ölçüldüğünü görmekteyiz. En düşük ve en yüksek aylık ortalama basınç değerleri arasındaki fark ise 6,1 milibar (4,5 mm.) kadardır (Tablo 1.4).

Yörede kış aylarında basınç değerlerinin daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Gerçekten de kış mevsiminde bu yüksek basıncın ortaya çıkmasında aylık ortalama sıcaklıkların 0°C'nin altında olduğu dikkate alınırsa, kış mevsimindeki yüksek değerlerin sebebi kolaylıkla anlaşılabilir.

Tablo 1. 4. Erzurum Şehri'nde Aylık Ortalama, En Yüksek ve En Düşük Basıncın Aylara Göre Dağılımı (mb) (1975-2005).

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	EY	EK	K	A	YILLIK
Ort. Yer. Basınç	817,6	816,5	816,1	816,7	818,1	817,9	817,6	818,4	820,7	822,2	821,3	819,5	818,6
En Yüksk Yer.Ba	833,6	834,6	834,5	833,0	923,1	829,7	827,6	829,3	831,3	834,3	835,4	834,6	923,0
En Düşük Yer.Ba	797,2	793,3	795,8	795,7	801,1	803,7	803,7	806,4	808,7	805,1	799,2	797,5	793,3

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Erzurum Şehri'nin kurulmuş olduğu ovada genellikle Batı ve Güneybatı kökenli rüzgârların daha fazla estiğini görebilmekteyiz (Tablo 1.5). Güneybatıdan esen rüzgârların esme sayıları 2527 ile en yüksek değer olurken, onu sırasıyla 2519 esme sayısıyla Doğu kökenli rüzgârlar ve 2501 esme sayısıyla Batı kökenli rüzgârlar takip etmektedir. Kış, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde rüzgârlar genellikle Batı ve Güneybatıdan eserken, sıcaklık değerlerinin en yüksek olduğu yaz aylarında ise Doğudan esmektedir. Ayrıca Erzurum Şehri'nde hâkim rüzgâr yönünün ise % 17,9 esme oranıyla Güneybatı olduğunu söylemeliyiz (Tablo 1.5).

Tablo 1. 5 Erzurum Şehri'nde Rüzgâr Esme Sayılarının Aylara Göre Dağılımı (1975-2005).

Yön	O	Ş	M	N	M	H	T	A	EY	EK	K	A	Yıllık	%
K	111	118	124	80	97	111	136	121	66	63	67	95	1189	**8,4**
KD	103	74	96	96	133	170	215	169	109	83	90	113	1451	**10,2**
D	202	160	200	168	189	208	**297**	**332**	178	197	181	207	2519	**17,8**
GD	111	98	76	68	86	75	72	61	76	150	161	113	1147	**8,1**
G	78	79	86	159	187	132	133	149	180	171	123	110	1587	**11,2**
GB	182	151	226	**300**	259	181	147	169	**246**	**232**	**217**	**217**	2527	**17,9**
B	**208**	**236**	**229**	212	**265**	**224**	150	148	204	225	193	207	2501	**17,7**
KB	146	138	150	93	107	130	73	74	74	61	62	117	1225	**8,7**

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Bununla birlikte özellikle kış aylarında Güneybatı yönlü esen rüzgârların sıcaklık değerlerini artırıcı ve kar erimelerini hızlandırıcı etki yaparak, araştırma sahasında oldukça sert geçen kış şartlarını az da olsa yumuşattığı ve olumlu etki yaptığı bir gerçektir.

Erzurum Şehri'nde ortalama rüzgâr hızı ise 2,7 m/sn. kadardır. Rüzgâr hızının en az olduğu devre 2,1 m/sn. ile Aralık ve Ocak ayı ortalamaları, rüzgâr hızının en fazla olduğu devre ise 3,3 m/sn. ile Nisan ayı ortalamalarıdır. Ancak en hızlı esen rüzgârların hızları değerlendirildiğinde 30,1 m/sn ile Mayıs ayında Batıdan esen rüzgârların olduğunu görebilmekteyiz.

Soğuk bir iklime sahip olan yörede, gerek köy yerleşmelerinin kuruluş yeri, gerekse meskenlerin ön cephe ve pencereleri, güneşlenme ve rüzgâr durumuna göre şekillenmiştir. Bu konuda ileride mesken kültürü bölümünde daha geniş açıklamalar yapılacaktır.

1.1.2.3. Nem ve Bulutluluk

Havadaki nem miktarı, yağış şartlarını belirlemesi ve hissedilen sıcaklık açısından önemli bir iklim elemanıdır. Bunun yanında tarımsal faaliyetler açısından, bitkilerin yağıştan sonra su ihtiyacını karşılayan ikinci kaynak, havadaki nem miktarıdır. Özellikle sıcaklık değerlerinin arttığı kurak dönemlerde, fazla buharlaşmaya engel olarak kuraklığın etkisini hafifletmesi bakımından da büyük önem taşır.

Bir yörede hissedilen sıcaklığı belirleyen iklim elemanlarından biri de bağıl nemdir. Erzurum Şehri'nde yıllık ortalama bağıl nem oranı % 65 olup bu değer, mevsimlere ve aylara göre değişkenlik göstermektedir. Kış mevsimi, bağıl nemin en yüksek olduğu dönem olarak göze çarpmaktadır. Bu aylarda bağıl nem çok fazla değişikliğe uğramaz. Nitekim Aralık ayında %78 olan bağıl nem oranı Ocak ve Şubat aylarında ise %77 seviyesindedir. Kış aylarındaki yüksek bağıl nem değerleri, nemli bir özellikten ziyade, düşük sıcaklık değerleriyle ilgilidir. Aylık ortalama bağıl nemin en düşük olduğu dönem ise yaz aylarıdır. Özellikle sıcaklığın arttığı Ağustos ayı %49'luk oranı ile yıl içerisinde bağıl nemin en düşük olduğu aydır (Tablo 1.6).

Tablo 1. 6. Erzurum Şehri'nde Aylık Ortalama Bağıl Nem Değerleri (%) (1975-2005).

İSTASYON	O	Ş	M	N	M	H	T	A	EY	EK	K	A	YILLIK
ERZURUM	77	77	75	66	63	58	52	49	51	64	73	78	65

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Erzurum Şehri'nin yıllık ortalama bulutluluk değeri 4,4'tür. En fazla bulutluluk oranı kış mevsiminde, en düşük bulutluluk oranı ise yaz mevsiminde yaşanmaktadır. Ortalama bulutluluk oranının en yüksek olduğu ay 6,0 ile yağışlı gün sayısının da en fazla olduğu Aralık ayı iken, ortalama bulutluluk oranının en düşük olduğu ay ise 2,1 ile yağışında en az olduğu Ağustos ayıdır. Ayrıca Erzurum Şehri'nde yıl içerisindeki açık gün sayısı 102,6, kapalı gün sayısı 56,8 ve bulutlu gün sayısı ise 205,8 gün olarak tespit edilmiştir.

1.1.2.4. Yağışlar

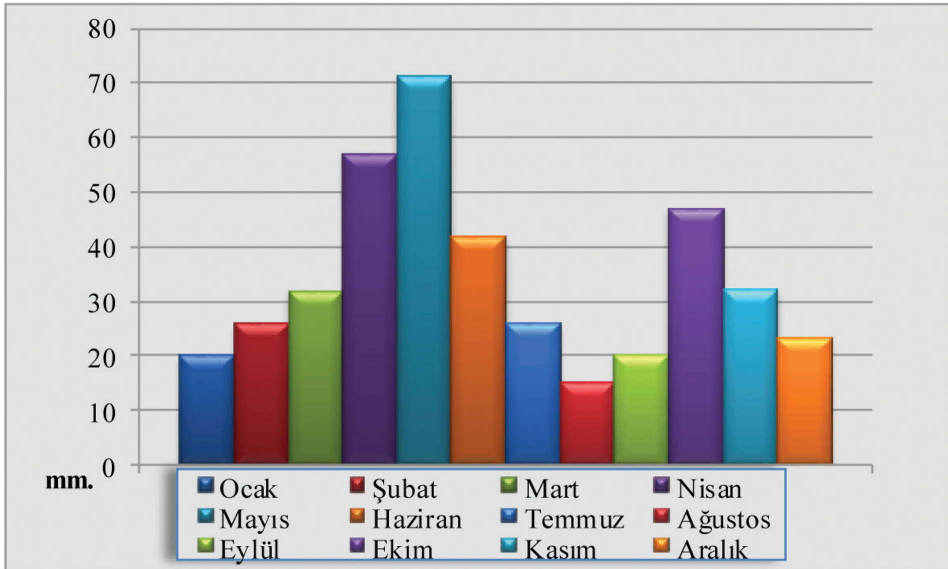
Erzurum Şehri'nde yıllık ortalama yağış tutarı 411,1 mm. olarak tespit edilmiştir. Ayrıca toplam yağış miktarının aylara göre dağılımı verilirken en fazla yağış miktarının 71,2 mm. ile Mayıs ayında, en düşük yağış miktarının ise 15,0 ile Ağustos ayında düştüğünü görmekteyiz (Tablo 1.7, Şekil 1.3).

Tablo 1. 7. Erzurum Şehri'nde Aylık Ortalama Yağış Değerleri (mm.) (1975-2005).

İSTASYN	O	Ş	M	N	M	H	T	A	EY	EK	K	A	YILLIK
ERZURM	20,1	25,8	31,9	57,1	71,2	41,7	25,9	15,0	20,3	47,0	32,0	23,1	411,1

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Erzurum Şehri'nin bulunduğu coğrafi konum itibarı ile kar yağışlarına açık bir bölge olduğu aşikârdır. Erzurum ve yakın çevresinde Kasım, Aralık, Ocak, Şubat, Mart ve Nisan ayları kar yağışlı dönemi teşkil etmektedir. Hatta bazı yıllarda Mayıs ve Ekim ile çok ender de olsa Haziran aylarında da kar yağmaktadır. Özellikle çevredeki yüksek dağlarda bu durum daima gözlemlenebilmektedir.[175]

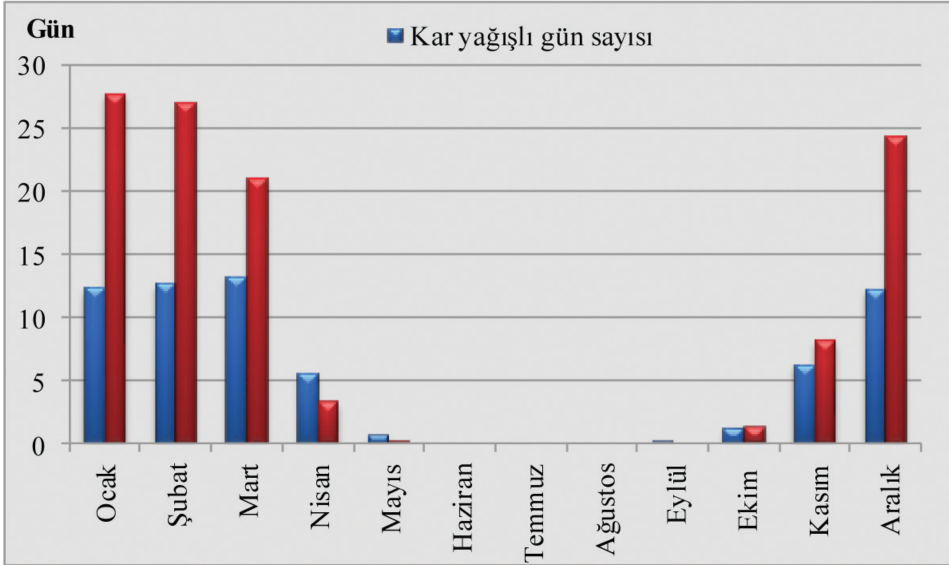

Şekil 1. 3. Erzurum Şehri'nde Aylık Ortalama Yağış Değerleri (1975-2005).

175 Ayhan Onur, "Erzurum ve Çevresinde Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı.21, İstanbul 1961, s.97.

Erzurum Şehri'nde yıllık ortalama kar yağışlı günleri incelediğimizde 63,8 gün gibi yüksek bir oranın karşımıza çıktığını görmekteyiz (Şekil 1.4). Bu yağışlı geçen süreç ise çok düşük değerlerde de olsa Eylül ayında başlamakta ve Mayıs ayına kadar devam etmektedir. Yıllık ortalama kar yağışlı günlerin en fazla olduğu mevsim ise %58,1'lik oranı ile Kış mevsimidir. Kış mevsimini 19,3 gün ile ilkbahar mevsimi ve 7,5 gün ile de sonbahar mevsimi takip etmektedir.

Kar yağışları ile beraber Erzurum Şehri için önemli konulardan birisi de karla örtülü gün sayısıdır. Daha sonraki bölümlerde bu konu ile bağlantılı birçok noktayı incelerken karla örtülü gün sayısının Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyasını şekillendiren en önemli etmenlerden biri olduğu ayrıntılı bir şekilde ifade edilecektir. Erzurum Şehri'nde karla örtülü gün sayısı ortalama olarak 113,1 gündür. Bu oldukça yüksek bir değerdir ve yaklaşık olarak dört aylık bir süreyi kapsamaktadır.

Şekil 1.4. Erzurum Şehri'nde Ortalama Kar Yağışlı Günler ve Karla Örtülü Gün Sayısı.

Kar yağışları buna bağlı olarak da kar örtüsünün meskenler üzerindeki etkisi, kardan en kolay şekilde kurtulmak veya mümkün olduğu kadar meskenden uzak tutma yönünde olmuştur. Gerçekten de meskenlerin giriş kapısı, eski Erzurum evlerinde (mümkün olduğu kadar) daha çok güneye bakan cephelerde kurulmuştur. Sonucunda da güney cephelerde kar erimelerinin daha hızlı olması sebebi ile kar örtüsünden mümkün olduğu kadar az etkilenmiştir.

Karla örtülü gün sayısının bu kadar fazla olmasının en önemli sebebi kış aylarında sıcaklık değerlerinin düşük bir seyir izlemesidir. Tabii bununla bağlantılı olarak yerden yansıyan ışınlar sayesinde ısınan yeryüzü, zeminin karla kaplı olmasından dolayı gelen enerjiyi koruyamamakta, dolayısıyla yansıma fazla olmakta ve özellikle geceleri sıcaklık değerleri çok düşük derecelere inmektedir. Bütün bunların sonucunda da insan hayatı son derece olumsuz etkilenmekte ve insan faaliyetleri kısıtlanmaktadır. Tabii bu kar örtüsünün sadece zararları olmamaktadır. Özellikle sıcaklık değerlerinin 0 °C'nin altına düştüğü dönemlerde kar örtüsü ekili alanlardaki mahsulün don olayından etkilenmemesi bakımından koruyucu bir örtü görevi de üstlenmektedir. Ayrıca kar örtüsünün erimesiyle birlikte yer altı ve yerüstü suları da yeteri kadar beslenebilmektedir.

Sonuç olarak Erzurum Şehri, şiddetli karasal iklime sahip olan bir yerdir. Yıllık ortalama sıcaklık 5,3 °C'ı ancak bulmakta, 400 mm.yi aşan yağışların 1/3'ü kar şeklinde düşmekte ve karın yerde kalma süresi 113 güne kadar ulaşmaktadır. Genel olarak ifade ettiğimiz bu şiddetli karasal iklim özellikleri, beşeri faaliyetleri derinden etkilemiş ve yörenin kültürel coğrafyasını belirleyen temel faktörlerden birisi olmuştur.

1.1.3. Hidrografik Özellikler

Esas itibariyle Erzurum Ovası ve yakın çevresi, Fırat Nehri Havzası'nın içerisinde kalmaktadır ve araştırma sahasının hemen bütün yerüstü suları, Fırat Nehri'nin kollarından olan Karasu tarafından drene edilmektedir. Sahanın kuzeyinde Dumlu Dağı'nın batı yamaçlarından çıkan dereler ise Tortum Çayı'na akmakta ve Çoruh Havzası'na dâhil olmaktadır. Palandöken Dağları'nın doğusundan kaynağını alan dereler ise Pasinler Ovası'na akmakta ve Aras Nehri'ne kavuşmaktadır. Sahanın kuzeyindeki sular Çoruh Nehri vasıtasıyla Karadeniz'e, doğusundaki sular da Aras Nehri vasıtasıyla Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Erzurum Ovası içerisindeki sular ise Karasu Nehri ve onunda Murat Nehri ile birleşerek oluşturduğu Fırat Nehri vasıtası ile Basra Körfezi'ne ulaşmaktadır. Bu bakımdan Erzurum Ovası, Çoruh, Aras ve Fırat Havzalarının birbirinden ayrıldıkları sahada yer almıştır.

Araştırma sahasının en büyük akarsuyu olan ve dağların Erzurum Havzası'na bakan yamaçlarındaki suları toplayan Karasu, Dumlu-Tortum koridoru içerisinde Söğütyanı Köyü civarında Dağ Tarlaları mevkiinden doğar. Dumlu ve Kargapazarı dağlarından gelen birçok kolu aldıktan sonra kuzeyde Erzurum Ovası'na kavuşur (Fotoğraf 1.1). Ovanın doğusunda bataklıklarda kaybolan Karasu, batıda Lazoğlu Bataklığından çıktıktan sonra menderesler çizerek akar.

Burada Palandöken ve Dumlu Dağlarından doğup, havzanın merkezi kısımlarına kadar ulaşan dereleri aldıktan sonra Ilıca'nın batısında Alaca Köyü civarında boğaza girerek havzayı terk eder.[176] Daha sonra Aşkale'yi de geçerek Çayırlı doğusunda keskin bir dirsekle döner ve Palandöken Dağlarının güney yamaçlarından doğan ve Çat ilçe merkezinden geçen Tuzla Çayı'nı bünyesine alır. Batıya doğru akan Karasu, daha sonra Erzincan Ovası'na ulaşır.[177]-[178]

Fotoğraf 1.1: Karasu Nehri ve Tarihi Karasu (Öznü) Köprüsü.

İncelememiz gereken bir diğer konu ise yer altı sularıdır. Yeraltı sularını taban suyu, sızıntı suyu, tabaka suyu ve yarık suyu olmak üzere dört ana başlık altında toplamaktayız.[179]

176 Atalay, Erzurum Ovası… s.59.
177 Emrullah Güney, Türkiye Hidrografyası, Dicle Üniversitesi Diyarbakır Eğitim Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2001, s.134.
178 Hüseyin Saraçoğlu, Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller, M. E. B. Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi:177, İstanbul 1990, s.251.
179 Reşat İzbırak, Sular Coğrafyası, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi, İstanbul 1989, s.32.

Erzurum zengin bir yer altı su varlığına sahiptir.[180] Erzurum Ovası'nda yer altı suyu beslenmesi ovaya düşen yağışın bir kısmının geçirimli tabakalardan yeraltına süzülmesiyle ve yanal beslenme ile olmaktadır.[181] Erzurum Ovası'nın yer altı sularını iki grupta toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi zemine yakın yer altı suları (adi kuyular), diğeri ise derin yer altı suları (artezyenler ve yarı artezyenler)'dir. Ahmet Necdet Sözer'in yapmış olduğu araştırmaya göre, Erzurum Ovası'nda yer alan köylerin çoğunda adi kuyu mevcuttur. Bu kuyuların toplam sayısı 2250-3000 kadardır. Adi kuyular genellikle hayvanların faydalanması için açılmıştır ancak nadirde olsa insanların içme suyu ihtiyacını karşılamaları içinde kullanılmaktadır. Erzurum Ovası derin yer altı suları bakımından da oldukça zengin bir su rezervine sahiptir ($94x10^6$ m^3/yıl). Bu rezervin % 60'ı yararlanılabilinen rezervdir.[182]

Yeraltı su varlığının bu kadar zengin olduğu bir sahada özellikle yağışların arttığı ve kar erimelerinin gerçekleştiği dönemlerde yeraltı suyunun yüzeye doğru yaklaştığı görülmektedir. Özellikle Erzurum Şehri'nin kuzeyinde ilkbahar aylarında yeraltı suyunun yerüstüne doğru çıkması ile beraber ova bir göl görüntüsüne bürünmektedir. Bu durum yerleşmenin bugün bulunduğu konumdan kuzeye doğru genişlemesini ve düz bir alanda kurulup gelişmesini engelleyen temel faktörlerden birisidir. Ancak bu etki Erzurum Şehri'nin nüfusu üçyüz bini bulduktan sonra kısmen azalmaya başlamıştır.

1.1.4. Toprak Özellikleri

Bilindiği üzere bir yöredeki toprak türünün tarımsal ürünlerdeki verime etkisi oldukça büyüktür. Ayrıca kültürel coğrafyada, topraklar inşaat malzemesi ve özellikle de sahamızda geleneksel meskenlerde çatı örtü malzemesi olarak önem taşımaktadır. Erzurum Ovası'nın toprakları, genel olarak alüvyal topraklarla, kestane renkli step topraklarından ibarettir. Ayrıca, alüvyal toprakların kapladığı saha içerisinde yer yer göl menşeli organik toprakların ve tuzlu-alkali (çorak) toprakların da mevcut olduğu görülür[183] (Fotoğraf 1.2).

180 Hasan Kırmızıtaş, "Türkiye'deki Yeraltı Sularının Araştırılması, İşletilmesi ve Yönetimi Üzerine Bir Değerlendirme", TMMOB Su Politikaları Kongresi 21-23 Mart 2006, Ankara 2006, s.43.
181 Berrin Zeliha Karakaya Can, Nuri Kali, "Erzurum Yöresinde İçme Sularında Nitrat, Nitrit Kirlenme Düzeyleri", DSİ Teknik Bültenleri, Sayı:104, Ankara 2008, s.10.
182 Sözer, Erzurum Ovası'nın Beşeri.., s.24.
183 Sözer, Erzurum Ovası'nın Beşeri... s.25.

Fotoğraf 1.2: Erzurum Ovası'nın Kuzey Kesiminde Kahramanlar Mahallesi (Karaz Köyü) Civarındaki Tuzlu Topraklar.

Erzurum Ovası'nda yer alan belli başlı toprak gruplarından bazılarını incelemek faydalı olacaktır. Kahverengi topraklar, ovada eğimin %1-3 arasında değiştiği bazen de %3'ün üzerine çıktığı alanlarda Pliyo-Kuvaterner killi, kireçli, kumlu depoları ve eski birikinti yelpazeleri üzerinde gelişmiştir. Bu toprakların A horizonu kahverengi veya koyu kahverengi renklidir. Bu topraklar oldukça verimli topraklar olarak bilinirler.[184] Dolayısıyla bu topraklar üzerinde doğru tarım yöntemleri uygulanarak bol miktarda ürün alınabilmektedir.

Karasu Nehri'nin taşkın ve millenme yaptığı alanlarda kabaca Erzurum Ovası'nın merkezi kesiminde ise hidromorfik alüvyal topraklar tespit edilmiştir.[185] Ayrıca, Sakalıkesik-Dereboğazı Ovası'nda ve Pulur Çayı'nın taşkın yatağında da görülmektedir. Genellikle hafif bünyeli ve taşlı topraklardan oluşan kolüvyal topraklar ise Dumlu ve Palandöken Dağları'ndan ovaya açılan genç birikinti yelpazeleri üzerinde gelişmişlerdir. Bu topraklar üzerinde bağ ve bahçe tarımı yapılabilmektedir. Ancak yapılan gözlemlere göre, Erzurum Şehri ve çevresinde bağ ve bahçe tarımı ile ilgilenen insan sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla toprakların bu şekilde değerlendirilmesi pek de söz konusu değildir.

184 Barış Mater, Toprak Coğrafyası, Çantay Kitabevi, İstanbul 1998, s.175.
185 İbrahim Atalay, Türkiye Vejetasyon Coğrafyası, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1994, s.235.

Çorak topraklar, Erzurum Ovası'nda Ilıca kuzeyi ile Karaz ve Karasu ile güneyde Çiftlik Mahallesi arasındaki alanlarda bulunmaktadır. Organik topraklar, Müdürge ve Umudum Mahalleleri ile Karasu arasındaki alanlarda oluşan topraklardır. Erzurum Ovası'ndaki organik toprakların su tutma kapasiteleri yüksektir. Ancak bu topraklar mineral besin maddesi yönünden zengin değillerdir. Eğer noksan olan besin maddelerini tamamlayacak şekilde bir gübreleme yapılırsa bölge birçok kültür bitkisini yetiştirmek için elverişli bir duruma gelebilir.[186] Bu belli başlı toprak gruplarından başka ovada rendzinalar ve litosollerde bulunmaktadır. Rendzinalar kireçli ve koyu renkli topraklardır. Besin bakımından zengin olan bu topraklar tahıl tarımı için elverişli koşullara sahiptir. Dolayısıyla Erzurum Ovası ve çevresinde yapılan tahıl tarımının, ovada bulunan rendzinalar ile bağlantısını göz ardı etmemek gerekmektedir. Ancak Erzurum Ovası'nın neredeyse tam ortasından geçmekte olan çevre yolu bu verimli arazilerin parçalanmasına sebep olmakta ve bunun yanında da başka bir tehlike olarak bu sahada inşa edilen Erzurum Havalimanı ve onun etrafında genişlemeye başlayan diğer faaliyet sahaları ve yerleşmeler ovanın geleceği için tehlike arzetmektedir.[187] Ovada bulunan bir diğer toprak çeşidi olan litosollerin ise bitki örtüsü gelişimi için elverişli bir toprak çeşidi olmadığı bilinmektedir.

1.1.5. Bitki Örtüsü Özellikleri

Erzurum Ovası ve çevresinde otsu bitki örtüsü hâkimdir ve üç ayrı kuşak halinde ayırt edilebilir:

1- Ovada 2000 m.ye kadar çıkan doğal step kuşağı.
2- 2000-2900 m. arasında uzanan antropojen dağ veya plato stebi kuşağı.
3- 2900 m.'nin üzerindeki sub-alpin ve alpin kuşak.[188]

Erzurum Ovası'nda baklagiller, buğdaygiller ve toplu çiçekgiller familyasına ait oldukça zengin sayılabilecek türler bulunmaktadır. Çeşitli step türleri Nisan ayında karların erimesi ve sıcaklığın yükselmesiyle birlikte yeşillenir, kısa zamanda çiçeklenip tohum bağlarlar.[189] Yağışların azlığına ve otlatma derecesine bağlı olarak, yaz ortalarında doğal bitki örtüsü aniden rengini değiştirir ve çok kısa zaman içerisinde sarararak coğrafi görünüm fakir bir step karakteri kazanır. Erzurum Ovası birçok endemik ve kendine özgü bitki türünü bünyesinde barındıran[190] zengin bir bitki örtüsüne sahiptir.

---

186 Ömer Lütfü Baykan, Atatürk Üniversitesi Çiftliği Topraklarının Bazı Özellikleri Tasnifi ve Haritalanması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Erzurum 1961, s.67.
187 Ali Kılıç Özbek, Taşkın Öztaş, "Tarım Arazilerinin Amaç Dışı Kullanımı: Erzurum Örneği", Ekoloji Dergisi, Sayı:52, İzmir 2004, s.3.
188 Atalay, Türkiye Vejetasyon….., s.235.
189 Atalay, Türkiye Vejetasyon Coğrafyası…, s.236.
190 Mehmet Akif Irmak, Hasan Yılmaz, "Farklı Peyzaj Karakter Alanlarına Göre Doğal ve Kültürel Kaynak Değerlerinin Görsel Analizi: Erzurum Örneği", Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Sayı:28, Tokat 2010, s.53.

Erzurum Ovası'ndaki edafik faktörlere bağlı olarak çeşitli otsu türler görülür. Nitekim kireçli topraklarda yabani hardal (sinapis arvensis), taşkesen (lithospermum arvense), delice otu (lolium temulentum), bulunur. Karasu boyunda ve lokal alanlarda kamış (phyrapmites communis), saz (equisetum remosissimum), su çobandeğneği (polygonum amphibium) yaygındır. Erzurum Ovası'nın orta bölümünde Kahramanlar Mahallesi ile Çiftlik Mahallesi arasındaki çorak topraklarda soda otu (salsola kali), sinir otu (plantago craccifolia), su yıldızı (hippuris) ve ezgenler (camphorsma) yaygındır. Kumlu ve çakıllı birikinti konileri üzerinde sütleğen (euphorbia), ölmez otu (xeranthemum) (Fotoğraf 1.3), kardeşkanı (centranthus) otları birlik oluşturacak durumdadırlar.[191]

Erzurum Ovası'nda görülen ağaç toplulukları, insan eliyle yetiştirilmiş kavaklardan ibarettir. Bunlar özellikle köylerdeki sulama kanallarının kenarlarında yer alırlar. Ayrıca, Karasu boyunca, kısa boylu doğal söğüt ağaçlarına da rastlanır. Bölgede söğütlerden başka, yabani iğde (Hyppophae rhamnoides) kadar, gül (Rosa) ve alıç (Crategaus)'lardan oluşan çalılıklar da dikkati çeker.[192] Bu bölgede bulunan ağaçlardan sadece evlerin damı örtülürken taşıyıcı malzeme olarak faydalanılmıştır. Ancak geleneksel meskenlerin inşasında yoğun olarak kullanılan çam ağaçları ise genellikle Sarıkamış ve civarındaki sarıçam ormanlarından temin edilmiştir.

Fotoğraf 1.3: Erzurum Ovası'nda *Ölmez Otu* Çiçeği.

191 Atalay, Türkiye Vejetasyon Coğrafyası…, s.236.
192 Sözer, Erzurum Ovasının Beşeri…, s.26.

Dağların 2900 metreden yüksek kesimlerinde step türlerinin yerini sub-alpin ve alpin türleri almaktadır. Özellikle Kafkas üçgülü (Trifolium ambigum), Yıldız çiçeği (Aster alpinus) ve Festuca valaria[193] ile kar dikeni-pişik geveni (acantholimon), geven (astragalus) ve yavşan (artemisia) türleri de yaygın olarak görülmektedir.[194]

Erzurum Şehri çevresinin bitki örtüsünden söz ederken Erzurum sazlıklarından da bahsetmek gerekmektedir. Erzurum Ovası'nın kuzeyinde Karasu Nehri etrafında çok zengin sazlıkların var olduğu tarihi kayıtlara ve coğrafi kalıntılarına göre kesin olarak bilinmektedir. Bu sazlık arazi ve çevresinde birçok kuş türü ve sulak alanlarda yaşayabilen birçok hayvan türü bulunmaktaydı. Burada yaşayan hayvanlar ova halkının da uzun zaman ekonomik gelir kapısı olmuş ve ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.[195] Hatta Fransız seyyah Joseph de Tournefort, Erzurum'da su samuru kürkü ticareti yapıldığı şeklinde gözlemlerini aktarmıştır.

1950 yılına kadar çok zengin bir flora ve faunaya sahip olan Erzurum Sazlıkları, "*18.01.1950 tarih ve 5516 sayılı Bataklıkların Kurutulması ve Bundan Elde Edilecek Topraklar Hakkında Kanun*" ile kanallar açılmak sureti ile bataklık arazi kurutulmuş ve sazlıklar yok edilmiştir. Bunun sonucunda da sazlıklar ve çevresinde yaşayan birçok canlı türü ya yok olmuş ya da yaşayabilecekleri bölgelere doğru göç etmişlerdir. Ancak yakın zamanda "*17.05.2005 tarihli ve 25818 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği*" ile beraber başlatılan çalışmalarda Erzurum Ovası Sulak Alanları Koruma Projesi 2006 yılında faaliyete geçmiştir. Erzurum Ovası sulak alanı yıl içerisinde sadece yağmurların fazla olduğu dönemde ve kar erimelerinin yoğun olduğu dönemlerde bol miktarda su bulundurmaktadır. En geniş sınırlara ulaştığı bu dönemde toplam alanı 3 663.4 ha olarak tespit edilmiştir.[196] Bu projenin başarıya ulaşması halinde geniş sulak alanı ile beraber Erzurum Ovası tekrar eski canlılığına kavuşacak, birçok kuş ve hayvan türüne ev sahipliği yapacaktır. Böyle bir ortam hem Erzurumlular için hem de yerli ve yabancı ziyaretçiler ile bilim adamları için önemli bir rekreasyon ve cazibe merkezi haline gelebilir.

Erzurum Ovası ve çevresinde Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Cemal Sevindi tarafından

193 Atalay, "Erzurum Ovası ve Çevresinin İklimi…", s.255.
194 Turhan Baytop, Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 578, Ankara 1994, s.282.
195 Selahattin Tozlu, "Erzurum Sazlıkları", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:7, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, s.200.
196 Nalan Demircioğlu Yıldız, Sevgi Yılmaz, Metin Demir, "Sulak Alan Sınırındaki Değişimin GIS-UA ile Belirlenmesi: Erzurum Örneği", Kırsal Çevre Yıllığı 2010, Kırsal Çevre ve Ormancılık Sorunlarını Araştırma Derneği Yayınları, Ankara 2011, s.30.

yapılan gözlemlere göre, 213 farklı kuş türü tespit edilmiş ve eğer bölge eski coğrafi özelliklerine kavuşturulabilirse bir kuş cenneti haline geleceği öngörülmektedir (Fotoğraf 1.4).

Fotoğraf 1.4-a: Erzurum Ovası'nda Yrd. Doç. Dr. Cemal Sevindi Tarafından Tespit Edilen Kuş Türlerinden Bazıları: Düdükçün

Fotoğraf 1.4-b: Arıkuşu

Fotoğraf 1.4-c: Kızılakbaba

1.2.BEŞERİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

1.2.1. Erzurum Şehri'nin Kuruluşu ve Tarihi Gelişimi

Erzurum Şehri ve tarihi gelişimini incelemeden önce, "Neden Erzurum şu anda bulunduğu yerde kuruldu ve neden tarih boyunca birçok büyük devletin ve imparatorluğun cazibe merkezi oldu?" soruları üzerinde kısaca durulmalıdır. Çünkü Erzurum Şehri'nin konum özelliklerinin, şehrin gelişmesi, şehir halkının sosyal ve kültürel hayatı üzerinde büyük etkisi bulunmaktadır.

Erzurum Şehri'nin bulunduğu mevkide kurulmasının sebebi, yalnızca ovanın Karasu yatağına yakın bataklık ve taşkına maruz alçak sahasından uzak, kendisine bol su temin eden dağların eteğinde bulunması ile değil, üzerinde daha eski çağlardan beri iç kalenin yükseldiği tepenin varlığı ile izah etmek gerekmektedir.[197] Bu saha, aynı zamanda Karasu-Aras doğal koridorunun merkezi kısmında yer aldığı için gerek askeri, gerek ulaşım ve gerekse de ticaret bakımından önemli bir kavşak noktası olarak değerini hiçbir zaman kaybetmemiştir.[198] Ayrıca şehri elinde tutan devlet, onu savaş hazırlıkları için üs olarak kullanmakta; işgal etmek isteyen devlet ise doğudan Anadolu içlerine kadar uzanabilmek için ele geçirilmesi gereken en önemli stratejik nokta olarak görmekteydi.[199] Erzurum'un tarihi süreç içinde önemli bir ticaret merkezi olmasının ve birçok devletin şehri ele geçirmek istemesinin öncelikli nedeni, ayrıcalıklı konum özelliklerinden kaynaklanmaktadır.[200]

Erzurum yukarıda bahsi geçen özelliklerin ve devletlerarası özel ilişkilerin etkisiyle tarih boyunca birçok devletin istilasına maruz kalmıştır. 6000 yıllık geniş zaman dilimi içerisinde Erzurum; Hurri, Urartu, Saka (İskitler), Med, Pers, Partlar ve halefleri, Roma, Bizans, Sasani, Araplar (Dört Halife Devri), Emevi, Abbasi, Selçuklu, Moğol, İlhanlılar ve halefleri, Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerinin hükümranlığında kalmıştır.[201]

Dar anlamdaki bu konumunun yanında geniş anlamdaki konum özelliklerinin etkisi de oldukça önemlidir. Erzurum Şehri'nin geniş anlamdaki konumu ele alınırken incelememiz gereken önemli noktalardan birisi tarihi ticaret yolları ile olan bağlantısıdır.[202] Orta Asya İpekyolu üzerinde yer almasının, geçmiş

---

197 Besim Darkot, "Erzurum", İslam Ansiklopedisi, Cilt:4, İstanbul 1988, s.341.
198 Sözer, Erzurum Ovasının Beşeri…, s.1.
199 Doğanay, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları…, s.1.
200 Halil Koca, Serhat Zaman, Ogün Coşkun, "Erzurum'un Spor-Kamp Turizmi Potansiyeli", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:18, Erzurum 2007, s.210.
201 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.25.
202 Hayati Doğanay, Coğrafyaya Giriş, Çizgi Yayınevi, Konya 2000, s.175.

dönemler içerisinde Erzurum'un her zaman önemli bir yerleşme merkezi olması sonucunu beraberinde getirdiği bilinen bir gerçektir. Ayrıca kurulmuş olduğu yer açısından değerlendirildiğinde Anadolu'nun doğu sınırına yakın bir bölgede yer alması ve doğudaki en büyük şehri olması münasebetiyle önemli bir askeri ve stratejik konuma sahip olduğu, birçok devletin ve imparatorluğun yönetimi altına girmesi ve pek çok savaşın merkezini oluşturması dolayısıyla açıkça görülebilmektedir. Bunun yanında Türkiye Cumhuriyeti döneminde ise Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer alan en büyük şehir olması Erzurum'un tarihi süreçten gelen önemini koruduğunu göstermektedir. Özellikle çevre iller ile olan ekonomik ve sosyal bağlar Erzurum'un çevresine göre bir cazibe merkezi özelliği olması gerçeğini ortaya koymaktadır.

1.2.1.1 Tarih Boyunca Erzurum'a Verilen İsimler

Fırat, Aras ve Çoruh nehirlerinin su bölümü çizgisi Erzurum ili sınırları içerisinde bulunduğu için Erzurum'un ilgi çekici bir özelliği bulunmaktadır. Tarih boyunca sahip olduğu verimli toprakları, yer altı kaynakları ve askeri bakımdan korunaklı bir bölge olması dolayısıyla birçok devletin yönetimi altına girmiş ve özel konumunun avantajına rağmen birçok devlet tarafından da istila edilmiştir. Bu özellikleri dolayısı ile de şehir, tarih boyunca birçok değişik isim ile anılmıştır. Şehrin bu değişik isimlerinin kökeni üzerinde ayrıca durmak gerekir.

Erzurum'un yazılı tarihine ilişkin ilk belgeler Hitit (Boğazköy) dönemine aittir. Burada bulunan tabletlerden, yörenin uzun süre savaşlara sahne olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Şehir, Hitit kaynaklarında "Azzi-Hayaşa" ülkesi olarak geçmektedir.[203] Konu ile ilgili kaynaklar gözden geçirildiğinde; şehir için "Karintis, Karin, Carin, Karana, Karnoi Kalghak, Karnoi Kağak" gibi isimlerin kullanıldığı görülmektedir.[204]

Sakalar devrinde, Erzurum Ovası eski adı ile "Karun-Karannist" isimleri ile anılmıştır.[205] Ermeniler, bölge üzerinde hüküm sürdükleri dönemlerde Karun ismine benzer bir isim kullanmışlardır. Romalıların istilasından önce Erzurum'un bulunduğu yerde Ermenilerin "Karin, Karna, Garin" diye adlandırdıkları bir şehir olduğu bilinmektedir. Biraz daha uzunca bir adla bu şehre Karin mıntıkasının beldesi manasına gelen "Karnoi, Kalhak" adı da verilmiştir.[206]

203 Ali Başkaya, XX. Yüzyıl Erzurum Tarihi ve İnanç Coğrafyası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Elazığ 1997, s.10.
204 Konukçu, E., "Tarihte Erzurum", Şehri Mübarek Erzurum, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları No:1, Yorum Matbaacılık Ankara 1989, s.4.
205 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.26.
206 İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları Sayı:2, İstanbul 1960, s.10.

Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasından sonra, Erzurum Doğu Roma'nın sınırları içinde kalmıştır. Genç imparator Theodosius, Sasanilere karşı Fırat'ın yukarı havzasında bir şehir inşa edilmesini istemiş ve bunun için kumandan Anatolius'u görevlendirmişti.[207] Bizanslılar ile Sasaniler arasındaki savaşın devam ettiği sürede 415-422 yılları arasında yaklaşık yedi yıllık bir çalışmanın sonucunda, Bizans'ın doğusunda müstahkem bir şehir inşa edilmiştir. Anatolius, yaptırılan bu şehre imparatorun adına izafen "Theodosiopolis" adını vermiştir.[208]

Şehir kurulduktan sonra Bizanslıların şehre verdikleri önem artmaya başlamış, Bizanslılar özellikle şehrin imar edilmesi için çalışmalar yapmışlardır. Bizans İmparatoru Anastasius'da, Theodosipolis'i yeniden tahkim ettirmiş[209] ve kendi adına izafeten şehre "Anastosiopolis" denilmiştir. Ancak eski ismi kullanmayı adet edinen halk, Theodosiopolis'i tercih etmiş, imparatorun ölümünden sonra Anastosiopolis ismini kullanmamıştır.[210]

VIII. yüzyılda ise İslam yayılışı Erzurum'a kadar nüfus etmiştir. Emevi ve Abbasiler Rumca ismi kaldırarak, "Kalikala"yı kullanmışlardır. Taberi, Belazuri, Vakıdi ve diğer İslam yazarları da eserlerinde hep bu adı zikretmişlerdir.[211] Arapların, Kalikala ismini kullanmaları ile ilgili olarak iki farklı fikir öne sürülmüştür. Bunlardan ilki, şehirde üretilen halılardan adının "Kali" veya "Kalikala" olarak adlandırıldığı fikridir.[212] İkincisi ise, Ravilerin dediklerine göre, zaman zaman Rumların idaresi parçalanmış ve çeşitli beyliklere ayrılmıştır. Ermenyakos'da bu beyliklerin emirlerinden birisiydi. O öldükten sonra karısı emir olmuştur ve onun adı da Kâlî imiş. Kalikala şehrini yaptıran bu kadın emire şehre "Kâlî Kale" adını vermiştir. Bunun manası *Kâlî'nin ihsanı*, hediyesi demektir. Bu kadın emire ayrıca, şehrin kapılarından birisi üzerine resmini yaptırmıştır. Araplar Kâlî Kale kelimesini Arapçalılaştırarak Kalikala demişlerdir.[213]

Ovanın eskiden beri meskûn olan en büyük ve en mamur şehri "Erzen"dir. Bu şehrin "Erze, Arze, Erzen" şekillerinde adlandırıldığı da görülmüştür.[214] Selçukluların Azerbaycan Valisi İbrahim Yınal ve Kutalmış, 1048 yılında Doğu Anadolu'ya ulaşmışlardı. Bizans topraklarına karşı taarruza geçen Selçuklular, Theodosiopolis şehrinin kuzeybatısında bulunan "Artze-Erzen" (Bugünkü Karaz

---

207 Konukçu, Tarihte Erzurum…., s.4.
208 Bilgehan Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, IQ Yayınları, İstanbul 2006, s.33
209 Savaş Eğilmez, "Karin Bölgesi ve Theodosiopolis'in Kuruluşu", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:33, Erzurum 2007, s.194.
210 Konukçu, Tarihte Erzurum…, s.4.
211 Konukçu, Tarihte Erzurum…, s.5.
212 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.31
213 El-Belazuri, Fütûhu'l Büldân, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:707, Temel Eserler Dizisi:124, Ankara 1987, s.282.
214 Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi…, s.21

Köyü-Kahramanlar Mahallesi) şehrini muhasara ederek ele geçirmişlerdi.[215] İbrahim Yınal, Erzen şehrini yakıp yıkmıştır. Erzen şehri bir harabe ve kül yığını haline geldiği için tamir edilememiş ve yüzüstü bırakılmıştır. Şehrin kılıç artığı sağ kalan halkı Theodosipolis'e çekilmiştir. Bu yanık şehre Türkler "Kara Erzen, Kara Arza, Kara Arz" demişler ve bu ad zamanla halkın dilinde "Karaz" olmuştur.[216] X. yy.'dan önce Erzen adını taşıyan üç şehir vardı. Bunlardan birisi, Ahlat yakınlarında, ikincisi şimdiki Erzurum, üçüncüsü ise İran'da Şiraz civarında bulunan Erzen'dir. Araplar diğer Erzen'lerden ayırmak için bir dönem Romalıların idaresi altında kalan şimdiki Erzurum Şehri'ne Erzenirum adını vermişlerdir.[217]-[218] Erzenirum ismi, halk arasında Roma Erzen'i olarak kabul gördüğü ve uzun yıllar boyunca hep böyle kullanıldığı, Erzurum tarihi ile ilgili kaynaklarda belirtilmektedir. Erzurum ile ilgili çeşitli tarihi metinlerde, kitabelerde ve paralarda Erz-i Rum, Erzen-ir Rum, Arz-ı Rum isimlerinin de kullanıldığı görülmektedir.[219] Başka bir görüşe göre ise, Erzen şehri Türkler tarafından zapt ve tahrip edildikten sonra, Theodosiopolis'e sığınan insanlar, eski şehirlerinin ismini yeni taşındıkları bu şehre de vermişler ve Erzen haline gelmesini sağlamışlardır.[220]

Erzurum isminin tarih boyunca değişik şekillerde kullanımıyla ilgili; Türk, Arap, Avrupalı seyyahlar ve tarihçilerin de fikirler öne sürdükleri görülmektedir. Bu seyyah ve tarihçilerin adlandırmalarını da şöyle belirtebiliriz. Coğrafya çalışmalarıyla tanınan batılı müsteşrik* G. Le Strange, *Fırat ve Karasu, Erz-i Rum'un kuzeyindeki Kalikala eyaletindeki bir dağdan çıkar. Bu mühim şehri Araplar, Erzenu'r-Rum, Ermeniler Karin, Yunanlılar Theodosiopolis diye adlandırırlar* şeklinde ifade etmiştir.[221]

Kazvini: " *Kalikala İrminiye'de bir şehirdir. İsmi "Kali" olan bir kadına nispet edilir. Dara Ebcerd denmesi gibi, Kalikala'ya da sanki "Kali Benet" demişlerdir. Kali kendi resmini şehrin kapısına yaptırmıştır. Oradan kali denen zulâlî ve halı getirilir, halkı iyi sanatkârdır, başka şehirlere de götürülürler*.[222]

Süryani müellifi Ebu'l-Faraç, bu şehirden "Erzenürrum" olarak söz eder. Urfalı Mateos, Vekayiname isimli eserinde "Ardzen-er-rum" (Ardze des Romano)

215 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.23.
216 Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi…, s.23.
217 Bilge Umar, Türkiye'de ki Tarihsel Adlar, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1993, s.255.
218 Mehmet Nusret Som, Tarihçe-i Erzurum, (Çev.: Ahmet Fidan), Dergâh Yayınları Erzurum Kitaplığı:23, İstanbul 2005, s.34.
219 Muammer Çelik, Erzurum Kitabı, Dergâh Yayınları Erzurum Kitaplığı:4, İstanbul 2008, s.24.
220 Savaş Eğilmez, Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2004, s.77.
221 Muhammet Hanefi Palabıyık, "Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum", Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu 28-29 Haziran 2006, C. I, Erzurum 2007, s.516.***Müsteşrik:** Ortadoğu ve Uzakdoğu ile ilgilenen bilim adamı.
222 Palabıyık, "Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum…", s.526.

ve "Ardzın" isimlerini kullanmıştır.[223] Bazı yabancı seyyahlar ise Erzurum'u; Erzeron, Erz-Roum, Erzerum, Erze-Roum, Erzen-i Rum gibi farklı imlalar ile zikretmişlerdir. [224]

Evliya Çelebi ise Seyahatname adlı eserinde şöyle ifade etmektedir: *bazılara "Ere zulüm" demişler. Azerbaycan toprağında Ermen vilayetlerindendir. Daha sonra Erzenu'r-rum eyaleti veya Erzurum vilayeti şeklinde söylenmektedir.*[225]

Erzurum yöresi "Darel-Celal" (buradaki Celal kelimesi, büyüklük, ululuk, şan, azamet) ismini de taşıdı. Dede Korkut Destanında ise (şehirde dâhil olmak üzere) ova Karun İli diye geçmektedir.[226]

Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye sahibi Ahmet Rıfat Bey'in Galatatt-i hafidiye'sine göre "Erzurum" kelimesinin "Rum'un en yüksek yeri" manasına gelen "Erzen-ir-Rum"dan meydana geldiğini söylüyor. Bunun "Romalıların Hisarı" manasına "Arx-Romanorum'dan kısaltılarak yapıldığını söyleyenler de vardır.[227]

Tarih boyunca Erzurum'a birçok isim verilmiştir. Ancak bütün bu isimler içerisinden günümüzdeki isim ile en bağlantılı olanı yabancı seyyahların verdiği isim olan Erzen-i Rum veya Roma'nın en yüksek yeri anlamına gelen Arx-Romanorum'dur.

1.2.1.2. M.Ö. Erzurum

İskân tarihi çok eski dönemlere kadar ulaşan Anadolu'da, çok sayıda kent yerleşmesinin kurulduğu ve bu yerleşmelerden bir kısmının günümüze kadar birçok bakımdan gelişerek ulaştığı, bir kısmının da küçük kentler, hatta kasabalar halinde varlığını devam ettirdiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra, tamamen arkeolojik kalıntılar halinde günümüze intikal eden ilkçağ kentlerine de sıkça rastlamak mümkündür.[228]

Erzurum ve çevresi, tarih boyunca önemli yerleşim yerlerinden biri olmasına rağmen, bu bölgenin eski çağ geçmişi tarihçiler, sanat tarihçiler,

223 Kenan Çetin, Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez Ova ve Pasin-i Ulya), (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998, s.2.
224 Konukçu, Tarihte Erzurum…, s.7.
225 Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, (Çev.: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.226.
226 Konukçu, Tarihte Erzurum…, s.6.
227 Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi…, s.25.
228 Kenan Arınç, "Geçmişteki Önemi Azaltılmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: BİTLİS", Doğu Coğrafya Dergisi, 1(1), Erzurum 1995, s.68.

antropologlar gibi bilim adamları tarafından çok az araştırılmıştır. Bunun sebebi veri azlığı değil, bölgenin engebeli coğrafi yapısı ile ilgilidir.[229] Erzurum ve çevresinde birçok arkeolojik kazı yapılmıştır. Bu kazıların öncelikli olarak ele alınanları Karaz Höyük, Pulur Höyük, Güzelova Höyük, İkiztepeler Höyük ve Sos Höyük kazılarıdır. Yapılan kazılarda elde edilen ve halen Erzurum Müzesinde teşhir edilen eserlerden bir kısmının yapılışı M.Ö. 4000 yılına kadar uzanmaktadır. Bu nedenle Erzurum tarihinin M.Ö. 4000 yılına kadar geriye gittiğini görmekteyiz.[230] Özellikle H.Z. KOŞAY tarafından yürütülen ve Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenen 1942 yılında gerçekleştirilen Karaz kazısı ve Atatürk Üniversitesi tarafından desteklenerek 1960 yılında gerçekleşen Pulur kazısı Erzurum'un tarih öncesi çağlara ait verilerinin gün ışığına çıkarılması açısından önemlidir. Karaz kazısında elde edilen materyallerden, Karaz Prehistorik höyüğünün Eski Tunç Çağından, Kalkolitiğe kadar sürdüğü anlaşılmaktadır.[231] Pulur kazısında ise M.Ö. 4000'lere dayanan bir kültürün varlığı ortaya konmuş ve Pulur kültürünün, Karaz kültürünün tekrarı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Atatürk Üniversitesi tarafından desteklenen ve 1994 yılında başlatılan kazılar da göstermiştir ki, Erzurum Ovası'nda yerleşme tarihi Geç Kalkolitiğe dayanmaktadır.[232] Bu kazılardan elde edilen bulgulara göre Karaz tarihi, Kalkolitik Çağdan başlayarak Bizans dönemine kadar devam etmiştir.[233]

M.Ö. 4000'e dayanan köklü bir kültürün orijin bölgesini oluşturan Erzurum ve çevresinde, sırasıyla Hurriler, Hayasa, Diauehi ve Urartu Krallığı hâkim olmuş; muhtemelen Hititler, Kimmerler ve İskitler'de kısa bir süre kalmışlardır.[234] Erzurum'da elde edilen kanıtlara göre Paleolitik çağa tarihlenen bulgular elde edilmiştir.[235] Şehrin 20 km. kadar kuzeydoğusunda ve Dumlu civarındaki volkanik taş yataklarının, açık işyeri olarak kullanıldığı kanıtlanmış ve böylece Erzurum çevresinin Alt Paleolitik'ten itibaren iskân gördüğü kesinlik kazanmıştır.[236]

Sos Höyük, Bulamaç Höyük, Karaz, Pulur ya da Güzelova'da bulunan maddi kültür kalıntıları, Erzurum yöresinin Son Tunç Çağı'nda yerleşim

229 Alparslan Ceylan, "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", 18. Araştırma Toplantısı, C.2, İzmir 2000.
230 Başkaya, XX. Yüzyıl Erzurum Tarihi …, s.9.
231 Hamit Zübeyr Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1984, s.29.
232 Aynur Özfırat, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Eski Anadolu Uygarlıkları Dizisi:5, İstanbul 2001, s.70. A.Semih Güneri, Erzurum I Son Tunç- Erken Demir Çağı Yerleşmeleri, Anadolu & Avrasya Enstitüsü Yayını, İzmir 2008, s.2.
233 Alparslan Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008, s.70.
234 Mahmut Pehlivan, Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum 1984, s.90.
235 Veli Ünsal, "M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1(3), Erzincan 2008, s.398.
236 Pehlivan, Eski Çağlardan…, s.32.

gördüğüne hiç şüphe bırakmamaktadır (Fotoğraf 1.5). Çok önemli mimari kalıntılar vermemelerine rağmen Pulur, Karaz ve Güzelova ile birlikte Sos Höyük yaklaşık 1800 m. yükseklikte yer alan Erzurum Ovası'nın Tunç ve Demir Çağı yerleşimiyle ilgili arkeolojik kayıt sağlamaktadır. Bu durum, o dönemde Erzurum Havzası ve çevresindeki ovalarda esas olarak çoban topluluklarının yaşadığını akla getirmektedir. M.Ö. ikinci binyılda Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan gelen göçebe ve yarı göçebe çoban topluluklarının Kars, Erzurum ve hatta Van yöresindeki otlaklara gelmeye devam ettiği varsayılabilir. Erzurum ve Transkafkasya'daki Trialeti kültürüne ait seramik toplulukları arasındaki benzerliklerde bu varsayımı desteklemektedir.[237]

M.Ö. ikinci binyılda yerleşik çiftçi topluluklarının bölgede seyrek bir şekilde yerleştikleri anlaşılmaktadır.[238] Bu da gösteriyor ki, bu bölgede yaşayan insanlar göçebe bir hayat tarzını benimsemişler ve özelikle avcılık ve toplayıcılık yapmışlardır. Ayrıca son dönemde yapılan araştırmalar, bölgedeki yerleşim yoğunluğunun bilinenden daha fazla olduğunu gösterir. Geç Kalkolitik ve Tunç Çağı boyunca kesintisiz devam eden bir kültürü yansıtan yerleşim alanlarında yapılan arkeolojik çalışmalarda, bölge insanının bu çağlarda, büyük oranda hayvancılık ve tarımla geçindiği tespit edilmiştir.[239] Ancak bazı araştırmalara göre buralara yerleşmiş olan insanlar özellikle hayvancılığı tercih etmişlerdir. Bölgede çayır ve otlakların fazla olması sebebiyle besiciliğin toprağa dayalı tarıma kıyasla daha fazla gelişme sağladığı belirtilmektedir.[240]

Fotoğraf 1.5-a. *Karaz Höyük* (Fotoğraflar: Yavuz Günaşdı).[241]

237 Jak Yakar, Anadolu'nun Etno-Arkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı, (Çev.: Selen Hırçın Riegel), Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s.357.

238 Yakar, Anadolu'nun Etno-Arkeolojisi…, s.356.

239 Süleyman Çiğdem, Birol Can, "Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler", Anadolu, Sayı:29, İstanbul 2005, s.14.

240 Oktay Belli, Erkan Konyar, Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Eski Anadolu Uygarlıkları Dizisi:5, İstanbul 2003, s.3.

241 Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

Fotoğraf 1.5-b. *Pulur Höyük*

Fotoğraf 1.5-c. *Sos Höyük*

Fotoğraf 1.5-d. *Güzelova Höyük*

Erzurum'un yazılı olmayan tarihi ile ilgili yukarıdaki bilgiler verildikten sonra, şimdiye kadar yapılan dip kazılarından ve elde edilen tarihi bulgulardan yola çıkarak Erzurum'un yazılı tarihi ile ilgili bilgiler vermeye çalışılmalıdır. Erzurum'un yazılı belgelerle başlayan tarihinden, Eti (Hitit) İmparatorluğu arşivindeki Boğazköy (Hattuşaş) tabletlerinde M.Ö. 1350 yıllarında bahsedilmektedir. Sümerler ve Elamlarla soydaş olan bir kısım Hurri boylarının Erzurum Ovası ile Gümüşhane kesimlerine hâkim olduklarından bahsedilmektedir.[242] Burada bulunan tabletlerde yörenin uzun süre savaşlara sahne olduğu belirtilir.[243] Bu ülke Kuzeydoğu Anadolu'da, güneyde Erzincan ve Erzurum, kuzeyde Rize ve Gümüşhane ile sınırlı bir bölgede yer almaktaydı. [244]

Daha sonraki dönemlerde Erzurum, çeşitli devletlerin yönetimleri altında bulunmaya ve daima el değiştirmeye devam etmiştir. M.Ö. 585'te Lidyalılar ile Medlerin yaptığı anlaşmayla Doğu Anadolu ve Erzurum, Medlerin hâkimiyetine girdi. Medlerden sonra, Pers hükümdarı 1. Darius zamanında Erzurum bölgesi Pers Krallığının 18. Satraplığı (valilik) oldu. M.Ö. 331'de Persleri yenen Makedonyalı İskender, Erzurum'u da İmparatorluğunun sınırlarına kattı. M.Ö. 220 yıllarında Anadolu ve Makedonya'ya hâkim olan Selefkuslar, Karasu ve Aras boylarına sefer yaparak Erzurum bölgesini kendilerine bağladılar.[245]

242 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.25.
243 Başkaya, XX. Yüzyıl Erzurum Tarihi…, s.10.
244 Duygu Özdoğan, Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Erzurum ve Çevresi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2008, s.15.
245 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.26.

1.2.1.3. Bizanslılar Döneminde Erzurum

Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasından sonra, Erzurum Doğu Roma'nın sınırlarına dâhil edildi. Genç imparator Theodosius, Sasanilere karşı Fırat'ın yukarı havzasında bir şehir inşa ettirmiştir.[246] Gerek askeri ve gerekse ticari bakımdan önemli olan şehir, Bizanslılar tarafından 415-422 yılları arasında tesis edilmişti. Şehir kurulmadan önce yoğun bir şekilde Bizans-Sasani mücadeleleri yaşanıyordu. Bizans, bu mücadele esnasında Sasani hücumlarını kesmek ve muhtemel bir seferde üs olarak kullanmak için, ülkenin doğu sınırında yeni bir şehrin kurulmasına karar verdi. Bunun üzerine dönemin imparatoru II Theodosius, generallerinden Anatolius'u bu iş ile görevlendirdi. Doğu Anadolu'ya gelen Anatolius, uygun bir yer bulmak üzere yaptığı tetkikler sonucunda; Erzurum Ovasında Karasu yatağına yakın, su imkânları uygun ve muhtemel saldırılara karşı savunulması müsait bir tepenin üzerinde şehrin yapımına başladı. Sasaniler ile savaşın devam ettiği sürede yaklaşık yedi yıllık bir çalışmanın sonucunda, Bizans'ın doğusunda müstahkem bir şehir inşa edildi. Anatolius, yaptırılan bu şehre imparatorun adına izafen Theodosiopolis adını verdi.[247] Bizans Anadolu topraklarında "thema" denilen yönetim merkezleri oluşturmuştu. Bunların en önemlilerinden biriside Theodosiopolis idi.[248] Theodosipolis, kuruluşu ile beraber hem idari hem de askeri açıdan çok önemli bir merkez haline geldi. Sasani İmparatorluğuna karşı yürütülen savaşlar nedeniyle Theodosipolis merkezli son derece önemli bir komutanlık oluşturulmuş ve şehrin istihkâmlarının kuvvetlendirilmiş olması Doğu Roma'nın sınır savunma gücünü artırmıştı.[249] Yalnız Theodosiopolis, Bizans'ın doğusunda yer alan birkaç yerleşmeden bir tanesidir. Diğerlerinden ayrılan özelliği ise savunma amaçlı yapılmış olması ve askeri bir şehir niteliği taşımasıdır[250] (Fotoğraf 1.6).

---

246 Konukçu, Tarihte Erzurum…, s.4.
247 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.33.
248 Çetin, Erzurum'un XIX. Yüzyıl…, s. 3.
249 Eğilmez, "Karin Bölgesi…", s.196.
250 Vincent W. Yorke, "A Journey in The Valley of The Upper Euphrates", The Geographical Journal, 8(5), Blackwell Publishing, U.S.A. 1896, s.457.

Fotoğraf 1.6-a. Bizanslılar Döneminde İnşa Edilen *Erzurum Kalesi'nin (İç Kale)* Osmanlılar Döneminde Güneyden Görünüşü.

Fotoğraf 1.6-b. Doğudan Görünüşü.[251]

251 Erzurum Kalesi, Erişim Tarihi: 13.02.2011, http://www.facebook.com/photo.php?fbid=51113268005&set=o.54892570717&type=1&theater

Theodosiopolis, 502-503 yılları arasında Sasanilerin eline geçmesine rağmen, tekrar toparlanan Bizanslılar 504 yılında Theodosiopolis'i Sasanilerden geri almışlardı.[252]

Erzurum'un Bizanslılar zamanında en parlak devri Jüstinyen dönemidir. Jüstinyen, Erzurum'da su kemerleri, kale ve büyük kiliseyi yaptırmış, Erzurum'u yeni baştan denilecek kadar imar ettirmiştir.[253]

Bir taraftan da Pers saldırıları Bizans için ayrı bir sorun teşkil ediyordu. 607 yılında Pers saldırılarının en şiddetlilerinden birinde Theodosiopolis, kısa bir süreliğine de olsa Pers egemenliğine girmiştir. Ancak bir müddet sonra Bizanslılar tekrar şehri ele geçirmişlerdir.[254] Bizanslılar Theodosiopolis şehrini ve kalesini ilk inşa ettiklerinde birçok güvenlik unsurunu atlayarak inşa etmişlerdi. Ancak sonraki dönemlerde özellikle I. Anastasius ve Justinian zamanında Perslere karşı imparatorluk savunmasının güvenliği için Theodosiopolis tekrar güçlendirilmiştir.[255]

Erzurum, Bizanslıların egemenliği altında uzun süre Sasaniler ile mücadelenin merkezi konumunda olmuştu. Ancak Erzurum'u ele geçirmek ve Bizans'ı zayıflatmak isteyen sadece Sasaniler değildi. Dört Halife Döneminde, İslamiyet'i yaymak için güçlenmek ve yeni topraklar fethetmek amacında olan Müslümanlar da, Erzurum'u ele geçirmek istiyorlardı. 642 yılında Müslüman Arapların, Sasani Devletini ortadan kaldırması ile Erzurum ve havalisi bu defa Bizans-Arap mücadelesine sahne olmaya başlamıştı. Müslüman Araplar, başlangıçta Doğu Anadolu'ya geçici akınlar yapmışlardı. Ancak Hz. Osman'ın halifeliği döneminde, daha ciddi bir şekilde bölgede faaliyet göstermeye başlamışlardı. 651 yılında Habib bin Mesleme komutasındaki İslam orduları, Theodosiopolis'i ele geçirmeye muvaffak olmuşlardı.[256] Ancak tarihi kayıtlar gösteriyor ki, Bizans'ın Erzurum'dan tamamen çekilmesi 651 yılına dayanmamaktadır. Bizans, Kalikala'yı kesin olarak ele geçirdikleri 949 yılına kadar birkaç kez muhasara etmiş ve kısa süreli de olsa işgal etmişti. Theodosiopolis, İslam Halifeliği ve Bizans İmparatorluğu arasındaki çekişmenin temel noktasında bulunuyordu. Şehir 751-752 yıllarında kısa bir süre için Bizans İmparatoru V. Constantine tarafından zapt edilmiş ve yıkılan birçok yer onarılarak şehir imar edilmeye çalışılmıştı ve V. Constantine bu süreçte

252 Cevdet Küçük, "Erzurum", İslam Ansiklopedisi, C.11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.321.
253 Abdürrahim Şerif Beygu, Erzurum Tarihi-Anıtları-Kitabeleri, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s.33.
254 Clive Foss, "The Persians in the Roman Near East (602-630 AD)", Journal of The Royal Asiatic Society, Third Series, 13(2), Cambridge University Press, U.K. 2003, s.151.
255 Erol Kürkçüoğlu, Ortaçağda Erzurum (V-XV. yüzyıllar), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007, s.40.
256 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.34.

çok cömert davranmış ve şehri güçlendirmişti.[257] Fakat Müslümanlar tarafından kısa sürede tekrar işgal edilmişti.[258] Ancak bu kuşatma ve işgallerde, Kalikala çok zarar görmüştü. Son olarak, 949'da Bizans'ın Doğu Valisi Yuannes Çimişkes, Arap kuvvetlerini mağlup ettikten sonra Kalikala'yı kesin olarak ele geçirmişti. Böylelikle 651 yılında başlayan İslam hâkimiyeti, 949 yılında sona ermişti.[259] Böylece Bizans daha önce 415-651 yılları arasında sahip olduğu sınır şehrini tekrar ele geçirmişti. Theodosiopolis, askeri olarak müstahkem bir mevki olmasından dolayı Bizans'ın theme olarak nitelendirdiği şehirlerinin en önemlilerinden biri olmaya başlamıştı.[260]

Bizans'ın, Erzurum'u tekrar hâkimiyeti altına alması gene çok uzun ömürlü olmadı. Bu sefer de, doğudan batıya doğru ilerlemekte olan Selçuklular, Bizans için sıkıntı dolu günlerin devam ettiğini gösterdi. Öncelikle Selçukluların Azerbaycan valisi olan İbrahim Yınal ve Kutalmış, büyük kuvvetlerle 1049 yılında, Bizans topraklarına girerek, o zaman Bizans'ın hudut bölgesinde kalabalık bir ticaret şehri olan Erzen'i (Erzurum Ovası'ndaki Karaz Köyü veya bugünkü ismi ile Kahramanlar Mahallesi) baştanbaşa yıkıp yağma ettiler.[261] Bu tarihten sonra Selçukluların, Erzurum ve diğer Anadolu topraklarına doğru akınları devam etmişti. 1071 yılında Malazgirt Zaferi'nden sonra bu ilerleme iyice ivme kazanmıştı. Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra Selçukluların başına geçen Melik Şah'ın, Gürcistan'a sevk etmek zorunda kaldığı Emir Ahmet 1080 yılında Kars, Oltu, Erzurum ve Bizans'ın son generali olan Grigor Bakuryan'a tabii olan diğer şehir ve kasabaları fethedip, bu havalideki Hıristiyan ve Bizans hâkimiyetine son vermişti.[262] Erzurum tarihinin önemli mihenk taşlarından biri olan Bizans dönemi aralıklı da olsa yaklaşık olarak 400 yıl devam etmişti.

1.2.1.4. Müslüman Araplar Döneminde Erzurum

Erzurum**,** Müslümanlar tarafından ilk olarak 652 yılında fethedilmişti. Hz. Osman'ın kumandanlarından olan Habip bin Meslemetü'l-Fihri, İrminiyye fethine memur edildikten sonra yaklaşık sekiz bin askeri ile Theodosiopolis'i muhasara

257 George Ostrogorsky, "Byzantine Cities in The Early Middle Ages", Dumbarten Oaks Papers, Vol.13, Harvard University Publishing, U.S.A. 1959, s.62
258 Nina G., Garsolan, "The Foundation of Theodosiopolis-Karin", Armenian Karin/Erzerum, California 2003, s.63.
259 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.36.
260 Robert H., Hewsen, "Summit of The Earth The Historical Geography of Bardzr Hayk", Armenian Karin/Erzerum, California 2003, s.42.
261 Dündar Aydın, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi Sayı:151, Ankara 1998, s.20.
262 Aydın, Erzurum Beylerbeyliği…, s.21.

edip, Bizanslılarla bir müddet savaştıktan sonra 652 yılında şehri zapt etmişti.[263] Ancak 653 yılında, imparator Konstantinus 100 000 kişilik ordusu ile şehri geri almıştı.[264] 662 yılına gelindiğinde ise Emevi hükümdarı I. Muaviye'nin gönderdiği yeni İslam ordusu Kali-Kala'yı alarak burada, Erzincan, Bayburt, İspir ve Pasinler'i içerisine alan bir İslam valiliği merkezi kurulmasını sağlamıştı. Müslüman Araplar, Erzurum'u 947 yılına kadar merkez edinmiştiler.[265]

Müslüman Arapların, şehri ele geçirdikten sonra, Bizans döneminde kullanılan Theodosiopolis ismini kullanmadıklarını, onun yerine daha önce de belirttiğimiz gibi Kalikala ismini kullandıklarını görmekteyiz. Kalikala/Kali ismini alan şehirde, aralıklı da olsa Arapların idaresi yaklaşık üçyüz yıl sürmüştü. Dört Halife Devrini müteakiben Emevi ve Abbasi dönemlerinde de Kalikala, Bizans ile mücadelenin cereyan ettiği şehirlerden birisi olmuştu.[266] Kalikala şehri Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra, oradaki halk tarafından düşmandan korunmuştur.[267] Ayrıca Müslüman Arapların idaresi altında iken Erzurum, ticaret ve sanat alanlarında da ilerleme kaydetmiştir. Şehir ticari anlamda geliştiği gibi, beraberinde gelen ekonomik gelişmenin şehri iyice güçlü ve ilgi çekici hale getirdiği tarihi kaynaklardan görülebilmektedir.

Emeviler Döneminde, Kalikala vilayetinin yıllık vergi yekûnu 1 300 000 dirhemdir. Bu devirde Kalikala'da sanatkârane dokunan yaygılar (halı) çok meşhur olup bütün İslam ülkelerine gönderiliyordu ki bunlara bu şehre nispetle kali veya kaliçe adı veriliyordu. Öyle ki kali Türkçe "halı" kelimesinin de menşeini oluşturmuştur.[268] Bu konuda Yâkut: *"Kalikala beşinci iklimin özelliklerini gösterir. Kalikala'da kali diye adlandırılan halılar (kilim) imal edilir* [269] şeklinde gözlemlerini aktarmıştır.

Bu devirde yaşamış ve Erzurum'u gözlemlemiş olan Kazvini: "Kalikala Erminiye'de bir şehirdir. İsmi "Kali" olan bir kadına nispet edilir. Dara Ebcerd denmesi gibi, Kalikala'ya da "Kali Benet" demişlerdir. Kalikala'dan kali denen zulâlî ve halı getirilir.[270]

X. asır İslam coğrafyacıları ise, Kalikala şehri hakkında bize az çok bilgi vermişler ve şarkta ev eşyasının en mühimi sayılan kali (halı)'nin burada yapıldığını

263 Som, Tarihçe-i Erzurum..., s.35.
264 Özdoğan, Başlangıcından Osmanlı Hakimiyetine Kadar …, s.30.
265 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.27.
266 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.35.
267 El-Belazuri, Fütûhu'l Büldân…, s.285.
268 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken Neşriyat Yayın No:570, Kültür Serisi:252, İstanbul2004, s.46.
269 Palabıyık, "Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum…", s.525.
270 Palabıyık, "Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum…", s.526.

ve adını bu şehirden aldığını söylemişlerdir. Aslında, Ermeni ve Rumların bu şehre hiçbir zaman Kalikala demedikleri ve bu ismin ancak Araplar tarafından kullanılmış olduğu göz önüne alındığında, halının burada Arap hâkimiyetinden daha evvel veya sonra değil, Müslümanlar zamanında imal edilmiş olması tahmin edilmektedir.[271] Kalikala'da dokunan halıların iplerinin ince, atkılarının sık ve kıvır kıvır oluşu bir de küçük beyaz kurtçuklara benzetildiği için zûlali denildiği zannedilmektedir. Ayrıca bu halılara Kalı, Zûlai ve Zili adı da verilmektedir Farsçada da kıymetli halı ve kilime "Kali, Kalin" denilir.[272]

Emevi Devletinin yayılma politikası sonucunda ele geçirilen Erzurum toprakları, yaklaşık üç yüz yıl boyunca Emevi hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu süreçte kültürel anlamda birçok değişiklik yaşayan şehir daha sonra yaklaşık yüz yıllık bir süreç için tekrar Bizans'ın eline geçmiştir.

1.2.1.5. Selçuklular Döneminde Erzurum

Doğuya doğru açılma amacında olan Selçukluların, Azerbaycan Valisi İbrahim Yınal ve komutanlardan Kutalmış, 1048 yılında Doğu Anadolu'ya ulaşmışlardı. Bizans topraklarına karşı taarruza geçen Selçuklular, Theodosiopolis şehrinin kuzeybatısında bulunan Artze-Erzen (bugünkü Karaz) şehrini muhasara ederek ele geçirmişlerdi. Burası ilçe merkezinin kuzeyinde, Erzurum Ovası'nın batı kısmında, nispeten ovaya hâkim bir konumda yer almaktadır.[273] Bu sırada şehirden kaçabilenler, Theodosiopolis şehrine sığınmışlardı. Bunun üzerine Selçuklular, Erzen şehri boşaltıldığı için Theodosiopolis şehrini "Erzen" olarak tanımlamışlarsa da Siirt ve Silvan arasındaki diğer Erzen şehrinden ayırmak istemiştir. Bu amaçla Erzen kelimesine Anadolu'ya aidiyeti temsil eden "Rûm" kelimesini de ilave ederek "Erzen-er-Rûm" ismini vermişlerdi.[274]

26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferine kadar Theodosiopolis ve civarına yapılan Selçuklu akınları geçici bir mahiyette olmuştur. 1071'deki galibiyet ile Theodosiopolis' in kapıları yeni hâkimlerine açılmıştı. Sultan Alparslan, doğuda önemli bir üs konumunda olan şehri, ikta olarak Saltuk Bey'e vermişti.[275] Saltuklu zamanında Emir Ahmet, Saltuklu sınırları içerisinde bulunan fakat Saltuklu hâkimiyeti dışında kalan Erzurum'u Bizans'ın son valisi Grigor Bakuryan'ın elinden alarak 1080 yılında Saltuklu ülkelerine katmıştı. Bu olayla Bizans, Doğu Anadolu ve Erzurum'dan dışarı atılmış, şehir Saltuk Beyliği'nin merkezi olmuştu.[276] Saltuklu

271 Mükrimin Halil Yınanç, "Erzurum", İslam Ansiklopedisi, C.4, İstanbul 1988, s.347.
272 Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi…, s.19.
273 Zeki Koday, " İdari Coğrafya Özellikleri Bakımından Aziziye Metropol İlçesi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13(2), Erzurum 2009, s.69.
274 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.32.
275 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.37.
276 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.28.

hükümdarı Nasiruddin Muhammed ve kız kardeşi Mama Hatun bu şehirde yapılan iskân hareketlerinin ve tarihi eserlerin yapımında önemli bir rol oynamışlardır.[277] Ancak bu hâkimiyet çok uzun süre devam etmemiştir. Tarihi kaynaklara göre Saltuklular, şehirde çeşitli eserleri inşa edip bir yönetim merkezi oluşturmuşlardır. Bu eserlerden bazıları Ulu Camii (Atabey Camii), Erzurum Kale Mescidi ve Üç Kümbetler olarak bilinen eserlerdir.[278] Saltuk Gazi ve hanedanına ait olan bu kümbetler, o devirdeki Anadolu'nun diğer benzeri abideleri gibi çadırı andırmakta ve Orta Asya göçebe Türk sanatının izlerini göstermektedir [279] (Fotoğraf 1.7).

Melik Şah, Saltuklu Emirlerinin sonuncusudur. Onun zamanında Musul Atabeyliği'nin ve Gürcülerin, Saltuklulara saldırışı ve beyliğin Gürcülerin eline geçme tehlikesi üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleyman Şah'ın 1102 senesinde Erzurum'u ilhak etmesi ile bütün Saltuk ili Selçuklu hâkimiyetine geçti. [280] Süleyman Şah kendisine bağlı bulunan ve Elbistan'da hüküm süren kardeşi Muğiseddin Tuğrul Şah'ı Erzurum Meliki tayin etti ve Elbistan'ı Süleyman Şah'a bıraktı.[281]

Fotoğraf 1.7. Saltuklular Döneminde İnşa Edilmiş Olan *Üç Kümbetler*

---

277 Suut Kemal Yetkin, "The Mouseleum of Mama Hatun", The Burlington Magazine, Vol.99, No.650, The Burlington Magazine Publications Ltd., Burlington 1957, s.146,

278 Oktay Aslanapa, Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi, Anadolu Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını No:43, Ankara 1991, s.20-21.

279 Ali Aktan, "Tarih İçinde Erzurum'un Yeri ve Önemi", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:5, Kayseri 1994, s.55.

280 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.31.

281 Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi…, s.38.

Fotoğraf 1.8. Saltuklular Döneminde İnşa Edilmiş Olan *Ulu (Atabey) Camii*

1202 yılından itibaren Erzurum'da Tuğrul Şah (1202-1225) ile "Erzurum Selçukluları" kolu, Anadolu Selçuklu başkenti Konya'ya tabii olarak hâkimiyetini başlatmıştır.[282] Muğiseddin Tuğrul Şah'ın ölümünden sonra oğlu Rükneddin Cihan Şah, Erzurum Meliki olmuştur. Rükneddin Cihan Şah, Anadolu Selçuklu Hükümdarına karşı mevkiini koruyabilmek için Harzemşahlarla anlaşmıştır. Celalettin Harzemşah'la beraber Yassıçemen muharebesine katılmış ve 1230 yılında esir düşmüştür. Bu olaydan sonra Erzurum'u zapt eden Alâeddin Keykubat, Saltukluların bir devamı sayılan Erzurum Selçuklularına son vermiştir.[283]

Sultan Alâeddin Keykubad, Erzurum'da kaldığı müddetçe Kubadiye Sarayı ile beraber on yedi dershaneli bir medrese yaptırmıştır Bu medreseye geliri fazla olan bir vakıf bağışlayarak, vakfı evlatlarına bırakmıştır. (Hüseyin Efendi'nin eski tapu kuyudatı defterinde Sultaniye adı ile anılan bu medrese I. Dünya Savaşı'nın ilk yılında yıktırılarak caddeye dâhil edilmiştir.)[284]

Selçukluların egemenliği döneminde, Erzurum'da gerçek anlamda büyük bir atılım gerçekleştirilmiştir. Hem askeri anlamda hem bilimsel anlamda ve

282 Gürsoy Solmaz, Ortaçağda Erzurum ve Kars Kaleleri, Atatürk Üniversitesi Yayınları:906, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:12, Erzurum 2000, s.5.
283 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.32.
284 Beygu, Erzurum Tarihi…, s.63.

hem de dini ihtiyaçlar bakımından şehirde birçok yatırımlar yapılmış ve şehrin geliştirilmesine çalışılmıştır. Erzurum XII. ve XIII. asır içinde çok zengin ve mamur olmuş, ayrıca Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir.[285] Yine Selçuklular döneminde, Erzurum-Kars bölgesinde Türk nüfusu artmış ve birçok eser inşa edilmiştir. Bu eserler ise Erzurum'daki Kale Mescidi, Tepsi Minare, Ulu Camii ve bazı türbelerdir.[286]

Ancak Erzurum için hatta Anadolu Selçukluları için çok büyük bir tehlike yaklaşmıştı. O zamanki Gürcülerin ve Ermenilerin hem kışkırtmaları hem de askeri destekleri ile Moğol tehlikesi kapıya dayanmıştı. Moğolların Anadolu'daki ilk hedefi bölgenin en önemli şehirlerinden biri ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınır vilayeti olan Erzurum'du.[287] Moğollar, bu amaçla Baycu Noyan'ın kumandasında, bir kısmı Gürcü ve Ermenilerden oluşan bir ordu ile 1242 kışında, Erzurum'u kuşatmıştırlar. Bu sırada Erzurum Gürcü egemenliğini kabul etmiş gibi bir görüntü vermek zorunda kalmıştır. Çünkü Moğol tehdidine karşı Gürcüleri kendi yanına çekmeye çalışmışlardır fakat bunda başarılı olunamamıştır.[288] Sinaneddin Yakut'un kumandasında bulunan Selçuklu askerleri ve şehir halkı, 30000 kişilik bir düşman ordusuna karşı, Anadolu'nun kapısı olan Erzurum'u kahramanca müdafaa etmişlerdi. Ancak şehrin Şihnası (Valisi) Şerefeddin Duvîni, halkına ihanet etmiş ve Moğolların surlardan içeri girmelerini kolaylaştırmıştı. Moğollar ise, Erzurum halkını ve doğal olarak başta kumandan Sinaneddin Yakut'u kılıçtan geçirmişlerdi.[289] Bu olayla birlikte Moğollar Erzurum'u tamamen ele geçirmişlerdi.[290] Şehir, kuruluşundan beri ilk defa bu kadar tahrip, yağma ve katliama şahit olmuştu. 1243'te Kösedağ Savaşında, Selçukluların Moğollara yenilmesi ile Moğol tazyiki Erzurum'da daha yoğun bir şekilde kendini göstermişti.[291] Erzurum'un Moğolların eline geçmesi Anadolu Selçukluları için belki de yıkımın habercisi olmuştu.

1.2.1.6. Beylikler Döneminde Erzurum

XIII. yüzyılda İran ve Azerbaycan'da Moğolların yerini alan İlhanlılar, Abaka Han zamanında Anadolu Selçuklularının fiili olarak bulunduğu sırada, Erzurum'da idareyi ele geçirmişlerdi. İlhanlı idaresi, Erzurum'dan ağır vergiler almasına karşılık, şehrin kalkınması için de hizmet vermişlerdi. Dönemin kültür

285 Yınanç, Erzurum…, s.349.
286 Solmaz, Ortaçağda Erzurum…, s.4.
287 Erkan Göksu, "Erzurum'un Sonbaharı", Turkish Studies, 4(8), Erzurum 2009, s.1290.
288 A.C.S. Peacock, "Georgia and The Anatolian Turks in The 12th and 13th Centruies", Anatolian Studies, Vol.56, British Institute at Ankara, Ankara 2006, s.127.
289 Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi…, s.44.
290 J. M. Rogers, "Vaqf and Patronage in Seljuk Anatolia: The Epigrafic Evidence", Anatolian Studies, Vol.26, British Institute at Ankara, Ankara 1976, s.77.
291 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.39.

merkezi haline getirilen şehirde, "Yakutiye, Ahmediye, Sultaniye ve Çifte Minareli Medreseler" İlhanlılar zamanında yaptırılmıştı (Fotoğraf 1.8).

1335 yılında İlhanlı devletinin yıkılması ile Erzurum'da kargaşa devri ortaya çıkmıştır. İlhanlı beylerinden Sutay Nogay'ın oğlu Emir Hacı Togay, Erzurum'un idaresini almıştı. Ancak 1340'da Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan ile İlhanlı idaresi sona ermişti[292] Türkistan ve İran'dan gelen büyük kervan yolu Erzurum'dan Erzincan, Sivas, Kayseri ve Konya merkezlerine uğrayarak Akdeniz limanlarına

Fotoğraf 1.9: *Çifte Minareli (Hatuniye) Medresesi*

292 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.32.

ulaşıyor; öte yandan da bu yolun bir kolu da bilhassa İlhanlılar devrinde Bayburt vasıtasıyla Trabzon'a ve Karadeniz'e varıyordu. Bu durumu ile Erzurum, Türk Ortaçağında Anadolu'nun en büyük merkezlerinden biri haline gelmişti[293]

Fotoğraf 1.10: *Yakutiye Medresesi.*

İlhanlı Devletinin yıkılışından sonra Erzurum, Toğalıların, 1340-1358'de Çobanlıların, 1358-1360'da Celayırlıların eline geçmiştir. Celayırlılardan sonra yönetimi Eretnalıların aldığı görülmektedir. Mevcut kargaşa ortamından istifade eden Eretnaoğulları, Erzurum'a hâkim olmuş ve kendi paralarını bastırmışlardı. Eretnaoğulları yaklaşık yirmi yıllık idaresinde Karakoyunlular ile mücadele etmişlerdi. 1377'de bir ara Erzurum'un hâkimiyetini kaybetmişlerse de, 1379 yılında tekrar ele geçirmişlerdir. Ancak Karakoyunlular, XIV. yüzyılda Erzurum'a hâkim olmak için giriştikleri kıyasıya bir mücadelenin neticesinde emellerine ulaşmışlardı. Karakoyunlu Sultanı Kara Mehmet Durmuş zamanında Bayram Hoca, 1380 yılında Erzurum'u Eretnalılardan almıştı.[294]

293 Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi…, s.38.
294 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.40.

Karakoyunluların, Erzurum'daki hâkimiyetleri doksan yıla yakın bir süre devam etmişti. Ancak Doğu Anadolu'ya ve Erzurum'a hâkim olmak isteyen Akkoyunlular gibi büyük bir düşmanları vardı. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, 1467-1468 yıllarında yapılan savaş sonunda, Doğu Anadolu'da dolayısıyla Erzurum'daki Karakoyunlu idaresine son vermişti. Bu savaşla 1468 yılında Erzurum'da idareyi alan Akkoyunlular, hâkimiyetlerini Uzun Hasan'ın, Fatih Sultan Mehmet'e karşı 1473'te kaybettiği Otlukbeli Savaşına kadar sürdürmüşlerdi.[295] Otlukbeli Savaşı sonucunda, Erzurum tekrar el değiştirmişti ve Akkoyunlular Erzurum'a hâkim olmuşlardı.

1502 yılına gelindiğinde ise Erzurum ve çevresi Safevi Devletinin eline geçmişti. Safevi Devletinin kurucusu olan Şah İsmail, Akkoyunlu hükümdarı Sultan Elveda'yı, 1502'de ikinci defa bozguna uğrattıktan sonra Erzurum, Tercan, Bayburt, Kelkit, Erzincan ve Kemah taraflarını katî olarak hâkimiyeti altına almıştı. Ancak bu yerlerdeki Safevi hâkimiyeti uzun sürmemişti. Yavuz Sultan Selim, 1514'te Safevilere karşı sefere çıkmış ve çok geçmeden bu yerleri teker teker ele geçirmişti.[296]

1.2.1.7. Osmanlılar Döneminde Erzurum

Osmanlıların Erzurum'u kesin olarak ne zaman hâkimiyetlerine aldıkları hususunda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Bayburt-Erzincan Beylerbeyliğinin 1516-1518 yıllarını ihtiva eden tahrir kaydında; Osmanlı Devleti sınırları genişlemişse de Erzurum hâlâ Osmanlı topraklarına dâhil edilmemişti.[297] Ancak İspir ve Erzurum bölgelerinin, yeni vesikalar bulununcaya kadar Ekim 1517 ile Ekim 1518 tarihleri arasında Osmanlı hâkimiyetine geçtiğini kabul edebiliriz.[298]

Osmanlı hâkimiyetinin Erzurum'da kesin olarak tesis edilişinden sonra imparatorluğun yıkılışına kadar devam eden dört asırlık zaman içerisinde, başlangıçta kuzeydoğuda Gürcülere, doğuda İran'a, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra da Rusya'ya karşı girişilen savaşlarda bir askeri yığınak merkezi olan şehir bu görevini günümüze kadar devam ettirmiştir.[299]

Tarihi belgeler ışığında ortaya çıkan önemli bilgilerden birisi de Kanuni Sultan Süleyman döneminde Erzurum'un önemli ölçüde bir değişimin içine girdiği gerçeğidir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Erzurum; içtimai düzen, ilmî ve

295 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.40.
296 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.32.
297 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.42.
298 Aydın, Erzurum Beylerbeyliği…, s.44-45.
299 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.35.

idari teşkilat, imar ve ticaret bakımından çok gelişmiş ve halk kayda değer derecede refaha kavuşmuştur.[300]

Kanuni Sultan Süleyman, Irakeyn Seferinde Erzurum üzerinden doğuya doğru ilerlemişti. Bu seferden sonra, Erciş ve doğuda alınan yerler tekrar İran'ın eline geçmiş, hudut bölgesinde Erzurum adı ile bir beylerbeyliği kurulmuştur.[301] Erzurum Beylerbeyliği'nin 26 Eylül- 3 Ekim 1535 tarihleri arasında Dulkadir hanedanından Alaü'd-devle Bey'in torunu Mehmet Han idaresinde kurulduğu anlaşılmaktadır.[302] Kurulan bu beylerbeylik Bayburt ve Kemah Sancaklarından müteşekkildi.[303] Kanuni Sultan Süleyman döneminde kurulan Erzurum Beylerbeyliği hem idari anlamda genişlemeye başlamıştı hem de imar alanında da birçok gelişme sağlanmıştı. Özellikle Kanuni devrinde beylerbeylik yapan Lala Mustafa Paşa ve Ayaz Paşa'nın yaptırmış oldukları eserler günümüzde halen ayaktadır ve onların isimleri ile yaşatılmaktadır.

XVI. yüzyılın sonlarında yaklaşık on iki yıl boyunca devam eden Osmanlı-Safevi savaşları süresince Erzurum, bir yandan savaşlar dolayısıyla büyük zararlar görürken bir yandan da Osmanlı Devleti tarafından yapılan yatırımlar ile gelişmeye devam etmiştir. Bu süreçte Erzurum'un büyük mahallelerinde yüzün üzerinde nefer bulunmaktadır, bu sayılar da göstermektedir ki Erzurum'da bir canlılık vardır ve şehir savunmasına büyük önem verilmektedir.[304]

Şehir XVI. yüzyıldan sonra surların dışına taşmaya başlamış ve camiler etrafında mahalleler oluşmuştur. Mahallelerin yanı sıra esnaf ve zanaatkârların da surların dışına doğru çıktıkları görülmüştür. Taşmağazalar, Gülahmet, Gürcükapı, Nazik Çarşı Mahalleleri'nin bu dönemde kurulduğu tespit edilmiştir.[305]

XVII. yüzyıl, Erzurum açısından oldukça hareketli bir dönem olmuştur. 1621 yılında Osmanlı Sultanı II. Osman'ın yeniçeriler tarafından tahtından indirilerek öldürülmesi, Erzurum'da sıkıntılı günlerin yaşanmasına sebep olmuştur. 1621'de Erzurum Beylerbeyliği'ne Abaza Mehmet Paşa atanmıştır. Aynı yıl içerisinde, Paşanın kapı halkından olan askerleri ile yeniçeriler arasında olaylar çıkmıştır. Beylerbeyine karşı direnen yeniçeriler, iç kaleye çekilerek kapıları kapattıkları gibi

300 İhsan Ünvar, Erzurum Rehberi 1071-1961, Erzurum 1961, s.8.
301 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.34.
302 Aydın, Erzurum Beylerbeyliği…, s.60.
303 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.43.
304 Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", International Journal of Middle East Studies, Vol.7, Cambridge University Press, U.K. 1976, s.41.
305 Enver Bozdemir, Yakutiye İlk Kademe Belediye Başkanlığı 2007-2011 Stratejik Plânı, Erzurum 2006, s.7.

kaledeki topları Paşa Sarayı'na doğru çevirmişlerdi. Ancak araya giren Damat Halil Paşa ve şehir ayanları sayesinde iki taraf barıştırılmışsa da, Abaza Mehmet Paşa'nın öfkesi dinmemişti. Paşa, kaleyi teslim aldıktan sonra bütün yeniçerileri kaleden çıkarttırmış ve bir kısmını da katlettirmişti. Abaza Mehmet Paşa'nın yeniçerilere karşı hareketine şehir halkıda destek vermişti.

Erzurum'da meydana gelen bu hadise, İstanbul'daki yeniçerilerin büyük tepkisini çekmişti. Bunun üzerine olayları yatıştırmak için hükümet, Abaza Mehmet Paşa'yı Sivas Eyaletine tayin etmiş ve yerine Mustafa Paşa'yı atamıştı. Abaza Mehmet Paşa, yeniçerilerin sebep olduğu bu yaptırımını kabul etmemiş ve Erzurum'dan çıkmamıştı. Hükümet tarafından, Safeviler üzerine giden orduya önce Abaza Mehmet Paşa sorununu halletmesi daha sonra da sefere devam etme talimatı verilmişti. İstanbul'dan hareket eden Çerkez Mehmet Paşa idaresindeki ordu, Abaza Mehmet Paşa'yı Kayseri sahrasında bozguna uğrattı. Abaza Mehmet Paşa yenilgi üzerine kaçmış ve Erzurum kalesine sığınmıştı. Kış mevsiminin de yaklaştığı günlerde, Erzurum'u muhasara edemeyeceğini anlayan Vezir-i Azam Dilaver Paşa, Abaza Mehmet Paşa'ya itaat etmesi hususunda mektuplar göndermişti. Abaza Mehmet Paşa, Vezir-i Azam'ın teklifini kabul etmiş ve varılan anlaşma sonucunda Erzurum Kalesine yeniçerilerin yerleştirilmesine razı olması ile sorun halledilmişti.[306] Öyle anlaşılıyor ki Anadolu'da cereyan eden Celali İsyanları, Erzurum ve çevresinde de etkili olmuştur. Bu isyanlar ise sadece ekonomik hayatı ve gelişmeyi değil, sosyal ve kültürel hayatın gelişmesini de olumsuz etkilemiştir.

Osmanlıların idaresi altında iken Erzurum Şehri, her açıdan gelişme göstermişti. Bunun sebeplerinden birisi şehrin, tarihi ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle önemli bir gelir kaynağının bulunmasıdır. Ancak Avrupalıların İpek Yolu ve Baharat Yolu'na alternatif yollar bulması ile Erzurum, büyük gelir kaynaklarından birini kaybetmiştir. Ayrıca Erzurum'un Osmanlı Devletinin bir sınır şehri olması münasebeti ile de şehir özellikle doğudan ve kuzeydoğudan büyük bir tehdit altında bulunuyordu. Bu tehditlerden korunmak amacıyla, şehrin etrafı kalın surlarla çevrilmiştir.

Bu kadar güvenli bir şekilde inşa edilmesine rağmen, çağın gereklerine göre savunma sistemi kurulmaması ve modern teçhizatların temin edilmemesi Erzurum için yaklaşan Rus tehlikesine iyice zemin hazırlıyordu. 1828-1829 ilkbaharında Osmanlı-Rus savaşının başlangıcında, Rus Başkumandanı Paskeviç, Ahıska ve Kars'ı zapt etmişti. Anadolu ordu kumandanı Köse Mehmet Paşa, Hakkı Paşa ve Erzurum Beylerbeyi Salih Paşa, Rus ilerlemesini durduramamışlardı. Erzurum tarihte ilk defa 25 Haziran 1829'da Ruslar tarafından işgal edilmişti. Bu işgal esnasında kale surlarının bir kısmı yıkılmış bir kısmı da büyük tahribata

306 Pamuk, XVII. Yüzyılda…, s.49-50.

uğramıştır. İşgalden sonra Ruslarla birlikte hareket eden Ermeniler, Ruslar tarafından alınan kasaba ve köylere yerleştirilmeye başlamışlardır.[307]

Osmanlı Devleti tarafından, şehir tekrar ele geçirildikten sonra bu tür kale savunması sistemi ile Rus tehlikesini bertaraf etmenin imkânsız olduğu anlaşılmıştı. Top güllelerine, taş duvarlardan daha dayanıklı olan ve önünde geniş bir hendeği bulunan toprak yığınlarından meydana gelen tabyalar yapılması plânlanmıştır.[308] Bu amaçla Erzurum ve diğer Doğu Anadolu şehirlerinde yeni bir müdafaa sistemi olan tabyalar yapılmaya başlanmıştır.[309] Tabyaların inşa edilmesi süreci 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde başlamış, imparatorluk yıkılıncaya kadar devam etmiştir. Şehrin yakın çevresinde toprak tabyalar, şehre hâkim olan noktalarda ise taş tabyalar inşa edilmiştir.[310] Bugün Erzurum'un çevresinde bulunan istihkâmlardan güneyde Büyük ve Küçük Kiremitlik Tabyaları, Toprak Tabya, doğuda Topdağı üzerinde Aziziye, Mecidiye ve Hamidiye Tabyaları, daha doğuda Sivişli, Toparlak ve Uzunahmet Tabyaları, kuzeydoğuda Tafta ve Karagöbek Tabyaları bu dönemde yapılmıştır.[311]

Kale ve surların ikinci defa yıkılışı ise 1865 yılındadır. Bu zamanda çarlığın istilasına karşı Erzurum'u tutabilmek için o devrin tabiye usulüne göre şehir yeni baştan istihkâmlarla donatılmaya başlanmıştır. Bu çalışma, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına kadar sürmüştür. Şehrin etrafını çevreleyen surların yıkılması ve bu surlardan çıkarılan çoğunluğunu bazalt taşların ve kesme taşların oluşturduğu malzemelerin kullanılması ile tabyaların inşa edildiği anlaşılmıştır [312] (Fotoğraf 1.11-12-13).

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti yönetim anlayışında da bazı değişikliklere gitmiştir. Bu değişikliklerden birisi de 1865 yılında Vilayetler Kanunu'nun yürürlüğe girmesidir. Bu kanun ile Erzurum Vilayeti teşkil edilmiştir.[313] *Erzurum Vilayeti, eyalet halinde iken, Osmanlı Asyası'nın bilcümle doğu kısmını içine alarak gayet geniş bir arz kıtasını işgal ettiği halde, daha sonra altı vilayete ayrılmıştır. Bunlar: Van, Hakkâri, Bitlis, Mamuratü-l Aziz (Harput), Dersim vilayetleridir. Erzurum Vilayeti ise Merkez Sancağı-Erzincan-Bayezid adıyla üç livaya ve 17 kaza ile 150 nahiyeye ayrılmıştır.*[314] Ayrıca ticari anlamda da önemli

307 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.36.
308 Nusret Çam, Erzurum Tabyaları, Kültür Bakanlığı Yayınları No:1457, Yayımlar Dairesi Başkanlığı Sanat-Sanat Tarihi Dizisi No:28-3, Gaye Filmcilik ve Matbaacılık, Ankara 1993, s.18.
309 Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s.523.
310 Haşim Karpuz, Erzurum'da Türk-İslam Yapıları, Kültür Bakanlığı İller Serisi No:1, Ankara 1976, s.4.
311 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.36.
312 Beygu, Erzurum Tarihi…, s.26.
313 Konukçu, "Tarihte Erzurum…", s.6.
314 Ali Cevad, "1897'de Erzurum", (Çev.: Ramazan Özey), Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:3, Erzurum 2000, s.144.

Fotoğraf 1.11: Aziziye Tabyası

Fotoğraf 1.12: Mecidiye Tabyası

bir merkez olan Erzurum'da o dönemlerde çok makbul bıçakçılık ve kuyumculuk yapılırmış, ayrıca önemli dericilik, kürkçülük ve dokumacılık faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir.[315] Bu özelliklerinin yanında önemli bir askeri merkez olan Erzurum İstanbul hükümeti tarafından da vergi alınmamak sureti ile korunan bir merkez özelliği taşımıştır.[316]

Fotoğraf 1.13: Tabyaları İnşa Ederken Erzurum Şehri'nin Etrafını Çevreleyen Surların Taşlarının Örnekleri (Çevrede bol miktarda bulunan bazalttan inşa edilmiştir.)

Erzurum, Osmanlı Devletinin güç kaybetmesinin yanı sıra Ruslarında Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için yaptıkları saldırılar sonucu her geçen gün biraz daha zayıflamıştır. Tarihte 93 Harbi diye bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Erzurum için çok önemli sorunları beraberinde getirmiştir. Savaştan sonra yapılan mütareke gereğince Osmanlı kuvvetleri Bayburt ve Erzincan'a çekilmişti. Şehir kışı geçirmek üzere Ruslara bırakılmıştı. Ruslar bu suretle Erzurum'u ikinci defa işgal etmiş oldular. Ancak savaşın sonunda Osmanlı Devleti ve Ruslar arasında 3 Mart

315 Besim Darkot, "Erzurum", İslam Ansiklopedisi, C.4, İstanbul 1988, s.342

316 Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth Anatolia", Middle Eastern Studies, Vol.34, No.4, Turkey Before and After Atatürk: Internal and External Affairs, Taylor and Francis Publishing, U.K. 1998, s.3.

1878 Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşma gereğince Erzurum'u terk eden Ruslar şehrin 105 km. doğusuna Horasan ve Sarıkamış arasında bulunan Karaurgan'a çekilmişlerdi. Bu kadar yakın olmalarının sonucu olarak da üçüncü bir Rus saldırısında ilk hedef doğal olarak Erzurum olacaktı.[317]

Ruslar, Erzurum'a sadece yaptıkları saldırılar ve işgallerle değil aynı zamanda kendi ülkelerine yaptıkları bazı yatırımlar sonucunda dolaylı da olsa zarar vermişlerdi. 1878'den sonra Rusların yapmış oldukları Bakü, Tiflis, Batum demiryolu Tebriz ve Çulfa ile birleşerek Erzurum'un ticaretini azaltmış ve Erzurum yavaş yavaş ticari önemini kaybetmeye başlamıştır.[318] Ancak Osmanlı Devleti halkının sorunları ile daima ilgilenen bir strateji izlemiştir. Bu duyarlılığın bir delili olarak topluma ya da bireye ait sorunların, üst düzey yetkililere sürekli olarak bildirildiği ve Erzurum'un sorunlarından da haberdar edilen yönetimin, Erzurum'a ekonomik anlamda destek olduğu belirlenmiştir.[319]

Birinci Dünya Savaşı yıllarına geldiğimizde ise Osmanlı Devleti ve Rus İmparatorluğu düşman saflarda yer almışlardı. Ruslar tekrar Doğu Anadolu'ya hâkim olmak ve sonrasında Akdeniz'e inmek için plânlarını yapmışlardı. Bu amaçla saldırıya geçen Rus birlikleri Erzurum'u almak için gayret göstermiştir.[320] Erzurum'a yönelik Rus taarruzu Deveboynu ve Tortum üzerinden şiddetli bir şekilde vuku bulmaktaydı. Mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu anlayan 3. Ordu Kumandanlığı'nca 14 Şubat 1916'da saat 20'den itibaren Erzurum'dan Ilıca hattına çekilme kararı alınmıştı. Bu karara göre şehrin boşaltılmasına öncelikle devlet kurumlarının Aşkale ve Erzincan'a nakli çalışmaları ile başlanmıştır. Bu işlemde devlet kurumları önem sırasına göre değerlendirilmiş ve ilk olarak Erzurum Bank-i Osmani Şubesi taşınmalıdır kararı alınmıştır. Ancak Rus işgali bu taşınmadan önce gerçekleşmiş ve banka ancak 27 Şubat'ta Erzincan'a nakledilebilmiştir.[321] 15 Şubat tarihi itibarıyla Ilıca'ya doğru çekilme başlamıştı. 16 Şubat saat 07-07.30'dan itibaren Kars Kapı'dan ve Kavak Kapıdan gelen Rus birlikleri tarafından Erzurum işgal edilmişti.[322]

Ancak her şey Rusların istediği gibi gitmemeye başlamıştı. Rusya'da Bolşevik İhtilali olmuştu. 07 Kasım 1917'de patlak veren Bolşevik İhtilalinden sonra daha

317 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.39.

318 Solmaz, Ortaçağda Erzurum…, s.30.

319 Mehmet Yavuz Erler, "Under The Constituonal Order, The Inundation of Erzurum 1910", The Journal of International Social Research, 1 (2), USA 2008, s.115.

320 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.39.

321 Mevlüt Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 15(37), Erzurum 2008, s.262.

322 İbrahim Ethem Atnur, "Zihinlerde Yaşatılan Göç", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s.56.

önce Ruslardan çekinen Ermeniler bunu bir fırsat bilmişler ve Erzurum havalisine saldırmışlardır. Ermenilerin hücumları sonucunda gerek şehirde ve gerekse civar köylerde evler yağmalanmış, konak sahipleri katledilmişti. Ruslar Erzurum'u işgal ettikleri süreç boyunca Ermenilere mâni olmuşlardı. Ancak Rusların geri çekilmesi Ermenilerin fütursuzca saldırmaları için büyük bir fırsat doğurmuştu.[323] Ruslar geri çekildikten sonra Doğu Anadolu'yu ele geçirmeye çalışan Ermenilere karşı, Türk kuvvetleri 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın emrinde harekete geçmişti. Üç kol halinde hareket eden Türk kuvvetlerinden orta bölümde bulunan 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın emrindeki kuvvetler, Kemah, Erzincan ve Tercan'ı kurtardıktan sonra 12 Mart 1918 sabahı şafakla beraber Erzurum'a girdiler.[324]

Yaklaşık iki yıl boyunca Rus esareti altında yaşayan şehir kendi halkının büyük bir bölümünü yaşanan göç, katliam ve hastalıklar sonucunda kaybetmişti. Ancak iki yıl sonra bu esaret sona ermişti. Erzurum Lisesinde Edebiyat öğretmenliği yapmış olan Ahmet Hamdi Tanpınar, yazmış olduğu meşhur Beş Şehir isimli kitabında kurtuluştan sonraki Erzurum için şu ifadeleri kullanmaktadır. *Erzurum'un kurtarıldığını gören muhacir halk da geri dönmeye başlamış fakat eski hanelerini bulamamışlardır. Geri dönenlerle şehir nüfusça güçlenirken bu defa en önemli mesele yiyecek olmuştu. Ambarlar bomboştu, köylerde ekilecek mahsulde mevcut değildi ve buralardan şehre göç başlamıştı. Dâhiliye nezareti bu durumun önüne geçebilmek için vilayetleri uyararak, Erzurum Vilayeti mültecilerinin, yiyecek ve iskân müsaitsizliğinden dolayı dönmelerine müsaade edilmemesini istemiştir.* [325] Bu geri dönüşler gerçekleştikten sonra ise fakirlik ve çaresizliğe rağmen insanlar çevrelerinde bol miktarda bulunan malzemelerden ve kültürel özelliklerinden gelen bazı yöntemlerle kendilerine sığınacak ve korunacak meskenler inşa etmeye başlamışlardır. Ermenilerin şehri terk etmesinden sonra şehre dönen Türk nüfusu, harabelerin yerinde dar ve karışık sokaklar boyunca bazalt taşlarından ve kerpiçten, çoğu düz damlı ve tek katlı, tandır denilen ocaklarda tezek yakarak ısıtılan evler inşa etmişlerdir.[326] (Fotoğraf 1.14).

Buna benzer bir değerlendirmeyi de Rusların hem büyük devlet adamı olan hem de büyük edebiyatçılarından olan Puşkin yapmaktadır. Puşkin bir subay olarak Erzurum'da bulunduğu süre içerisinde yaptığı bütün gözlemleri bir günlük halinde tutmuştur. Bu gözlemleri Erzurum seyahatini bitirdiği yıl "Erzurum

---

323 Azmi Süslü, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim, Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s.46.

324 [307] Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.40.

325 Ahmet Hamdi Tanpınar, Beş Şehir, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s.31-32.

326 Darkot, "Erzurum…", s.343.

Yolculuğu" ismi ile kitap haline getirterek bastırmıştır.[327] Puşkin diyor ki: *Erzurum, Asya Türkiye'sinin en önemli kenti sayılıyor. Evler taştan yapılmış, damlar çimle kaplı, yüksekten bakınca kente tuhaf bir görünüş veriyor*.[328] Bu şekilde biraz olsun rahatlayan halk için yeni tehlikeler, Mondros'tan sonra baş gösterdi ve sıkıntılı günler devam etmeye başladı.

Fotoğraf 1.14: Erzurum Kalesi'nin dış surlarından kalıntılar.

1.2.1.8. Kurtuluş Savaşı Döneminde Erzurum

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşından mağlup olarak ayrılmış ve İtilaf devletleri ile çok ağır maddeler içeren Mondros Antlaşmasını (30 Ekim 1918) imzalamıştı. Bu antlaşma tüm Osmanlı topraklarını tehdit ediyordu. Erzurum'da ise bilindik bir tehlike kapıya dayanıyordu ki, bu tehlike Ermeni tehlikesiydi. Ayrıca Milli Mücadelenin temel programını ve meşruiyet temellerini oluşturan ilk kitlesel sivil organizasyon olan Erzurum Kongresi'ne ev sahipliği yapacak olan Erzurum ve çevresinin 1918 yılındaki genel durumunu kargaşa, karmaşa, çaresizlik, yağma, açlık, katliam, göç ve endişe sözcükleriyle tanımlamak mümkündür.[329]

Osmanlı hükümetinin İtilaf devletleri karşısında yeterince mukavemet edememesi nedeniyle halk kendi kendini savunabilmek adına çeşitli cemiyetler kuruyordu. Bu cemiyetlerden birisi de Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye

327 Walclaw Lednicki, "Bits of Table Talk on Pushkin, I. One More Polemic of Pushkin with Miziewicz", American Slavicand East European Review, Vol.5, U.S.A. 1946, s.94.

328 Aleksandr Puşkin, Erzurum Yolculuğu, (Çev.: Ataol Behramoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s.71.

329 Leyla Kılınçkaya, Nuri Yavuz, "Erzurum Kongresi için Yapılan Hazırlıklar", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s.413.

Cemiyeti idi. Bu cemiyet özellikle 15. Kolordu kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın da yardımları ile daha rahat hareket ediyordu. Cemiyet 17 Haziran 1919 günü Hoca Raif Efendi'nin başkanlığında Erzurum'daki şubesini açmış ve ilk toplantısını yapmıştı.[330] Bu toplantı beş gün boyunca devam etmiş ve 21 Haziran 1919 günü sona ermiştir.[331] Bu toplantının sonucunda çevre illerle bağlantı kurulması ve çevre illerinde katılımıyla bir kongre toplanması kararı alınmıştı.

03 Temmuz 1919'da 3. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a gelmiş ve Cemiyetle yakından ilgilenerek Erzurum Valisi Münir Bey, Kazım Karabekir Paşa ve diğer ileri gelenlerle özel bir toplantı yapmıştı. Daha sonra 08 Temmuz 1919 günü çok sevdiği mesleğinden istifa etmiş, 23 Temmuz 1919 günü, Erzurum Kongresi bir okul salonunda toplanmıştı (Fotoğraf 1.15).

Fotoğraf 1.15: Erzurum Kongresi Binası ve Atatürk Müzesi

Kongreyi, Erzurumlu Hoca Raif Efendi geçici başkan sıfatıyla açmış, kongreye beş vilayetin temsilcileri katılmıştı. Bu vilayetler: Erzurum, Bitlis, Sivas, Trabzon ve Van idi. Yoklamalar tamamlanınca geçici başkan Hoca Raif Efendi kısa bir açılış konuşması yapmış ve sözlerini kongreyi yönetecek bir başkan seçilmesini isteyerek bitirmişti. Yapılan gizli oylama sonucunda Mustafa Kemal Paşa Kongre Başkanı seçilmiş. Erzurum Kongresi on dört gün çalışmış ve dağılmadan önce de yönetmeliğe göre bir "Temsil Heyeti" seçilmişti.[332]

Erzurum Kongresi'nin amacı sadece Doğu bölgesinin bütünlüğü değil,

330 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.40.
331 Haluk Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.82.
332 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.41-42.

aynı zamanda 30 Ekim 1918'deki sınırlarıyla "Vatanın bütünlüğü" idi. Bağımsızlık ise yine bütün Türk Milletinindir. Bu gayenin ilk adımı Erzurum Kongresi'nde atılmıştır. Erzurum Kongresi kararları ile milli kuvvetler ilk olarak Erzurum'da teşkilatlandırılmıştır. Bundan sonra ikinci safhaya geçilmiştir. Bu da 04 Eylül 1919'da açılacak olan Sivas Kongresi idi. Mustafa Kemal Paşa ise 29 Ağustos 1919 günü Erzurum'dan ayrılmıştır. Erzurum üzerine düşen görevi yapmış ve başkaldırının ilk hamlesini yapmıştır. Bu kongreden sonra Mustafa Kemal Paşa Erzurum için ayrı bir sevgi ve saygı kaynağı olmuştur. Erzurumlular, Mustafa Kemal Paşa'yı 29 Ağustos 1919 günü gönülden gösterilerle uğurlamışlardı. Daha sonra 07 Kasım 1919'da kendisini Erzurum milletvekili seçerek ona karşı içten sevgi ve bağlılıklarını bir kez daha ispatlamışlardı.[333]

Erzurum halkının Atatürk'e duyduğu minnet ve bağlılık bununla sınırlı kalmamıştır. Atatürk'ün Erzurum Kongresi'ni düzenledikleri esnada konaklamış olduğu büyük konak Erzurumlular tarafından satın alınarak tapusu Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa adına çıkarılmıştır. Daha sonra bu tapuyu Atatürk'e hediye etmek üzere bir heyet görevlendirilmiş ve bu heyet Ankara'ya doğru yola çıkmıştır. 1926 yılının Ağustos ayında heyet üyeleri Paşa'nın huzuruna çıkmış ve Erzurum halkı adına hediyeyi Atatürk'e sunmuşlardır[334] (Fotoğraf 1.16).

Fotoğraf 1.16. Erzurumlular Tarafından Atatürk'e Armağan Edilen *Atatürk Evi.*

333 Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, Erzurum 1974, s.48.

334 İbrahim Ethem Atnur, "Erzurum'dan Mustafa Kemal'e Armağan: Atatürk Evi", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:27, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, Erzurum 2005, s.316.

1.2.1.9. Erzurum Şehri'nde Mahalle İsimlerinin Kökenleri

Erzurum Şehri'nin tarihi hakkında genel değerlendirmeler yapıldıktan sonra, günümüzde kullanılan mahalle isimlerinin de kaynağı hakkında bilgiler vermenin doğru olduğu düşünülmektedir. Bu amaçla özellikle şehrin tarihi çekirdeğini oluşturan Yakutiye İlçesi'ndeki mahalle adlarının bir kısmı değerlendirilerek, mahalle isimlerinin kaynağını nereden aldığı belirtilmeye çalışılmıştır. Değerlendirme esnasında da mahalle isimlerinin özellikle, o mahallede bulunan tarihi camilerin veya tarihi mekânların ismi ile anıldığı dikkat çekmektedir.

Ayaz Paşa Mahallesi, adını 1545-1549 yılları arasında Erzurum Beylerbeyi olan Ayas Paşa'nın yaptırdığı camiden almaktadır. Günümüzde Taşmağazalar'dan Menderes Caddesi'ne doğru bağlantıyı sağlayan konumda bulunmaktadır.

Şehrin en büyük mahallelerinden birisi Cami-i Kebir[335] Mahallesi'dir. Ulu Camii ve çevresini içine alan mahalle[336], şehrin tarihi çekirdeğini bünyesinde barındırdığı için tarihi ve kültürel açıdan önemini korumaktadır.

Gürcükapı Mahallesi, şehrin, kale şehir halinde olduğu yıllarda, şehire giriş ve çıkışın sağlandığı kapılardan birisinin ismini almıştır. Günümüzde o mahallede bulunan camiye de Gürcükapı Camii denilmektedir. Ancak cami, Erzurum'daki Yeniçeri Ağası Zakreci Ali Ağa tarafından yaptırılmıştır ve asıl ismi Ali Ağa Camii'dir.[337] Mahalle, günümüzde Bankalar Caddesi ile Kongre Caddesi arasında bulunan yerleşmeleri içermektedir.

Bakırcı Mahallesi'de diğer birçok mahallede olduğu gibi cami ismi ile eşleştirilmiştir. 1720 yılında dönemin Erzurumlu zenginlerinden olan Bakırcı Mustafa Ağa tarafından yaptırılan[338] camiden dolayı mahalleye de Bakırcı Mahallesi adı verilmiştir.

Erzincankapı yakınlarındaki Karaköse Mahallesi ismi yerine bu mahalleye eskiden Kara Kilise veya Kara Kenise adı verilmiştir. Kara Kilise ismini ise bu mahallede bulunan kiliseden almıştır. Ancak Kara Kilise ismi değiştirilmiş ve günümüzde Karaköse Mahallesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Mumcu Caddesi'nin doğusunda ve Lala Mustafa Paşa Camii'nin kuzeyindeki yerleşmeleri kapsamaktadır.

---

335 Kebir: Kebir, büyük, yüce anlamında olup Allah'ın kâinatı hüküm ve kudretiyle idare eden, her şeyi hükmü altına alan olduğunu belirtir ve pek büyük demektir.
336 Bilgehan Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, IQ Yayınları, İstanbul 2006, s.108.
337 Konyalı, Anıtları, Kitabeleri….. ,s.206.
338 Konyalı, Anıtları, Kitabeleri….. ,s.186.

Cumhuriyet Caddesi'nin güneye doğru açılan bağlantılarından birisi de günümüzde Yakutiye Belediye binasının önünden güneye doğru ilerleyen yol üzerindeki İbrahim Paşa Camii'nin merkez kabul edildiği İbrahim Paşa Mahallesi'dir. İbrahim Paşa Camii 1748 yılında dönemin Erzurum Valisi Hacı İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Hacı İbrahim Paşa, kendi adına yaptırdığı caminin dışında Erzurum'un bilinen çeşmelerinden olan Yazıcızade Çeşmesi ve Dört Güllü Çeşmesi'ni de yaptırarak Erzurum halkının hizmetine sunmuştur. İbrahim Paşa Mahallesi içerisinde; Hükümet Meydanı, İbrahim Paşa Camii, Taş Ambarlar ve eski Hükümet Konağı'nı da barındırmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında bünyesinde Karadeniz Havuzu adı verilen rekreasyonel bir mekânı da barındıran önemli bir mahalledir.

Mirza Mehmed tarafından yaptırılan mescitten ismini alan Mirza Mehmet Mahallesi[339], günümüzde Kurşunlu Camii ve Medresesi ile Erzurum Şehri'nin ayakta olan en eski evi Zırnıklı Vehbi Bey Evi'ni de içerisinde barındırmaktadır. İç Kale'nin kuzeyinde yer almakta olup şehrin en eski mahallelerinden birisidir.

Şeyhler Mahallesi de diğer birçok mahallede olduğu gibi ismini aynı adla anılan camiden almıştır. Şeyhler Camii, 1767 yılında Habip Mehmet Efendi tarafından yaptırılmıştır. Ardından Hasankaleli İbrahim Hakkı Hazretlerinin oğlu Fehim Efendi tarafından, namaz vakitlerini belli etmek amacıyla minaresine bir güneş saati yapılmıştır.[340] Günümüzde bünyesinde Şeyhler Camii ve Şeyhler Mescidi ile birlikte tarihi Askeri Hamam'ı da barındıran köklü mahallelerden birisidir.

Muratpaşa Mahallesi, ismini Erzurum Beylerbeyi Murat Paşa tarafından yaptırılan camiden almaktadır. Mahalle şehrin kale şehir halinde olduğu yıllarda giriş çıkışların sağlandığı Erzincankapı yakınlarındaydı. Günümüzde de, Saray Bosna Caddesi'nin doğusunda Erzincankapı ile Vani Efendi Mahallesi arasındaki yerleşmeleri içerisinde barındırmaktadır.

Vani Efendi Mahallesi ise Vânî Mehmet Seyyid Efendi tarafından 1670 yılında yaptırılan camiden[341] ismini almıştır. Vani Mehmet Efendi Van'dan gelip Anadolu'nun çeşitli yerlerinde din eğitimi verdiği için doğduğu yere atfen Vani lakabı ile tanınmıştır.[342] Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de ismi zikredilen Vani

339 Bilgehan Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, IQ Yayınları, İstanbul 2006, s.109.

340 Hamza Gündoğdu, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Kalıntılar", Şehri Mübarek Erzurum, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları No:1, Erzurum 1987, s.157.

341 Vani Efendi Mahallesi, Erisim Tarihi:13.12.2013, http://puskulcu.blogspot.com/2008/11/vani-efendi-camii.html

342 Vani Efendi Mahallesi, Erisim Tarihi:13.12.2013, http://tr.wikipedia.org/wiki/V%C3%A2n%C3%AE_Mehmed_Efendi

Efendi, Evliya Çelebi tarafından sanki ikinci Numan (Ebu Hanife), manalar denizi, seçkin insan[343] gibi güzel sıfatlar ile tanıtılmış ve Lala Mustafa Paşa Camii'nde yaptığı sohbetler ile halkı aydınlattığından bahsetmiştir. Mahalle bugün Saray Bosna Caddesi ile Şeyhler Mahallesi arasında kalan yerleşmeleri içermektedir.

Günümüzde Köse Ömer Mahallesi olarak bilinen mahalle de, ismini 1771 yılında yaptırılan[344] Köse Ömer Ağa Camii'nden almaktadır. Günümüzde, içerisinde Nazik Çarşı'yı ve Tarihi İki Göbek Hamamı'nı barındıran mahalle Erzurum Şehri'nin en eski yerleşmelerinden birisidir.

Ali Paşa Mahallesi, ismini 1566 yılında Erzurum Valisi olan Ali Paşa tarafından yaptırılan Ali Paşa Camii'nden almıştır. Günümüzde Erzurum Kongresi Binası'nı da içerisinde barındıran mahalle tarihi yerleşmelerden biridir.

1668-1670 yılları arasında Erzurum Valiliği yapmış olan Kasım Paşa'nın[345] kendi adına yaptırmış olduğu caminin adı da bugün Kasım Paşa Mahallesi olarak bilinen yerleşmenin çekirdeğini oluşturmaktadır.

Mahallebaşı'nın güneybatısında bulunan Kadana Mahallesi'de adını Kadanazade İsmail Efendi tarafından 1743 yılında yaptırılan Kadana Camii'nden almaktadır.

Erzurum Şehri'nin tarihi mahallelerinden biride Veyis Efendi Mahallesi'dir. Mahalle ismini vakıf kayıtlarına göre 1701 yılında yapılmış olan Veyis (Veysi) Efendi Camii'nden almaktadır.[346] Caminin kim tarafından yaptırıldığına dair bir kayıt elde edilemediği için, kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.

Saltukoğlu Sultan Melik tarafından yaptırılan mescitten ismini alan Sultan Melik Mahallesi, Tebrizkapı varoşundaki[347] eski mahallelerdendi. Günümüzde de aynı isimle anılan mahalle; kalenin güneyinde Çifte Minareli Medrese ile Palandöken Caddesi'nin arasındaki yerleşmeleri kapsamaktadır.[348]

343 Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, (Çev.: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.240.

344 Konyalı, Anıtları, Kitabeleri….. ,s.225.

345 Gündoğdu, "Geçmişten Günümüze Erzurum… s.162.

346 Konyalı, Anıtları, Kitabeleri….. ,s.270.

347 Tebriz Kapısı Varoşu: Darağacı Mahallesi'nden Gümüşlü Kümbete kadar uzanan varoş evlerinin bulunduğu bölge. Bkz: Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, (Çev.: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.244. Darağacı Mahallesi: günümüzdeki Hacı Cuma Mahallesi'nin bulunduğu yerdedir. Suçluların idam edildiği mekân olduğu için Darağacı Mahallesi adı verilmiştir. Bkz. Bilgehan Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, IQ Yayınları, İstanbul 2006, s.109.

348 Mahalle İsimleri: Erişim Tarihi: 02.01.2012, http://www.erzurumgazetesi.com.tr/haber/Her-Mahallenin-ayri-hikayesi-var/43450

Kırmacı Mahallesi, Hacı Ömer Ağa adlı bir şahıs tarafından vakfedilen Kırmacı Camii'den adını almıştır. Günümüzde, Sultan Melik Mahallesi'nin kuzeyinden başlayarak Karayollarına kadar devam eden yerleşmeleri içermektedir.[349]

Gavurboğan ismi ile anılan mahalle ise farklı bir özelliğe sahiptir. Erzurum'u 1856 yılında işgale gelen Rus ordusunu ellerindeki balta ve satırla durdurdukları için, dönemin valisi Feyzullah Paşa tarafından 'Gavurboğan' unvanı verilen mahallenin adı,[350] günümüzde değiştirilmesi için Belediye Meclisinde verilen tekliflere rağmen değiştirilmemiş ve aynı isimle kullanılmaya devam edilmiştir.

Şehrin merkezi kısımlarından birisi üzerinde bulunan Narmanlı Mahallesi'de, diğer birçok mahallede olduğu gibi ismini aynı adı taşıyan Narmanlı Camii'nden almıştır. Mahallenin ismi Osmanlı dönemi kayıtlarına göre Nâmervani Mahallesi[351] olarak da bilinmektedir. Tebrizkapı Caddesi civarında Narmanlı Hacı Yusuf Efendi tarafından 1738 yılında yaptırılmış[352] olan camiden dolayı günümüzde, caminin etrafındaki yerleşmelere Narmanlı Mahallesi adı verilmiştir.

Taş Mescit Mahallesi'de diğer birçok mahallede olduğu gibi adını aynı isimli camiden almaktadır. Taş Mescit Camii'nin, 1764 tarihli bir vakfiye kaydı ile o tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır.[353] Hacı Cuma, Narmanlı ve Veyis Efendi Mahalleleri arasında yer alan mahalle, Erzurum Şehri'nin tarihi mahallelerinden birisidir.

Hacı Cuma Mahallesi olarak isimlendirilen mahalle de, içerisinde bulunan camiden ismini alan yerleşim birimlerinden birisidir. Hacı Cuma Cami 1630 yılında Karayazıcızade Abdullah İbn-i Seyit Ahmet tarafından yaptırılmış[354] ve ahşap tavanlı yapılaşması ile son derece dikkat çeken bir cami olarak günümüze kadar sağlam bir şekilde ayakta durabilmiştir. Günümüzde Kadana Mahallesi ile Cedit Mahallesi arasında yer almaktadır.

Cedit Mahallesi ise XVII. Yüzyılda Osmanlılar döneminde kurulmuş olan tarihi mahallelerden birisidir. Mahalle şehrin kale şehir olduğu dönemlerde Gürcü

349 Gündoğdu, "Geçmişten Günümüze Erzurum …", s.164.
350 Mahalle İsimleri: Erişim Tarihi: 02.01.2012, http://www.aktifhaber.com/gavurbogan-mahallesi-kentsel-donusum-kurbani-530115h.htm
351 Kenan Çetin, Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez Ova ve Pasin-i Ulya), (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998, s.253.
352 Konyalı, Anıtları, Kitabeleri….. ,s.255.
353 Konyalı, Anıtları, Kitabeleri….. ,s.259.
354 Hacı Cuma Cami, Erişim Tarihi: 13.12.2013, http://www.erzurumgazetesi.com.tr/haber/Inanc-ve-Sanat-Camilerde-butunlesti/41349

Kapısı'nın varoşlarında[355] kurulmuştur.[356] Mahallede Cedit Cami adıyla bir de cami inşa edilmiştir. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olan Cami, Hacı Mennan Vakfı adına kayıtlıdır. Yapının inşa tarihi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki tescil fişinde H.1090 (M 1679) olarak yer almaktadır.[357] Günümüzde de aynı isimle anılan mahalle Taş Mağazalar ve etrafındaki sokakları içerisinde barındırmaktadır.

Hasan-ı Basri Mahallesi ise ismini Hasan-ı Basri Hazretleri'nden almaktadır. Mahalle Osmanlı döneminde kurulan mahallelerden birisidir. Eski kale şehir döneminde Tebriz Kapısı'nın varoşlarında kurulmuş olan en eski mahallelerden olan yerleşim birimi, günümüzde Palandöken Caddesi'nin doğusundaki bölgeleri kapsamaktadır. Özellikle TOKİ tarafından yapılan siteler ve Erzurum Büyükşehir Belediyesi'nin yaptığı yol düzenlemeleri ile birlikte modern bir şehir yerleşmesi haline getirilmektedir.

Erzurum'da yaşamış olan değerli zatlardan olan Mehdi Baba'nın defnedilmiş olduğu Mehdi Baba Mahallesi, ismini Mehdi Baba'dan almıştır.[358] Günümüzde Mehdi Efendi Mahallesi olarak isimlendirilmiş olan mahalle Narmanlı Cami'nin güneydoğusunda Hasan-ı Basri Mahallesi'nin ise kuzeyinde yer almaktadır. Narmanlı Cami'den Kars Kapıya doğru güneydoğu istikametinde giden yol üzerindedir.

Gez Mahallesi de Osmanlı Döneminde kurulmuş olan eski mahallelerden birisidir. Şehrin kale surları ile çevrili olduğu dönemde Erzincan Kapısı'nın kuzeybatısında kurulmuştur.[359] Mahalle günümüzde aynı isimle anılmaktadır ve eski Numune Hastanesi, Gez Camii, Erzurum Lisesi gibi önemli merkezleri bünyesinde barındırmaktadır.

Derviş Ağa Mahallesi de diğer birçok mahallede olduğu gibi ismini içerisinde yer alan camiden almıştır. Derviş Ağa Camii, Hacı Derviş İbrahim Ağa tarafından 1717-1718 yıllarında Erzurum ili merkezinde yaptırılmış, Osmanlı mimarisi özelliklerine sahip tarihi bir camidir.[360] Günümüzde aynı isimle mahalle olarak anılan yerleşme Erzurum şehrinin eski yerleşim birimlerinden biridir.

Dere Mahallesi ise Palandöken Dağı'ndan kaynağını alarak kuzey

355 Gürcü Kapısı Varoşu: Kalenin kuzeyinde kalan yoğun olarak ticaret merkezlerinin bulunduğu ve etrafında da varoşların yerleştiği geniş yerleşim alanı. Bkz: Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, (Çev.: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.244.

356 Bilgehan Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, IQ Yayınları, İstanbul 2006, s.109.

357 Cedit Mahallesi, Erişim Tarihi:13.12.2013, http://www.artibirproje.com/Sayfa.aspx?Pid=18

358 Bilgehan Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, IQ Yayınları, İstanbul 2006, s.1109

359 Bilgehan Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, IQ Yayınları, İstanbul 2006, s.110.

360 Derviş Ağa Camii: Erişim Tarihi:13.12.2013 http://tr.wikipedia.org/wiki/Erzurum_Dervi%C5%9F_A%C4%9Fa_Camii

istikametine doğru akan derenin etrafında kurulan yerleşim merkezine verilen isimdir. Eskiden üzerinde Murat Paşa Köprüsü, Çaykara Köprüsü ve tarihi Fil Geçti Köprüsü'nün[361] yer aldığı derenin etrafındaki mahalledir.

Çortan Mahallesi ise, günümüzde Pelit Meydanı'nın hemen güneydoğu kesiminde Çortan Cami'nin de içerisinde yer alan Bakırcı Cami'nin hemen kuzeyindeki yerleşim birimine verilen addır. Çortan, su çıkarılan kuyu, su akıtan ağaç ve su akıtılan boru anlamlarına da gelmektedir. Dolayısıyla cami ve mahalleye verilen çortan ismi ile su kuyusu arasında da bağlantı kurulabilir.

Emir Şeyh Mahallesi ise ismini mahalle sınırları içerisinde yer alan Emir Şeyh Türbesi'nden almıştır. Türbenin kime ait olduğu çok net ifade edilememekle birlikte 1179-1180 yılları arasında Saltukoğlu Sultan Mehmet Kızılarslan zamanında inşa edildiği düşünülmektedir.[362] Mahalle günümüzde Çifte Minareler'in güneydoğusunda bulunmakta ve şehrin tarihi ve turistik mekanlarının bir kısmını bünyesinde barındırmaktadır.

1924 yılı içerisinde 13 Mayıs, 06 Eylül ve 13 Eylül tarihlerinde olmak üzere tam üç kez üst üste depremlere maruz kalan Erzurum, büyük tahribatlarla karşılaşmıştır.[363] Bu felaketlerden sonra Atatürk'ün ikinci Erzurum ziyareti gerçekleşmiştir. Bu ziyareti esnasında Atatürk'ü karşılayan Belediye Başkanı Nazif Bey (Dumlu)[364] şehrin en önemli caddesinin açılışını yapmasını Atatürk'ten rica etmiştir ve caddeye Gazi Kemal Caddesi ismi verilmek istenmiştir. Ancak bu isteğe Atatürk şöyle bir cevap vermiştir: "*Ben faniyim, ama Cumhuriyetimiz ebediyen yaşayacaktır. Caddeye **Cumhuriyet** adının verilmesi daha uygun olur.*" [365] diyerek bugünkü Cumhuriyet Caddesi'nin de ismini bizzat kendisi vermiştir.

1.2.2. Erzurum Şehri'nin Nüfus Değişimi ve Özellikleri

1.2.2.1.Nüfusun Tarihsel Gelişimi

Bildiğimiz gibi, ovadaki yerleşmelerle beraber tarihi M.Ö. 4000'lere dayanan Erzurum nüfusunun geçmişteki değişimi ile ilgili kesin ifadeler kullanabileceğimiz kaynaklar mevcut değildir. Yüzyıllar boyunca şehre hâkim

361 Murat Küçükuğurlu, Erzurum Belediyesi Tarihi II, Dergâh Yayınları, Erzurum Kitaplığı:27, İstanbul 2011, s.184.

362 Emirşey Türbesi: Erişim Tarihi:13.12.2013, http://www.haberler.com/emir-seyh-cami-turbesi-ve-cesme-artik-ozgur-4659797-haberi/

363 Hüseyin Kalemli, "1924 Erzurum Depreminde Yurtdışından Yapılan Yardımlar", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:14, Erzurum 2010, s.2.

364 Belediye Başkanı: http://www.erzurum.bel.tr/municipality.asp?ky=43, Erişim Tarihi:18.09.2011.

365 Şaban Ortak, "1924 Erzurum Depremi ve Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal'in İkinci Erzurum Gezisi", Atatürk Dergisi, 3(2), Erzurum 2002, s:196.

olan devletler, nüfus sayımı yapmadıkları için veya yaptılarsa bile elde somut delil olmadığı için o yıllara ait bir istatistikî veri elde etmek mümkün değildir. Buna rağmen çeşitli seyyahların veya devlet adamlarının aktardıklarından elde edilen verilere göre şehrin nüfusu hakkında bilgi edinilebilmektedir. Bu kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, nüfusun azalması yönündeki değişikliklerin nedeni daha çok savaşlara ve işgallere dayanmaktadır. Savaşlar ve işgaller sırasında; ölümler, açlık-kıtlık ve göçler nedeniyle nüfus azalmıştır. Buna karşın, savaşların ve işgallerin olmadığı ve huzurun olduğu dönemlerde ise nüfus artmıştır.

Osmanlı Devleti idaresine girdikten sonra, şehirde ilk nüfus ve arazi tahriri 1523 yılında yapılmıştır. Bu tahrire göre Erzurum, on iki mahallesi ile Bayburd Sancağı'nın Şogayn (Aşkale) Kazası'na bağlı idi. Kaza merkezi daha sonra Şogayn'dan Erzurum'a nakledildi. Tahrir defterinde şehir hakkında "*Hâlî ve harap olup timâra verilmeyüp dâhilî muhâsebe değildir*" ifadesinin yer alması, şehrin bu dönemde oldukça boş olduğunu göstermektedir. Bir sonraki tahrir 1540 yılında gerçekleşmiştir. Bu tahrire göre şehirdeki yirmibir mahallede toplam yirmiyedi hane nüfus yaşamakta idi.[366] Takip eden yıllarda hem Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu yatırımlar hem de başka yerleşmelere göç etmiş olan halkın Erzurum'daki huzur ortamını görmesinin sonucu olarak XVI. yy.dan itibaren Erzurum nüfusu artmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin, XIX. yy.'da yaptırmış olduğu ve XX. yy.ın başında da devam eden askeri ve vergilendirme amaçlı olarak yapılan sayımlar az da olsa şehir nüfusu hakkında bilgiler vermektedir. Osmanlı Devleti zamanında özellikle Sultan II. Mahmut ve Sultan II. Abdülhamit dönemlerinde çeşitli nüfus sayımları yapılmıştır. Bu sayımlar ya asker sayısının, ya vergi alınabilecek nüfusun ya da gerçek anlamda nüfusun tespiti için yapılmıştır. Ancak yapılan bu sayımlardan da Erzurum Şehri nüfusu için çok sağlıklı bilgiler elde etmek mümkün değildir. Çünkü Osmanlı Devleti döneminde Erzurum adıyla anılan idari birim içerisinde, bugün il ve ilçe olarak idari taksimatta yer alan değişik yerleşmeler bulunmaktaydı ve bunların nüfusu da Erzurum nüfusu içinde sayılmaktaydı. Fakat kesin sonuçlar vermemesine rağmen, fikir verici özelliğinden dolayı da bu nüfus sayım sonuçlarını değerlendirmek doğru olacaktır. Osmanlı Devleti, modern anlamda ilk nüfus sayımını 1828-1829 yıllarında başlatmış 1831 yılında hem Rumeli'de hem de Anadolu'da yapmıştır. Ancak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ortaya çıkması sebebiyle bütün kazalar bu sayıma dâhil edilememişti.[367] Rusların şehri işgali neticesinde 1831 yılında yapılan sayımda Erzurum Eyaleti yer almamıştır.

366 Haydar Çoruh, Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1997, s.13.

367 Kemal Haşim Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları:133, İstanbul 2003, s.56.

Osmanlı Devleti döneminde Erzurum'un ilk nüfus sayımı, 1836 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Bu sayımı eski Erzurum Kadısı Halil Sıtkı Efendi, Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilerek gerçekleştirmiştir. Bu sayımın 1835'te Naib Ömer Hulusi Efendi tarafından yapıldığı ve Asakir-i Mansure ve süvariler ile başka şehirlerden ticaret için gelen kişilerin sayımdan hariç tutulduğu anlaşılmaktadır. Yine bu yoklamada sadece erkek nüfusun kaydedildiği ve kadınların yoklamaya tabi olmadıkları görülmektedir.[368] Kadı Halil Sıtkı Efendi, elde ettiği verileri bir defterde kayıt altına almış, fakat hazırlamış oldu defter bulunamamıştır. Bu yüzden 1836 yılında Erzurum'un nüfusunun ne kadar olduğu hakkında sağlıklı bilgiler mevcut değildir. Ancak J. Bront, 1835 yılında şehrin nüfusunun 15000'e düştüğünü belirtmektedir.[369] Bu düşmenin sebebi ise 1830 yılında şehri terk eden Rusların, şehirde yaşayan Ermenileri Rusya'ya göç ettirmesi ve bunun sonucunda Erzurum nüfusunun azalmasıdır.[370]

Nüfusla ilgili tarihi kayıtlar sadece Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu sayımlar ile sınırlı değildir. Joseph de Tournefort, Aleksandr Puşkin, Robert Curzon gibi seyyahlarında tespit ettiği veriler bizim için fikir verici özellik taşımaktadır. Tournefort'un aktardıklarına göre *Erzurum'da yaklaşık 25000 kişi yaşamaktadır ve bunların 18000'inin Türk, 6000'inin Ermeni ve 400'ünün Rum olduğu sanılıyor*.[371] Erzurum'da yaşayan Türklerin hemen hemen hepsi yeniçeridir.1828-1829 yıllarında Rus ordusu ile birlikte Erzurum'a gelen Aleksandr Puşkin ise, Erzurum'u, Asya Türkiye'sinin en önemli kenti saymakta ve nüfusunun 100000'i geçtiğini belirtmektedir[372] şeklindeki aktarımı ile Erzurum nüfusu hakkındaki yorumlarını belirtmektedir. Kanaatimize göre, bu nüfus oldukça abartılmış bir değeri ifade etmektedir.

Takip eden yıllarda, özellikle Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemlerinden biri olan Sultan II. Abdülhamit döneminde yapılan sayımlarda Erzurum'a ait veriler tarihçiler tarafından değerlendirilmiş ve yayınlanmıştır. Ancak bu sayımlarda o zamanki adıyla Erzurum Merkez Kaza ve Erzurum Vilayeti ayrı ayrı değerlendirilmemiştir. Bu nedenle sayımlarda vilayet nüfusuna ulaşmak mümkün iken Erzurum Şehri nüfusu ayrı bir değerlendirilmeye tabi tutulmadığından merkez ilçeye ait rakamlara ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu yüzden Osmanlı dönemine ait nüfus verilerinde Erzurum Vilayeti değerlendirilmiştir. Özellikle 1893 yılında başlayan ve ondan itibaren 1894, 1895, 1896, 1897, 1906 ve 1914 yıllarına ait olan sayım sonuçları incelenmiştir (Tablo 1.8).

368 Yunus Özger, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:29, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Erzurum 2006, s.245.

369 Çetin, Erzurum'un XIX. Yüzyıl… s. 21.

370 Som, Tarihçe-i Erzurum..., s.74.

371 Tournefort, Tournefort Seyahatnamesi…, s.130.

372 Puşkin, Erzurum Yolculuğu…, s.71.

Tablo 1.8 Osmanlı Devleti Sayım Raporlarına Göre Erzurum İdari Bölgesi Toplam Nüfusu (1893-1914).

Yıllar	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1897**	**1906**	**1914**
Erzurum Eyaleti	559.055	670.000	634.324	634.324	637.015	675.855	815.432

Kaynak: Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) …, s.228.

Cumhuriyet Dönemi içinde bilimsel yöntemlerle gerçekleştirilen ve periyodik bir şekilde yapılan nüfus sayımları, Erzurum Şehri'nin nüfusu için ayrıntılı bilgiler elde etmemizi sağlamaktadır. Daha önce de değindiğimiz gibi nüfus miktarları sadece Erzurum Şehri'ni değil şu anda idari yönetim birimi olarak il veya ilçe olan merkezleri de kapsamaktadır. Dolayısıyla net bilgiler elde etmek mümkün değildir. Erzurum Şehri'nin nüfusuyla ilgili en net verileri Cumhuriyet Döneminde yapılan sayımlardan elde etmekteyiz. 1927 yılında yapılan ilk sayımdan en son 2010 yılında yapılan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarına kadar bütün sayımlarda Erzurum Şehri'nin nüfus değişimini izlemek mümkündür.

Erzurum Şehri nüfusunu 1927 yılındaki ilk sayımdan itibaren ele alacak olursak, 1927 yılında 30.800 kişi olan nüfusun, 2010 yılına gelindiğinde 367.250 kişiye çıktığını görmekteyiz. Bu sayım sonuçları bize gösteriyor ki Erzurum Şehri'nin nüfusu Cumhuriyet Dönemindeki ilk sayımdan 2010 yılındaki son sayıma kadar yaklaşık olarak oniki kat artış göstermiştir. Sayım dönemlerine göre nüfus artış oranlarında artışlar ve azalmalar görülmesine rağmen, nüfus az ya da çok sürekli olarak artış göstermiştir (Tablo 1. 9) (Şekil 1.5, Şekil 1.6).

İlk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında, Erzurum nüfus büyüklüğü bakımından Türkiye'nin 15. büyük şehri iken, 2010 yılı verilerine göre 81 yıllık süreç içerisinde 10 sıra gerileyerek 25.liğe düşmüştür. Bu veriler, Erzurum'un çekici özelliklerini kaybettiğini açık olarak ortaya koymaktadır. Hatta sadece 2009 ve 2010 yılları değerlendirildiğinde bile 23.294 kişi göç aldığı, buna karşın ilden 35.711 kişi göç ettiği dolayısıyla nüfusun 12.417 kişi azaldığını görmekteyiz. Sadece iki yılı kapsayan bir süreçte bu kadar büyük bir azalmanın yaşanması ise önümüzdeki yıllarda eğer gerekli tedbirler alınıp nüfusu yörede tutacak bir takım projeler hazırlanmazsa, daha büyük nüfus kaybının yaşanacağını söylemek mümkündür.

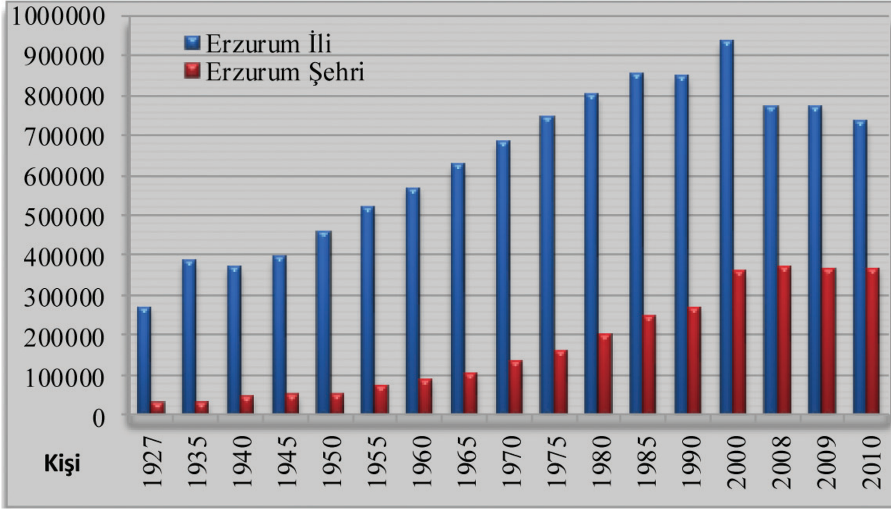
Tablo 1. 9 Cumhuriyet Döneminde Türkiye, Erzurum İli ve Erzurum Şehri Nüfuslarının Tarihi Gelişimi.

Yıllar	Türkiye Toplam Nüfusu	Erzurum *İli* Toplam Nüfusu		Yıllık Artış (%)	Erzurum *Şehri* Toplam Nüfusu	Artan-Azalan Nüfus	Yıllık Artış (%)
1927	13.648.000	270.925		---------	30.800	----------------	----------
1935	16.158.000	385.387		4,4	33.104	2.304	0,9
1940	17.821.000	371.394		-0,7	47.613	14.509	7,2
1945	18.790.000	395.876		1,2	50.875	3.262	0,6
1950	20.947.000	461.090		3,0	53.353	2.478	0,9
1955	24.065.000	519.976		2,4	75.371	22.018	6,9
1960	27.755.000	568.864		1,8	90.069	14.698	3,5
1965	31.391.000	628.001		2,0	105.317	15.248	3,1
1970	35.605.000	684.951		1,7	133.447	28.130	4,7
1975	40.348.000	746.666		1,7	162.973	29.526	3,9
1980	44.737.000	801.809		1,4	190.241	27.268	3,1
1985	50.664.000	856.175		1,3	246.053	55.812	5,1
1990	56.473.000	848.201		-0,2	242.391	-3.662	-0,3
2000	67.804.000	937.389		1,0	361.235	118.844	3,9
2008	71.517.100	774.967		-2,3	373.739	12.504	0,4
2009	72.561.312	774.207		-0,4	368.146	-5.593	-0,7
2010	73.722.988	734.658		-2,6	367.250	-896	-0,1

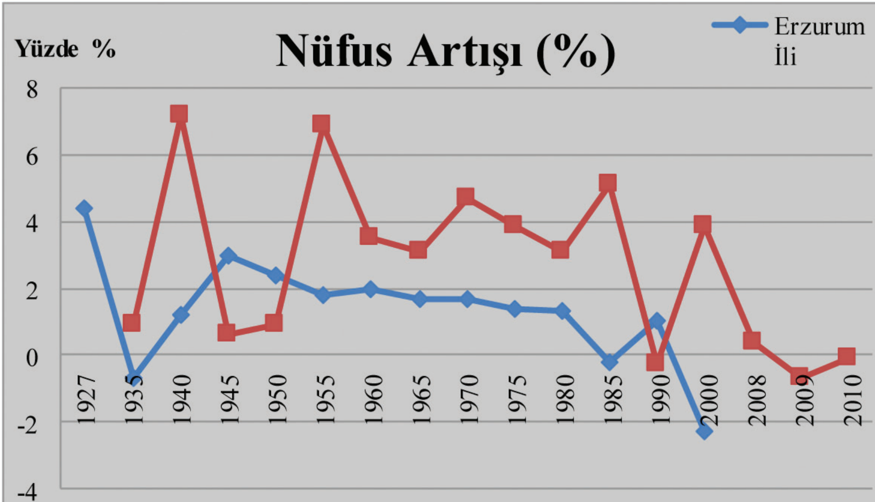
Kaynak: DİE Genel Nüfus Sayımları, TÜİK ADNKS sonuçları. Nüfus artış oranları DPT formüllerine göre hesaplanmıştır.

Tablo 1.9' dan görüldüğü üzere 1927 yılından başlamak üzere (ara dönemlerde yapılan seçmen tespitine dayalı sayımlar hariç tutulursa) ADNKS sonuçları dâhil olmak üzere onyedi ayrı nüfus sayımı yapılmıştır. İlk yapılan nüfus sayımından itibaren 1940 yılına kadar nüfusun çok hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Ancak 1940 yılından sonra artış miktarında büyük bir düşüş olmuştur. 1940 ve 1945 yılları arasındaki süreçte nüfus artışının azalmasının en önemli sebebi II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasıdır. Türkiye, II. Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen nüfus artışının azalmasının sebepleri arasında savaşın yarattığı ekonomik anlamdaki olumsuzluklar, genç erkek nüfusun silâh

altında tutulması ve şehrin gelişimine katkı sağlayacak yatırımların yapılmaması sebebiyle şehrin göç almaması gösterilebilir.[373] 1950'den sonra şehrin nüfusunun önemli miktarda arttığı göze çarpmaktadır. Savaşın bitmesinden sonra hem sanayi yatırımlarının yapılması ve sosyal-kültürel faaliyetlere önem verilmesi hem şehrin çevreden göç almaya başlaması hem de doğal nüfus artışı ile nüfusu hızla artmaya başlamıştır.

Şekil 1.5 Sayım Dönemlerine Göre Erzurum İli ve Erzurum Şehri Nüfuslarının Değişim Grafiği

Şekil 1.6 Sayım Dönemlerine Göre Erzurum İli ve Erzurum Şehri Nüfuslarının Artış ve Azalış Oranları (%).

373 Doğanay, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları…, s.331.

Sayım sonuçlarını incelediğimizde, özellikle 1965 ile 1985 yılları arasındaki yirmi yıllık süreç içerisinde büyük bir artışın olduğu görülebilmektedir. Bu artışın birinci nedeni, Erzurum Şehri'nin kırsalındaki nüfusun, daha iyi yaşama arzusu ile şehirlere doğru göç etmesi ve göç eden nüfusun da önemli bir kısmının Erzurum Şehri'ne gelmesidir. Diğer neden ise, çevre illere (Kars, Ağrı, Artvin, Erzincan gibi) göre Erzurum Şehri'nin hayat şartları bakımından daha cazip olması nedeniyle, bu illerden göç almasıdır. Ayrıca, sağlık şartlarının ve ekonomik imkânların iyileşmesi ile birlikte ölümlerin azalmasının da nüfusun artışında etkisi olmuştur.

Erzurum Şehri'nde 1985-1990'a doğru ilerleyen zamanda nüfus artışında bir miktar düşüş yaşanmasına rağmen, 1990'dan 2000 yılına kadar geçen süreçte büyük bir artışın yaşandığı görülmektedir. Ancak 2000 yılında yapılan sayımdan, 2009-2010 yıllarında yapılan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) kapsamında gerçekleştirilen sayıma kadar geçen süreç içerisinde Erzurum Şehri'nin şehirsel alanı genişlemesine rağmen çok önemli miktarlarda nüfus kaybı yaşamıştır. Bu azalmada en önemli etkenin ekonomik sorunlar olduğu bir gerçektir. Özellikle Erzurum Şehri'ne son yıllarda diğer büyükşehirlerle kıyaslandığında daha düşük miktarlarda yatırım yapıldığı ve daha az geliştiği söylenebilir. 2010 yılı Büyükşehir Belediyelerinin, İller Bankası'ndan aldığı payların dağılımı incelendiğinde 20 milyar 899 milyon 480 bin liralık bütçeden Erzurum Büyükşehir Belediyesi'ne ayrılan pay sadece 34 milyon 297 bin lira olmuştur. Bu değer, toplam miktarın sadece % 1,6'lık bir kısmına eşittir. Bu değer yatırım açısından ele alındığında son derece düşük bir miktardır ve şehrin yeteri kadar devlet desteği almadığının apaçık bir göstergesidir. Tabii bununla birlikte eğitim, sağlık, güvenlik ve çeşitli zorunluluklar sonucu yapılan göçler de eklenince önemli miktarda bir nüfus kaybı yaşanması doğal bir sonuçtur.

1.2.2.2. Göçler

Kültürel faaliyetleri derinden etkileyen faktörlerden birisi de göçlerdir. Göç konusu, sadece coğrafyanın değil, başta sosyoloji olmak üzere birçok bilimin ilgi alanına girmiştir. Bu sebeple, göç kavramı hakkında yapılmış olan bazı tanımlamaların verilmesi konunun içeriğinin daha kolay anlaşılmasını sağlayacaktır. Coğrafyacılar ve sosyologlar göç kavramı için farklı tanımlar yapmışlardır. Bunlardan bazıları şunlardır: "Asıl yerinden, ulaşılmak istenilen yere hareket."[374] Bir başka tanım ise "*Kişilerin hayatlarının gelecekteki kısmının tamamını veya bir parçasını geçirmek üzere, bir iskân ünitesinden (köy, kasaba, kent gibi) bir başka iskân ünitesine yerleşmek amacıyla yaptıkları coğrafik yer değiştirme olayıdır.*" Bazı sosyologlar ise göç olayı için oldukça farklı bir tanım yapmışlardır. "*Göçün,*

374 Karpat, Osmanlı Nüfusu…, s.3.

coğrafi olarak yer değiştirmeden ziyade, bir toplumdan başka bir topluma yapıldığına işaret etmişlerdir." İlk bakışta, bu tanımda anlatılmak istenen ile sanki ülkeler arası göç ön plâna çıkıyormuş gibi görünse de, yer değiştirme, aynı ülke içerisinde bile, yerleşim yerleri arasındaki kültürel farklılıklar nedeniyle, aslında alışılmış bir ortamdan farklı bir ortama yer değiştirmesi şeklindedir. Dolayısıyla, bu yeni ortamın farklılığı göç olayının aslında farklı bir kültürel yapı içerisine girme gibi bir hissi uyandırdığı görülmektedir. Ülkemizde 1950'li yıllarda önem kazanan kırdan kente göç akımı, bunun en iyi örneklerinden biridir. Kırsal kesimden getirdikleri değerlerle, göçmenlerin kent hayatına uyum sağlamada karşılaştıkları zorluklar, gecekondu melez kültürünün ortaya çıkması hep göçün yönünün aslında yabancı bir ortama doğru olduğu fikrini güçlendirmektedir.[375]

Göç olayının daha birçok tanımı yapılmasına rağmen onlardan sadece bir kısmını kullanmak göçün kavram olarak anlaşılması için yeterli olacaktır. Doğanay ise göç kavramı için şöyle bir tanım yapmaktadır: *Nüfusun; devamlı yaşama bölgelerini kişisel olarak, aileler veya gruplar halinde terk edip, geçici veya sürekli olarak yaşamak amacıyla bir başka yere gitmesi hareketine göç etmek denir.*[376]

Bu sosyolojik ve coğrafi tanımların yanında özellikle nüfus sayımları ile ilgili olarak Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yapılan tanım ise şu şekildedir. *Sayım günündeki daimi ikametgâh yeri ile sayımdan beş yıl önceki daimi ikametgâh yeri farklı olan kişiler, göç eden nüfus olarak tanımlanmıştır. Bu tanım gereği göç eden nüfus, 5 ve daha yukarı yaştaki nüfusu kapsamaktadır.*[377]

Göç kavramı ile ilgili yapılabilecek en kapsayıcı tanımlardan birisi de şöyledir. *Göç, ekonomik, siyasi, ekolojik veya bireysel nedenlerle, bir yerden başka bir yere yapılan ve kısa, orta veya uzun vadeli geriye dönüş veya sürekli yerleşim hedefi güden coğrafik, toplumsal ve kültürel yer değiştirme hareketidir*.[378] Bütün bu tanımlar ve açıklamalar gösteriyor ki göç kavramı sadece bireylerin veya toplulukların yerleşim yerlerini değiştirmesi olayı ile ifade edilmemeli, göçün ekonomik, sosyal ve kültürel boyutu değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Günümüzde yapılan göçler genel olarak ekonomik nedenlerle yapılmaktadır. Ekonomik sebepler sonrasında sosyal sorunları da ortaya çıkarmaktadır. Bunun sonucunda da köyden kente, kentten kente, ülkeden ülkeye göçler şeklinde çeşitli yer değiştirme faaliyetleri ortaya çıkmaktadır.[379]

375 Cemal Yalçın, Göç Sosyolojisi, Anı Yayıncılık, Ankara 2004, s.11.
376 Hayati Doğanay, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi:877, Eğitim Dizisi:10, Ankara 1997, s.172.
377 Genel Nüfus Sayımı 2000 Göç İstatistikleri, T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara, s.2.
378 Yalçın, Göç Sosyolojisi…, s.13.
379 Kemal Haşim Karpat, Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.76.

Erzurum Şehri'yle ilgili göç olayının tarihi seyrini daha önceki konularda az da olsa belirtmeye çalışmıştık. Ancak kısaca ifade edecek olursak özellikle siyasi sebeplerden dolayı, Erzurum yüzyıllarca birçok göç olayına şahit olmuştur. Şehir, birçok devlet tarafından işgal edildiği için yerli halk neredeyse her seferinde şehirden göç etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra şehirde hayat şartları iyileşince göç eden nüfusun bir kısmı tekrar Erzurum'a geri dönerken bir kısmı ise bu şehre geri dönmemiş yeni ikametgâhında yaşamaya devam etmiştir. Bunun en son örneklerinden birini de Osmanlı Devletinin son zamanlarında Erzurum'un, üçüncü kez Rus işgaline girdiği 1916 yılında görmekteyiz. Şehir halkı Rus işgalinden sonra batıya doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Ancak Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkması ve Rusların geri çekilmeye başlamasıyla beraber Osmanlının tekrar buralara hâkim olması neticesinde batıya doğru göç eden halk tekrar eski ikametgâhlarına doğru bir göç hareketine başlamışlardır. Şehre dönen insanlar bütün imkânsızlıklara ve olumsuz şartlara rağmen Erzurum'u imar etmeye başlamışlar ve burada ikamet etmeye devam etmişlerdir. Cumhuriyet döneminde de birçok göç hareketi görülen Erzurum Şehri'nde bu göçlerin sebeplerini daha önceki dönemlerde olduğu gibi, şehrin işgal edilmesi veya savaşlara bağlamaktan ziyade göçlerin diğer itici ve çekici sebeplerine bağlayabiliriz.

Cumhuriyet dönemindeki göç hareketlerinin büyük çoğunluğu iç göçler şeklindedir. İç göçler terimi; kırsal kesimden kentlere göç, küçük kentlerden büyük kentlere göç ve bölgeden bölgeye göç hareketlerini ifade etmektedir.[380] Erzurum Şehri'nde gerçekleşen göç hareketleri de Doğanay'ın belirttiği şekilde tasnif edilmeye çalışılmıştır. Bu tasnifi gerçekleştirirken de TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu)'in ADNKS (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi) ve daha önceki dönemlerde yapılan sayım istatistiklerinden faydalanılmıştır.

Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yapılan ADNKS sonuçlarında ülke sınırları içinde yapılan iç göç olayının iller arası göç verileri 2007 yılından beri her yıl yapılan sayımlarla yenilenmektedir. Ancak ilçelere göre alınan ve verilen göçlerle ilgili herhangi bir yayın yapılmamaktadır. Bunun üzerine TÜİK' ten bu bilgiler dilekçe ile birkaç kez istenmiş fakat bu konuda olumlu bir sonuç alınamamıştır. TÜİK tarafından dilekçelerimize gönderilen cevaplarda Aziziye-Yakutiye-Palandöken ilçelerinin net göç hızları ile bu ilçelerin aldığı ve verdiği göç miktarları gönderilmiştir. Dolayısıyla Erzurum Şehri'nde yaşanan göç olaylarını ilçelere göre değerlendirme şansı elde edilememiştir. Sadece metropol ilçelerin aldığı göç, verdiği göç ve net göç hızı 2009 ADNKS sonuçlarına göre değerlendirilmiştir (Tablo 1.10).

380 Doğanay, Türkiye Beşeri Coğrafyası…, s.173.

Tablo 1.10. Erzurum Şehri'nde Metropol İlçelerin Net Göç Hızları.

İlçe	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç Hızı	Net Göç Hızı (%)	Toplam
Aziziye	1 566	2 475	-909	- 17,86	50 453
Palandöken	6 413	7 977	-1 564	-10,19	152 680
Yakutiye	14 878	9 221	5 657	32,17	178 671

Kaynak: 2009 ADNKS verileri.

Eldeki veriler değerlendirildiğinde, Erzurum Şehri'nin bir yıl içerisinde 3 184 kişilik bir nüfus artışı yaşadığı görülmektedir. Bu bir yıllık süreç içerisinde 22 857 kişi Erzurum Şehri'ne göç olarak geldiği halde, 19 673 kişi şehirden başka yerleşmelere göç etmiştir. Göç olgusu büyükşehir ilçelerinde göre de farklılık göstermektedir. Örneğin, Yakutiye ilçesinin nüfusunda 5657 kişilik bir artış olurken, Aziziye ilçesi nüfusunda 909, Palandöken ilçesinin nüfusunda ise 1564 kişilik bir azalma olmuştur. Net göç hızlarının oransal değişimine baktığımızda ise Aziziye ilçesinin % -17.86, Palandöken ilçesinin % -10,19 gibi negatif değerler göstermelerine rağmen, Yakutiye ilçesinin % 32,17'lik bir pozitif oranla değiştiği görülmektedir. Değerlerin bu şekilde oluşmasının en önemli sebeplerinden biri; kamu kurum ve kuruluşlarının önemli bir kısmı ile Atatürk Üniversitesi gibi büyük bir üniversitenin Yakutiye ilçesi sınırlarında bulunmasıdır. Kamu kurum ve kuruluşları tayinler ve nakiller yoluyla göç alırken, üniversite ise her yıl artan miktarlarda öğrenci alımı ile ilçenin nüfus artışına katkıda bulunmaktadır. Bu nedenlerle Yakutiye ilçesinin aldığı göç, verdiği göçten daha fazla olmaktadır.

Erzurum Şehri'nde göçler ile ilgili olarak yapılan gözlemlerde, şehir için çok önemli bir sorun ortaya çıkmaktadır. Erzurum Şehri, uzun yıllardır verdiği göç oranının aldığı göç oranından fazla olduğu bir şehir olarak kendini göstermektedir. Ancak asıl sorun, verdiği göçün genel itibarı ile eğitimli ve nitelikli bir nüfustan oluştuğu gerçeğidir. Buna karşın aldığı göçün ise genellikle kırsal alanlardan veya çevredeki az gelişmiş il ve ilçelerden geldiği, gelen nüfusunda az eğitimli bir nüfustan müteşekkil olduğu görülmektedir.

1.2.2.3.Nüfusun Eğitim Durumu

Nüfusun eğitim durumu, toplum kalkınmasının hızını belirleyici bir özellik olarak düşünülmesi gereken bir konudur.[381] Bir kişinin okur-yazar olarak nitelendirilebilmesi için günlük hayatına ilişkin kısa bir yazıyı yazabiliyor veya okuyabiliyor olması gerekmektedir. Uluslararası düzeyde okur-yazarlık, 15 yaşın üzerindeki nüfus için hesaplanan bir olgudur.[382] Öyle ki toplumun okuma yazma

381 Ertuğrul Murat Özgür, Türkiye Nüfus Coğrafyası, GMC Basın-Yayın Ltd. Şti., Ankara 1998, s.98.
382 Turgay Ünalan, "Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri Ulusal ve Uluslararası Uygulamalar", Türkiye Bilimler Akademisi Raporları, Ankara 2003, s.68.

oranı ne kadar yüksek ise kalkınma hızı da o kadar yüksek olacaktır. Özellikle aktif nüfusun okuma yazma oranının yüksek olması kalkınma hızının artması ile paralel bir seyir izlemektedir.

Tarih boyunca, belirli bir eğitim almış, üretim becerisi kazandırılmış ve bunu kazandığı becerileri üretim faaliyetine dönüştürebilmiş olan toplumlar, diğer toplumlara göre daha ileri medeniyet seviyelerine ulaşmışlardır. Ayrıca, okuma yazma, sürdürülebilir kalkınmanın benimsenmesinde ve toplum katmanlarının anlatılmasında özel bir öneme sahiptir. Okuma yazma, beraberinde yeniliklere açık olmayı da getirebilmekte, bireylerin çevresel, ahlaki, toplumsal sorunlara olan duyarlılığı konusundaki kapasitelerine ilişkin potansiyeli göstermektedir.[383]

Erzurum Şehri'nde yaşayan nüfusun okuma yazma oranını, TÜİK'in yapmış olduğu ADNKS sonuçlarına göre elde etmekteyiz (Tablo 1.11, Şekil 1.7, Şekil 1.8). Erzurum Şehri'nin daha önce Merkez İlçe olarak adlandırılan yerleşim merkezi şimdi Yakutiye, Aziziye ve Palandöken ilçeleri olarak üç ayrı merkezi yerleşme şeklinde değerlendirilmiştir. Ancak biz burada bu üç ayrı yönetim biriminin verilerini toparlayarak tek bir merkez üzerinden değerlendirmeye tabii tutacağız. Bu değerlendirmeyi yaparken de özellikle 15-64 yaş arasındaki nüfus grubunu ele alarak incelemeye çalışacağız (Tablo 1.12). Çünkü şehrin kalkınma seviyesine ışık tutması açısından aktif nüfusun eğitim durumu bizim için önemli ipuçları sunmaktadır.

Kalkınmışlık seviyesi ile eğitim seviyesi arasında oldukça yakın ilişkiler bulunmaktadır. Ekonomik ve sosyal kalkınma ile eğitim arasındaki ilişkiyi belirleyen ilk ekol Merkantalizm olmuştur. Sanayi ve ticari faaliyetler arttıkça bireylerin sahip oldukları bilgi ve becerilerin iktisadi gelişmeyi uyarıcı rolü daha iyi anlaşılmış ve bunun sonucu olarak eğitime daha büyük önem verilmiştir. Bir milletin zengin ve güçlü olması ve halkın yaşam standartlarının yükselmesi; tüccarların, çiftçilerin ve sanayicilerin iyi eğitim görmesiyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda, bir ülkenin iktisadi kalkınması büyük ölçüde ticarete bağlıdır. Merkantalist düşüncede, vücut için kan ne ise, bir ülke için de iyi eğitim görmüş tüccarın ve sanayicinin durumu odur.[384] Takip eden yıllarda eğitim seviyesi ve kalkınma düzeyi ilişkisi ile ilgili birçok ekonomist ve bilim adamı çeşitli çalışmalar yapmışlar ve bu konudaki düşüncelerini paylaşmışlardır. Bunlardan bazıları şöyledir. R. Malthus eğitimin önemi üzerinde durarak, eğitimle ilgili şu vurgusunu yapmıştır. Eğitim nüfus kontrolüne katkıda bulunmakta ve işgücü ordusunun sayısını azaltarak ulusal geliri

383 Ünalan, "Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri…", s.68.
384 Nazım Öztürk, "İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü", Sosyo-Ekonomi Dergisi, Sayı:1, Ankara 2005, s.28.

artırmaktadır. Eğer bireylere yeterli eğitim verilmez ise artan nüfus baskısı, halkın huzursuzluğunu artırarak, iktisadi gelişmeyi önleyen bir unsur haline gelir".[385] Çakmak ise şöyle bir açıklama yapmıştır, "ekonomik kalkınma, üretimi artıracak teknolojinin gelişmesi, doğal kaynakların ve sermayenin en iyi ve akılcı bir şekilde kullanılması ile mümkündür. Bunu sağlayan ise eğitilmiş insan gücüdür".[386]

Bu konuda yapılmış çalışmalardan biriside İnanç, Güner ve Sarısoy'un yapmış olduğu ortak araştırmadır. Onlar eğitim kalkınma ilişkisini şöyle ifade etmektedirler, "günümüzde ülkelerin kalkınmışlık düzeyleri, milli gelir miktarı yanında; eğitim, sosyal, kültürel ve politik durumları ile de ölçülmektedir. İktisadi gelişme, kişi başına düşen mal ve hizmet birikimleriyle ifade edilebildiği gibi, kişi başına düşen eğitim ve sağlık harcamaları da gelişmişliğin önemli ölçüleri arasındadır. Bunlara paralel olarak okuryazarlık ve okullaşma oranı, ortalama yaşam süresi gibi değerler de bir ülkenin gelişmişlik düzeyinin bir göstergesidir. Bütün bunlar kalkınmanın merkezine insanı yerleştirmektedir".[387] Bunlara ilaveten Bircan'ın ifade ettiği şekliyle "eğitimin, halkın verim gücünü artırarak ekonomik kazanç sağlamak suretiyle, bir ülkenin sosyal refah seviyesini yükselttiği, bu nedenle beşeri bir yatırım olduğu artık evrensel bir gerçeklik olarak kabul edilmektedir.[388]

385 Öztürk, "İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü…", s.29.
386 Özlem Çakmak, "Eğitimin Ekonomiye ve Kalkınmaya Etkisi", Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:11, Diyarbakır 2008, s.37.
387 Hüsamettin İnanç, Ümit Güner, Sinan Sarısoy, "Eğitimin Ekonomik büyüme ve Kalkınma Üzerindeki Etkileri", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi, Sayı:2, Eskişehir 2006, s.62.
388 İsmail Bircan, Plânlı Dönemde Temel Eğitim ve Ekonomik Politikası, (Kariyer Dışı Uzmanlık Tezi) T.C. Devlet Plânlama Teşkilatı, Ankara 1979, s.40.

Tablo 1.11 Erzurum Metropol İlçelerine Göre Okur-Yazarlık Durumu.

ERZURUM ŞEHRİ TOPLAM

Öğrenim Durumu	Erkek	%'si	Kadın	%'si	Toplam	%'si
Okur-Yazar olmayan	2.324	**13,9**	14.340	**86,1**	16.664	**4,9**
Okur-Yazar	34.336	**47,3**	38.268	**52,7**	72.604	**21,4**
İlkokul mezunu	21.469	**33,8**	42.087	**66,2**	63.556	**18,7**
İlköğretim mezunu	40.800	**57,5**	30.162	**42,5**	70.962	**20,9**
Lise mezunu	44.708	**61,0**	28.592	**39,0**	73.300	**21,6**
Fak.-Y. Okul mezunu	17.214	**63,2**	10.038	**36,8**	27.252	**8,0**
Y. Lisans mezunu	1.729	**63,1**	1.013	**36,9**	2.742	**0,8**
Doktora mezunu	1.220	**76,0**	385	**24,0**	1.605	**0,5**
Bilinmeyen	4.653	**44,6**	5.781	**55,4**	10.434	**3,2**
Toplam	168.453	**49,7**	170.666	**50,3**	339.119	**100**

YAKUTİYE

Okur-Yazar olmayan	1.021	**14,1**	6.211	**85,9**	7.232	**4,6**
Okur-Yazar	15.987	**45,8**	17.648	**54,2**	33.635	**21,3**
İlkokul mezunu	10.033	**34,3**	19.189	**65,7**	29.222	**18,4**
İlköğretim mezunu	19.262	**76,3**	13.623	**23,7**	32.885	**20,7**
Lise mezunu	20.362	**57,4**	15.092	**42,6**	35.454	**22,4**
Fak.-Y. Okul mezunu	7.325	**58,4**	4710	**41,6**	12.535	**7,9**
Y. Lisans mezunu	817	**61,4**	513	**38,6**	1.330	**0,8**
Doktora mezunu	920	**80,1**	229	**19,9**	1.149	**0,7**
Bilinmeyen	2.294	**45,6**	2.735	**54,4**	5.029	**3,2**
Toplam	78.021	**49,4**	79.950	**50,6**	157.971	**100**

PALANDÖKEN

Okur-Yazar olmayan	926	**13,6**	5.856	**86,4**	6.782	**4,9**
Okur-Yazar	13.690	**47,2**	15.320	**42,8**	29.010	**21,5**
İlkokul mezunu	7.620	**31,7**	16.430	**68,3**	24.050	**17,6**
İlköğretim mezunu	15.977	**56,3**	12.398	**43,7**	28.375	**20,8**
Lise mezunu	19.370	**63,6**	11.103	**33,4**	30.473	**22,3**
Fak.-Y. Okul mezunu	8.173	**64,2**	4.558	**35,8**	12.731	**9,3**
Y. Lisans mezunu	769	**64,1**	431	**35,9**	1.200	**0,9**
Doktora mezunu	277	**69,2**	123	**30,8**	400	**0,3**
Bilinmeyen	1.814	**44,1**	2.294	**55,9**	4.108	**2,4**
Toplam	68.516	**50,0**	68.613	**50,0**	137.129	**100**

AZİZİYE

Okur-Yazar olmayan	377	**14,2**	2.273	**85,8**	2.650	**6,0**
Okur-Yazar	4.659	**46,8**	5.300	**53,2**	9.959	**22,6**
İlkokul mezunu	3.816	**37,1**	6.468	**62,9**	10.284	**23,4**
İlköğretim mezunu	5.5561	**57,3**	4.141	**42,7**	9.701	**22,0**
Lise mezunu	4.976	**67,5**	2.397	**32,5**	7.373	**16,8**
Fak.-Y. Okul mezunu	1.716	**69,0**	770	**31,0**	2.486	**5,7**
Y. Lisans mezunu	143	**67,4**	69	**32,6**	212	**0,5**
Doktora mezunu	23	**41,0**	33	**59,0**	56	**0,1**
Bilinmeyen	545	**42,0**	752	**58,0**	1.297	**2,9**
Toplam	21.816	**49,6**	22.193	**50,4**	44.009	**100**

Kaynak: TÜİK 2011 ADNKS verilerinden derlenmiştir.

Tablo 1.12 Erzurum Metropol İlçelerine Göre 15-64 Yaş Arasındaki Nüfusun Okur-Yazarlık Durumu.

ERZURUM (15-64 YAŞ)

Öğrenim Durumu	Erkek	%'si	Kadın	%'si	Toplam	%'si
Okur-Yazar olmayan	2.324	**13,9**	14.336	**86,1**	16.660	**5,9**
Okur-Yazar	4.781	**32,3**	10.031	**67,7**	14.812	**5,3**
İlkokul mezunu	21.469	**33,8**	42.087	**66,2**	63.556	**22,7**
İlköğretim mezunu	40.398	**57,6**	29.741	**42,4**	70.139	**25,0**
Lise mezunu	44.708	**60,9**	28.592	**39,1**	73.300	**26,1**
Fak.-Y. Okul mezunu	17.214	**63,1**	10.038	**36,9**	27.252	**9,7**
Y. Lisans mezunu	1.729	**63,0**	1.013	**37,0**	2.742	**1,0**
Doktora mezunu	1.220	**76,0**	385	**24,0**	1.605	**0,5**
Bilinmeyen	4.594	**44,5**	5.721	**55,5**	10.315	**3,8**
Toplam	138.437	**49,4**	141.944	**50,6**	280.381	**100**

YAKUTİYE (15-64 YAŞ)

Okur-Yazar olmayan	1.021	**14,1**	6.209	**85,9**	7.230	**5,5**
Okur-Yazar	2.463	**34,3**	4.719	**65,7**	7.182	**5,4**
İlkokul mezunu	10.033	**34,3**	19.189	**65,7**	29.222	**22,3**
İlköğretim mezunu	19.127	**58,7**	13.459	**41,3**	32.586	**24,7**
Lise mezunu	20.362	**57,4**	15.092	**42,6**	35.454	**27,0**
Fak.-Y. Okul mezunu	7.325	**58,4**	4710	**41,6**	12.535	**9,5**
Y. Lisans mezunu	817	**61,4**	513	**38,6**	1.330	**1,0**
Doktora mezunu	920	**80,1**	229	**19,9**	1.149	**0,9**
Bilinmeyen	2.269	**45,6**	2.709	**54,4**	4.978	**3,7**
Toplam	64.337	**49,0**	66.829	**51,0**	131.166	**100**

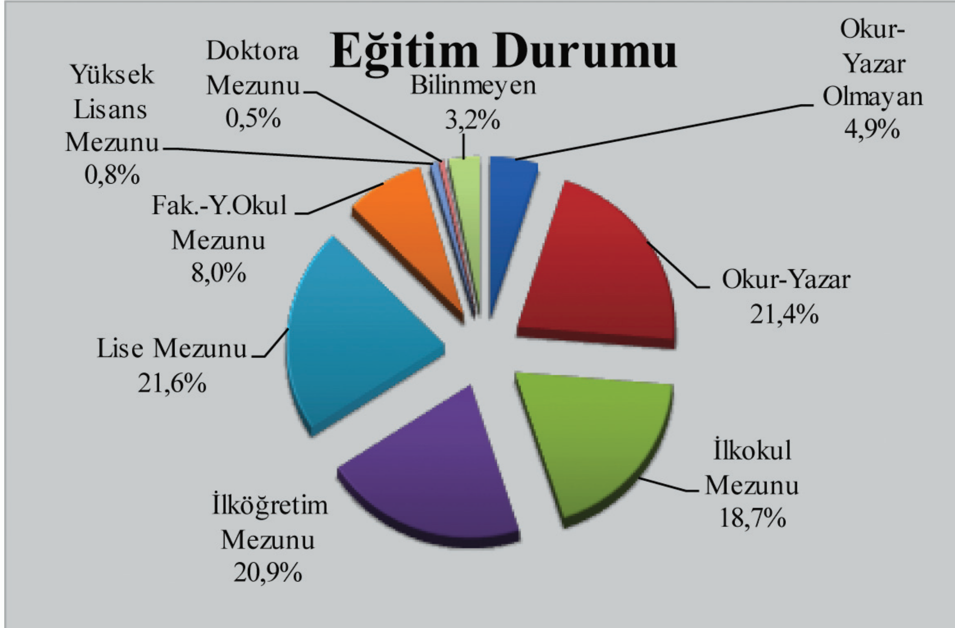
PALANDÖKEN (15-64 YAŞ)

Okur-Yazar olmayan	926	**13,6**	5.856	**86,4**	6.782	**6,0**
Okur-Yazar	1.636	**30,1**	3.802	**69,9**	5.438	**4,8**
İlkokul mezunu	7.620	**31,7**	16.430	**68,3**	24.050	**21,2**
İlköğretim mezunu	15.825	**56,3**	12.261	**43,7**	28.086	**24,8**
Lise mezunu	19.370	**63,6**	11.103	**33,4**	30.473	**26,9**
Fak.-Y. Okul mezunu	8.173	**64,2**	4.558	**35,8**	12.731	**11,2**
Y. Lisans mezunu	769	**64,1**	431	**35,9**	1.200	**1,2**
Doktora mezunu	277	**69,2**	123	**30,8**	400	**0,3**
Bilinmeyen	1.787	**44,1**	2.268	**55,9**	4.055	**3,6**
Toplam	56.383	**49,8**	56.838	**50,2**	113,215	**100**

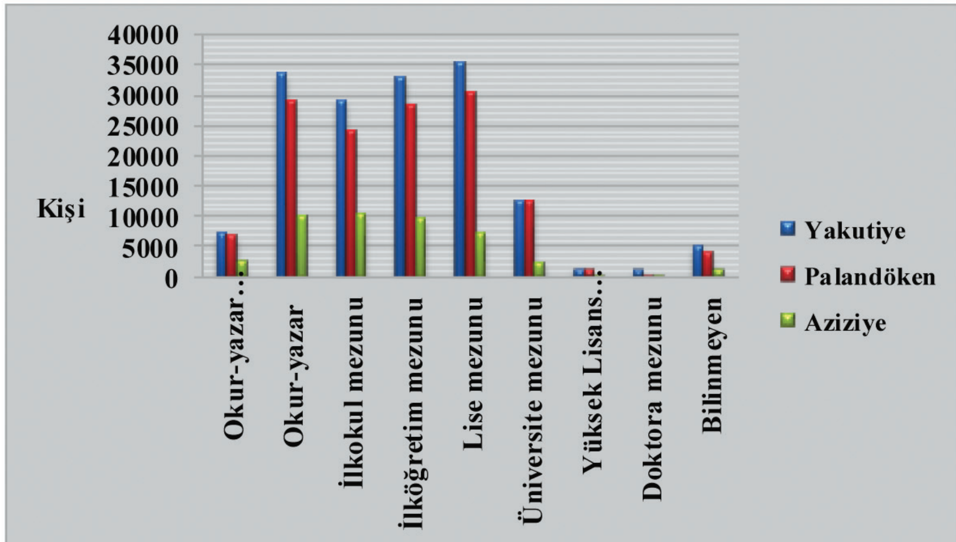
AZİZİYE (15-64 YAŞ)

Okur-Yazar olmayan	377	**14,2**	2.271	**85,8**	2.648	**7,3**
Okur-Yazar	682	**31,0**	1.513	**69,0**	2.195	**6,2**
İlkokul mezunu	3.816	**37,1**	6.468	**62,9**	10.284	**28,6**
İlköğretim mezunu	5.446	**57,5**	4.021	**42,5**	9.467	**26,3**
Lise mezunu	4.976	**67,5**	2.397	**32,5**	7.373	**20,5**
Fak.-Y. Okul mezunu	1.716	**69,0**	770	**31,0**	2.486	**6,9**
Y. Lisans mezunu	143	**67,4**	69	**32,6**	212	**0,6**
Doktora mezunu	23	**41,0**	33	**59,0**	56	**0,1**
Bilinmeyen	538	**41,9**	744	**58,1**	1.282	**3,5**
Toplam	17.696	**49,2**	18.286	**50,8**	35.982	**100**

Kaynak: TÜİK 2011ADNKS verilerinden derlenmiştir.

Şekil 1.7 2011 yılı ADNKS Verilerine Göre Erzurum Şehri'ndeki Okur-Yazarlık Durumu.

Şekil 1.8 2011 yılı ADNKS Verilerine Göre Erzurum Şehri'ndeki Yakutiye, Palandöken ve Aziziye İlçelerinin Okur-Yazarlık Durumu.

Toplumların kalkınmasında etkili olan başlıca unsurların sermaye, teknoloji, örgütleme, doğal kaynaklar ve nüfus olduğu ifade edilir. Şüphesiz birbirine bağlı, birbirini tamamlayan bu faktörlerin her birinin insan unsuruna bağlı olduğu da ayrı bir gerçektir.[389]

Tablo 1.11 ve 1.12 ile Şekil 1.7 ve 1.8'ten de görüleceği üzere, Erzurum Şehri'nin genelinde fakülte veya yüksekokul mezunlarının sayıca oldukça az olduğu dikkati çekmektedir. Rakamsal ifadelerle açıklayacak olursak 0-6 yaş diliminin dâhil edilmediği nüfus grubunun sadece % 8,0'lık bir kesiminin (27 252 kişi) fakülte veya yüksekokul mezunu olması Erzurum Şehri'nin kalkınmışlık seviyesini göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü yapılan bütün sosyolojik ve ekonomik açıklamalarda eğitimli işgücünün üretimi artıracağı ve kalkınma seviyesini yükselteceğini göstermektedir. Oysa Erzurum Şehri'nin eğitim seviyesi kalkınmayı gerçekleştirecek bir seviyede değildir.

Tablo 1.12'de de görüleceği üzere çalışma çağındaki nüfus (15-64 yaş) içerisinde dahi, nüfusun % 5,9'unun (13 660 kişi) okur yazar olmaması, % 5,3'ünün ise (14 812 kişi) okur yazar olmasına rağmen herhangi bir eğitim kurumundan mezun olmaması, aktif nüfusun % 47,7'sinin (133 595 kişi) ilkokul veya ilköğretim mezunu, % 26,1'inin (73 300 kişi) lise mezunu olması ise Erzurum Şehri'nin öncelikle devletten yeteri kadar eğitim yatırımı almadığını buna bağlı olarak da gerekli olan kalkınma hamlesini gerçekleştiremediğinin bir göstergesidir. Ayrıca en dikkat çekici noktalardan birisi de yüksek lisans veya doktora yapmış olan nüfus oranının sadece % 1,5 (4 347 kişi) olmasıdır. Bu oranların bu şekilde olumsuz görünmesinin sebepleri içerisinde çevre illerden ve Erzurum ilçelerinin köylerinden eğitimsiz nüfusun Erzurum Şehri'ne göç etmesi, eğitimli nüfusun ise daha büyük şehirlere doğru göç etmesi gösterilebilir.

Tabii Erzurum Şehri'nin okur-yazarlık seviyesini araştırırken alt belediyelerine göre de dağılımı incelememiz gerekiyor. Yerleşim birimlerine göre farklılıklar nelerdir, hangi bölgelerde eğitim seviyesi yüksektir, hangi bölgelerde eğitim seviyesi düşüktür gibi sorulara cevap bulmak için Yakutiye, Palandöken ve Aziziye Belediyeleri sınırları içerisinde yaşayan nüfusun okur-yazarlık seviyesini tespit etmemiz gerekiyor. Tablo 1.11 ve Tablo 1.12 incelendiğinde her üç belediye sınırları içerisinde ikamet eden nüfusun eğitim seviyesi bakımından fazla bir farklılık arz etmediği ortaya çıkmaktadır. İster okur-yazar olmayan nüfus olsun, isterse diğer eğitim seviyelerinden mezun olmuş olsun her üç belediyenin de eğitim seviyeleri büyük benzerlikler göstermektedir.

389 Saliha Koday, "Gümüşhane İlinin Eğitim Coğrafyası", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(1), Erzurum 2005, s.55.

Üniversite mezunu veya Yüksek Lisans ve Doktora yapmış nüfus incelendiğinde, görülmektedir ki en yüksek oran % 9,3 ile Palandöken ilçesine aittir. Bunu sırasıyla % 7,9'luk oran ile Yakutiye ve % 5,7'lik oran ile de Aziziye ilçeleri takip etmektedir.

Araştırma sahasındaki bu oranlar gerçekten düşündürücü bir yapı arz etmektedir. Tabii burada şunu da ifade etmekte yarar vardır. Özellikle yapılan son idari değişiklikler neticesinde şehre yakın olan köylerin mahalle olarak değiştirilmesi, Ilıca ilçesinin, Dadaşkent Alt Kademe Belediyesi ile birleştirilmesi ve Aziziye ilçesi haline getirilmesi de eğitim seviyesindeki oranların düşük olmasının nedenleri arasında gösterilebilir. Bu nedenlerin yanında önemli hususlardan biri de Erzurum Şehri'nin çevresindeki ilçelerden ve illerden eğitim seviyesi düşük nüfusu göç alması, kendi eğitimli nüfusunun ise özellikle batıya doğru göç etmesidir. Çünkü şehirde yetişmiş nüfus için gerekli olan sosyal ve ekonomik ihtiyaçların karşılanamaması, bu nüfus grubunun sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını gidermek için daha gelişmiş şehirlere doğru göç etmelerine neden olmaktadır. Bu gibi beşeri faktörlerin yanında Erzurum Şehri'nin şiddetli karasal iklim koşullarının hüküm sürdüğü bir yerde bulunması ve bunun beraberinde getirdiği zor yaşam şartları bir başka itici sebep olarak göçü zorlamakta ve özellikle eğitimli nüfusun göç etmesine sebep olmaktadır.

Şehirde yapılan ekonomik yatırımlar incelendiğinde de, eğitim sorunu ile yakın ilişkili olduğu görülebilir. Özellikle kalkınma hızı yüksek olan şehirlerde yapılan ekonomik yatırımlar üretime yönelik olarak yapılırken, Erzurum Şehri'nde yapılan yatırımlar genel itibarı ile tüketime yönelik olarak gerçekleşmektedir. Daha sonra Erzurum Şehri'nin Ekonomik Peyzajı bölümünde de ele alınacağı üzere, sanayi yatırımından daha ziyade tüketime yönelik yatırımlar yapılmaktadır. Özellikle son yıllarda hızla sayısı artmaya başlayan alışveriş merkezleri, şehrin sermayesini firmalara yönlendirmekte ve şehir ekonomisi bundan büyük zarar görmektedir. Bütün bu olumsuz ekonomik durum, şehrin kalkınmasını engelleyici unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Erzurum Şehri'nin mezun olunan dereceye göre eğitim bilgilerinin yanında, şehirde bulunan okul, derslik, öğretmen ve öğrenciler arasındaki rakamsal verilerin değerlendirilmesi de önemlidir. Erzurum Milli Eğitim Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu istatistiki verilere göre Erzurum Büyükşehir Belediyesi sınırları içerisinde kalan ilçelerde toplam 188 tane ilköğretim okulu mevcuttur. Bu ilköğretim okullarında toplam 1 905 derslik ve bu dersliklerde okuyan 59 861 öğrenci bulunmaktadır. Öğrenci sayıları ile derslik sayıları arasındaki değerlendirmeye bakılacak olursa derslik başına 30 öğrenci düştüğü görülmektedir. Türkiye

ortalamasının ilköğretim okullarında derslik başına düşen öğrenci sayısının 31 olduğu oysa Erzurum Şehri'nde 30 olduğu dolayısıyla, Erzurum Şehri'nin bu ortalamanın altında kalarak daha rahat eğitim ve öğretim yapma olanağı bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte şehirde 2 962 ilköğretim öğretmeninin bulunduğu ve öğretmen başına ortalama 20 öğrencinin düştüğünü görmekteyiz. Bu açıdan bakılacak olursa Erzurum Şehri'nde ilköğretim öğretmenlerinin rahat sayılabilecek öğrenci sayısı ile görev yapabildiklerini görebilmekteyiz (Tablo 1.13).

Tablo 1.13 Erzurum Şehri'nde bulunan İlköğretim Okulları, Öğretmen, Öğrenci ve Derslik Sayıları.

İlçe adı	Okul Sayısı	Derslik Sayısı	Şube Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Derslik Başına Düşen Öğrenci Sayısı
Yakutiye	71	889	1 246	1 426	28 499	32
Palandöken	51	657	968	1 130	23 317	35
Aziziye	66	359	521	406	8 045	22
Toplam	**188**	**1 905**	**2 735**	**2 962**	**59 861**	**30**

Kaynak: Erzurum İl Milli Eğitim Müdürlüğü 2010-2011 İstatistik Kitabı, s.11.

Erzurum Şehri'nde bulunan ortaöğretim kurumlarının değerlendirmesi yapılacak olursa toplam 33 adet lise ve meslek lisesi bulunduğu görülmektedir. Bu liselerde 23879 öğrencinin eğitim ve öğretim gördüğü anlaşılmaktadır. Şehirdeki 33 lisede 734 adet dersliğin bulunduğu ve öğrenci başına düşen derslik sayısının 31 olduğu dikkat çekmektedir. 2011 yılı verilerine göre Türkiye geneli ortaöğretim kurumları derslik başına düşen öğrenci sayısı 34 olarak açıklanmıştır, oysa Erzurum Şehri'nde bu rakamın Türkiye ortalamasının altında olduğu ve aynen ilköğretimde olduğu gibi daha rahat eğitim ve öğretim imkânı bulunduğu anlaşılmaktadır. Ortaöğretim kurumlarında görev yapan öğretmen sayısının 1203 olduğu ve öğretmen başına düşen öğrenci sayısının ise 20 öğrenci olduğunu görülmektedir. Dolayısıyla Erzurum Şehri'ndeki ortaöğretim kurumlarının da aynen ilköğretim kurumlarında olduğu gibi rakamsal değerler açısından iyi ortalamalara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu rakamlara rağmen Erzurum Şehri'nde sınava giren ortaöğretim öğrencilerinin çok başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. 2010 yılı YGS verilerine göre Erzurum ili Türkiye iller sıralamasında ancak 46. sırada kendine yer bulabilmiştir.[390] Dolayısıyla öğretmen ve derslik sayıları açısından iyi bir durumda olan ortaöğretim kurumlarının başarısı açısından değerlendirildiğinde çok iyi bir durumda olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir (Tablo 1.14).

390 Üniversite Sınavı, Erişim Tarihi: 19.09.2011, http://erzurum.meb.gov.tr/istatistik.asp

Tablo 1.14 Erzurum Şehri'nde Bulunan Ortaöğretim Okulları, Öğretmen, Öğrenci ve Derslik Sayıları.

İlçe adı	Okul Sayısı	Derslik Sayısı	Şube Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Derslik Başına Düşen Öğrenci Sayısı
Yakutiye	17	399	443	661	13 595	34
Palandöken	13	281	315	474	8 775	31
Aziziye	3	54	52	68	1 509	28
Toplam	**33**	**734**	**810**	**1 203**	**23 879**	**31**

Kaynak: Erzurum İl Milli Eğitim Müdürlüğü 2010-2011 İstatistik Kitabı, s.31.

1.2.2.4.Nüfusun Aile Yapısı ve Hane Büyüklükleri

Nüfusun sosyo-ekonomik özelliklerinin belirlenmesinde kullanılan en önemli göstergelerden birisi de nüfusun aile yapısı ve hane büyüklükleridir.[391] Örneğin bir şehirde ortalama aile büyüklüğünün düşük olması o şehrin sosyal ve kültürel açıdan geliştiğinin göstergelerinden biridir.[392] Aile büyüklüğünün küçülmesinde ise çeşitli faktörler söz konusudur. Bunlardan bazıları kentleşmenin yoğun olduğu ve hızlı şehirleşmenin görüldüğü yerlerde yeni binaların inşa edilmesi ile artan konut sayıları,[393] göçler, ekonomik faaliyetlerin yetersizliği ve tarımsal üretimde çalışan insana duyulan ihtiyacın azalması[394] gibi çeşitli sebeplerle ortalama aile büyüklükleri küçülmektedir. Tabii bunun yanında özellikle kırsal kesimlerde baba sağ ise aile dağılmamakta ve evlenen oğullar babanın yönetim ve denetiminde kalmaya devam etmekte ve bunun sonucunda aile büyüklükleri yüksek değerler ile karşımıza çıkmaktadır.[395]

Nüfusun hane halkı ve aile büyüklükleri ile ilgili olarak TÜİK, Erzurum Valiliği, Erzurum Büyükşehir Belediyesi ve Erzurum İl Sağlık Müdürlüğü'ne resmi olarak dilekçe ile başvurulmuş olmasına rağmen 2000 yılından sonraki tarihlere ait bir değerlendirme yapılmadığı gerekçesi ile son yıllardaki veriler elde edilememiştir. Dolayısıyla 2000 yılında DİE tarafından yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre değerlendirme yapılmak zorunda kalınmıştır. 2000 Genel Nüfus Sayımı'nda, yerleşim yeri nüfusu temel alındığı için bu değerlerin de çok doğru sonuçlara ulaşıp ulaşamayacağı hakkında kesin ifadeler kullanmak doğru değildir.[396] Bu sonuçlara göre Türkiye genelinde ortalama hane halkı büyüklüğü 4,5'tir. Bu oran yerleşim

---

391 Serkan Doğanay, Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma OF, Aktif Yayınevi, Erzurum 2006, s.53.
392 Ünsal Bekdemir, Kuruluşu Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri Yönünden Bulancak Kenti, Çizgi Kitabevi, Konya 2004, s.62.
393 İbrahim Fevzi Şahin, Erzin İlçesinin Coğrafyası, Aktif Yayınevi, Erzurum 2006, s.122.
394 Ogün Coşkun, İkizdere İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Aktif Yayınevi, Erzurum 2010, s.110.
395 Adem Başıbüyük, "Doğu Anadolu Bölgesinde Ortalama Hane Halkı Büyüklüklerinin Dağılışı", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:13, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s.275.
396 Akpınar, E., "2000 Genel Nüfus Sayımına Eleştirel Bir Bakış: Erzincan Örneği", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:14, Erzurum 2005, s.35.

yerlerine göre farklılık göstermektedir. İl merkezlerinde 4.0, ilçe merkezlerinde 4,6 iken köylerde 5.2'dir.[397]

Doğu Anadolu Bölgesinde il merkezlerinin ortalama hane halkı büyüklüğü 5,1 gibi bir oranla Türkiye ortalamasının üzerindedir. Erzurum Şehri'nde ortalama hane halkı büyüklüğü ise 4,9 olup, yine Türkiye ortalamasının üzerindedir (Tablo 1.15).

Tablo 1.15. Erzurum ili ve Erzurum Şehri'nin Ortalama Hanehalkı Büyüklükleri.

Yerleşme	Toplam Hanehalkı Sayısı	Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü	Hane Halkı Büyüklükleri					
			1-4	%	5-8	%	9+	%
Erzurum	163 147	5,7	59 854	36,7	81 697	50,0	21 596	13,3
Erzurum Şehri	70 006	4,9	31 521	45,0	35 443	50,6	3 042	4,4

Kaynak: DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

Erzurum Şehri'nde ikamet eden nüfusun aile büyüklükleri değerlendirildiğinde % 45'inin 1-4 kişilik ailelerden, % 50,6'sının 5-8 kişilik ailelerden oluştuğu görülmektedir. Kalan % 4,4'lük kısmı ise 9 kişi ve üzeri büyüklükte aileler olup, bunlar genellikle ataerkil ailelerdir. Diğer bir ifadeyle kalabalık ve geniş aile yapısına sahiplerdir. Toplam nüfus üzerinden şehrin aile büyüklüğü değerlendirildiğinde; nüfusun % 55'inin 5 ve üzeri büyüklükte olduğu, bu miktarın ise Türkiye ortalamasından daha büyük bir değer oluşturduğu görülmektedir. Bu durum ise Erzurum Şehri'nin ekonomik gelişmişlik seviyesinin daha düşük olduğunu göstermektedir. Bunun da evlerin büyüklüğü ve plânları konusunda önemli bir belirleyici unsur olduğunu söylememiz gerekmektedir.

Erzurum Şehri'nin geleneksel aile yapısı düşünüldüğünde ataerkil bir yapıda olduğu bilinmektedir. Ataerkil aile yapısı ise özellikle geleneksel meskenlerin planları üzerinde belirleyici etki yapmış ve ailenin genişlemesi ile orantılı olarak meskene yeni odalar eklenerek genişlemesi sağlanmıştır. Ancak modernleşme sürecinden etkilenen Erzurum Şehri'nde de aileler küçülmeye başlamış ve ataerkil yapı terkedilmeye başlanmıştır. Bu küçülme ile birlikte apartman dairelerinde oturan insan sayısı artmaya başlamıştır. Özellikle ekonomik anlamda kendi ayakları üzerinde duran çekirdek aileler apartman dairelerinde yaşamayı tercih etmişlerdir.

397 DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları No:2759, Ankara 2000, s.237.

İkinci Bölüm

MESKEN KÜLTÜRÜ

2.1. Mesken Kültürü

Taşınmaz kültür varlıkları, ait oldukları toplumun kültürel, sosyal ve ekonomik değerlerini veya gelişmişlik düzeyini, geçmişten bugüne fiziksel ortama bağlı olarak tanımlanan maddi kültür öğeleri olarak uygarlığın ortak kalıntılarıdır.[398] Maddi kültür, manevi kültür öğelerinin binalar, teknikler, yollar, araçlar vb. şekillerde somutlaştırılarak dış görünüş kazanması olayıdır.[399] İnsanın bütün faa1iyetlerinde olduğu gibi, evin inşasında da doğal çevre faktörleri etkili olmaktadır.[400]

Konutlar ve onların birlikteliklerinden oluşan mahalleler, salt fiziksel veya mimari özellikleri bakımından ele alınabilecek yalın olgular değildir.[401] Nitekim benzer doğal ortamlarda yaşayan toplulukların kurdukları yerleşmelerdeki konutlar birbirinden önemli farklılıklar gösterir. En azından bu durum konut ve yerleşmelerin şekillenmesinde sadece doğal koşulların değil, o bölgede yaşayan toplumun kültüründe de önemli hatta birincil etken olduğunu ortaya koyar. Nitekim aynı veya benzer doğal ortamlarda yaşayan farklı kültürler, kendi kültürlerinin özel rehberliklerinde çevreyi farklı algılar ve çevrenin sunduğu olanaklar içerisinde kendi kültürlerinin yol göstericiliğinde farklı yapı malzemelerini farklı şekillerde işleyerek şekil, plân ve düzen bakımından farklı konutlar ortaya çıkarırlar.[402] Bu konutlar çevreye farklı şekillerde etki gösterebilirler ve çevreye gösterdikleri etki neticesinde kültürel kimlik oluşumunda en önemli yönlendiricilerden biri haline gelirler. Konutların yönlendirici etkisi, kültürel kimlik üzerinde hem olumlu hem de olumsuz olabilmektedir.[403] Ayrıca kültürel değerlerin ve sosyal kuralların özümsenmesi ile ortaya çıkan konutlar[404], en belirgin maddi kültür kanıtları olmaktadırlar.

Ev, kültürün peyzajdaki yansımasıdır. İnsanın yaşama alanının odağı durumundaki ev, bu özelliğinden dolayı onu yapan ve kullanan insanın dünya görüşü ve algılamasını, mit ve inançlarını, ideallerini, geleneklerini, sosyal düzen ve

398 Nevin Turgut Gültekin, Geleneksel Kentsel Konut ve Dokusunun Yeniden Kazanımı, Şehircilik Çalışmaları, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2005, s.385.
399 Âmiran Kurtkan Bilgeseven, Türk Milletinin Manevi Değerleri, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını:332, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi:76, Ankara 2005, s.2.
400 Mehmet Zaman, "Tonya (Trabzon) İlçe Merkezinde Mesken Tipleri", Doğu Coğrafya Dergisi, C.I, Sayı:1, Erzurum 1995, s.499.
401 Alev Erkilet, "Düzgün Aileler Yeni Geleneklere Karşı: Korku Siyaseti Tahliyeler ve Kentsel Ayrışma", Hece Dergisi, Özel Sayı:18, Sayı:150-151-152, Öncü Yayınevi, Ankara 2009, s.88.
402 Abdullah Köse, "Türkiye'de Geleneksel Kırsal Konut Plânlarında Göçebe Türk İzleri", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(2), Afyon 2005, s.167.
403 James S. Duncan, David Lambert, "Landscapes of Home", A Companion to Cultural Geography, (Edt: James S. Duncan, Nuala Johnson, Richard Schein), Blackwell Publishing, U.S.A. 2004, p.387.
404 Graeme Avans, "Cultural Planning in East London", Cultures and Settlement, (Edt: Malcolm Miles, Nicola Kirkham), İntellect Books, U.S.A. 2003, p.15.

organizasyonlarını, hayatlarını kazanma biçimlerini, yani bütün olarak kültürünü özenle işlediği ve maddi olarak görülebilir hale getirdiği mekândır. Özellikle kırsal veya geleneksel ev, geçmişten günümüze yaşanan kültürel yayılmaların ve kültürel adaptasyonların tarihi belgesi olması, yeryüzünün yaşanılan yerler zenginliğini arttırması nedeniyle ayrı bir önem taşır.[405] Daha kısa bir açıklama ile konut, insan ve mekânın karşılıklı ilişkilerinin maddi biçimini oluşturarak kültürel peyzaj oluşumunu ortaya çıkarır.[406] Kültürel peyzaj ise toplumların ideolojik temsillerinin bir ürünü[407] olarak kendini sonraki nesillere aktararak nesiller arasında bağlantı kurulmasını sağlar. Başka bir ifade ile ev, bir kültür üretim yeri veya sosyal ve kültürel alışveriş ürünüdür.[408]

Geleneksel konutlar, insanın geçmişten günümüze biriktirerek getirdiği kültürel birikimin ve komşu kültürlerle olan etkileşiminin sonucu olarak ortaya çıkan kültürün maddi öğelerinin gösterilebilecek en güzel şekillerinden birisidir. Çünkü kırsal konutlar, içerisinde barındırdığı özellikler ile toplumun ihtiyaçlarına göre nasıl şekillendirildiğini, aile yapısına göre nasıl inşa edildiğini ve buna bağlı olarak yapılan eklentilerin özelliklerini, dini hayatın etkisini, kadının toplum içerisindeki yerini, sosyal ilişkilere göre nasıl plânlandığını gösterir. Aynı zamanda fiziki çevrenin etkisinin insan tarafından olumlu şekilde nasıl kullanıldığını göstermesi bakımından maddi kültürün güzel bir yansıtıcısıdır. Fiziki çevrenin etkileri veya doğal koşullar yerleşme yerinin seçiminde uygun olan veya uygun olmayan etkileri[409] ilk belirleyici etkenler olmaktadır. Bunu yapı malzemesi ve iklim şartlarının etkisi takip etmektedir. Ancak fiziki coğrafya şatlarına oranla, asıl belirleyici etkenler kültürler ve inançlar olmaktadır.[410]

İnsanların çevre seçimlerinde veya çevreyi yeniden şekillendirme kararlarını belirleyen toplumsal kurallar, paylaşılan ortak değerler, kişilerin çevresel deneyimi, bilgi, öğrenme ve tutum gibi ortak paydalar, kendi içlerinde bir manzume oluşturarak, insan-mekân-kültür etkileşiminin kaçınılmazlığını ortaya koymuşlardır. Dünya'da ne kadar tanımlanabilir kültür varsa, bir o kadar da geleneksel konut örüntüsü ve biçiminin var olduğu söylenebilir. Geleneksel konutlar sakinlerin kendi alışkanlıklarını rahatça sürdürmelerini sağladığından,

405 Abdullah Köse, "Balıkesir Çevresinde Geleneksel Kırsal Avlu Peyzajı ve Değişimi", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:18, Çizgi Kitabevi, Konya 2007, s.9.

406 Don Mitchell, "Landscape", Cultural Geography A Criticial Dictionary of Key Concepts, (Edt: David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washborne), I.B. Tauris C. Ltd., London 2005, p.49.

407 Ulf Strohmayer, "Representation", Cultural Geography A Criticial Dictionary of Key Concepts, (Edt: David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washborne), I.B. Tauris C. Ltd., London 2005, p13.

408 Turgut Cansever, "Osmanlı Evi", Osmanlı Ansiklopedisi, C.10, Edt: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.441.

409 Hande Suher, Yerleşmeler ve Özel Fonksiyon İlişkileri, İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1966, s.1.

410 Amos Rapoport, House Form and Culture, Prentice Hall İnc., London 1969, p.51.

yeni kentlileşen nüfusun kentsel çevreye daha kolay uyum sağlayabilmeleri için, geleneksel ve çağdaş değerleri harmanlayan önerilerin geliştirilmesi referans alınan bir kabuldür. Konut bir kültürün dünya görüşü, değer normları, imge şemaları, yaşam biçimleri olarak mekânın birincil ve ikincil işlevlerini yansıtan bir anlatım aracıdır. Konut, geçmişten gelen ve geleceğe iletilmesi gereken en önemli maddi kültür öğelerinden birisidir. Bu özelliğinden dolayı hem tarihsel hem de kültürel bir miras öğesidir. Tarihsel ve kültürel miras yerel bir özellik taşımakla birlikte, milli bir özellik de içermektedir. Aynı zamanda insanlığın ortak değerleri içerisinde olduğu için evrensel bir değer olarak da adlandırılabilir.[411]

Konut, mahremiyet anlayışının uygulanmasında, egemenlik sınırının savunulmasında, kişisel mekânın tanımlanmasında, kalabalıktan arınmada, etkileşim yoğunluğunun denetim altına alınmasında yön bulmada ve yer tanımlamada belirleyici bir nirengi noktasıdır.[412]

Belirli bir toplumla ilgili çevre şartlarının, başka bir deyimle o topluma ait insanların psikolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarının değerlendirilmesi sonucunda, belirli bir iç mekânsal düzen meydana getirilmelidir. Daha sonra bu düzen çeşitli şekillerde elden geçirilmelidir. Ekonomik ve teknik faktörlerin belirleyeceği, estetik duyarlılığın ise bunları yoğuracağı bu çalışma en ucuzu ve en etkiliyi arama ve bulma çabaları ile birlikte günden güne gelişebilir ve evrenselliğe doğru yol almaya devam edebilir.[413] Bu yol üzerinde ilerleyen mimari ise konut inşası şekilleri ve insan hayalleri arasındaki bağlantıların sıradan bir gösterisi gibi estetik peyzaj unsurunu ortaya çıkaracaktır.[414]

Bilindiği gibi, yapı malzemesi, jeolojik ve jeomorfolojik özellikler, iklim şartları, bitki örtüsü, toprak ve diğer doğal çevre faktörleri ile birlikte meskenler; onu inşa eden insanın geleneklerini, göreneklerini, arzusunu, tarihi ve ekonomik şartlarını da yansıtır.[415] Doğal çevre, mesken mimarisini biçimlendiren yapı-çevre koşulları içinde uyumu sağlamak isteyen insanın gereksinimleri ile bütünleşen önemli bir veridir. Anadolu'nun farklı iklim bölgelerine sahip olması, beraberinde farklı mimari biçim ve yerleşim doku düzenini meydana getirmiştir. *Her uygarlıkta mekân kültürünü belirleyen en önemli etken insan-doğa ilişkisidir*.[416]

---

411 Oktay Ekinci, "Kültürel Miras İmar ve Belediyelerimiz", Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak, (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, s.31

412 Kamuran Sami, "Diyarbakır'da Geleneksel Konut: Sosyal Yaşam Bağlamında Mekân ve Kültürel Etkileşim", Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği (AKADER) Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı:9, Diyarbakır 2007, s.65.

413 Esra Dönmez, Türkiye'deki Kültürel Kimliğin Mimariye Etkisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2006, s.36.

414 Alison Blunt, Robyn Dowling, Home, Routledge Publishing, London 2006, p.210.

415 Ünal Özdemir, "Safranbolu'da Köy Meskenleri", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı: 4, Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Basımevi, Erzurum 2000, s.165.

416 Sami, "Diyarbakır'da Geleneksel…", s.71.

Konut öncelikle kendisini fiziksel olarak insanoğlunun kullanımına sunmaktadır. Ancak bu mekâna anlam kazandıran olaylar, insan ilişkilerinin niteliği ile bu ilişkilere hayat veren ekonomik, sosyal, kültürel ve inançla ilgili değerlerin bir bütünüdür.[417]

Evlerin yapısını incelerken sadece ekolojik bakış açısıyla incelediğimizde deterministlerin fikriyle insanı sadece doğanın kölesi olarak kabul etmiş oluruz ki bu tamamen yanlıştır. Çünkü insan aklı sayesinde doğayı, kendine fayda sağlayacak şekilde kullanabilmektedir. Bununla birlikte geçmişten gelen alışkanlıkları, içinde bulunduğu toplumun kültürel yapısı, ekonomik seviyesi de doğal çevre ile olan etkileşiminde belirleyici rol oynamaktadır.

2.2 Türklerde Mesken Kültürü

Dünya üzerinde birçok iklim bölgesi, birçok kültür bölgesi ve bunlara bağlı olarak da birçok ev kültürü oluşumu mevcuttur. Hemen bütün kültürlerde olduğu gibi Türklerin de kendine özgü bir ev kültürü bulunmaktadır. Bu konuda özellikle mimarların, sosyologların ve coğrafyacıların birçok çalışması olmuş ve hepsi kendi bakış açılarına göre bir değerlendirme yapmışlardır. Bütün bu çalışmaların sonucunda kendine özgü özellikleri olan bir ev kültürünün varlığı ortaya konulmuştur. Erzurum Şehri'ndeki ev kültürünü değerlendirmeden önce Türk ev kültürünü incelemenin daha doğru olacağı düşünülmektedir.

Türk toplumunda ev kelimesi; vatan, devlet, aile gibi kutsal bir kavramdır. Günümüz Türkçesindeki gibi *ev* ve *bark* kelimeleri eski Türk toplumlarının da kullandığı vatan, devlet, aile gibi anlamları ile kullanılmıştır.[418]

Türklerde ev kültürü ile ilgili araştırma yaparken önemli bir ayrım üzerinde de durmak gerekmektedir. Türklerde iki tip ev kültürü vardır, bunlardan birincisi taşınabilir evler, diğeri ise sabit evlerdir. Türk ev mimarisinin başlangıç noktası olarak Orta Asya'da kurulmuş olan çadırlar gösterilmektedir. Bu konu ile ilgili olarak yapılmış olan Türk kültür tarihi ile ilgili bilimsel çalışmalar, Türklerin Anadolu öncesi yaşamlarının *konargöçer (göçer evlü)*[419] olduğunu ve bu konargöçer yaşantının izlerini taşıdığını kanıtlamaktadır. Zamanla iklim şartlarının değişmesi ve sertleşmesi sonucu Türklerin sürekli yer değiştirmeleri zorunluluğu ortaya çıkmıştır.[420] Ancak Orta Asya'daki çadır yaşantısı da coğrafi

417 Hüseyin Bal, Kent Sosyolojisi, Fakülte Kitabevi Yayınları:101, Sosyoloji Dizisi:15, Isparta 2008, s.266.
418 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.133.
419 Nihad Sami Banarlı, Türkçenin Sırları, Kubbealtı Neşriyat No:1, Nihad Sami Banarlı Neşriyatı No:1, İstanbul 1986, s.71.
420 Cemal Anadol, Fazile Abbasova, Nazile Abbaslı, Türk Kültürü ve Medeniyeti, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2007, s.180.

koşulların değişikliğinin gerisinde kalmamıştır. Çadırlar yaşam koşullarına uygun şekilde değerlendirilmiştir. Bu dönemde çadırlar belirli bir iç düzenlemeye sahip olup, günlük yaşam koşullarına ve ailedeki birey sayısına göre değişkenlik göstermektedir. [421] Yerleşik hayata geçmiş olan toplulukların dünyası sadece evi ve tarlasından ibaretti. Oysa daima yeni otlaklar için bir iklimden diğerine koşan bozkır insanının dünyası son derece genişti ve doğa üzerindeki tecrübesi artmıştı. Tecrübesi arttığı için de hangi iklime karşı nasıl mücadele edebileceğinin farkında olan bir Türk milleti gerçeği vardı.[422]

Türk evi başlangıçta, otağdan yani tek odadan ilham alınarak inşa edilmiştir. Orta Asya'daki kubbe biçimli göçebe Türk çadırından doğmuştur. Bu tek odalı çadırın yanına bir ikincisi eklenmiştir. Sonra da bunların arasındaki boşluk örülmüştür. Bu boşluk eyvan dediğimiz mekânı teşkil etmiştir. Bunun önüne de açıkta yaşanan bir saçak ilave edilmiş ve buraya da hayat adı verilmiştir.[423] Bilindiği gibi Türkçe Ural-Altay dil ailesine mensup bitişken bir dildir. Bitişkenliğin anlamı, belirli bir köke gelen eklerle yeni kelimeler üretilebilmesidir. Dildeki bu özelliklerini yaşadıkları çadırlarda da gösteren Türkler, aynı özelliklerini meskenlerinde de göstermişlerdir.[424] Göçebe Türk kültüründe gelişen bu eklemeli çadır sistemi, daha sonra yerleşik hayata geçilmesi ile beraber inşa edilen sabit meskenlere de çeşitli unsurların kurulması bakımından Türk mesken mimarisine fikir vermiştir.

Türklerde yerleşik hayata geçtikten sonra şekillenmeye ve gelişmeye başlayan diğer ev şekli ise sabit evlerdir. Özellikle Uygurlar ile başlayan önemli bir süreçten sonra Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleri ve buraya yerleşmeleri sonucunda Anadolu'da belirli bir ev kültürü ortaya çıkmıştır.

Türk evi, Türklerin tarih boyunca geliştirdikleri ve içinde barındıkları ev tipleri olarak adlandırılabilir. Ancak Türkler, tarih sahnesine çıktıklarından bu yana oldukça fazla yer değiştirmişlerdir. Türkistan'dan Balkanlara, Arabistan'dan Kuzey Afrika'ya, oradan Karadeniz'in kıyılarına kadar yayılmışlar ve aynı zamanda pek çok da devlet kurmuşlardır.[425] Türk evinin yayıldığı bölgelere dikkat ettiğimiz de genellikle ılıman kuşak içinde kalmakla beraber, kuzeyle güney, kıyılarla iç bölgeler arasında ve yerel topografya nedeniyle özellikle mikro klima sahaları, ısı ve yağış bakımından önemli farklılıklar gösterirler.[426] Buna rağmen ev tiplerini

421 Volkan Şenel, Gümüşhane Evleri, T. C. Gümüşhane Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s.26.

422 Gülçin Çandarlıoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.92.

423 Cansever, "Osmanlı Evi…..",s.446.

424 Üstün Dökmen, İnsanın Korunakları-1 Deriden Kültüre, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s.198-199.

425 Reha Günay, Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999, s.16.

426 Günay, Türk Ev Geleneği ve…, s.30.

incelediğimizde önemli farklılıklar yanında, benzer özelliklerin ise daha fazla olduğu, dolayısıyla aynı kültürün ürünü olduklarını rahatlıkla söyleyebilmekteyiz. Çünkü Türk mesken kültürü, kendilerine hayat veren Türk toplumunun yapısını ve ihtiyaçlarını ortaya koyan ve açıklayan eserlerdir.[427]

Özellikle *Anadolu'daki Türk Evi,* içerisinde kendine özgü özellikler barındırmaktadır. Bunlara kısaca değinecek olursak öncelikle Türk evinin tamamen organik bir yapısının bulunduğu ve hem açık mekânları hem de yarı açık mekânları ile dış dünya ve manzara ile devamlı bir ilişki içinde olduğu[428] gözlemlenmektedir. Hatta genel özellikleri ile Türk evi, Türk şehrinin de adsız kahramanı olarak kendini hissettirmektedir.[429] Evler bir iç avlu ve bahçe ile bütünleşerek doğadan insana, insandan doğaya doğru duygusal bağın korunmasını amaçlamaktadır.

Türk evinin en belirgin özelliklerinden birisi de odadır. Odanın özellikleri geçmişten günümüze gelinceye kadar oldukça az değişim göstermiştir.[430] Oda dışarıdan her zaman en çok yalıtılmış olan elemandır. Çok belirgin bir biçimlenişi ve elemanları vardır. [431] Hatta çadır ile oda arasında ciddi bağlantılar olduğu birçok bilim adamı tarafından iddia edilmektedir. Ev içerisinde birçok fonksiyona sahip, insanın temel ihtiyaçlarını karşılayan yaşam birimleridir. Oturma, yemek yeme, çalışma, yatma gibi eylemlerin gerçekleştiği bir ortamdır. Evin genel plânlamasında odaların yeri ve yönü esastır. Güneş ve rüzgâr durumuna göre yaz odası kış odası ayrımı vardır.[432]

Geleneksel Türk evinin bir başka önemli özelliği ise, *sofa* olarak adlandırılan odalar arası ilişkilerin sağlandığı ortak bir alanın bulunmasıdır. Türkler eskiden beri kapıdan giriş yeri veya ön oda[433] anlayışı ile mutlaka sofa uygulamasını evlerinin içinde bulundurmuşlardır. Sofa için uygun yönler olarak da evin batı, doğu ve güney[434] cephesini tercih etmişlerdir. Bu sofa denilen bölümün de, birçok araştırmacı tarafından çadırların arasındaki avlu ile aynı işlevi gördüğü ileri sürülmektedir.[435]

---

427 Suha Toner, "Mimarlığın Türk Kültüründeki Yeri ve Koruma Olgusunun Önemi", Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Düşünceler, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını No:46, Ankara 1990, s.198.

428 Günay, Türk Ev Geleneği ve…, s.32.

429 Alpaslan Aliağaoğlu, "İslam Şehri", Hece Dergisi, Özel Sayı:18, Sayı:150-151-152, Öncü Yayınevi, Ankara 2009, s.202.

430 Günay, Türk Ev Geleneği ve…, s:16.

431 Hülya Yürekli, Ferhan Yürekli, Türk Evi Gözlemler Yorumlar, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, s.16.

432 Haşim Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri, Kültür Bakanlığı Yayınları:562, Yayımlar Dairesi Başkanlığı Sanat-Sanat Tarihi Dizisi:5-4, Ankara 1993, s.4.

433 Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları…, s.25.

434 Metin Sözen, Cengiz Eruzun, Türklerde Ev Kültürü, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2001, s.56.

435 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.2.

Türk ev kültürünün en önemli özelliklerinden birisi de, içe dönük bir yaşama biçimine uygun inşa edilmesidir. Özellikle evlerde mahremiyetin korunmasını temin edebilmek amacıyla korunaklı bir yapı şekli ortaya çıkarılmıştır. Evlerde kadınların ve erkeklerin ayrı ayrı oturabilmelerini sağlamak amacıyla erkeklere *selamlık*, kadınlara ise *haremlik* adı verilen bölümler yapılmıştır.[436] Bu özelliğin evlerde kullanılıyor olması da, pek tabiî ki İslam dininin mesken mimarisi üzerindeki etkisinin bir göstergesidir. Çünkü eve gelen kadın konukların, evin diğer bölümlerindeki erkeklere görünmeden kadınların oturacağı bölüme geçebilmesi için bu yapı evlerde inşa edilmelidir.[437]

Tabii Türk evinin özellikleri sadece bu genellemeler ile sınırlı değildir. Erzurum Şehri'nde ev kültürü bahsinde de ele alınacağı üzere özellikle geleneksel meskenlerde inşa edilen evin her bölümünün veya evin inşasında kullanılan malzemenin özelliğine göre daha geniş değerlendirmeler yapılacaktır. Dolayısıyla Erzurum Şehri'nde inşa edilmiş meskenler ile Türk ev kültürü arasındaki somut delilleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.3.Erzurum Şehri'nde Geleneksel Mesken Kültürü

Erzurum Şehri'ndeki mesken kültürünü incelemeden önce de kısaca Erzurum'un mesken mimarisinin nasıl bir değişim geçirdiğine göz atmakta fayda görülmektedir. Daha önceki bölümlerde kısaca değindiğimiz üzere, Erzurum ve çevresi tarih boyunca birçok medeniyetin egemenliği altında kalmış ve doğal olarak da mesken mimarisinde bütün bu medeniyetlerin etkisi olmuştur. Meskenler üzerinde bunların izlerini görmek mümkündür. Ancak, Erzurum Şehri'nin özellikle XI. yüzyılın sonlarından itibaren Müslüman olan Türklerin eline geçmesiyle birlikte, yapılaşmada ve şehrin imarında bir takım değişikliklerin meydana geldiği bilinmektedir.[438] Tabii bu süreç içerisinde Erzurum Şehri, Ruslar tarafından da birkaç kez işgal edilmiş olup, bu işgaller esnasında Ruslar da kendi mesken kültürlerini burada uygulamaya çalışmışlardır. Ancak bu uygulamalar çok da kalıcı olmamış, Türk mesken kültürüne ait yapılar varlığını korumuştur. Mesken mimarisinin tanımlanmasında Erzurum Şehri için en önemli zorluklarından birisi de birçok yıkıcı depremin Erzurum Şehri'ni ve çevresini tahrip etmiş olmasıdır. Arşiv kayıtlarına göre, özellikle 1859 yılında meydana gelen deprem, şehrin resmi ve özel binalarının üçte ikisini yıkmıştı. Şehrin yeniden imar edilmesi sırasında

436 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde s.4.
437 Fazlur Rahman Khan, The Islamic Environment: Can the Future Learn from the Past? Toward an Architecture in the Spirit of Islam, Architectural Transformations in The Islamic World Held at Aiglemont, France 1978, s.36.
438 Hamza Gündoğdu, "Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı:3, Erzurum 1996, s.29,

da eski tip meskenler yeni bir tarzla inşa edilmeye başlanmıştı. Dolayısıyla, klasik Osmanlı dönemlerindeki Erzurum evleri büyük ölçüde şekil değiştirmiş ve yeni bir mimari görünüm kazanmıştır.[439]

Özellikle meskenlerin inşasında kullanılan malzemeler ve uygulanan inşaat teknikleri ile deprem riskini en aza indirebilmek için özel sistemler kullanılmıştır. Geleneksel Erzurum evlerinin inşasında çalışan ustalar ile yapılan mülakatlarda ilgi çekici bilgilere ulaşılmıştır. Bazı geleneksel meskenlerin dış duvarları yapılırken yörede *köşe taşı* adı verilen büyük kesme taşların içerisi oyulmuş ve bunun içerisinden kurşun akıtılarak meskenin yıkılma tehlikesi en aza indirgenmeye çalışılmıştır.* Bir başka özellik ise meskenlerin duvarlarının içerisinden yörede *hatıl* adı verilen ve uçları duvarların köşelerinden birbirine kenetlenmiş genellikle 15x15 veya 10x10 ebatlarında ahşap malzeme ile hem duvarların dengede kalması hem de duvarın yığma yükünün azaltılması plânlanmıştır. En önemli özelliklerinden biri de deprem esnasında bu hatılların esneme sağlayarak, duvarların yıkılma tehlikesini azaltmaktır.

Kültür ve sanat tarihi açısından büyük önem taşıyan ve Türk insanının sosyo-kültürel hayatının önemli bir parçasını teşkil eden Erzurum evleri, temel ilkeler ve genel karakter açısından, geleneksel Türk ev mimarisi ile paralellik göstermektedir. Bununla beraber bulunduğu coğrafi konum itibari ile de kendine has özellikleri bulunmaktadır.[440] Konut tipleri ve konutlarda kullanılan yapı malzemeleri, bölgenin genel özelliklerini yansıtmaktadır.[441] Bu özelliklerin belirleyicilerinden birisi Doğu Anadolu Bölgesi'nin soğuk iklimi, bir diğeri ise taş malzemenin bolluğudur. Buna bağlı olarak Erzurum'da apayrı bir ev ve plân tipi ortaya çıkmıştır.[442] Mesela Erzurum evlerinin özelikle malzeme bakımından yapısal analizi yapıldığında, meskenlerde masif ve kaplama olarak kullanılan taşların hemen hepsini volkanik kütleler teşkil ettiği görülür.[443] O zaman öncelikle karşımıza çıkan gerçek şudur ki yakın çevreden kolaylıkla temin edilebilen taşlar ve toprak ana malzeme olarak kullanılmıştır.[444] Bunun yanında yörenin şiddetli karasal iklimi, bu malzemelerin

439 Selahattin Tozlu, Murat Küçükuğurlu, "Erzurum Evleri (Tarihi Kayıt ve Şahitlere Göre)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:20, Erzurum 2002, s.314.
*Geleneksel Erzurum evi ustalarından Ahmet Severoğlu ile yapılan mülakat.

440 İshak Umut Kukaracı, Günümüz Erzurum Evinde Geleneksel Unsurların Kullanımına Yönelik Bir Sentez Çalışması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Erzurum 2001, s.31.

441 Yaşar Gök, Namık Tanfer Altaş, Serhat Zaman, "Aşkale Depremleri ve Etkileri", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:17, Erzurum 2007, s.169.

442 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.5.

443 Hüsrev Tayla, Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları I, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.68.

444 Harbi Hotan, "Erzurum'da Sivil Mimari ve Özellikleri", Arkitekt Dergisi, Sayı:171-172, İstanbul 1946, s.62.

kullanılışını yönlendiren en önemli faktör olmuştur.[445] Ayrıca Erzurum Ovası ve çevresinde taban suyu seviyesinin yüksek olması da meskenlerin inşasını etkileyen önemli faktörlerdendir. Taban suyu seviyesi yüksek olduğu için evlerin temellerine iri çakıllar ve taşlar doldurularak temellerin yükseltilmesi düşünülmüş ve taban suyunun yükselmesine karşı tedbir alınmıştır.[446]

Geleneksel Erzurum evleri hakkında dünyaca ünlü seyyah Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde çeşitli gözlemlerini kendine özgü üslubu ile aktarmıştır. Evliya Çelebi, geleneksel *Erzurum evlerinin tamamı kargir ve taş binalardır. Genellikle tek katlıdır ve iki katlısı nadirdir. Zira kışı çok sert ve açık havası az olduğundan on ay ve on bir ay kar yağdığı çok vaki olmuştur, derler. Bundan dolayı genellikle evleri tek katlı olup dam ve çatılarında birer muşammalı bacaları ve keçe kaplı kapıları olup hamam gibi ibadethaneleri vardır*[447] şeklinde gözlemlerini aktarmıştır (Fotoğraf 2.1).

Fotoğraf 2.1: Somunoğlu Evi'nde *Çift Kanatlı* ve *Üzeri Keçe ile Kaplı Kapı Örneği.*

445 İshak Umut Kukaracı, Ali Murat Aktemur, "Modernleşme Süreci İçerisinde Erzurum Konut Mimarisinin Geldiği Nokta", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı:11, Erzurum 2003, s.45.
446 Saliha Tüzemen, Dadaşköy'de Nüfus ve Yerleşme, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1987, s.34.
447 Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi…, s.240.

Bunun yanında dikkat çeken özelliklerden birisi de meskenlerin duvarlarının genellikle birbiri ile bitişik bir düzen içerisinde yapılmasıdır. Bu özellik, kış şartlarının zorlu olmasına karşı bir önlem olarak düşünülmüştür. Ancak tek sebebi bu değildir. İnsanların bir arada yaşama kültürü edinmesi ve ortak paylaşımlar içerisine girmesi ile beraber komşuluk ilişkileri güçlenmiş ve şehirleşmenin öncelikli aşamalarından birinin kat edilmesi de, meskenlerin duvar duvara yapılmasında etkili bir faktör olmuştur. Çünkü şehri diğer yerleşmelerden ayıran önemli unsurlardan biri konutların birbiri ile duvar duvara inşa edilmeleridir.[448]

Türk mesken mimarisinin incelenmesinde iki farklı yapı üzerinde durmamız bu konuyu daha anlaşılır hale getirmemiz bakımından faydalı olacaktır. Bunlardan birincisi kullanılan malzemeye göre geleneksel konutlarda çevre ile uyumlu bir yapının olup olmadığı hususudur. Bir diğeri ise meskenlerin, plân bakımından geleneksel Türk mesken mimarisi ile uygun olup olmadığıdır. Bunları Erzurum Şehri'ndeki geleneksel konutlar açısından ele almak gerekmektedir.

Erzurum Şehri'nde yer alan geleneksel meskenler genel itibarı ile Türk mesken mimarisinin izlerini açık bir şekilde taşımaktadır. Öncelikle Türk mesken mimarisinin en önemli göstergelerinden olan plân elemanları; avlu, odalar, tandır evi (aşhane, mutfak, ev), sofa gibi unsurların tamamı, geleneksel Erzurum evlerinde mevcuttur. Bu unsurların tek tek incelenmesi plân tiplerine göre incelemede büyük kolaylıklar sağlayacaktır, dolayısıyla öncelikle bu unsurların tek tek ele alınması gerekmektedir.

2.3.1.Avlu (Aralık, Havlu)

Geleneksel Türk mesken mimarisinin önemli plân elemanlarından bir olan avlu, evin önünde bulunan ve eve ait olan bir bölümdür. Eski Osmanlı kitaplarında, avlunun "çitle çevrilmiş" olanına "avla" derlerdi.[449] Erzurum evlerindeki avlu ise Türk evindeki açık avlunun bir karşılığıdır.[450] Ancak burada Erzurum'un mevcut coğrafi şartları, bazı farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Öncelikle diğer bölgelerde evin dışında kalan avlu, Erzurum'da özellikle kış aylarındaki olumsuz iklim koşullarından, özellikle de hava sıcaklıklarının kış aylarında -30, -35 ^{o}C'a kadar düşmesinden dolayı, evin içerisine dâhil edilen bir unsur haline gelmiştir. Buna bağlı olarak da diğer bölgelerdeki Türk Evi plân tiplerinin dışına çıkarak sofasız, iç avlulu tandır evli olarak isimlendirilen ve kendi içerisinde alt

448 Max Weber, "Şehrin Doğası", (Çev.: Fırat Oruç), Şehir ve Cemiyet, Weber-Tönnies-Simmel, (Der: Ahmet Aydoğan), İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s.101.
449 Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları…, s.27.
450 Kukaracı, Günümüz Erzurum Evinde…, s.36.

tipleri belirlenebilen ev tipleri ortaya çıkmıştır.[451] Evin hemen girişinden itibaren görülen avlu diğer odalara veya tandır evine girişi sağlayan veya bu dağıtımı gerçekleştiren kapalı bir ev elemanı haline gelmiştir.[452] Dolayısıyla ister tek katlı, isterse de çift katlı olarak inşa edilmiş evlerde avlular, tandır evi ile bağlantılı olarak evin plânını şekillendiren en önemli bölmelerinden birini oluşturmaktadır.

Geleneksel Erzurum evlerinde avlu, hem tek katlı basit meskenlerde hem de iki katlı olan daha iyi donanımlı meskenlerde plânın en önemli unsurlarından biridir. Tandırevinin zemin kat plânı içindeki yerine göre, ince uzun veya kare plânlı olabilir. Örneğin, tandırevi evin arkasında ise avlu ince uzun, tandırevi ortada ya da önde ise avlu kare plânlı olarak inşa edilmektedir.[453] Erzurum evlerindeki haremlik ve selamlık bölümlerine ayrı ayrı geçişler de avlular üzerinden gerçekleştirilmektedir. Haremlik kısmına veya haremlik olarak kullanılan tandır evine geçiş genellikle giriş katından yapılırken, selamlık bölümüne geçiş ise genellikle merdivenler vasıtası ile üst kattan yapılmaktadır (Fotoğraf 2.2). Evin avlu kısmından haremlik kısmına veya tandır evine doğru geçilirken haremliğin kendi avlusu içeri girenleri karşılamaktadır. Avlular genellikle yöresel deyimiyle *sal taşı* adı verilen geniş bazalt taşlarla döşenmiştir. Ayrıca avlularda *ceferlik* adı verilen, içerisinde küçük eşya saklama yerleri de bulunmaktadır. Ceferliklerin dış yüzeyleri süslü ahşap oymalarla süslenmiş ve evin görünümü daha iç açıcı hale getirilmiştir.

Erzurum evlerinde avlularda bulunan bir diğer eleman ise hela olarak adlandırılan tuvaletlerdir. Tuvaletler, ağır kış şartlarına rağmen avlunun uzak bir köşesine inşa edilmiş ve kıbleye dönük olmaması için özel bir gayret gösterilmiştir. Çünkü İslam inancına göre pis olan şeylerin kıbleye dönük olmamasına dikkat edilmelidir. İslam inancını en iyi yaşayan ve yaşatan milletlerden biri olan Türk milleti de inşa ettiği evlerde dahi İslami geleneklere göre hareket etmiş ve pis olan şeylerin kıble tarafında olmamasına gayret sarf etmiştir.

451 Haldun Özkan, “Erzurum’un Geleneksel Evleri Vardı…”, Beyaz Doğu Dergisi, Sayı:2, Erzurum 2005, s.43.
452 Feridun Andaç, Bir Kentin Solgun Yüzü, Dharma Yayıncılık, İstanbul 2010, s.190.
453 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.46.

Fotoğraf 2.2: Evin Hemen Girişinde Haremlik Selamlık ve Tandırevi gibi Öğelerin Dağıtımını Sağlayan *Avlu*.

Geleneksel Erzurum meskenlerinde avlularda dikkat çeken önemli özelliklerden birisi de pencerelerin zemine yakın değil de duvarın yüksek kısımlarında ve küçük pencereler halinde bulunmasıdır. Özellikle kış mevsiminin uzun ve çok soğuk geçmesi sebebiyle, pencerelerin, zeminden oldukça yüksekte ve çoğunlukla kapı üzerinde ve küçük pencere şeklinde yapılması söz konusudur. Çünkü hem evin sıcaklığını muhafaza etmek hem de dışarıdaki soğuk havanın içeriye girmesini engellemek amacıyla büyük pencereler inşa edilmemiştir (Fotoğraf 2.3). Eskiden Erzurumlular kış aylarında sıcaklığından faydalanmak için genellikle tandır evlerinde otururken, sıcak yaz aylarında ise serinliğinden de istifade etmek için avlularda oturmayı tercih etmekteydiler.

Tandırevi geleneksel Türk mesken mimarisi içinde Erzurum evlerini diğer bölgelerdeki evlerden ayıran en önemli unsurlardan biridir. Çünkü diğer bölgelerde geleneksel mimarinin plânsal ve yapısal özelliklerini incelediğimizde tandırevi gibi bir bölmenin olmadığını, bunun yerine, daha çok ev veya mutfak adı verilen kısımların olduğunu görüyoruz.

Fotoğraf 2.3: Ali Bayram Evi'nde *Avlu Penceresi* Örneği. [454]

2.3.2.Tandırevi (Aşhane, Mutfak, Ev)

Dünya üzerindeki birçok kültürde mutfak evin içinde ayrı bir alanda inşa edilmiştir. Çünkü diğer medeniyetlerde sadece yemek pişirmek veya hem yemek pişirmek hem de yemek yeme amacıyla kullanılmıştır. Mutfakların ayrı bir bölümde inşa edilmesinin amaçları arasında yemek kokularının evin diğer bölümlerine geçmesini önlemek veya evde yangın çıkma tehlikesinden dolayı evi koruma altına almak[455] gibi unsurlar düşünülmüştür (Fotoğraf 2.4).

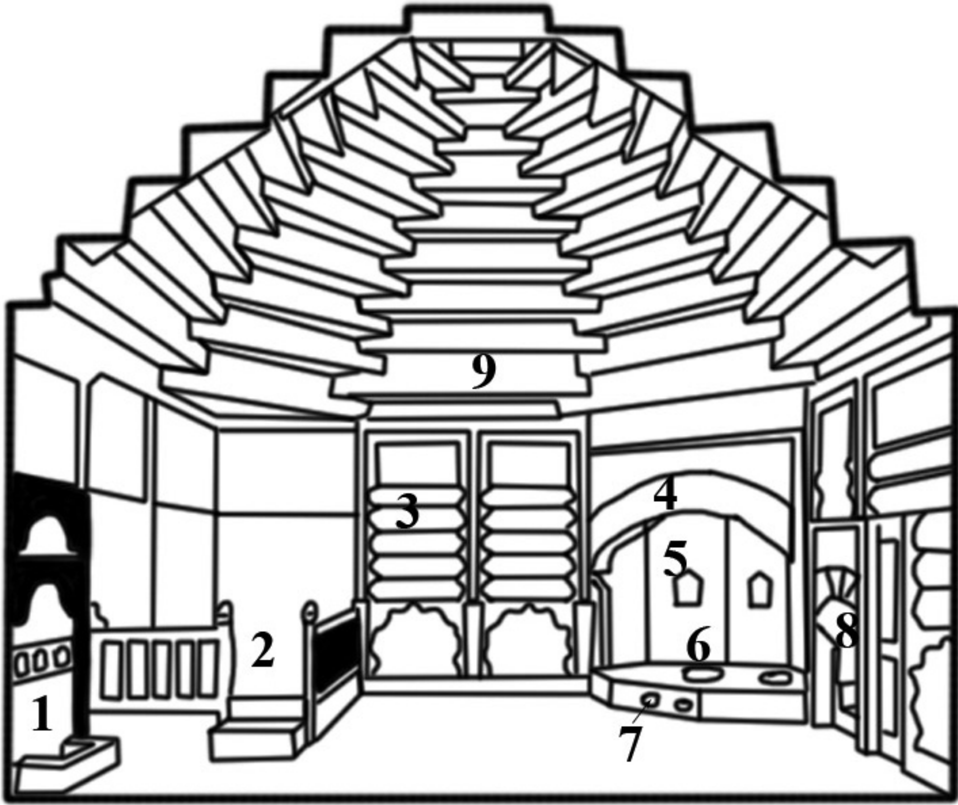
454 Mirza Mehmet Mahallesi Musa Bey Sokak'tadır.
455 Akiko Busch, Geography of Home Writings on Where We Live, New York 1999, s.41.

Fotoğraf 2.4: Altı tane geleneksel ve tek katlı Erzurum evinin birleştirilmesi sonucu oluşturulan "Erzurum Evleri" adlı yöresel mekânın *tandır başı* olarak adlandırılan yemek pişirme mekânı.

Tandırevi, oturma, dinlenme, yemek pişirme, yemek yeme ve yatma gibi faaliyetlerin yapıldığı yerdir.[456] Oturma mekânından ayrı ve toprakla bağlantılı olma zorunluluğu dolayısıyla tandır evleri genellikle, evlerin alt kısmında ve ayrı bir ünite olarak inşa edilmişlerdir.[457] Tandırevi, evin giriş kapısının tam karşısında ve tandır başı, küçük ocak, yanlarda ise terek olarak adlandırılan raflar yer alır. Görüldüğü gibi Türkiye'nin geleneksel mimarisini etkileyen birçok unsur vardır. Ancak belki de hiçbir yerde mutfaklar Erzurum'da olduğu gibi evin plânını ve kubbeli çatı örtüsü ile evin dış görünümünü etkilememiştir. Mutfaklar ev plânı içinde kendi başına bir bütündür, mutfak evin en önemli kısmı ve hatta merkezi sayılır [458] (Şekil 2.1).

456 Haşim Karpuz, "Erzurum Evlerinde Tandırevi", Köz Dergisi, Sayı:6, Erzurum 1980, s.49.
457 Gündoğdu, "Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri…", s.31.
458 Oya (Kılıç) Karabekir, "Erzurum Mutfakları", Türkiyemiz Dergisi, Apa Ofset Basımevi, İstanbul 1984, s.3.

Şekil 2.1: Tüteklikli (Karlanguş-Kırlangıç) Örtü ile Kaplı Olan Somunoğlu Evi'nin Tandırevi Plânı.[459] (*1-Kurun, 2-Seki, 3-Terek, 4-Tandırbaşı, 5-Niş, 6-Tandır, 7-Külve, 8-Baba Ocağı-Küçük Ocak, 9-Kırlangıç-Karlanguş-Tüteklikli Örtü)*

Erzurum evlerinde tandır evinin önemli donatı elemanlarından biri olan *terekler*, evin iç duvarı üzerine ahşap malzemeden yapılmış ve üzerleri süslenmiş kat kat ahşap raflardan oluşan tandır evinin vazgeçilmez bir unsurudur. Bu raflarda küp, havan, güveç, kantar, satır, fener, tabak, tepsi gibi gereçlerle her çeşit otantik ve etnografik eşyalar bulunurdu [460](Fotoğraf 2.5). Tereklerin tandır evindeki görünüşü ve düzenlenmesi son derece önemlidir. Tereklerin biçimlenmesinde bakır kapların çeşitliliği ve boyutları da etkilidir. Erzurum evlerinde tereklere dizilen bakır kaplar ve diğer mutfak gereçleri belli bir düzen içerisinde yerleştirilmektedir. Hatta evin hanımının bu malzemelerin dizilişine ayrı bir önem vermesi gerektiği şeklinde bir düşünce vardır. Çünkü Erzurumlularda, evin hanımının temizliği ve maharetli olup olmadığı, bu kapların diziliş şekli ile ortaya çıkar düşüncesi hakimdir.

459 Günkut Akın 1991'den sayfa 323'ten değiştirilerek çizilmiştir.
460 Gündoğdu, "Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri…", s.31.

Fotoğraf 2.5: Hanağası Evi'ndeki Tandırevinde Yer Alan *Terek* Örnekleri.

Tandırevi kapısının sağında veya solunda ise *su kurunu* olarak adlandırılan taş su haznesi bulunmaktadır. Bunun yanında tandır evinin en önemli kısımlarından biri olan ve seki olarak adlandırılan yüksek oturma yeri vardır. Sekiler iki yarı şekilde inşa edilmişlerdir. Bunlardan birincisi yüksekten seki adı verilen oturma yeridir. Bu yüksekten sekiler genellikle ahşaptan yapılmıştır ve etrafı süslü ahşap korkuluklar tarafından korunaklı bir hale getirilmiştir. Ayrıca bu sekinin altı genellikle kiler olarak kullanılmaktaydı. Diğer bir seki şekli ise alçaktan seki adı verilen zemini taş malzemeden inşa edilen ve etrafı aynı yüksek sekilerde olduğu gibi ahşap korkuluklar tarafından çevrilen oturma yerleridir (Fotoğraf 2.6).

Sekilerin Erzurum evlerinde ayrı bir özelliği bulunmaktadır. Gündüz saatlerinde özellikle eve gelen kadın misafirlerin ağırlandığı, oturulup sohbet edildiği yerlerdir. Akşam saatlerinde ise ev halkının oturup bir arada yemek yediği veya eve gelen yakın akrabaların ağırlandığı oturma yerleridir. Ev halkı için özellikle soğuk kış günlerinde tandır evinin sıcaklığından faydalanmak için oturulan, sıcak yaz günlerinde ise etrafı kalın taş duvarlarla çevrili olan ve tandır yanmadığı sürece serin olan en rahat oturma yerleridir.

Fotoğraf 2.6-a: Hanağası Evindeki, Tandır Evinde Bulunan *Seki.*

Fotoğraf 2.6-b: Somunoğlu Evindeki, Tandır Evinde Bulunan *Seki.*

Tandırevinin en önemli özelliklerinden birisi de yöre halkının *karlanguş* veya *kırlangıç* adını verdiği çatı örtüsüdür. Tandırdan çıkan dumanın kolayca dışarı çıkması ve ortamın ferah olması için, kırlangıç çatı biçimi çok uygundur.[461] Bu örtü Anadolu'da Erzurum, Bayburt, Gümüşhane ve Sivas gibi yörelerde yaygınlık kazanmıştır.[462]

Kırlangıç veya karlanguş adı verilen örtü şeklinin adı mimarlar tarafından *tüteklikli örtü* adıyla anılmaktadır. Tüteklikli örtü, açıklığı eldeki kiriş boyutlarını aşan kare veya kareye yakın mekânların örtülmesi için geliştirilmiş bir yapı tarzıdır. Karşılıklı duvarlar arasındaki mesafeyi geçmekte yetersiz kalan kirişler, ilk aşamada köşelerin önüne çapraz olarak yerleştirilerek açıklıklar küçültülür. Bir sonraki aşamada köşe kirişlerinin üzerine bu kez duvarlarına paralel kirişler oturtulur ve konstrüksiyon, çapraz ve paralel kirişlerin almaşık* olarak birbirlerinin üzerine oturtulmasıyla, en yukarıda kenar boyu ortalama 50 cm olan

461 Yaşar Gök, Horasan İlçesi'nin Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:965, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:124, Araştırma Serisi No:49, Erzurum 2007, s.152.
462 Gündoğdu, "Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri…", s.31.
* **Almaşık:** İki veya daha çok şeyin sıralanmasında karşılıklı değil, aralıklı olarak sağda ve solda yerleşmiş olan.

bir kareye ulaşıncaya kadar yükselerek sürer. Bu örtü tipi, adını merkezdeki karenin muhtemel fonksiyonlarından alır. Batı dillerindeki "fenerli örtü" terimi kimi anıt nitelikli örneklerde de gözlenen aydınlatma fonksiyonuna, "tüteklikli örtü" terimi ise konutta kullanıma özgü olan duman deliği fonksiyonuna gönderme yapar.[463] Mimarların değerlendirmelerinde de özellikle mutfak veya tandır evindeki yemek kokularının ve dumanın çıkması için yapıldığı gerçeği ön plâna çıkarılmaktadır. Bu örtü şeklinde içeriden bakıldığında kubbemsi bir yapı varmış gibi görünse de, dışarıdan bakıldığında bacanın düz olduğu görülmektedir.[464]

Ancak sanat tarihçiler ve mimarlar, kırlangıç örtünün varlığını sadece temizlik veya mimari sebeplere bağlamamaktadırlar. Bu örtü şeklinin dini inançlar ile de birebir bağlantılı olduğunu iddia etmektedirler. Gerçek anlamda bir din olarak kabul edilmese bile, ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekten haber vermek amacı güden bir sihir[465] olan Şamanizm, Türklerin eski inançlarından biri olarak bilinmektedir.[466] Bu inanca bağlı olarak, tüteklikli örtünün, içerisinde Şamanist öğeler barındırarak kutsal bir mekân haline getirildiği düşünülmektedir. [467] Bir mikro kozmos kimliği taşıdığı söylenen bu mekânın, üst üste üç düzlemden *gök-yer-yeraltı'ndan* oluşan Şamanist evren tasavvurunu yansıttığı düşünülmektedir.[468] Türklerde, kâinat simgesi olan otağın ortasında, kubbenin merkezindeki *tügünük* denilen duman deliğinin altında taşınır ocak bulunmaktaydı.[469] Hatta Türk mitolojisine göre, otağ kubbe şeklindeki gök ve tabak şeklindeki yerden ibaretti.[470] Kubbenin açık olan kısmından bakıldığında *Gök Tanrı*'ya, yere bakıldığında ise *Asra Yer*'e baktıklarına inanıyorlardı.[471] Bu yapı ise evrenselci kozmolojinin en önemli kanıtı olarak gösterilmektedir. Ayrıca Şamanist inancında Batı Türklerinde yedi kat gök, Doğu Türklerinde ise dokuz kat

---

463 Günkut Akın, "Tüteklikli Örtü Geleneği; Anadolu Camii ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü", Vakıflar Dergisi, Sayı:22, Ankara 1991, s.323.

464 Alperen Kayserili, Namık Tanfer Altaş, "Horasan İlçesindeki Geleneksel Kır Meskenlerinin Kültürel Coğrafya Bakış Açısıyla İncelenmesi", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı:23, Erzurum 2010, s.95.

465 Zerrin Günal, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Nobel Yayın Dağıtım Yayın No:713, Ankara 2006, s.126.
Saadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, Akçağ Yayınları No:788, Tarih No:23, Ankara 2004, s.132.

466 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları Sayı:102, Ankara 2003, s.17.

467 Akın, "Tüteklikli Örtü Geleneği…", s.327.

468 Emel Esin, Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı Yayınevi:262, Emel Esin Toplu Eserleri:3, İstanbul 2003,, s.123.
Ümit Hassan, Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s.82.

469 Emel Esin, Mekân ve Zaman Hakkında Düşünceler, Kabalcı Yayınevi No:180, Emel Esin Toplu Eserleri No:1, İstanbul 2001, s.49.

470 Muharrem Kaya, "Şamanist Türk Mitolojisinin Erzurum Efsanelerindeki İzleri", Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü (Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan), (Edt: Yaşar Çoruhlu ve diğ.), Yeni Türkiye Yayınları Tarih Serisi No:8, Ankara 2006, s.570.

471 Hilmi Ziya Ülken, Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine, Ülken Yayınları No:11, İstanbul 2006, s.169.

gök inancı vardır.[472] Yer altında ise yedi veya dokuz kat vardır. İnsan ise yeraltı ve gök arasındaki yerde yaşamaktadır.[473] Dolayısıyla bu inanç ile kırlangıç örtünün kat sayıları arasındaki bağlantının da büyük bir benzerlik gösterdiği, Günkut Akın gibi bazı mimarlar tarafından iddia edilmektedir.

Bu örtü şeklini sadece Şamanist öğeler ile açıklamak da pek doğru olmayacaktır. Özellikle İslam dininin etkisi olduğunu da söylemeliyiz. Çünkü İslam dinindeki "yedi kat gök" inancı ile kırlangıç örtünün de genellikle yedi kat inşa edilmesi arasında bağlantı olduğu düşünülmektedir. İslam dinindeki yedi kat gök inancı Kur'an-ı Kerim'de belirtilen ayetlere göre oluşmuştur. Bakara Suresi 29., Fussilet Suresi 12., Mülk Suresi 3., Nebe Suresi 12. ve Talak Suresi 12. ayetlerde yedi kat gökten bahsedilmektedir.[474] (Fotoğraf 2.7).

Fotoğraf 2.7: Kırlangıç (Karlanguş-Tüteklikli) Örtünün Anadolu'daki En Güzel Örneklerinden Biri Olan Somunoğlu Evi'nin Tandır Evinde Bulunan *Karlanguş (Kırlangıç-Tüteklikli) Örtü.*

472 Ergun Candan, Türklerin Kültür Kökenleri, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2006, s.150.
473 Mehmet Dikici, Türklerde İnançlar ve Din, Akçağ Yayınları:712, Kaynak Eserler:192, Ankara 2005, s.410.
474 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Kur'an-ı Kerim Meali Sadeleştirilmiş Metin, Tuva Yayınları, İstanbul 2008.

Ayrıca Anadolu'da yerleşen Türklerin yer evi, yurt tipi çadır veya çadır şeklini andıran evleri, Orta Asya iklim koşulları ve yaşam mekânına ilişkin alışkanlıkları, Anadolu konut ve yapım teknikleri ile bütünleşen bir oluşumla Erzurum evlerinde tandır başında kendini göstermiştir. Türklere göre, güneşin doğuşu ve batışı ile bu görüntünün tamamında gök kubbe ve onun merkezinde de yurt (ev) vardır. Böylece çadırın ortasındaki açıklık gökyüzüne açılan bir göz iken, kapalı kubbe ise sınırsız olan gökyüzünü temsil etmektedir. Yurdun merkezi ve en kutsal alanı ise ortasında yanan ateşidir.[475] Erzurum evlerindeki kırlangıç örtünün çadırın tepesindeki açık nokta ile örtü şeklinin yedi kat gök inancı ile ve tandırda yanan ateşinde yurdun merkezi ile olan bağlantısı göz ardı edilemeyecek kadar büyük benzerlikler göstermektedir. Aynı zamanda Tandırevi, evin diğer mekânlarına göre biraz daha alçak yapılmaktadır. Üzerinde kullanılan kırlangıç örtüsü ısı kaybının önlenmesinde de önemli ve etkili bir yöntemdir.

Geleneksel Erzurum evlerinde tandırevi, sadece mutfak olarak kullanılmamaktadır. Aynı zamanda evde yaşayan kadınların en çok vakit geçirdikleri alandır. Çünkü genellikle evin tandır evine açılan bir ya da iki odası bulunmaktadır ve bu odalar hanımlara tahsis edilmiş olup evin haremlik kısmını oluşturmaktadır[476] (Fotoğraf 2.8). Tandır evinde, kadınlar evin ihtiyacı olan ekmeği ve yemeklerini pişirirler. Geri kalan zamanlarında da evin temizliği, dikiş nakış ve kız çocuklarına çeyiz hazırlamak gibi işlerle ilgilenirler. Bilindiği üzere kırsal kesim toplumlarının anlayışına göre, ev işlerinin görülmesi genellikle kadınlara aittir.[477]

Geleneksel Erzurum evindeki tandır evlerinde bulunan önemli elemanlardan birisi de ambarlardır. XIX. yy sonlarında ve XX. yy başlarında sık sık istilaya uğrayan Erzurum'da yokluk ve kıtlıklarla yüz yüze kalan halk, su, un, ekmek, patates, turşu, lahana, peynir gibi temel ihtiyaç maddelerini, yazları serin, kışları sıcak olan bu mekânlarda depolamak sureti ile kışa hazırlanıyorlardı.[478] Ambarların yapım şekli ve malzemeleri incelendiğinde yapıldığı devrin süsleme özelliklerinin de bu ahşap depo üzerinde çok belirgin bir şekilde uygulandığı rahatlıkla görülebilmektedir (Fotoğraf 2.9).

475 Zerrin Köşklü, Şerife Tali, "Geleneksel Erzurum Evlerinde Tandırevi (Mutfak) ve Mimarisi", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Sayı:11, Erzurum 2007, s.99.
476 Kukaracı, Günümüz Erzurum Evinde…, s.37.
477 Latife Kabaklı Çimen, Türk Töresinde Kadın ve Aile, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s.362.
478 Gündoğdu, "Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri…", s.31.

Fotoğraf 2.8: Somunoğlu Evi'nde Tandırevinden Geçiş Yapılan *Haremlik Odasının Giriş Kapısı*. Sıcaklık muhafazası ve mahremiyet için çift kanatlı olarak inşa edilmiştir.

Fotoğraf 2.9: Hanağası Evi'nin Tandırevinde Bulunan ve Kışlık Erzak Saklanan *Ambar*.

Tandırevlerinin en önemli parçalarından birisi de yöresel olarak *kurun* adı verilen çeşmelerdir. Geleneksel Erzurum evlerinin altyapı ihtiyaçlarından olan su kanalları bulunmamaktadır. Bunun üzerine evleri inşa edenler kendi bünyesinde bir su deposu olan ve tamamen kesme bazalt taşlardan yapılan kurunlar inşa etmişlerdir. Bu kurunlara saka adı verilen su taşıyıcıları "caggıl" denilen ve sakanın omuzlarındaki uzun bir sopanın her iki tarafındaki kancalara takılan kovaya benzer su kapları ile su taşırlar ve kurunlarını doldururlardı. Kurunlar bazı evlerde büyük çeşmeler şeklinde yapılırken, bazı evlerde daha küçük, yalakları olan ve burma denilen musluklardan oluşur. Kurunlar, Erzurum evlerindeki süslemeciliğin de önemli göstergelerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Özellikle taş oymacılığının çok güzel örneklerini görebileceğimiz kurunlarda suyun temiz kalmasını sağlayabilmek için de çok iyi zımpara yapılmış olan ahşap kapaklar kullanılmakta ve içme suyunun kirlenmesi engellenmeye çalışılmaktadır (Fotoğraf 2.10). Tabii evin diğer unsurlarında olduğu gibi kurunlarda da ev sahibinin ekonomik durumu ve sosyal statüsü kurunların şekillenmesinde ve süslenmesinde büyük ölçüde etkisini göstermektedir.

Tandırevlerinin genel özellikleri hakkında çeşitli bilgiler verildikten sonra tandır ve *tandır başı* hakkında da bilgiler vermek gerekmektedir. Tandır, *kav* denilen bir tür topraktan yapılan, üst çapı daha küçük olmak üzere iki tarafı açık kesik bir koniyi andıran, yere gelen tarafının bir kenarında *külve*[479] denilen hava deliği olan ve kazılan bir çukura veya özel şekilde hazırlanan tandır başına dikine gömülerek kullanılan bir tür fırındır.[480] Tandır başı, tandırevi zemininden 30-40 cm kadar yükseltilmiştir. Tandır başı zeminine tandırlar gömülmüştür. İki katlı ve konak tipi evlerin tandır başlarında genellikle üç boy (büyük-orta-küçük), tek katlı evlerde ise iki boy veya tek tandır görülmektedir[481] (Fotoğraf 2.11).

Tandırın, Erzurum evlerindeki geçmişini incelediğimizde, arkeolojik kanıtlara göre M.Ö. 4000'li yıllara kadar gittiği anlaşılmaktadır. Pulur, Karaz ve Güzelova höyüklerinde yapılan kazılarda *kav* dan yapılmış olan tandırlar bulunmuştur.[482] Dolayısıyla tandırın geçmişinin Karaz kültürü olarak bilinen döneme ait olduğu söylenebilmektedir. Tandır yapılırken çeşitli teknikler kullanılmaktadır. Toprağının pişirilmesi, kalıbının alınması çukurunun kazılması, etrafının çakıllarla doldurularak desteklenmesi ve etrafının sıvanması[483] özenle ve dikkatle yapılması gereken işlemlerdir.

479 Erzurum Şehri'nde halk arasında külve denilirken, kırsal alanlarda ise küvle şeklinde söylenmektedir.

480 Zeki Başar, "Halkımızın Yaşamında Tandır", Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı 1975, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları:17, Süreli Yayınlar Dizisi:2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1976, s.27.

481 Köşklü, Tali, "Geleneksel Erzurum Evlerinde…", s.100.

482 Başar, Halkımızın Yaşamında Tandır…, s.29.

483 Zerrin Köşklü, "Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanımı ve Doğu Anadolu'daki Yeri Üzerine", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5(2), Eskişehir 2005, s.157.

Fotoğraf 2.10: Erzurum Evlerinde Bulunan *Kurun* ve Hanağası Evi'nde Bulunan *Kurun* .

Erzurum evlerindeki tandırlar sadece yemek pişirmek için kullanılmamaktadır. Yemek pişirmenin yanı sıra ısınma ve banyo yapmak için ihtiyaç duyulan sıcak su temininde de kullanılmaktadırlar. Bu nedenle çok fonksiyonlu özelliklere sahiptirler.

Fotoğraf 2.11: Hanağası Evi'ndeki *Tandır Başı*.

Tandır başında tandırın hava almasını sağlayan ve küllerinin tahliye edilmesi için kullanılan *külve* adında oyuklar bulunmaktadır. Zeminden 30-40 cm yüksekte inşa edilen tandır başındaki bu yükseklikten faydalanılarak yapılan külvelerden uzun ve ince kürekler vasıtası ile tandırın içinde biriken küller dışarı çıkarılır ve tandırın temizlenmesi sağlanırdı. O yüzden külveler, tandır başının olmazsa olmaz elemanlarından birisidir (Fotoğraf 2.12).

Fotoğraf 2.12: Somunoğlu Evi'nin Tandır Başında Bulunan *Külve*.

Erzurum evlerinde tandır başlarının en önemli elemanlarından birisi de *niş* adı verilen kemerli ve küçük oyuklar şeklindeki yapılardır. Nişler özellikle yemek pişirirken her an lazım olabilecek küçük eşyaların ve ihtiyaç duyulan malzemelerin konulduğu yerlerdir.[484] Nişler tandır başında genellikle üç tane olup ev hanımlarının yemek pişirirken malzemelerinin yakın olması bakımından işlerini kolaylaştırıcı özelliktedir (Fotoğraf 2.13).

Fotoğraf 2.13: Tandır Başının İçinde Bulunan ve Bazalt Taşlar Oyularak Yapılan Tandır Evinin Önemli Elemanlarından Olan *Nişler*.

484 Köşklü, Tali, "Geleneksel Erzurum Evlerinde…", s.100.

Tandır inşa edildikten sonra, tandırın dumanı veya pişen yemeklerin kokusunun çıkması için tandırın bacasının da yapılması önemli bir gerekliliktir. Tandırın bacası yapılırken en altta bulunan ağız kısmı tandır başının genişliği ile neredeyse aynıdır. Ancak duman ve koku çıkışını hızlandırmak için baca yukarı doğru çıkıldıkça daralan bir özellik kazanmakta ve hızlı bir şekilde dumanı yukarı doğru çekmektedir. Bacalar genellikle tuğla ile örülmektedir[485] Günümüzde davlumbazların da giriş ve çıkışlarının aynı yöntemle yapıldığı gerçeği düşünülürse, teknolojik yetersizliklere rağmen geleneksel Erzurum evlerini inşa edenlerin doğa ile iç içe yaşadığı ve onunla birlikte yaşayabilmek için çok iyi yöntemler geliştirdikleri görülmektedir (Fotoğraf 2.14).

Fotoğraf 2.14: Tandırbaşı Elemanlarından *Tandır Bacası.* Alt tarafı geniş iken yukarı doğru daralarak dumanın ve kokuların dışarı çıkışını kolaylaştırmaktadır.

Tandır evinin en önemli donatı elemanlarından biri de, tandır başının hemen bitişiğinde yapılan ve genellikle tandır başı kemeri ile aynı özellikleri taşıyan, duvara bitişik olan küçük ocaklardır. Bu ocaklara Erzurum ve çevresinde *küçük ocak* veya *baba ocağı* adı verilmektedir. Baba ocağı, tandırevinde acele yapılan işler için kullanılmaktadır. İçerisinde tencere veya benzeri kapları koymak için taş

485 Hamza Gündoğdu, Erzurum'da Doğa Kültür Tarih ve Sanat Eserleri, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007, s.31.

kaidesi vardır. Eğer evde acil pişirilmesi gereken bir çeşit yemek veya ısıtılması gereken su ya da banyo suyu gerekiyorsa, tandır başındaki tandırları yakmak yerine hemen yanı başındaki küçük baba ocağını yakılmaktadır. Baba ocağı veya küçük ocak tandırevinde görsel bir güzellik mekânı haline de gelerek içeride modern anlamdaki şömineye benzer bir görüntü oluşturmaktadır (Fotoğraf 2.15).

Fotoğraf 2.15: Hanağası Evi'ndeki *Tandırbaşı* ve Bitişiğindeki *Baba Ocağı* ve Somunoğlu Evi'ndeki *Baba Ocağı*.

2.3.3.Odalar

Türk evindeki odaların en önemli özellikleri kendi başlarına, yapı içinde belirli eylemleri karşılayan birimler olmalarıdır. Göçebelik dönemindeki çadırlar gibi her oda; oturma, yemek yeme, çalışma, yatma gibi eylemlerin gerçekleştiği bir ortamdır. Bu eylemler için gerekli olan çevre parçalarının bir araya gelmesiyle bu odalar biçimlendirilmişlerdir. Türk evinde her odanın çevresinde bir hizmet alanı gereklidir. Bu da ortak yaşama alanı olan sofa veya diğer hizmet alanlarıdır.[486] Türk ev kültürüne göre odanın kapısını açtığınızda direk olarak odanın içini görmeniz mümkün değildir. Kapıyı açtığınızda önünüze *yaşmak duvarı* açılır ya da küçük bir dolaba girermişsiniz gibi bir his uyandırır. Çünkü kapıdan oda görünmeyince odada bulunanlar dışarıdaki kişinin geldiğini kapı sesinden anlarlar ve bu sayede toparlanma imkânına sahip olurlar.[487]

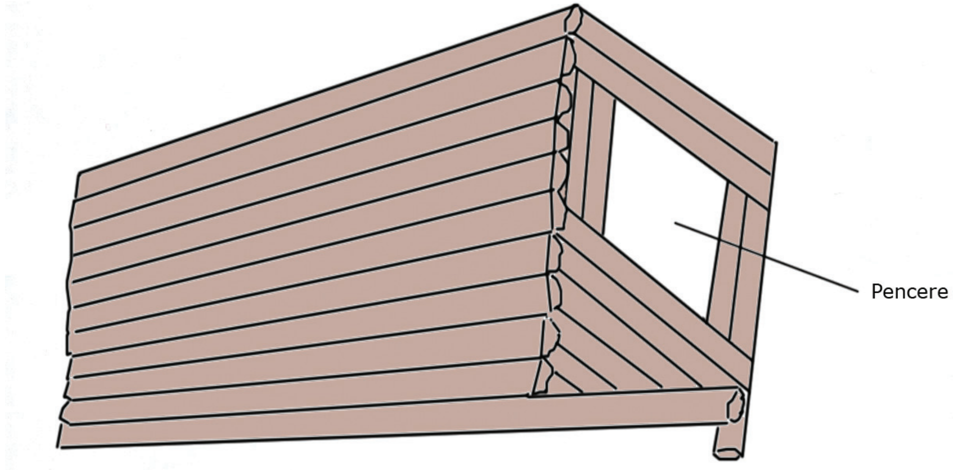
Erzurum evlerindeki odalar, geleneksel Türk mesken mimarisinin hemen hemen bütün özelliklerini taşımaktadır. Zemin katta bir veya iki oda bulunur. Bunlardan haremlik işlevi gören bazıları tandır evine, misafir odası işlevi gören odalar ise avluya açılmaktadır.[488] Evlerin birinci katında cepheye hâkim olarak inşa edilen ve genellikle bir çıkma ile belirlenmiş başodalara *ayvan oda* adı verilir (Fotoğraf 2.16). Bu odalar aynı zamanda selamlık olarak erkek misafirlerin ağırlanması işlevini görürler.[489] Bu odalara yöresel olarak bazen yazlık adı da verilmektedir.

Fotoğraf 2.16: Hanağası Evi'nden Merdivenlerden Çıktıktan Sonra Ulaşılan *Ayvan Oda.*

486 Önder Küçükerman, Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi, Euromat Entegre Matbaacılık, İstanbul 2007, s.69.
487 Cengiz Bektaş, Türk Evi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s.106.
488 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.50.
489 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.50.

Geleneksel Erzurum evlerinde bulunan odaların yöreye özgü önemli özelliklerinden bir tanesi de *pasin örtüğü* denilen örtü şeklidir. Bu örtü şeklinin en önemli özelliği tavanda oluşudur. Bunun amacı ise, eğer evin içte kalan odalarından birinde yapılmış ise aydınlatmayı sağlamaktır.[490] Pasin örtüğü olan odalar güneş ışığını üstten aldıkları için odanın içerisi gün boyu aydınlık olmaktadır. Genellikle tek katlı konutlarda, konutun iç kısımlarında kalan ve kenardan pencere yapılmamış olan yatak odaları, oturma odaları, yörede aşhane adı da verilen büyük odaları tamamen pasin örtüsü (pasin örtüğü) denilen örtü sistemi ile kapatılmıştır.[491] Pasin örtüğü olan odalarda evin bacası düz yapılmamakta, pencerenin yerleştirildiği kısım yüksek yapılırken diğer tarafı alçak yapılmaktadır. Bunun gerekçesi ise yağmur sularının ve ilkbahar aylarında kar erimesi sonucunda ortaya çıkan suların meyilli yapı sayesinde evin içerisine sızmadan tahliye edilmesini sağlamaktır (Şekil 2.2).

Şekil 2.2: Geleneksel Erzurum Evlerinin Tek Katlı İnşa Edilmiş Olanlarında Odaların Üzerini Örtmede Kullanılan Yöreye Özgü Uygulamalardan Biri Olan *Pasin Örtü.*

Geleneksel Erzurum evlerinde evin duvarları yaklaşık 3-3,5 m. civarında yüksekliklere sahiptir ve odalar ortalama olarak 30 m^2 civarında yapılmışlardır.[492] Tabii daha büyük ve daha küçük olanları da görmek mümkündür. Ancak çok küçük odalar yapılmamıştır. İlk bakışta, soğuk kış şartlarının hüküm sürdüğü

490 Çiğdem Ünal, Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994, s.215.

491 Yaşar Gök, Eski ve Yeni Gerek Köyü Meskenlerinin Coğrafi Yönden Karşılaştırmalı Etüdü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1992, s.65

492 Kukaracı, Günümüz Erzurum Evinde…, s.37

Erzurum'da bu kadar yüksek ve büyük odalar yapmak çok mantıklı bir uygulama gibi görünmemektedir. Ancak özellikle kış aylarında odaların kapılarının ısı kaybını önlemek için kapalı tutulduğu düşünülürse, bu uygulamanın hava dolaşımı açısından mantıklı bir tedbir olduğu anlaşılmaktadır.

Odalarda duvarların bir kısmı *yüklüklerle* veya çiçeklik gibi bazı unsurlar ile farklı bir kullanıma ve işleve sahip hale getirilmiştir. Yüklüklerde genellikle yataklar muhafaza edilirken (Fotoğraf 2.17), çiçekliklerde ise süs eşyaları vardır ve sadece evin başodasında inşa edilmiştir (Fotoğraf 2.18).

Fotoğraf 2.17: Gölbaşı Mahallesindeki Ahmet Dağ'a Ait Olan Erzurum Evi'nden İki Ayrı Odadaki İki Ayrı *Yüklük*.

Fotoğraf 2.18: Hanağası Evi'nde *Çiçeklik*.

Fotoğraf 2.18: Somunoğlu Evi'nde *Çiçeklik*.

Bazı odalarda ise *kehriz* denilen gusülhaneler yapılmıştır. Özellikle günümüzde ebeveyn banyosu gibi bir işleve sahip olan bu unsur aile içi mahremiyeti korumak amacı ile inşa edilmişlerdir. Odanın giriş kapısına yakın bir yerde, zeminin biraz derinleştirilerek yapıldığı bu alanların üzeri bir kapak ile kapatılır ve odanın halısı bu kapağın üzerine örtülmek sureti ile kehriz saklanır ve burada bir gusülhane olduğu ilk bakışta anlaşılmaz (Fotoğraf 2.19). Bunun yanında bir de, dolapların arkasında inşa edilen ve içerisine sadece bir insanın girebileceği gusülhaneler de bulunmaktadır (Fotoğraf 2.20).

Fotoğraf 2.19: Kullebi Akif Ağa Konağı'nda Bulunan *Kehriz* (*Gusülhane*).

Fotoğraf 2.20: Somunoğlu Evi'nde Selamlık Odasındaki Dolabın Arkasında Yer Alan *Gusülhane*.

Geleneksel Erzurum evlerinin önemli odalarından birisi de *sandık odası* denilen bölümdür. Bu odalar, evde bulunan gelinlerin veya evin kızının çeyizlik eşyalarını, kıymetli eşyalarını veya gelin sandıklarını koyduğu[493] daracık veya ince uzun bir şekilde yapılmış olan odalardır.[494] Bu odaların dışında bazı zenginlerin evlerinde, evde çalışan hizmetçilerin barınması için yapılmış olan hizmetçi odaları mevcuttu.

Geleneksel Erzurum evlerinin en dikkat çekici özelliklerinden birisi de evin odalarında bulunan tavan yapılanmaları ve tavan süslemeleridir. Tavanlar yapım tekniğine göre üçe ayrılmaktadır. Bunlar *ters tavan, düz tavan ve tekne tavandır*.[495] Tavanlar, odanın ev içerisindeki önemine, ustanın becerisine, ev sahibinin isteklerine ve ekonomik gücüne göre farklı şekillerde yapılmışlardır.[496] Özellikle ahşap oymacılığının çok güzel örneklerinin sunulduğu oda tavanlarında tekne tavan yöntemiyle yapılan örnekler görülmeye değer güzellikler sunmaktadırlar. Tekne tavanlarda S şeklinde C şeklinde motifler oldukça fazla kullanılmış ve estetik değeri artırılmaya çalışılmıştır. Tekne tavanın tam ortasında yapılan göbek kısmı ise tavanın estetik değerini artırarak dışarıdan taş yığını gibi görünen evlerin içine ne kadar önem verildiğini açık bir şekilde göstermektedir. Bu özellikleri ile iç güzellik düşüncesinin yapılan meskenlerde baskın olduğu ve evde yaşayan insanlarının psikolojik olarak o güzel görünümden etkilenerek daha rahat ve daha sağlıklı bir aile ortamı içerisinde hayatlarını devam ettirme düşüncesi içinde oldukları anlaşılmaktadır (Fotoğraf 2.21- Fotoğraf 2.22).

Bununla birlikte çıtalı tavanlar; farklı renklerin ve desenlerin kullanılabildiği özellikle de köşelerdeki birleşme yerlerinde çok güzel oymacılık örneklerinin görülebildiği Erzurum evlerinin ilgi çekici özelliklerindendir. Hem ahşap hem de alçının kullanıldığı, bazılarının özel boyama teknikleri ile süslendiği tavanlar geleneksel Erzurum evlerine eşsiz bir güzellik katmaktadırlar (Fotoğraf 2.23). Evlerde uygulanan süslemeler incelenecek olursa ahşap malzemenin, hem iç hem de dış mekânlar da özellikle süsleme amaçlı yapıldığı[497] ve tamamen estetik fonksiyonu ile evin iç açıcı görünüme sahip olması için yardımcı malzeme olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

493 Kukaracı, Günümüz Erzurum Evinde…, s.37
494 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.50.
495 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.51.
496 Kemal Yıldırım, M. Lütfi Hidayetoğlu, "Geleneksel Türk Evi Ahşap Tavan Süsleme Özelliklerinin ve Yapım Tekniklerinin Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme", Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu 16-18 Kasım 2006, İzmir 2006, s.333.
497 Haşim Karpuz, "Erzurum ve Konya Evlerinde Ahşap Malzeme Kullanımı", Ahşap Kültürü Anadolu'nun Ahşap Evleri, (Edt: Aysun Özköse), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları:2584, Yayımlar Dairesi Başkanlığı Özel Dizi:23, Ankara 2001, s.120.

Fotoğraf 2.21: Hanağası Evi'nde Selamlık Odasında Çarkıfelekli Olarak Adlandırılan ve Aplike Oymalarla Süslenen, Yapımı Bir Yıldan Daha Fazla Süren Tekne Tavan Örneği.

Fotoğraf 2.22: Tekne tavan denilmesinin sebebi kenarlardan kat kat pervazlar çakılarak tavana tekne görünümünün verilmesinden dolayıdır.

Fotoğraf 2.23: Somunoğlu Evi'nden *Çıtalı Tavan* Örneği.

Geleneksel Erzurum evlerinde bulunan odaların özelliklerinden birisi de odalarda kullanılan kapılarla ilgilidir. Bazı evlerde oda kapılarının çift kanatlı yapılmasına rağmen odadaki sıcaklığın muhafaza edilmesi için tek kanatlı kullanıma uygun bir şekilde yapılmıştır. Bu kapılarda aynı zamanda ses yalıtımı sağlanarak, odadaki seslerin dışarı çıkmamasına gayret gösterilmiştir. Bir başka özelliği ise oda kapılarının arka tarafına dökme demirden yapılmış olan ve kapının her iki tarafının da açılmasını engelleyerek, oda içindeki mahremiyeti korumayı amaçlayan kilit sistemleridir. Bu kilit örneğine sadece konak tipi evlerde rastlanılmasına rağmen, onun kadar güçlü ve korunaklı olmasa bile benzer fonksiyonlu oda kilitlerine birçok geleneksel Erzurum evinde rastlamak mümkündür. Bu sistem sayesinde evde yatılı olarak ağırlanan misafirlerin veya ev sahiplerinin daha rahat ve aile mahremiyetinin daha önemli olduğu gerçeği ön plâna çıkarılmıştır (Fotoğraf 2.24).

Fotoğraf 2.24: Kullebi Akif Ağa Evi'ndeki Oda Kapısının İçeriden Kilitlenme Sistemi.

2.3.4.Sofa

Geleneksel Türk mesken mimarisinin önemli unsurlarından birisi de sofa adı verilen bölümlerdir. Sofa, odalar arası ilişkiyi sağlayan ve bireylerin toplanmasına olanak veren ortak alandır. Odalar, genellikle doğrudan sofaya açılırlar. Sofa bir ya da iki yandan kapalı olabildiği gibi ortada da olabilir. Türk evini, Batı evinden ayıran en önemli özelliklerden birisi odaların sofaya açılmasıyla, bu mekânın hareket merkezi özelliğini kazanmasıdır.[498] Türk evinin bu belirgin özelliğini inceleyen birçok araştırmacı, sofanın ev içindeki yerine ve şekline göre evin plân tipini belirlemeye çalışmışlardır.

Sofa kavramını en farklı şekilde aktaran ise Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL olmuştur. Ögel, sofa için şöyle bir tanımlamada bulunmuştur: "Türklerin kendi evlerine salon yapmaları eskiden beri var olan bir uygulamadır. Türk mimarisine salon Çin kültüründen geçmiştir. Bu sebeple salona Uygur metinlerinde *Tang* adı verilmiştir. Bu aynı zamanda bir *tören salonu* anlamına gelmekteymiş. Salon

498 Sözen, Eruzun, Türklerde Ev Kültürü…, s.81.

daha sonra Türkçeye *ayvan* veya *sofa* sözleri ile girmiştir. Türkler, çoğu zaman salonu *kapıdan giriş yeri* veya *ön oda* anlayışı ile adlandırmışlardır."[499] Görüldüğü gibi Ögel, sofa ile salon kavramlarının aynı kökenden geldiğini ifade etmektedir. Bu ifadeyi de, geleneksel Erzurum evlerinde üç tarafı açık olan ve aydınlık bir misafir ağırlama yeri olan sofalarda görülmesi, geleneksel Erzurum evlerinin Türk kültürüne göre inşa edildiğinin bir kanıtıdır.

Geleneksel Erzurum evinde ise sofa, iklimin etkisiyle küçülmüş, odalar arası bir geçit yeri halini almıştır. Sofanın fonksiyonunu ise birinci katta yer alan avlu ve tandırevi üstlenmiştir.[500] Sofanın fonksiyonel olarak böyle kullanılıyor olması geleneksel Erzurum evlerinin, bu yönüyle geleneksel Türk evi plân tiplerine uymadığını göstermektedir[501] (Fotoğraf 2.25).

Fotoğraf 2.25: Kullebi Akif Ağa Konağı'nda Bulunan *Sofa*.

499 Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları…, s.25.
500 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.52.
501 Oya Karabekir, "Erzurum Mutfakları", Türkiye'miz Dergisi, Sayı:43, İstanbul 1984, s.2.

Ancak geleneksel aile tipinin hâkim olduğu ve ataerkil yapı olarak nitelendirilen kalabalık nüfus yapısına göre biçimlenen, aynı zamanda ekonomik durumu iyi olan ailelerin ikamet ettiği evlerde bu yapı iç sofalı veya orta sofalı plân tipine uygunluk göstermektedir. Alt katta bulunan sofadan yukarı çıkılan merdivenlerden çıkınca alt kattaki sofadan daha büyük olan bir orta sofaya ulaşılır. Bu orta sofa, ön cepheye, konsollar üzerine bir çıkma yaparak üç yanı pencereli balkon şeklinde açılır. Sıcak havalarda aile fertleri bu aydınlık ve ferah mekânda toplanarak vakit geçirirler.[502]

2.3.5.Hela (Tuvalet)

Türk kültüründe temel ihtiyaç olarak temiz hava evin biçimlenmesinde etkilidir. Bu anlayış dünya görüşü ve din ile de beslenir ve desteklenir. Nitekim tuvalet kokusu benimsenmediği için tuvalet geleneksel Türk evinde iç mekânda değil, dış mekânda, yani avludadır. Hatta avlunun eve en uzak ve gözden ırak köşesindedir [503] (Fotoğraf 2.26- Fotoğraf 2.27).

Fotoğraf 2.26: Somunoğlu Evi'nde Avlunun Uzak Köşesine İnşa Edilmiş Olan *Hela*.

502 Gündoğdu, Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri…, s.32.
503 Köse, "Balıkesir Çevresinde…", s.20.

Geleneksel Erzurum evlerinde de helalar, özellikle kış aylarındaki çok soğuk hava şartlarına rağmen ya bahçeye, ya avlunun en uzak noktasına, ya da evin hemen dışına inşa edilmiştir. Erzurum meskenlerindeki bu yapılaşmanın üzerinde hem Türk-İslam kültürünün hem de yetersiz olan kanalizasyon ve su şebekelerinin rolü olduğu muhakkaktır. Ancak günümüze doğru gelindiğinde, tuvaletlerin mahrem özelliği ve gelişen teknik imkânlardan dolayı bu helalar evin içine alınmışlardır. Zaten toplu konut uygulamalarında tuvaletin evin dışında olması söz konusu bile edilmemektedir. Son 30-40 yıllık sürede inşa edilen bütün konutlarda tuvaletlerde dâhil evin tüm bölümleri, evin içinde inşa edilmiştir.

Fotoğraf 2.27: Hanağası Evi'nde Selamlık Odasına Çıkan Merdivenlerin Altında İnşa Edilmiş Olan *Hela*.

2.3.6.Kiler

Tandır evine bitişik bir mekân olarak düzenlenen kilerde, içerisinde kuru gıdaların saklandığı ambarlar, turşu küpleri ve kavurma kazanları yer alır. Ayrıca evde sürekli kullanılmayan ve fazla olan malzemelerde yine kilerde muhafaza edilir (Fotoğraf 2.28). Bu kilerler sayesinde hem ev içerisinde bulunması gereken ama sadece ihtiyaç duyulduğunda kullanılan eşyalar kalabalık ve çirkin bir görüntü oluşturmazlar, hem de tandır evindeki ambarlara sığmayan kışlık erzaklar buralarda muhafaza edilmiştir.

Fotoğraf 2.28: Geleneksel Erzurum Evinde *Kiler* Örneği.

2.3.7. Kapılar

Anadolu'nun diğer bütün bölgelerinde inşa edilen evlerde olduğu gibi Erzurum evlerinde de kapıları iki ana grup içerisinde incelememiz gerekmektedir. Bunlardan birincisi *cümle kapısı* adı da verilen *ana giriş kapıları* iken, ikincisi oda kapılarıdır.

Erzurum evlerinde iki farklı şekilde cümle kapılar bulunmaktadır. Büyük konak tipi evlerde kapılar iki kanatlı, olarak her iki tarafa açılabilen özellikte inşa edilmişlerdir. Bu kapı tipi özellikle Osmanlı döneminin sonuna doğru yapılan evlerde görülmektedir. Kapıların, özellikle rüzgârın az etki ettiği cephelerde yapılması dikkat çekicidir.[504] Çünkü yaz aylarında tozdan etkilenmemek, kış aylarında ise kar birikmesi olayından kaçınmak için rüzgârdan etkilenmeyen cephe, giriş kapısı için en uygun konumda bulunmaktadır. Bu kapılar çam ağacı ile oldukça kalın bir şekilde yapılmış olup, sokağa bakan yüzeyleri sac ile kaplanmıştır. Üzerlerindeki kaplama olarak kullanılan sac levhayı kapıya tutturabilmek için *kabara* adı verilen çiviler kullanmışlardır. O yüzden bu tür kapılara yörede *kabaralı kapı* denilmektedir. Genişliği 120-150 cm arasında olan bu kapılarda özel bir kilit sistemi kullanılmıştır. Kapılardan sağda olan kanatta bulunan ve yörede *kitlek* adı

504 Sedat Avcı, Ilıca'da Mesken Tipleri ve Başlıca Sorunları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1986, s.36.

verilen sürgülü kapı sistemi, sol kanatta bulunan yaka ile birleştirilerek kapıyı kilitlemektedir. Ayrıca her iki kanadın içten kol demiri ile güvenliği artırılmakta ve kapının dışarıdan zorlamalara karşı açılması engellenmektedir (Fotoğraf 2.29).

Fotoğraf 2.29: Erzurum Evlerinde *Çift Kanatlı Kapı* Örneği.

Tek kanatlı kapılar ise çift kanatlılarda olduğu gibi sarıçam ağacından biçilmiş kalın tahtalardan yapılmış ve sokağa bakan yüzeyi bazı evlerde sac ile kaplanırken, bazı evlerde kaplama yapılmamış, tamamen ahşap malzemedir. Bu kapıların eve bakan yüzeylerinde Z şeklinde 10x10 ebadındaki ahşap malzeme ile kuşak yapılmış bu kuşakta, kapının sokak tarafından çakılan ve iç tarafından çıkarıldıktan sonra uçları bükülen yörede *mısmar* adı verilen büyük çiviler ile desteklenmiştir. Hem iki kanatlı kapılarda hem de tek kanatlı kapılarda birkaç kilitleme sistemi ile çalışan ve *zırza* adı verilen özel kilit sistemi uygulanmış ve kapının sadece bir defa kilitlenmesi yerine, daha fazla kilitle daha fazla güvenlik tedbiri alınmıştır. Bu kilitler de yeterli görülmemiş kapının eve bakan tarafında bir ucu duvarda kalın bir halka ile bağlanmış olan diğer ucu ise kanca şeklinde yapılarak kapının arkasında bulunan halkaya takılan çelik bir kol demiri ile desteklenmiştir (Fotoğraf 2.30).

Fotoğraf 2.30: Geleneksel Erzurum Evlerinde Tek Kanatlı Kapının İçeriden Çelik Bir Kol İle Desteklenmesi ve *Zırza* Adı Verilen Kilit Sistemi.

Erzurum evlerinde kapıların üzerlerinde tokmaklar yapılarak, dışarıdan gelen birinin sesinin duyurulması amaçlanmıştır. Erzurum halkı bu tokmaklara genellikle *elcek* adı vermişlerdir.[505] Kapı tokmakları dökme demirden veya pirinç malzemeden imal edilmiştir. Eski Erzurum evlerinde kapı tokmakları süslü metal malzemelerden yapılmış olup; geometrik şekilli kapı tokmakları, insan eli şeklinde kapı tokmakları, bitkisel motifli kapı tokmakları ve hayvan figürlü kapı tokmakları şeklinde dört ana grupta toplanmaktadır.[506] Bu kapı tokmakları iki ayrı büyüklükte yapılmışlardır. Bunlardan büyük olanı eve gelen erkeklerin kullandığı tokmaktır ve daha fazla ses çıkardığı için evde yaşayanlar bu sesten dolayı gelen kişinin erkek olduğunu anlamışlardır. Küçük tokmak ise kadınların kullandığı tokmaktır ve sesi daha az olduğu için gelen kişinin kadın olduğunu fark etmişlerdir (Fotoğraf 2.31).

Fotoğraf 2.31: Geleneksel Erzurum Evlerinde Kapı Tokmağı Örnekleri.

Geleneksel Erzurum evlerindeki kapıların dikkat çeken bir diğer özelliği ise yörede *tırhıç* adı verilen ve dış kapının üzerine yerleştirilen ahşap kapı kafeslerdir. Özellikle yaz aylarında havalar sıcak olduğu için evin içinde oturan kadınlar cümle kapısını açarlar, ancak tırhıç kapıyı kapatarak evin içinin görülmesini engellerlerdi. Çünkü tırhıç kapıların yapılma amacı evin içinin görülmeden havalandırılmasını sağlamaktır. Tırhıçlar, aynı kapılarda olduğu gibi tek kanatlı veya çift kanatlı şekilde

505 İbrahim Aydemir, Bir Vakitler Erzurum, Dergâh Yayınları, Erzurum Kitaplığı:18, İstanbul 2002, s.64.
506 Zerrin Köşklü, "Eski Erzurum Evlerinde Kapı Tokmakları", Beyaz Doğu Dergisi, Sayı:3, Erzurum 2005, s.23.

yapılmakta ve görsel açıdan da Erzurum evlerine farklı bir özellik katmaktadır (Fotoğraf 2.32). Genellikle kadınlar komşuları ile sohbet ederken tırhıç denilen kapıların iç tarafında otururlarmış ve misafir olarak gelen kadın kendi evine gelen giden olup olmadığını da tırhıçlardaki aralıklardan kontrol edermiş.

Fotoğraf 2.32: Cinislilerin Evi'nde *Çift Kanatlı Tırhıç* (Üstteki), ve Erzurum Evlerinde *Tek Kanatlı Tırhıç* (Alttaki) Örnekleri.

Geleneksel Erzurum evlerinde cümle kapılarının dışında oda kapıları da ayrı bir önem arz etmektedir. Erzurum evlerinde kapılar özellikle sıcaklık muhafazasını ve ses yalıtımını sağlamak için çift katlı ve çift kanatlı olarak yapılmışlardır. Bu kapıların bazılarına keçe ve deri kaplama uygulaması da yapılarak kapıların sıcaklığı koruma özelliği artırılmaya çalışılmıştır. Yaz aylarında çift katlı kapıların bir katı ya açık bırakılırdı ya da sökülerek kış aylarına kadar tek kat olarak kullanılırdı. Çift katlı kapıların bazı örneklerinde bir katında pencere uygulaması yapılarak ışığın sofaya doğru ulaşması sağlanırken bazılarında ise pencere uygulaması yapılmamıştır (Fotoğraf 2.33).

Oda kapılarının duvara bağlantısını sağlayan söveler (kasalar) de, geleneksel Erzurum evlerinde farklı bir özelliğe sahiptir. Bazı Erzurum evlerinde duvarların kalın olmasından dolayı kapılarının söve genişliği 70 cm ye kadar ulaşabilmektedir. Hatta bazı kapı sövelerinin üst tarafında ahşap oymacılığı ile yapılmış olan dini motifler mevcuttur (Fotoğraf 2.34).

Fotoğraf 2.33: Kullebi Akif Ağa Konağı'nda *Çift Katlı ve Çift Kanatlı Kapı* Örneği.

Fotoğraf 2.34: Somunoğlu Evi'nde Oda Kapısının Üst Tarafında Ahşap İşlemeler İle Yapılmış Olan Dini Motifler.

2.3.8. Kontlar

Duvarlar yapılırken pencerelerin altından ve üstünden geçirilen ve deprem esnasında esnemeyi sağlayan hatıllara, dik bir şekilde saplanan ahşap malzemeler *kontlardır*.[507] Kontlar evin dışına doğru çıkmalar yaparak hem eve estetik açıdan farklı bir özellik katmakta, hem de evin dış yüzeyinde yapılması gereken olası bir onarım esnasında üzerlerine kalaslar yerleştirilmek sureti ile bir iskele vazifesi görmektedirler. Ayrıca bu kontlarda eskiden ev hanımları kurutulması gereken gıda malzemelerini asarak, güneş ışığında kurumalarını sağlarlardı. Kontların günümüzde rastlayabileceğimiz örnekleri arasında Hanağası Evi ve Zırnıklı Vehbi Bey Evi gösterilebilmektedir. Yaklaşık 300 yıl önce (1736) inşa edilmiş bulunan Zırnıklı Vehbi Bey Evi'nin inşasında kullanılan kontlar deforme olmasına rağmen hâlâ mevcuttur (Fotoğraf 2.35).

507 Kukaracı, Günümüz Erzurum Evinde…, s.42.

Fotoğraf 2.35: Hanağası Evi'nin Güney Cephesinde Bulunan *Kontlar* ve Zırnıklı Vehbi Bey Evi'nin Batı Cephesinde Bulunan *Kontlar*.

2.3.9. Çıkmalar

Geleneksel Türk mesken kültürünün en güzel uygulamalarından biri olan çıkma tekniği Erzurum evlerinde de uygulanmıştır. Türk evinde, çıkma ve saçaklar yardımıyla, odaların genişlemesi, aydınlatılması, havalandırılması, manzaraya açılması, yağmurdan korunması gibi imkânlar elde edilmiştir. Bu çözümlere ulaşırken de hiçbir zaman estetik ilkelerden ayrılma söz konusu olmamıştır.[508] Ayrıca cephenin, çıkma cumba ve saçakları, Türk şehirlerindeki sokaklara derinlik ve perspektif kazandırmıştır. Şehrin fiziksel yapısına göre uzanan ve kıvrılan bu sokaklar Türk şehirlerinin en karakteristik özelliği olmuştur.[509]

Erzurum evlerinde beş farklı çıkma türü uygulaması görülmektedir. Bunlar; *kat çıkmaları, gönye çıkmalar, payandalı çıkmalar, konsol çıkmaları* ve *açık konsollu çıkmalar* şeklinde sınıflandırılmışlardır.[510] Çıkmalar evin cephesine göre değişiklik göstermektedir. Eğer ev tek cepheden sokağa bakıyor ise genellikle ayvan oda ileri doğru yaklaşık bir metrelik bir çıkma yapmaktadır. Eğer evin iki veya üç cephesi sokağa bakıyor ve çevresi açık ise, ön cephenin tamamı çıkmayla ileri doğru yapılmıştır. Bu tür çıkmalarda ise yükü azaltmak için taş malzeme yerine duvarları ocak tuğlası ile örmüşlerdir. Çıkmalar bazen de sokağın durumuna göre ev biraz eğik bir açıyla inşa edilince bu çarpıklığı gidermek için düzenleme yapmıştır.

Erzurum evlerinde çıkmalar yapıldıktan sonra genel anlamda taş yığını olan evi görsel açıdan canlandırmak için alt yüzeyleri ahşap süslemeler ile desteklenmiş ve Türk mesken mimarisinin güzel örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Bazı evlerde çıtalı süslemeler yapılırken bazılarında *S* ve *C* şeklinde kıvrımlarla birlikte estetik bir görünüme kavuşması amaçlanmıştır (Fotoğraf 2.36).

Bazı Erzurum evlerinde de ayvan odaya balkon ilaveleri yapılarak dış cephenin görsel anlamda güçlendirilmesine ve daha çekici hale getirilmesine çalışılmıştır (Fotoğraf 2.37).

---

508 Haşim Karpuz, "Türk Evi-Osmanlı Evi", Osmanlı Ansiklopedisi, C.X, (Edt: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.453.
509 Karpuz, "Türk Evi-Osmanlı Evi…", s.454.
510 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.45.

Fotoğraf 2.36: Geleneksel Erzurum Evlerinde *Çıkma* Örnekleri.

Fotoğraf 2.37: Geleneksel Erzurum Evlerinde Ayvan Odaya Eklenen *Balkon* Örneği.

2.3.10. Çörtenler

Geleneksel Erzurum evlerinin çatıları, genellikle düz ve topraktan yapılmış damlardan meydana gelmektedir. Toprak damlarda da yağmur yağdığı veya kar erimeleri başladığı zaman suyun evin içine doğru akması sorunu yaşanabilmektedir. Bu sorunu ortadan kaldırabilmek için suyun damın üzerinden dışarı tahliye edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla evleri damlarından ileri doğru çıkıntı yapan ve *çörten* adı verilen oluklar yapılmıştır. Çörtenler taştan, pişmiş topraktan veya ağaçtan yapılmışlardır.[511] Bu malzemeler içerisinde ağaçtan veya pişmiş topraktan yapılmış olanların tahrip olma ihtimali yüksek olduğu için, daha uzun ömürlü ve daha dayanıklı olan genellikle bazalt taş ile yapılan malzemeler tercih edilmiştir. Çörtenlerin yuvarlak veya dikdörtgen kesitli olanları olduğu gibi stilize hayvan başı şeklinde yapılmış olanları da mevcuttur (Fotoğraf 2.38).

511 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.45.

Fotoğraf 2.38: Vecihi Topçuoğlu Evi'nde *Saçak* ve *Çörten* Örneği. [512]

2.3.11. Pencereler

Geleneksel Erzurum evlerinde pencereler soğuk kış şartlarının etkisinden dolayı küçük tutulmuş ve genellikle *çift katlı* olarak yapılmıştır. Pencerelerin çerçeveleri dış yüzeye yakın tutulmuş ve dış yüzeyinde damlalıklar yapılmıştır.[513] Duvarların kalın olmasından dolayı pencerelerin içerisine doğru genişlediği ve ışığı yaydığı görülmektedir. Ayrıca pencerelerin iç taraflarında kalan boşluklarda ahşap malzeme ile kaplanarak görsel açıdan düzenleme yoluna gidilmiştir. *Çift katlı* ve *çift kanatlı* pencerelerin en önemli özelliklerinden birisi de iç taraftaki pencereler içe doğru açılırken, dış taraftaki pencereler dışarıya doğru açılmaktadır. Yine her iki pencerenin arasına birçok evde demir korkuluklar da eklenmiştir. Pencerelerin bir diğer önemli özelliği de sokaktaki insan ile evin içi arasındaki bağlantıyı sınırlamasıdır. Çünkü duvarların kalın oluşu, çıkmaların ve cumbaların oluşu sebebi ile üst kat pencerelerine doğru sokaktan bakıldığında evin içi görülememektedir. Ancak evin içinden bakıldığında dışarısı görülebilmektedir.[514] Bu özellikleri ile pencereler konut içerisindeki mahremiyet anlayışı ile paralel bir şekilde inşa edilmişlerdir.

512 Yeğenağa Mahallesi Karanlık Kümbet Sokak'tadır.
513 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.44.
514 Tekin Kılınç, Osmanlıdan Torunlarına Hayat Düsturları, Gelenek Yayıncılık Osmanlı Kitaplığı, İstanbul 2011, s.42.

Pencerelerin önemli bir farklılığı ve özelliği de köşe pencere uygulamasının yapılmış olmasıdır. Köşe pençeleri ayvan odanın sokağa hâkim kısmını teşkil edecek özellikte yapılmıştır. Eğer cephede bütün halinde çıkma yapılmışsa her iki köşede de köşe penceresi uygulamasının yapıldığı örnekler bulunmaktadır (Fotoğraf 2.39).

Geleneksel Erzurum evlerinde özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yapılan evlerde pencerenin dışında da kapılardaki tırhıçlara benzer kanatlar yapılmıştır. Ahşap kanatlar bazı evlerde pencerenin tamamını kapatabilirken bazı evlerde ise pencerenin sadece alt tarafını kapatmaktadır. Bu kanatlarda dışa doğru açılmakta ve pencereler açıldığı zaman ahşap kanatlar kapatılarak evin içinin görülmesi engellenmeye çalışılmaktadır (Fotoğraf 2.40).

Fotoğraf 2.39: Yeğenağa Mahallesinde Erzurum evinde *Köşe Pencere* Uygulaması Örneği.

Fotoğraf 2.40: Kullebi Akif Ağa Konağı'ndaki *Ahşap Pencere Kanadı* Örnekleri.

2.3.12.Ahır

Ahır kelimesi, Farsça kökenli bir kelimedir. Ancak Türkçeye, Selçuklular döneminde *akur* şeklinde girmiştir. Anadolu'da da aynı kelime aynı şekilde kullanılmıştır. Bazı Orta Asya Türk kavimlerinde ise *akır* sözü, yalnızca *yemlik* anlamında kullanılmıştır.[515]

Erzurum'un sahip olduğu coğrafi şartlar gereği, halkın çoğunluğunda temel ekonomik faaliyet hayvancılık olmuştur. Bu sebeple, Erzurum'da ahırlar, geleneksel meskenlerin vazgeçilmez birimleri haline gelmişler ve genellikle evlere bitişik olarak inşa edilmişlerdir. Evlere bitişik olarak inşa edilmesinin nedeni, hem hayvanların sıcaklığından faydalanabilmek, hem de hayvanların göz önünde ve güvenli bir ortamda olmalarını sağlamaktır[516] (Fotoğraf 2.41).

515 Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları…, s.33.
516 Kayserili, Altaş, "Horasan İlçesindeki…", s.95.

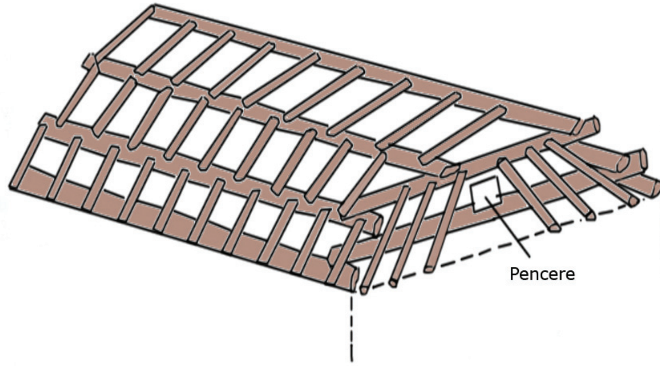

Fotoğraf 2.41: Kullebi Akif Ağa Konağı Bahçesinde Yer Alan Ahır.

Ahırlar genellikle dikdörtgen, bazen de kare plânlı olurlar. Ahırların içerisinde hayvanların bağlandığı ahşaptan yapılmış *yalak* şeklinde yemlikler veya halkın yerel deyimiyle müsürlükler[517], su kurunları ve ahır sekisi gibi kısımlar bulunmaktadır. Bunlardan özellikle ahır sekileri, Erzurum evlerindeki önemli unsurlardan bir tanesidir. Çünkü olumsuz iklim şartlarından dolayı sıcak bir ortamda oturmak amacı ile inşa edilen ahır sekileri zamanla oturma ve yatma yeri olarak şekillenmiştir. Yerden 1,5 m. kadar yükseklikte, ahırın tamamını görebilecek bir köşesinde yapılan sekiler sohbetler etmek, dinlenmek, hatta uyumak amacıyla düzenlenmiş eklentilerdir.[518]

Geleneksel Erzurum evlerinde inşa edilen ahırların üzeri dikdörtgen olan plânına göre uzun kenarları aşağı doğru meyilli bir şekilde yapılırken kısa olan kenarlarında ise genellikle ışığın içeri girmesini sağlayacak pencereler yapılırmış. Bu şekilde yapılmasının gerekçesi ise meyilli baca örtüsü sayesinde yağmur suları ve kar erimeleri sonucunda ortaya çıkan suların daha kolay bir şekilde tahliye edilebilmesidir (Şekil 2.3).

517 Zerrin Köşklü, "Erzurum Köşk Köyünden Bazı Yansımalar", Akademik Sayfalar, Prof. Dr. Sedat Temur Özel Sayısı, 8(2), Konya 2008, s.32.
518 Kukaracı, Günümüz Erzurum Evinde…, s.39.

Şekil 2.3: Geleneksel Erzurum Evlerinde Genellikle Ahırlarda Kullanılan *Kubbe Örtü.*[519]

2.3.13.Merek (Samanlık)

Merek (samanlık) geleneksel Erzurum evlerinin eklentilerinden birisidir. Evin ayrı bir bölümünü teşkil eder ve çok zaman ahırların bitişiğinde yer alır. Merekler çok basit olarak inşa edilmişlerdir. Bazılarında ışık girmesi için yapılmış bir pencere veya ışıklık bile yoktur. Çok basit bir şekilde ve bazalt taşlardan inşa edilen bu mereklerde genellikle hayvanların kışlık yiyecekleri ot veya samanlar depolanır. Evde fazla olan malzemelerin bir kısmı buralarda sürekli olarak muhafaza edilmiş, bir kısmınında zaman zaman buralarda muhafaza korundukları görülmüştür (Fotoğraf 2.42).

Fotoğraf 2.42: Somunoğlu Evi'nin Bahçesinde Bulunan ve Günümüzde Kullanılmayan *Merek*.

519 Gök 2007'den değiştirilerek çizilmiştir.

2.3.14. Erzurum Evlerinin Plân Tipleri

Anadolu'da inşa edilmiş olan ev tipleri, genellikle iklimin ve çevreden kolay temin edilebilen malzemelerin etkisi ile farklı şekillerde plânlanmış ve o plân dâhilinde inşa edilmişlerdir. Sedad Hakkı Eldem'in kaleme almış olduğu "Türk Evi Plân Tipleri" adlı eserde, Anadolu'da dört farklı tip plân uygulamasının yapıldığı belirtilmiştir. Bunlar; *sofasız* plân *tipi, dış sofalı* plân *tipi, iç sofalı* plân *tipi* ve *orta sofalı* plân *tipidir.*[520]

Geleneksel Erzurum evlerini incelediğimizde ise evlerin Sedad Hakkı Eldem'in sınıflandırmasının hiçbirine uymadığı ve kendine özgü bir plân şekli olduğu görülmektedir. Çünkü Erzurum evlerinde olumsuz kış şartlarının etkilerini azaltabilmek için, Türk evi plân tiplerinin dışına çıkılmış, sofasız veya sofanın tamamen küçültüldüğü ve sadece eve giriş kısmını teşkil eden geçit halini almıştır. Sofa ise iki katlı evlerde üst katta merdivenlerden çıktıktan sonra oturulan bir mekân olarak düzenlenmiştir. Erzurum evlerinde temel şekillendirici unsur tandır evinin yönlendirmesidir.

Tandır evinin, evin temel plânını etkileyişi tamamen iklim şartları ile alakalıdır. Daha önce tandırevi konusunda da belirtildiği üzere, soğuk kış şartlarından etkilenmemek için özellikle kış aylarında sıcak tutulan tandırevi, genel oturma alanı olarak değerlendirilmiş ve diğer odalar sadece uyumak veya misafir ağırlamak için kullanılmıştır. Erzurum evleri benzer iklim şartlarının yaşandığı Kars, Bayburt, Erzincan, Van gibi yerleşmelerde olduğu gibi sıcak olan tandır evini ön plâna çıkarmıştır.[521] Bunun sonucunda da kendine özgü özellikleri olan "Doğu Anadolu Ev Tipi, Sofasız İç Avlulu Ev Tipi veya Tandırevli Ev Tipi" olarak adlandırılan ev tipleri ortaya çıkmıştır. Bu plân tipi evi yaptıranın sosyal ve ekonomik durumu nasıl olursa olsun mutlaka uygulanmıştır. Ancak evi yaptıran kişinin ekonomik durumu, arsanın büyüklüğü ve ev ahalisinin genişliğine göre oda sayısı ya da kat sayısı artırılmıştır. Haşim Karpuz, geleneksel Erzurum evlerini üç ana plân tipine göre ayırmıştır. Bunlar; tek katlı, iki katlı, çok bölümlü veya konak tipi plânlardır.[522]

2.3.14.1. Tek Katlı Tip

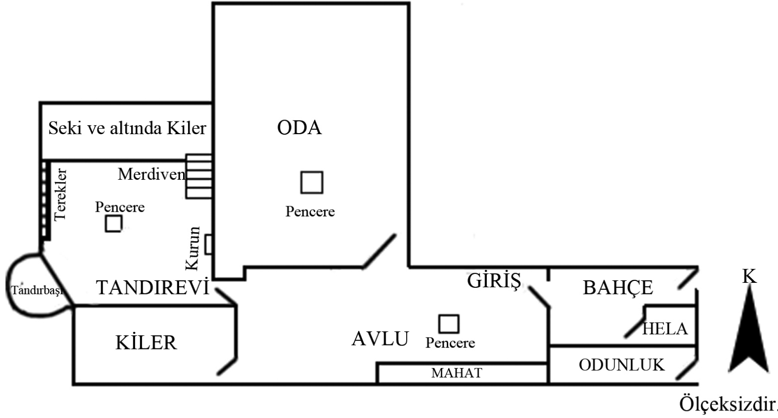
Genellikle ekonomik gelir seviyesi düşük olan insanların yaptırdığı ve ikamet ettiği bu ev tipinde geleneksel Erzurum evlerinde görülen özelliklerin

520 Sedad Hakkı Eldem, Türk Evi Plân Tipleri, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954, s.24.
521 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.59.
522 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.59.

büyük bir bölümü mevcuttur. Hemen hemen bütün Erzurum evlerinde olduğu gibi tandırevi, bir veya iki oda, kiler, avlu, ahır, kırlangıç örtü gibi birçok özellik bu tek katlı Erzurum evlerinde de görülmektedir.

Tek katlı tip Erzurum evleri, Erzurum ve ilçelerindeki köy evleri ile birçok yönden göstermektedir. Köy evleri ile farklı olan yönü ise, köy evlerinin daha sade işçilikle inşa edilmesi, Erzurum Şehri'ndeki evlerin ise iç ve dış görüntüsü bakımından daha süslü inşa edilmiş olmasıdır.

Bu evlerde oda sayısı çok katlı evlere göre daha azdır dolayısıyla, tek katlı evlerde tandır evinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Tandır evleri çok fonksiyonlu olarak inşa edilmiş ve evin en önemli mekânı durumundadır. Özellikle tek katlı evlerdeki tandır evlerinde seki yerden yüksekte ve merdivenle çıkılabilen bir oturma yeri olarak plânlanmış ve ahşap oymacılığının güzel örnekleri sunulmaya çalışılmıştır. Sekinin altında kalan boşluk ise zeminden de biraz daha alçaltılarak kiler veya ambar olarak kullanılmıştır (Şekil 2.4).

Şekil 2.4: Tek Katlı Tip Örneklerinden Olan *Behzat Ateşçi Evi'nin Plânı.*[523]

Bu tip evlerin belirgin özelliklerinden birisi de örtü şeklidir. Genellikle toprak örtü ile örtülen bu konutlarda damlar şu şekilde örtülmüştür. Önce duvarların üzerine yatay olarak ahşap kirişler dizilmiş ve daha sonra bu kirişlerin üzerine kalın tahtalar döşenmiştir. Tahtaların üzerine, düzgün bir şekilde kuru otlar serilmiş daha sonra da ince taneli toprak örtülmüş ve iyice sıkıştırılmıştır. Daha sonra toprağın akmaması için, çatı kenarlarına bir veya iki sıra taş döşenmiş ve güçlendirilmiştir.[524]

523 Sultan Melik Mahallesi Rabia Ana Sokak'tadır. (1999'da yıkıldı)
524 Lütfi Özav, Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Taş Medrese Yayınları No:14, Araştırma-İnceleme Serisi No:4, Erzurum 1996, s.149.

Günümüzde bu tip evlerin bazıları yerel işletmeciler tarafından satın alınıp restore edilerek geleneksel görüntüler ve lezzetler içinde misafirlerini ağırlamaktadırlar. Bu tip restoranların özellikle tek katlı evleri kullandıkları ve sayılarının son yıllarda artarak önemli bir ekonomik katkı sağladığı görülmektedir.

2.3.14.2. İki Katlı Tip

Erzurum Şehri'ndeki geleneksel evlerin büyük çoğunluğu, iki katlı evlerdir. İki katlı geleneksel Erzurum evleri, genellikle ekonomik gelir seviyesinin orta düzeyde olduğu ailelere aittir. Bu tip evlerde evin kuruluşunu, düzenlenmesini ve plânını tandırevinin kurulduğu yön ve yapım tarzı etkilemektedir. Ayrıca evin giriş katı hem yapıldığı zeminin eğimine göre hem de caddenin konumuna göre ayarlanmaktadır.[525] Evin giriş kapısından geçtikten sonra genellikle küçük bir avluya ulaşılmakta, oradan da mutlaka merdivenler ile üst kattaki odalara çıkılmaktadır. Alt katta ise tandır evine doğru geçişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır.

Tandırevi, evin yapıldığı arsanın genişliğine göre plânlanmakta ve ona göre de evin diğer odaları yerleştirilmektedir. Tandırevi ile ilişkili olarak harem odalarına, ya tandır evinden açılan başka bir kapıyla ulaşılmış ya da tandır evinin hemen yanından çıkılan merdiven ile odaya çıkılmıştır. Üst katta bulunan selamlık odasına ise avludan çıkılan merdivenler ile ulaşılmakta olup ve haremlik kısmı ile birbirini görmesi tamamen engellenmiştir.

İki katlı Erzurum evlerinde tandırevinin üstüne kat atılmaz. Çünkü tandır evinin havalandırılması için üzerine kat çıkılmaması gerekmektedir. Bununla birlikte Tandırevinin bacası yukarından bakıldığında toprak örtü ile düz bir şekilde örtüldüğünden, kubbemsi bir görünümü vardır. Bu bacaların üzerinde yemyeşil çimler oluşur ve üst kattaki diğer odalardan dışa doğru açılan bir kapı ile bu damlar teras amaçlı kullanılırdı (Fotoğraf 2.43). Hatta kadınlar sıcak yaz günlerinde genellikle bu damlarda oturarak misafirlerini ağırlarlardı. Kış aylarında ise bacaların üzeri, çeşitli koruyucu materyaller (ot serilmesi, hasır örtüler serilmesi ve daha yakın bir geçmişte ise naylon ile örtülmesi gibi) ile örtülerek su sızmaları önlenmeye çalışılırdı.

İki katlı Erzurum evlerinin güzel örnekleri arasında 1867 yılında yapılmış olup halen sağlam olan ve içerisinde ikamet edilen Hanağası Evi gösterilebilir (Fotoğraf 2.44) (Şekil 2.5). Kullanılması mümkün olduğu halde kimsenin yaşamadığı ve restore edilmesi gereken Avni Bey'in Evi[526], son zamanlarda haremlik

525 Carel Bertram, Imagining The Turkish House Collective Visions of Home, University of Texas Press, Austin 2008, p.22.

526 Emirşeyh Mahallesi Gülbey Sokak'tadır.
* Sultan Melik Mahallesi Toprak Tabya Sokak'tadır.
** Somunoğlu Konağı sahibi Hatice Somunoğlu ile yapılan mülakat.

odası ve üst katında tahribatların olduğu 1875 yılında yapılmış olan Somunoğlu Evi, XVIII. yüzyıl sonlarında yapılan günümüzde ayakta olan ve kullanılan Semih Bey'in Evi'de* diğer örnekler arasında sayılabilir.

Fotoğraf 2.43: Geleneksel Erzurum Evlerinden Olan Somunoğlu Evi'nde *Baca Kapısı* Örneği ve Bacaların Naylon Örtü İle Kapatılarak Su Sızmalarını Önleme Girişimi.

İki katlı Erzurum evlerinin güzel örnekleri arasında 1867 yılında yapılmış olup halen sağlam olan ve içerisinde ikamet edilen Hanağası Evi gösterilebilir (Fotoğraf 2.44) (Şekil 2.5). Kullanılması mümkün olduğu halde kimsenin yaşamadığı ve restore edilmesi gereken Avni Bey'in Evi[527], son zamanlarda haremlik odası ve üst katında tahribatların olduğu 1875 yılında yapılmış olan Somunoğlu Evi, XVIII. yüzyıl sonlarında yapılan günümüzde ayakta olan ve kullanılan Semih Bey'in Evi'de* diğer örnekler arasında sayılabilir.

Bu evlerden Somunoğlu Evi'ni restore edip kullanıma açmak için 2006 yılında Atatürk Üniversitesi yöneticilerinin ev sahibinden talepleri olmasına rağmen, ev sahibi Hatice Somunoğlu bu talebe o tarihte olumlu cevap vermemiş, ancak bu kararından dolayı büyük bir pişmanlık yaşadığını dile getirmiştir.** Ne yazık ki evi ziyaret ettiğimiz tarihte, tehlike altında olan üst kattaki misafir odası ve alt kattaki haremlik odasının damının çökmesi sonucu ev sahipleri evi boşaltmak zorunda kalmışlardır. Giderek yok olmaya başlayan geleneksel Erzurum evlerini yaşatmak amacını güden Atatürk Üniversitesi yöneticileri, Üniversitenin Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyelerinin yönlendirmeleri ile Üniversite yerleşkesi içerisinde de iki katlı bir Erzurum evi inşa etmişlerdir (Fotoğraf 2.45).

527 Emirşeyh Mahallesi Gülbey Sokak'tadır.
* Sultan Melik Mahallesi Toprak Tabya Sokak'tadır.
** Somunoğlu Konağı sahibi Hatice Somunoğlu ile yapılan mülakat.

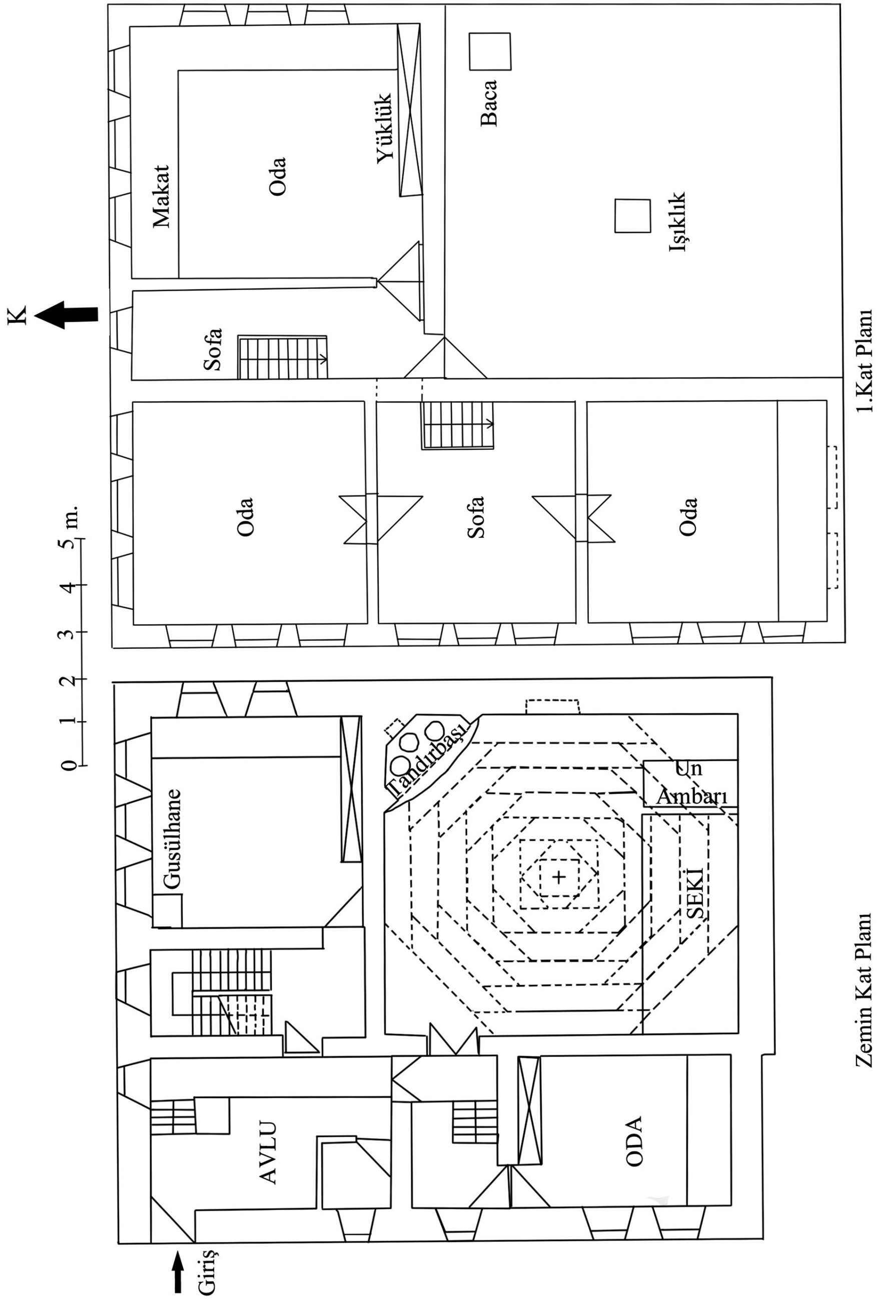

Fotoğraf 2.44: Erzurum Evlerinin Ayakta Kalan En Canlı Örneği *Hanağası Ev*i.[528]

Fotoğraf 2.45: 2007 Yılında İnşa Edilen Modern İnşaat Malzemeleri ile Desteklenen *Atatürk Üniversitesi Erzurum Evi.*

528 Sultan Melik Mahallesi Toprak Tabya Sokak'tadır.

Şekil 2.5: *Hanağası Evi'nin Zemin Kat ve Birinci Kat Plânları.*[529]

529 Haşim Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri, s.86'dan değiştirilerek çizilmiştir.

2.3.14.3. Çok Bölümlü Konaklar

Geleneksel Erzurum evleri içerisinde ayrı bir yeri olan ve genellikle ekonomik gelir düzeyi yüksek ailelerin sahip olduğu evlerdir. Evi yaptıran kişinin ekonomik gücüne bağlı olarak değişik süslemeler ve eklemeleri bulunmaktadır.

Erzurum evlerinde haremlik ve selamlık uygulamasının en iyi görülebileceği evler konak tipi evlerdir. İnşa edilirken diğer Erzurum evlerinde olduğu gibi tandırevi ana şekillendirici unsur olurken, tandırevi ile birebir bağlantılı olan haremlik bölümü bu evlerde ayrı bir yer kaplamaktadır. Bu evlerde haremlik ve selamlık girişi evin farklı cephelerinden olabildiği gibi, aynı cephe üzerinden de girişler sağlanabilmektedir. Hatta Hacı Dedeağa Evi'nde olduğu gibi selamlık girişi arka sokaktan bile olabilmektedir.[530]

Bu tip evlerde geniş bir sofa uygulaması da olduğu için Sedad Hakkı Eldem'in iç sofalı evler grubunda da incelenebilmektedirler.[531] Bu tip konaklarda, evin günlük işlerinde ev hanımına yardımcı olan hizmetçiler de bulunmakta olup, bu hizmetçiler için de hizmetçi odası adı verilen ayrı bir oda inşa edilmiştir.

Konak tipi evlerin en önemli özelliklerinden birisi de yoğun bir taş ve ahşap oymacılığının olmasıdır. Hem iç mekânlarda hem de dış cephelerde oldukça fazla süslemeler yapılmış olup eve ihtişamlı bir görünüm kazandırmışlardır. Konak tipi evlerden Hacı Ömer Ağa Evi'nde kubbeli hamam uygulaması bile yapılarak evin fonksiyonel açıdan zenginleştirilmesi sağlanmıştır. Konak tipi Erzurum evlerinde geleneksel yapının azda olsa değiştiği ve bazı modern unsurların evlere dâhil edildiği görülmektedir.

Konak tipi Erzurum evlerine örnek olarak verilebilecek olanlar arasında en eski örnek Zırnıklı Vehbi Bey'in Evi'dir (Fotoğraf 2.46). 1739 yılında inşa edilmiş olan konak içerisinde ikamet eden kimsenin olmamasına rağmen halen ayaktadır. Bunun dışında günümüzde Erzurum Büyükşehir Belediyesi tarafından restore edilip restoran olarak kullanılan Canip Müceldili Evi veya Müceldili Konağı güzel örneklerden biridir. XX. yüzyılda yapılıp içerisinde birçok değişiklik yapılmasına rağmen Kullebi Akif Ağa Konağı, daha önce yıkılmış olan Alemdarlar Konağı I ve II, kullanılmadığı halde ayakta olan Abdülhamit Bey Konağı, yıkılmış olan Modoğlu Evi ve yine yıkılmış olan Narmanlıoğlu Evi konak tipi evler için örnek teşkil etmektedirler (Fotoğraf 2.47).

530 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.60.
531 Kukaracı, Günümüz Erzurum Evinde…, s.56.

Fotoğraf 2.46: Erzurum'un Ayakta Kalan En Eski Evi *Zırnıklı Vehbi Bey Evi* (1739 tarihinde inşa edilmiştir.) [532]

Bu evlerin ayakta kalanlarından bazılarının *2683 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu*'na[533] bağlı olarak koruma altına alınıp restorasyon işlemlerinin yapılabilmesi için yerel yönetimler ve ev sahipleri tarafından girişimler başlatılmış durumdadır. Çok az sayıda olan bu evlerin koruma altına alındıktan sonra gerek müze haline getirilmesi, gerek restoran olarak kullanılması ve gerekse de otel haline getirilmesi gerekmektedir. Bu düzenlemelerin sonucunda Erzurum Şehri, turizm ekonomisinden de kendine önemli bir katkı sağlamış olacak ve tarihi eserlerinin yanı sıra kültürel turizm değerlerini sonraki nesillere aktarma şansına sahip olacaktır. Nasıl ki Safranbolu'da, Amasya'da Tokat'ta, Mardin'de tarihi evleri ziyaret etmek için yerli ve yabancı turistler o şehirlerin ekonomisine katkı sağlıyorlarsa Erzurum evlerinin restore edilip kullanıma açılması ile birlikte Erzurum hem ekonomik hem de sosyal açıdan büyük canlılık yaşayacaktır. Çünkü kültürel mirasın korunması şehirler için kendiliğinden oluşan güçlü bir promosyon ve tanıtım aracıdır.[534]

532 Eski ismi ile Zırnık Köyü günümüzde Aziziye ilçesine bağlı Erzurum Şehri'nin kuzeybatısında Bayburt sınırına yakın bir konumda yer alan Çavdarlı Köyü olarak bilinmektedir. Mirza Mehmet Mahallesi Seyit Efendi Sokak'tadır.

533 21.07.1983 tarihinde çıkarılan kanun 23.07.1983 tarihli ve 18113 sayılı Resmi Gazete ile yayınlanarak yürürlüğe konulmuştur.

534 David Atkinson," Heritage", Cultural Geography A Criticial Dictionary of Key Concepts, (Edt: David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washborne), I.B. Tauris C. Ltd., London 2005, p.148.

Fotoğraf 2.47: 1912 Tarihinde Yapılmış Olan Kullebi Akif Ağa Konağı (üstteki)[535] ve İlk Olarak 1901 Yılında Yapılan Daha Sonra 2007 Yılında Erzurum Büyükşehir Belediyesi Tarafından Restore Edilip Kültür Evi Olarak Kullanıma Açılan Müceldili Konağı (alttaki)[536]

535 Rabia Hatun Mahallesi Palandöken Caddesi üzerindedir.

536 Lala Paşa Mahallesi Cami Sokak'tadır. Menderes Caddesi üzerinden görülebilmektedir.

2.3.15. Erzurum Evlerinin Yapım Gelenekleri

Türk milletinde ev kavramı ile vatan veya yurt kavramları birbiri ile ilişkili bir şekilde düşünülmüştür. Erzurum evlerinde de bu inanışa bağlı olarak ev kavramı vatan kadar kutsal kabul edilmiş ve evin yapımına ayrı bir önem verilmiştir.[537]

Bir ev yaptırılacağı zaman evi yaptıran kişi, kendi kafasında tasarladığı ev plânını ve evde ihtiyaç duyduğu mekânları ustaya anlatır, usta ise verilen tariflere göre evi yapmaya başlarmış.[538] Günümüzde olduğu gibi ev inşası işi ekipler halinde yapılırmış.[539] Evi yapacak olan ustaların tanınmış ve iyi ustalar olmasına dikkat edilir ve eğer ustanın elinde işi var ise ustanın işi bitene kadar beklenirmiş. Duvar ustaları ile birlikte dülgerler de[540] getirilir ve evin yapımında çalıştırılırmış. Hem taş ustası hem de dülger evin yapımı bitene kadar birlikte çalışır ve bitirirlermiş.

Evin temeli kazılmaya başlanıldığı zaman dualar edilir, komşular ev sahibine hayırlı olsun ziyaretine giderlermiş. Evin yapımında kullanılacak malzeme gerekli yerlere sipariş edilir sonrasında mahalle sakinleri evin yapımına katkıda bulunurlarmış.[541] Hatta evin damının örtüleceği gün geldi mi bütün mahallede bir bayram havası esermiş. Önce damın odunları serilir, sonra da hem mahalleli hem de ustalar çamur ve toprağı sermeye başlarlarmış.[542] Damın örtüleceği gün çok çalışılır, iş bitirilmeden ara verilmezmiş. Akşam saatlerine kadar çalışmaya aralıksız bir şekilde devam edilirmiş. Ev sahibi de çalışanlara mutlaka ziyafet verirmiş. Bu ziyafetin yemekleri ise mutlaka et ve pilav olurmuş. Damın yapımı bitince hoca dua eder, pilav ve et yenir sonra da ev sahibi tebrik edilirmiş.[543]

Burada dikkati çeken bir başka husus ise Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yapılan evler ile daha önceki dönemlerde yapılan evlerdeki süsleme farklılıklarıdır. Hem iç süsleme, hem de dış süsleme bakımından daha önceki tarihlerde yapılmış olan meskenlerin süsleme bakımından oldukça görsel zenginlik içerdiği görülmektedir. Ancak daha sonra yapılanlarda görsel zenginliğin azaldığı dikkati çekmektedir. Bunun gerekçeleri arasında ise dülgerlerin, tavan ustalarının, taş oymacıların sayısının oldukça azalması ve yirminci yüzyılın başında yaşanan Rus ve Ermeni istilalarının etkisidir.

---

537 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.57.

538 Haşim Karpuz, "Erzurum Evlerinin Yapı Gelenekleri Ustaları ve Erzurum Evleri ile İlgili Mahalli Terimler", Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1984, İstanbul 1984, s.188.

539 Kadir Üredi, Şehrin Ahşap Zamanı, Ötüken Neşriyat A.Ş., Yayın No:778, Kültür Serisi No:404, İstanbul 2009, s.16.

540 **Dülger:** Yapıların kaba ağaç işlerini yapan kimse. TDK Türkçe Sözlük, Ankara 2005, s.585.

541 Kukaracı, Günümüz Erzurum Evinde…, s.50.

542 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.57.

543 Lütfi Sezen, Erzurum Folkloru, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:963, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No: 123, Araştırmalar Serisi No:48, Erzurum 2007, s.241.

2.3.16. Geleneksel Erzurum Evlerinin İnşasında Kullanılan Malzemeler

Geleneksel Erzurum evlerinde kullanılan malzemeler de kültürel coğrafya açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle iklim şartları düşünüldüğünde kış mevsiminde sıcaklık değerlerinin -30, -35 ° C kadar düşük değerlere indiği bir ortamda, inşa edilen meskenlerin de bu şartlara uygunluk göstermesi gerekmektedir. İklim şartlarının yanında ekonomik ve sosyal şartlar da düşünülerek inşa edilen meskenlerde, konut inşasında kullanılan malzemeler de bahsedilen şartlar ile uygun özellikler taşımak zorundadır. Hem iklim, hem de sosyo ekonomik koşullar sonucunda, Erzurum Şehri'nde inşa edilen meskenlerde kullanılan malzemelerin çevreden kolay temin edilebilen ve iklim şartlarına uygun olan malzemelerden seçildiği görülmektedir. Yörede taşın hâkim inşaat malzemesi olarak kullanılmasında halkın kültürel, ekonomik, sosyal durumu yanında coğrafi çevrenin de etkisi oldukça fazladır.[544]

Geleneksel Erzurum evlerinin ana yapı malzemesi taşlardır. Erzurum evlerinde üç çeşit taş kullanılmıştır. Bunlar; *karataş, boztaş ve kamber taşıdır*. Taş malzeme, evlerin duvarlarında iki türlü kullanılmaktadır. Köşe ve cephelerde yontu taş, diğer kısımlarda moloz taşlar ile duvarlar örülmektedir.[545]

Karataş, Hasankale civarından ve Nene Hatun Köyü civarından temin edilmektedir. Tarihi süreçler içerisinde inşa edilen kale, medrese, cami gibi çeşitli yapıların inşasında da kullanılan bazalt taşların, özellikle dayanıklı bir malzeme olduğu için soğuk havada mekanik çözülmeye karşı sağlam olması en önemli tercih sebeplerindendir.

Boztaş, adı verilen kayaç türü ise kalker cinsi kayaçlardandır. Rahatlıkla işlenebildiği için duvar örgülerinde kullanılmıştır. Boztaş, Erzurum Şehri'nin doğusunda yer alan Ağzıaçık Tabya ve Erzurum Şehri'nin batısındaki Ağveren Köyü çevresinden temin edilmektedir. Kamber taşı ise Erzurum Şehri'nin kuzeyinde yer alan Kamber Köyü ocaklarından temin edilmiştir. Kamber taşı adı verilen kayacın, renginin kırmızı olması sebebi ile Kamber Köyü'nün adı Kırmızıtaş Köyü olarak değiştirilmiştir. Kamber taşı, sadece bazı zengin evlerinde veya cami inşaatlarında güzel görüntüsünden dolayı dış cephe malzemesi olarak kullanılmıştır.

Erzurum evlerinde taştan sonra en çok kullanılan yapı elemanı ahşaptır. Duvarları bağlayan hatıllar, toprak örtüyü taşıyan kirişler, yer döşemeleri, tavanlar ve bütün doğramalar ahşap malzemeden yapılmıştır. Ahşap malzemeler

544 Hasbi Soylu, "Köprüköy'ün Tarihi Gelişimi ve Mesken Tipleri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:14, Erzurum 2000, s.200.
545 Karpuz, Türk İslam Mesken Mimarisinde…, s.41.

için kullanılan ağaç türleri içerisinde sarıçam, kavak ve söğüt en çok kullanılan türlerdir. Sarıçam genellikle Sarıkamış veya Göle civarından getirtilmiştir. Kavak ve söğüt ise çevrede bol miktarda bulunan ağaç türleri arasında olduğu için temin edilmesi oldukça kolay olan bir yapı malzemesi olmuştur.

Özellikle çatıların örtülmesinde örtü malzemesi olarak, duvarların örülmesi esnasında ise kaynaştırıcı malzeme olarak kullanılan toprak, geleneksel Erzurum evlerinin en fazla kullanılan malzemeleri arasındadır. Toprak malzeme şehir çevresinden bulunan birçok araziden kolaylıkla temin edilebilen bir malzeme olmuştur.

Özellikle iki katlı meskenlerin üst katlarının duvarlarını veya tandırevinin bacasını örerken kullanılan malzeme ise tuğladır. Ayrıca tuğlanın ısıyı kolay kolay geçirmemesi sebebi ile meskenleri sıcak tuttuğu bilindiği için birçok evin inşasında tuğla kullanılmıştır.

Meskenlerin yapı malzemeleri arasında en önemli malzemelerden biri de metalik malzemelerdir. Özellikle kapı ve pencere menteşeleri, kapı kuşakları, çiviler, pencere parmaklıkları, kapı tokmakları, kilitler, kilit sistemleri gibi elemanlar metalik malzemelerden yapılmıştır.

2.4. Türkiye'de Modern Mesken Kültürü

Erzurum Şehri'ndeki geleneksel mesken kültürü üzerinde geniş açıklamalar yapıldıktan sonra günümüzde mesken kültürünün geldiği nokta ve ortaya çıkan değişiklikler üzerinde de durmak gerekmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti gerileme ve parçalanma süreçlerine girdiği zaman hem halkta hem de yönetim birimlerinde Batı kültürüne karşı büyük bir ilgi olmuştur. Tabii bu ilgi sadece Osmanlı döneminin sonunda veya Türkiye Cumhuriyeti döneminde görülmemektedir. Pek çok ülkede ve özellikle de gelişmekte olan ülkelerde caddeler, sokaklar ya da alışveriş merkezleri dünyadaki popüler örnekler temel alınarak, onlara benzetilmeye çalışılmaktadır. Milli kültürel özellikler kolayca arka plâna atılmakta, tek tip bir görsellik oluşturulmaya çalışılmaktadır.[546] Hem konutu oluşturan mekânlar hem de bu mekânlarda geçen yaşam değişime uğramaktadır.[547] Özellikle bilimsel işletmeciliğin geliştirilmesi üzerine ileri sürülen Tylorizm[548] ve bir bütünün, onu oluşturan parçaların toplamından daha büyük olduğu

546 Pınar Eraslan Yayınoğlu, A. Filiz Sunar, Kent Görsel Kimlik ve İletişim, Umuttepe Yayınları, Kocaeli 2008, s.19.

547 Yasemin İnce Güney, "Konutta Mekânsal Organizasyon ve Toplumsal Cinsiyet: Yirminci Yüzyıl Ankara Apartmanları", Cins Cins Mekân, (Der: Ayten Alkan), Varlık Yayınları, İstanbul 2009, s.102.

548 William Outhwaite, Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü, (Çev.: Melih Pekdemir), İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.289.

kuramı olan Fordizm[549] gibi insanın üretim faaliyetleri sürecindeki toplumsal değişimi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan mekânsal etkileşimdeki değişiklikler de, meskenlerin farklılaşmasında önemli bir rol oynamaktadır.[550] Postmodern yaklaşımlar ile birlikte plânlama anlayışına *görelilik* kavramı yerleştirilmiş, akılcılık reddedilmiş, plânlayıcının rolünü kısa vadeli plânlar ile birleştirmiş ve uzun vadeli plânlar uygulanmamıştır.[551] Plânsız ve yetersiz projeler ile birlikte post modernizmin acımasızlığı da bütüne katılınca, kültürel mirası korumaktan ziyade yok etme yoluna gidilmiştir.[552] Bilim, teknoloji ve ekonomik anlamda geri kalmış milletler, baş döndürücü etkileri ile kendi kültürel değerlerinden giderek uzaklaşmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda da bütün yerleşme biçimleri, kendi kültürlerinden uzak anlamsız bir evrimleşme sürecine girmiş ve doğasından koparılmıştır.

Oysa konut mimarisi, sosyal yapının, yaşama kültürünün ve toplum uygarlığının önde giden görüntüsüdür. Tarihi gelişmenin her çağında, günlük insan yaşantısı ile konut arasında var olan organik bağlantı Türk evini ve Türk kentini, Türk tarihinin toplumsal yapısını simgelemek açısından başta gelen verileri üretmiştir. Türkiye'de bu yapının karakteri ve nitelikleri üzerine konuşlandırılmış sosyal araştırmalar yeterince geliştirilmemiştir. Her yıkılan eski konut yapısıyla sadece estetik ve mimari bir belgeyi değil, tarihi ve sosyal bir belgeyi ortadan kaldırmıştır.[553] Tabii şunu da belirtmekte fayda var ki, sanayi devriminin sosyal etkileri arasında gösterilen şehirleşme ve bununla birlikte konutlardaki değişme de milli kültür yapılarının yok olma sürecini hızlandıran en önemli etmenler arasındadır.[554] Avrupa ülkeleri bu yok olmaya karşı bir takım tedbirler almaya başlamışlardır. Örneğin Alp bölgelerindeki güzel, yarı ahşap evlerin yaşayabilmesi için o bölgelerde çimento kullanımı yasaklanmıştır.[555] Türkiye'de de bu koruma şekli tamamıyla olmasa bile çeşitli tedbirler alınarak uygulanmalı ve kültürel değerlerimizin en önemli göstergelerinden biri olan geleneksel konutlar yaşatılabilmelidir.

Önemli olan noktalardan birisi de insanların konut inşasına yönelik bakış açısıdır. Geleneksel mesken inşasında, insanlar ekonomik anlamda kötü durumda bile olsalar yaptıkları meskenleri bulundukları çevrenin fiziki ve kültürel

549 Ahmet Cevizci, Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2005, s.721.
550 Pelin Pınar Özden, Kentsel Yenileme, İmge Yayınevi, İstanbul 2008, s.121.
551 H. Çağatay Keskinok, Kentleşme Siyasaları, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s.170.
552 Deborah Stevenson, Cities and Urban Cultures, Open University Press, U.S.A. 2003, p.87.
553 Doğan Kuban, Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu Kuram ve Uygulama, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, s.149.
554 Don Martindale, "Şehir Kuramı", Şehir ve Cemiyet, Weber-Tönnies-Simmel, (Der: Ahmet Aydoğan), İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s.38.
555 Ekrem Akurgal, Türkiye'nin Kültür Sorunları, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998,, s.100.

özelliklerine göre inşa ettirmişlerdir. Ancak günümüzde özellikle ekonomik yetersizlikler insanları mesken inşa etmek konusunda zor durumda bırakmaktadır. Bundan dolayı da insanlar kendi meskenlerini inşa etmekten kaçınmaktadırlar. Ancak kooperatiflerde durum farklıdır. Kooperatiflerde toplu konut inşası söz konusu olduğu için bireysel anlamda inşaat yapmaya veya yaptırmaya cesaret edemeyen kişiler kooperatifler sayesinde konut sahibi olma yolunu seçmektedirler. Bunun sonucunda da geleneksel konut kültürü terkedilmekte yerine, küresel bir konut kültürü yaygınlaşmaya başlamaktadır.[556] Bu süreç içerisindeki bireylerin toplu konutlara yönlenmelerini sağlayan en önemli unsurlardan birisi de bankalar ve diğer finans kuruluşları tarafından verilen konut kredileridir. Ekonomik yetersizliklerden dolayı konut sahibi olacak kadar parayı toplu şekilde elde edemeyen bireyler, konut kredileri sayesinde uzun vadeli ödemeler ile veya kooperatif sistemi ile konut sahibi olabilmektedir. Yapılan bu konut sahibi yapma sistemine, konutlaştırma veya yerleştirim girişimi denilmektedir.[557] Farklı bir bakış açısı ile bu sistemler sayesinde Cumhuriyet döneminin orta sınıf kültürü, modern aile-apartman dairesi denklemi etrafında şekillendi. Orta sınıfı, kentin alt tabakalarından ayıran mekânsal anlam olan üç oda bir salon anlayışındaki apartman dairesi, ev kelimesinin karşılığı haline gelmiş oldu.[558]

Doğa ile iç içe olan Türk mesken kültürü yavaş yavaş değiştirilmeye hatta bazı bölgelerde terkedilmeye başlanmıştır. Onun yerine ise özenti ve taklit dolu, kimliğinden ve doğasından kopuk olan bir mesken kültürü Anadolu'ya hâkim olmaya başlamıştır. Doğaya yabancı olan yapı gereçleriyle yapılan bu yapılar, hem ekonomik olmamakta hem de onarım güçlükleri ortaya çıkarmaktadır. Hatta görsel açıdan değerlendirildiğinde kentlerin ve kasabaların güzelliğini bile bozmaktadırlar.[559] Özellikle modernizmin geleneksel süslemelere karşı çıkarak konutları yalın ve işlevsel mekânlar[560] olarak nitelemeleri bu estetik duyarsızlığın en önemli sebeplerindendir. Milli kültürden kopuk olarak inşa edilen bu mekânlar, içinde yaşanılıp mutlu olunan yerler yerine, sadece kendisinden faydalanılan ve günlük ihtiyaçların giderildiği nesneler haline getirilmiştir.[561] Dolayısıyla modern

556 Fikret Ungan, Şehirlerde Mesken Problemleri, İmar ve İskân Bakanlığı Yayınları, Komisyon Raporları No:1, Ankara 1962, s.25.

557 Ruşen Keleş, " Toplu Konut, Konut Kooperatifleri ve Devlet", XIII. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları (25-26 Mart 1982), Toplu Konut Sorunları ve Siyasası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları:523, Siyasal Bilimler Fakültesi İskân ve Şehircilik Araştırma Merkezi Yayınları:15, Ankara 1983, s.11.

558 Ayşe Öncü, "İdealinizdeki Ev Mitolojisi Kültürel Sınırları Aşarak İstanbul'a Ulaştı", Mekân Kültür İktidar Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler, (Der: Ayşe Öncü, Petra Weyland), İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.92.

559 Ruşen Keleş, Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi, İstanbul 2004, s.438.

560 Ramazan Yelken, "Modernizmin Emlakçı Marketinden Postmodernizmin Bin bir Çeşit Çarşısına: Kent", Hece Dergisi, Özel Sayı:18, Sayı:150-151-152, Öncü Yayınevi, Ankara 2009, s.171.

561 Şükrü Karatepe, "Şehirler Sahibini Arıyor", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler, C.2, (Edt: Vecdi Akyüz), İlke Yayıncılık, İstanbul 2005, s.278.

meskenin doğa ile bir ilişkisinin kalmadığı ve yerel karakterini tamamen kaybettiği gerçeği[562] ortaya çıkmaktadır.

Tabii konut meselesinin bu kadar büyük değişime uğramasının nedenleri arasında konutu yapan ve yaptıran insanların kültürel özelliklerinin de rolü büyüktür. Çünkü konutu tasarlayan ve konutu inşa eden insanlar aynı kültürden ve aynı inançtan ise ortaya kültürel değerler ile örtüşen konutlar çıkarılmaktadır.[563] Ancak Türkiye'de bu birlikteliğin bozulduğunu ve konutu tasarlayanın batı kültürüne sahip, yapanın ise doğu kültürüne ait insanlar olduğu görülmektedir. Dolayısıyla konutun tasarlanması konusunun Türkiye için kültürel anlamda büyük bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kendi kültürel değerlerini arka plâna iten ve tamamen taklitlerden meydana gelen bir konut tasarımı ortaya çıkmaktadır.

Mimarlık mesleğinin en önemli sorunlarından biri olan meslek dışı kişilerin konut tasarlaması ve yaptırması ise günümüz modern toplumunun da en önemli sorunlarından biri haline gelmektedir.[564] Çünkü mimarlık mesleği dışındaki insanlar, doğaya ve topluma karşı son derece düşüncesiz davranmakta ve az mekândan çok konut üreterek daha fazla kâr etmeyi plânlamaktadır. Bu plânları neticesinde de ne bir estetik kaygı taşıyan ne de sosyal ve psikolojik etkileri düşünmeyen garip konut şekilleri ortaya çıkmaktadır. Bugün Türkiye'de mimar sayısının eskiye oranla önemli ölçüde artmasına rağmen, yapı alanında mimar kontrolü ancak temsili yapılar, büyük İşhanları, tatil köyleri, oteller veya devlet yapıları gibi binalarda kendini göstermektedir.[565] Ancak konutlarda mimarların genellikle sadece imzası olmakta ve etkisi son derece azaltılmaktadır. Sonuçta geleneksel değerler, duyarlılıklar, mimari ve kentsel kalite bu bilinçsizlik ve plânsızlık neticesinde yitirilmekte ve yok olmaktadır.[566] Bu plânsızlıklar silsilesi sonucunda da ekolojiden kopuk garip bir binalar topluluğu ile karşı karşıya kalınmaktadır.[567]

Doğadan kopuk bir şekilde inşa edilen apartman konutlarının bir diğer olumsuz yanı ise insan sağlığını, özellikle de psikolojik sağlığını olumsuz yönde etkileyebilmesidir. Çünkü yeteri kadar ışık alamayan ve yeteri kadar doğayla bağlantı kuramayan odalar ve diğer ev elemanları insanları psikolojik açıdan

562 Ali Tanoğlu, Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı No:45, Taş Matbaası, İstanbul 1969, s.239.

563 Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler, C.1, (Edt: Vecdi Akyüz), İlke Yayıncılık, İstanbul 2005, s.315.

564 Üstün Alsaç, Türk Mimarlığı, İletişim Yayınları, Cep Üniversitesi:57, İstanbul 1992, s.91.

565 Doğan Kuban, Mimarlık Kavramları, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1998, s.87.

566 Uğur Tanyeli, İstanbul 1900-2000 Konutu ve Modernleşmeyi Metropolden Okumak, Akın Nalça Kitapları, İstanbul 2004, s.72.

567 Server Tanili, İnsanlığı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor?, Alkım Yayınları, İstanbul 2006, s.93.

olumsuz yönde etkilemektedir. Bazen aile fertleri arasındaki ilişkileri bozmakta, fertler arasında gerginlikler ve çatışmalar yaratmakta, dolayısıyla nevrozların doğmasına ve artmasına sebep olmaktadırlar.[568] Bunun en önemli sonuçlarından biri küreselleşme ile beraber ortaya çıkan toplumsal ilişki ağının bozulmasıdır. Bu ağın bozulması neticesinde insanlar apartman dairesi içerisinde kapalı bir ortamda yaşamaya başlar ve komşularıyla dahi iletişim kuramaz, bu olumsuz psikolojik duruma *küresel ev ortamına hapsolma* adı verilmektedir.[569] Bu psikolojik sorunların özellikle kadınlar, çocuklar ve ergenlik çağındaki gençler arasında daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle yeteri kadar ışık almayan ve açık cephesi olmayan evlerde büyüyen çocuklar oyun oynamak için gerekli olan alanlara sahip değillerdir. Oyun oynayamayan çocukların da gerekli olan fiziksel ve ruhsal gelişimini tamamlayamadığı gelişim uzmanları tarafından ileri sürülmektedir. Çocukların davranış sorunları konusunda araştırmalar yapan bilim adamları, davranış bozukluğu gösteren çocukların konut durumlarını da araştırmışlar ve bu çocuklardan büyük çoğunluğunun kötü konut şartlarında yaşadığını tespit etmişlerdir.[570] Kısaca belirtmek gerekirse eğer, *mekâna uygun insan hayatı* anlayışı ortaya çıkmıştır. Oysa insan doğasına göre düzenlenmesi gereken ve *insan hayatına göre mekân* anlayışıyla düzenlenmiş konutlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu sürecin başlangıcını Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kendilerine reformist adı verilen batı hayranı bir takım insanların yönlendirmelerine de bağlamak doğru olacaktır. Bunlardan biri olan Ahmet Mithat Efendi, 1894 yılında kaleme aldığı "Avrupa Adab-ı Muaşareti Yahûd Alafranga" adlı eserinde, hangi odalarda hangi eşyaların kullanılacağı, hangi odaların nasıl hizmet vereceği, ev içinde nasıl hareket edilmesi gerektiği gibi yönlendirmelerde bulunmuştur.[571] Bu yönlendirmelerin Türk-İslam mesken kültürünün bozulması açısından önemli etkileri olduğundan söz edilebilir. O dönemdeki birçok yazarın ve devlet adamının bu yönde düşündüğü ve Türk insanını yeni bir akım içerisine yerleştirmeye çalıştıkları ortaya konulan uygulamalardan anlaşılmaktadır. Ancak Batı'dan getirilen kopyacı ithal süreç, Türkiye'nin geleneksel kültüründe bulunmayan ve üretilmesi olanaksız bir düşüncenin, tekniğin ve beğeninin ürünüydü. Dolayısıyla Türk toplumunun bünyesinde büyük bir rahatsızlık oluşturduğu aşikârdı.[572]

568 Ayda Yörükan, Turhan Yörükan, Şehir Sosyolojisinin ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri, Nobel Yayın Dağıtım, Anakara 2006, s.151.

569 Petra Weyland, "Kültürel Mekânlarda Cinsiyetlendirilmiş Yaşamlar", Mekân Kültür İktidar Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler, (Der: Ayşe Öncü, Petra Weyland), İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.121.

570 Yörükan, Şehir Sosyolojisinin ve…….., s.151.

571 Ahmet Mithat, Avrupa Âdâb-ı Muâşereti Yahut Alafranga, (Haz. İsmail Doğan, Ali Gurbetoğlu), Akçağ Yayınları:378, Sosyoloji:3, Ankara 2001, s.151-156.

572 Server Tanili, Uygarlık Tarihi, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s.561

Bu arada Osmanlı Devleti'nin gerileme ve yıkılma sürecine girmesi, yukarıda belirttiğimiz milli kültürle bağdaşmayan uygulamaların giderek daha fazla taraftar bulmasına sebep olmuştur. Bir taraftan her geçen gün geliri azalırken, milli sınırlar dışında kalan topraklardan sürekli göç alan, diğer taraftan da zaman zaman düşman işgaline uğrayan Erzurum'da geleneksel konutları geliştirmek bir tarafa, mevcut durumu korumak da zorlaşmıştı. Bir de buna 1950'den sonra Türkiye'nin tamamında olduğu gibi Erzurum'da da hızlı bir şekilde gerçekleşen şehirleşmenin etkileri eklenince, geleneksel Türk ev kültürünü korumak neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Ayrıca tarihi bir şehir olan Erzurum'da, çarşı adı verilen ticaret alanlarının şehir merkezinde kalmasının ortaya çıkardığı yüksek gelir elde etme fırsatı, eski Erzurum evlerinin korunması işini de oldukça güçleştirmiştir. Bu konuda maalesef, başta Erzurum Büyükşehir Belediyesi olmak üzere, konuyla ilgili özel veya kamu kuruluşlarının eskiden beri gerekli özeni gösterdiklerini de söylemeyiz. Bunun en önemli göstergesi, tarihi dokunun bulunduğu Yakutiye ilçesi sınırları içerisindeki Yeğenağa, Sultan Melik, Mirza Mehmet gibi bazı tarihi mahallelerde, adı çağdaş olmasına rağmen, Türk ev kültürüne yakışmayan apartmanların varlığıdır.

Modernleşme süreci ile birlikte hız kazanan konut kültürünün değişimi, beraberinde sosyal yapının da değişmesi sonucunu getirmiştir. Modernleşme olayı ile birlikte geleneksel kültür tipinin, modern kültür tipine dönüşmesi süreci gerçekleşmiştir.[573] Bu süreç konut kültürü konusunda açıklanacak olursa, geleneksel konutlarda daha çok ataerkil bir aile yapısı ikamet ederken, modern konutlarda daha çok çekirdek aileler ikamet etmektedir. Bu olay büyük şehirlerde geniş aileler şeklindeki toplumsal yapıların, yaşama zorlukları çekmesi ve yavaş yavaş dağılması süreci ile ifade edilebilir.[574] Burada geleneksel olan ataerkil ailenin dağılıp çekirdek aileler haline gelmesi süreci geleneksel yapıların tamamen terk edilmesi anlamına da gelmemelidir. Gelenekler, modernleşme süreci içerisinde değişen koşullar karşısında var oluş felsefesini oluşturan geleneksel yollarını korumalıdır[575] ve aile yapısının zedelenmesi engellenmelidir. Aslında kent ortamında ailesel ilişkiler bir değişim geçirerek varlıklarını farklı biçimler ve düzeyler içerisinde sürdürmektedirler.[576] Farklı bir yorum ile bakılacak olursa, kültürel yörüngedeki çatallaşmaları, önceden var olanın korunmasını ve tekdüze olacak bir dünyadan korunarak toplum içinde ötekiliklerin oluşmasının önüne geçilmelidir.[577]

573 Orhan Türkdoğan, Doğu ve Güneydoğu Kabile-Aşiret Yapısı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık:124, İnceleme-Araştırma Dizisi:88, İstanbul 2005, s.339.

574 Celalettin Çelik, Şehirleşme ve Din, Çizgi Kitabevi Yayınları:41, Bilim Toplum Siyaset:10, Konya 2002, s.116.

575 Mehmet Aysoy, Geleneksel Sonrası Toplum Üzerine, Açı Kitaplar, İstanbul 2003, s.118.

576 Mustafa Aydın, "Kent Bağlamında Ailenin Dönüşümü", Hece Dergisi, Özel Sayı:18, Sayı:150-151-152, Öncü Yayınevi, Ankara 2009, s.114..

577 David Harvey, "Toplumsal Adalet Postmodernizm ve Kent", 20. Yüzyıl Kenti, (Der: Bülent Duru, Ayten Alkan), İmge Kitabevi, İstanbul 2002, s.218.

Apartman sistemlerinin en önemli sorunlarından birisi de özellikle deprem bölgelerinde, eğer çok sağlam inşa edilmemişler ise depremler sonucunda büyük tahribatlar, yıkımlar ve ölümler ile karşı karşıya kalınabilmesidir. 17 Ağustos 1999'da Marmara Bölgesi'nde yaşanan depremde, apartmanlar yeteri kadar sağlam inşa edilmediği için binlerce insanın ölümü ile sonuçlanan büyük bir felaket yaşanmıştı. Oysa deprem bölgesinde yaşama gerçeğine göre hareket edilseydi bu kadar insanın ölümü söz konusu olmayacaktı. Geleneksel Erzurum evlerinde depreme karşı yeterli olmasa bile tedbirler alınıp evlerin inşası ona göre yapılırken, modern konutlarda ancak son yıllarda depreme karşı dayanıklı konut inşası söz konusu olmaya başlamıştır. Ayrıca, çok katlı konutlarda üst üste kat gelmesi alttaki katın yükünü artırmakta ve daha sağlam yapılması zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla alt katlardaki güvenliği artırabilmek için gerekli olan malzemelerin kullanılması, inşaat maliyetini artırmaktadır. Bununla birlikte inşaat yapı sistemi doğru tespit edilmeli ve depremlere karşı tedbir alan sistemler tercih edilmelidir.[578]

2.5. Erzurum Şehri'nde Modern Mesken Kültürü

Türk mesken kültürünün yok olmaya başladığı apartmanlaşma sürecinden, Erzurum evleri de nasibini almıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra hız kazanan laikleşme hareketi, sadece devlet yönetiminde değil, tüm yaşam birimlerinde ve dolayısıyla meskenlerde de etkisini göstermiştir.[579] İslam dininin ve Türk kültürünün etkisi Erzurum'da inşa edilen meskenlerde yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamış, kullanılan malzemeler doğadan kolayca temin edilen malzemeler yerine, fabrikasyon ve suni malzemelerin kullanıldığı doğallığı ve albenisi olmayan evler Erzurum Şehri'nde de yoğun bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Kentsel alan içinde kalan ve dağınık bir şekilde mevcut olan geleneksel sivil mimari örnekleri ise fonksiyon değiştirerek yenilenmiş ve günümüze kadar gelebilmiştir.[580] Sonuçta da dünyanın dört bir yanında olduğu gibi Erzurum Şehri de modernizmin kıskacına girmiş ve yüksek apartmanlar tarafından kuşatılmıştır.

Erzurum Şehri'nde inşa edilen konutlarda önemli yanlışlıklardan birisi, inşa edilen konutlarda Türk-İslam ev geleneğinin mükemmel uygulamalarından biri olan, mekânların çok amaçlı kullanımı fikrinin terk edilmiş olmasıdır.[581] Şöyle

578 Mehmet Emin Tuna, Çözümlü Örneklerle Betonarme, C.1, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Matbaası, Ankara 1993, s.57.
579 Halil İnalcık, Rönesans Avrupa'sı Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.322.
580 Dilruba Memişoğlu, İsmail Uslu, Erzurum Ekonomik Raporu 2005, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları No:2006-1, Erzurum 2006, s.66.
581 Kukaracı, Aktemur, "Modernleşme Süreci İçerisinde…….", s.48.

ki, modern konutlarda yemek için mutfak, misafir ağırlamak için misafir odası, ev halkının bir arada oturup vakit geçirdiği oturma odası, çocuklar için ayrılmış çocuk odası ve ebeveynlerin kullanımı için yatak odası gibi sadece bir amaç için ayrılmış olan odalar ve bunların bütününü toplayan evler inşa edilmektedir. Oysa geleneksel Erzurum evlerinde tandır evinde yemek pişirilir, içindeki sekide oturulur sohbet edilir ve misafir ağırlanır gece ise ev halkından bazıları bu tandır evinde uyumaktaydı. Modern konutlarda ise bu şekilde birkaç fonksiyonun aynı anda uygulandığı yeni bir mekân söz konusu değildir. Örneğin misafir odası olarak inşa edilen mekânlar, evin en geniş mekânını oluşturur, en gösterişli eşyalar ile donatılır, misafir gelmediği sürece kapısı kapalı tutulur ve evin kullanım alanını sınırlandırarak ev içerisinde atıl sayılabilecek bir konumda bulunur. Bir başka örnek ise oturma odalarıdır. Eskiden, gece olana kadar oturulan sohbet edilen yerler olan oturma odalarında gece ise yüklüklerden çıkarılan yataklar serilerek yatak odası olarak da kullanılıyordu. Oysa modern konutlarda bu özellik ortadan kaldırılarak oturma odalarında ev sahiplerinin uyuması veya misafirlerin uyuması uygun görülmemiştir. Oturma odaları daha çok aile bireylerinin birlikte oturdukları, sohbet ettikleri, müzik dinledikleri, TV ve radyo gibi araçlar aracılığı ile dolaylı bir şekilde dış dünya ile bağlantı kurdukları mekânlar[582] haline gelmiş dolayısıyla sadece ev halkı tarafından kullanılan bir mekândır.

İklime uygun yapılaşma enerji tasarrufu açısından son derece önemlidir. Bu yüzden çevre ile daha uyumlu olan konutlar plânlanmalı ve ona göre inşa edilmelidir.[583] Özellikle uzun ve soğuk geçen kış mevsiminin hüküm sürdüğü Erzurum Şehri ve çevresinde konutlar inşa edilirken kolay ısıtılması mutlaka düşünülmesi gereken hususlardan birisidir. Oysa inşa edilen çağdaş meskenler incelendiğinde, gereksiz bir şekilde çok geniş yapıldıkları görülmektedir. İçerideki ısıyı muhafaza edecek bir duvar ve pencere sistemine sahip olmadıkları, yanlış bir plânlama sonucunda çok büyük pencerelerin yapıldığı, ister tek daireyi ısıtma şeklinde olsun isterse merkezi sistem ısıtması şeklinde olsun ısınma maliyetinin bu plânsızlıklar sonucunda arttığı gözlemlenmektedir. Bu ısınma sorunu hem konutların ısıtılmasını zorlaştırmakta hem de fazladan enerji tüketimine sebep olmaktadır. Fazla enerji tüketimi ise hem bireysel hem de devlet bütçesinde zarar vermektedir (Fotoğraf 2.48).

582 Kemal Yıldırım, Oğuzhan Uzun, Necmi Kahraman, "İki Farklı Kültürel Bölgede Bulunan Apartman Konut Yaşama Mekânlarının Kullanım Sürecinde Değerlendirilmesi", Politeknik Dergisi, 12 (2), Ankara 2009, s.114.

583 Nermin Ökten, "Kentsel Donatılar-Konut" Kentsel Alanların Plânlanması ve Tasarımı, (Edt: Şinasi Aydemir ve diğ.), Akademi Yayınevi, Trabzon 2004, s.198.

Fotoğraf 2.48: Erzurum Şehri'nin Sahip Olduğu İklim Şartları Düşünülmeden Çok Geniş Evler ve Bu Evlerde Çok Geniş Pencereler Yapılması, Konut Sıcaklığını Muhafaza Etmede Sorunlar Yaşatmaktadır.[584]

Konutlardaki yakıt tüketimini azaltmak için bir takım tedbirler almak zorunda kalan devlet, 09 Ekim 2008 tarihli ve 27019 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan *Binalarda Isı ve Yalıtım Yönetmeliği*[585] ile binalarda ısı yalıtımının sağlanması ve enerji tüketiminin azaltılması amaçlanmıştır. Bu yönetmeliğe göre konutların iç sıcaklığı 19°C olmalı ve tüm büyükşehir belediye sınırları içerisindeki yerleşmeler bu yönetmeliğe uymalıdır. Özellikle Erzurum gibi soğuk kış şartlarının egemen olduğu şehirlerde ise ısı yalıtımının mutlaka yapılması gerektiği tartışılmayacak bir gerçektir. Çünkü yaklaşık olarak %50 ısı tasarrufunun sağlandığı bu sistemler ile konutları ısıtmak daha kolay olacaktır. Bilindiği gibi batıdan taklit edilerek alınan çarpık mimari sistemlerde Erzurum'un özel şartları düşünülmeden ve sadece ekonomik kaygılar neticesinde inşa edilen konutların duvar kalınlıkları 20 cm'nin bile altında kalabilmektedir. Bu konutların çoğunda tecrit malzemesi de bulunmadığından, ısıtılmaları son derece zor olmaktadır. Hatta bunun sonucunda fosil yakıtların tüketimi daha da artmakta ve hava kirliliği

584 Gez Mahallesi Sümbül Sokak'taki Köse Apartmanı.
585 Binalarda Isı ve Yalıtım Yönetmeliği, Erişim Tarihi:30.09.2011, http://www.cevresehircilik.gov.tr/turkce/dosya/yonetmelikler/isiyalitimyonetmelik.pdf

nefes almayı bile zorlaştıracak bir seviyeye çıkmaktadır. Son yıllarda bu gerçeğin farkına varan Erzurum Şehri'nde yaşayan insanlar *mantolama* denilen ısı yalıtım sistemleri ile konutlarını ve apartmanlarını kaplatmakta ve enerji kaybını azaltma düşüncesi ile hareket etmektedirler.

Modern konutların plânsızca inşa edilmesi sonucunda görsel açıdan oldukça olumsuz bir görüntüye bürünmeye başlayan Erzurum Şehri'nde, binaların yeşil alan, bahçe, otopark gibi olması gereken özellikleri, binaları inşa eden müteahhitlerin ekonomik hırslarının sonucunda tamamen göz ardı edilmişlerdir. Bunun sonucunda çocukların oyun oynayacağı bir bahçesi, otomobillerin park edebilecekleri otoparkları olmayan ve yeşil alanların olmadığı düzensiz bir kentleşme ortaya çıkmaktadır. Oysa gelişmiş ülkelerde konut kooperatifleri kurulur ve bu kooperatifler kâr amacı gütmezler.[586] Kâr etmek yerine hayat alanı oluşturmaya gayret gösterirler. Türkiye'de ise, inşaat ve konut yapımı ile hiçbir ilgisi olmayan kişiler apartman dizayn etmekte veya yapmaktadırlar. Müteahhitlerin, özellikle mimarlık ve mühendislik mesleğinden olan kişiler olması gerekmekte veya mimarlık mesleğinden olmasa bile mimarlar tarafından sıkı denetimlerden geçirilmesi son derece önemlidir. Eğer böyle bir düzenleme gerçekleşirse, müteahhitler mimarlık mesleğinden olmasalar bile ceza ödememek için daha insancıl plânlar ve projeler üretmek zorunda kalacaklardır.[587] Bu şekilde hem kültürel değerler muhafaza edilebilir hem de daha modern ve daha plânlı şehirleşme gerçekleştirilebilir.

Erzurum Şehri'nde plânsız bir konutlaşma ve buna bağlı olarak ortaya çıkan plânsız şehirleşme ile hem estetik değerler açısından hem de psikolojik açıdan insanı olumsuz yönde etkileyen bir yapılaşma söz konusudur. Birbirine yakın yapılan apartmanlar, pencerelerin birbirine bakması ve konut mahremiyetinin engellenmesi önemli sorunlardandır. Bunun yanı sıra, konutların çok katlı ve birbirine oldukça yakın (5-10 m.) biçimde inşa edilmiş olmaları, meskenleri güneş ışınlarından yoksun bırakmaktadır. Erzurum gibi soğuk iklim şartlarının hüküm sürdüğü bir şehirde, konutun güneş görmemesi, hem psikolojik bakımdan sorun teşkil etmekte, hem de konutların ısıtılması için oldukça fazla miktarda yakıt harcanmasına sebep olmaktadır. Ayrıca inşa edilen konutların bahçelerinin olmayışı, alt zemin katlarının genellikle bodrum kat daire halinde oluşu ve otomobillerin nereye park edileceği konusunun müteahhitler tarafından düşünülmemiş olması, büyük bir otopark sorununu da ortaya çıkarmıştır. Bu

586 Handan Dülger Türkoğlu, "Konut Alanlarının Yenilenmesinde Kooperatif Modeli" Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak, (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, s.259.

587 Roger Montgomery, "Dizayncının Şehir Yenilenmesinde Estetiğin Rolü Konusunda Yapabileceği Tavsiyeler", Şehir Yenilemesi Sırasında İşbirliği, (Der: Turhan Yörükan), Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul 2006, s.259.

olayın sonucunda da bir otomobilin bile zorlukla ilerleyebileceği sokaklar ve caddeler ortaya çıkmıştır (Fotoğraf 2.49).

Burada karşılaşılan bir diğer sorun ise, çevre düzenlemesidir. Şehirde konut inşa eden müteahhit firmalar ve kooperatif yöneticileri, yapmış oldukları konutların çevre düzenlemesini yapmadan, konutları hak sahiplerine teslim etmektedirler. Tabii bu durumun sorumluları sadece müteahhitler ve kooperatif yöneticileri olmayıp, Belediyelerin ilgili birimlerinin de ihmali söz konusudur. Şayet Belediyeler, alt yapı ve çevre düzenlemesini yapmayan konut yapımcılarına iskân ruhsatı vermeyecek olurlarsa bu eksikliğin önüne geçmiş olacaklardır. Ancak mevcut durumun ortaya çıkmasında konut sahiplerinin de katkısı bulunmaktadır. Şöyle ki, toplu konutlarda yaşayan insanlar genellikle sadece konut edinmeyi düşünmekteler. İnşaat firmaları da bu ihtiyaçlardan dolayı konuyu istismar etmekte ve çevre düzenlemesini gelişigüzel yapmakta ya da hiç yapmamaktadırlar.[588] Bu itibarla şehrin yeşil alanları yetersiz kalmakta, hatta bazı semtlerde tamamen ortadan kalkmakta ve şehrin önemli sorunlarından birini bu durum oluşturmaktadır.[589]

Fotoğraf 2.49: Dar Sokaklar ve Apartmanlarının Alt Zemin Katlarının Konut Olarak Tasarlanması Sonucunda Ortaya Çıkan Otopark Sorununa Bir Örnek.[590]

588 Ilgar Kırzıoğlu, Sevgi Eymirli, "Erzurum Yenişehir Semti İçin Gerekli Çevre Düzenlemesi", Ekoloji Çevre Dergisi, Sayı: 18, İzmir 1996, s.25.

589 Ayşegül Kaya, Kamuran Güçlü, "Yenişehir 3 No'lu Gecekondu Önleme Bölgesi ve Toplu Konut Alanının Açık Yeşil Alanlarının İrdelenmesi Üzerine Bir Araştırma", Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 25(2), Erzurum 1994, s.184.

590 Gez Mahallesi Yasemin Sokak.

Hem konutların doğa ile olan bağlantısı kesilmiş hem de evler daha yakın olmasına rağmen, komşular arasındaki ilişkiler eskiye oranla daha azalmaya başlamıştır. İnsanlar aynı apartman içerisinde oturmalarına rağmen hem sosyal ilişkilerinin zayıflamış olması hem de asansör kullanımı dolayısıyla diğer komşularını görmemesi neticesinde komşular arası ilişkileri oldukça gerilemiştir. Bu kadar özelliğin göz ardı edildiği apartmanların birbirine son derece yakın oluşu ise kaçınılmaz bir sonuç olarak kendini göstermektedir. Apartmanların konsollarının belediyelerden alınan izinlerin dışına çıkarak ileri doğru çıkarılması ise, zaten daraltılmış olan sokakları daha da dar bir hale getirmekte ve bazı sokaklarda iki apartman arasındaki mesafeyi 3 metreye kadar düşürmektedir.

Bu olumsuz görüntülerin sonucunda ise bir apartman diğer bir apartmanın görüş alanını kapatmakta, güneş görmesini engellemekte, ev mahremiyetini sınırlandırmakta ve şehrin görsel anlamda şekilsiz ve kişiliksiz bir yapıya bürünmesine sebep olmaktadır. Özellikle binaları inşa edenlerin küçük alanlardan çok sayıda daire ve işyeri elde etme isteği bu saygısız yapılaşmayı ortaya çıkarmaktadır. Hatta bazı firmaların proje aşamasında iken tüketiciye satmış oldukları dairelerin cephelerinin güneye veya batıya bakmasına rağmen, aynı firmanın site içerisinde inşa ettiği diğer apartmanının cepheyi kapatması sonucunda güneş ışığından ve güneş enerjisinden yeteri kadar faydalanamadığı gerçeği ile karşılaşılabilmektedir (Fotoğraf 2.50).

Fotoğraf 2.50: Birbirlerinin Görüş Alanını ve Cephesini Kapatan ve Son Derece Plânsız Yapılmış Olan Apartmanlar.[591]

591 Çaykara Caddesi'ne açılan sokaklardan birisi.

Modern binalardaki en önemli sorunlardan birisi de konut mahremiyetinin yeteri kadar sağlanamıyor oluşudur. Çünkü Türk-İslam yaşam kültürünün hiçe sayıldığı ve sadece ekonomik çıkar gözetilerek inşa edilen bu apartmanlarda, ses yalıtımı yeteri kadar iyi yapılmadığı için bir konutta konuşulanlar üstte veya bitişikteki konutta duyulabilmektedir. Ayrıca apartman içerisinde herhangi bir dairede yapılan yemeğin kokusu bütün apartmana yayılabilmekte ve hiç de hoş olmayan bir ortam oluşturmaktadır. Bunun yanında banyoların, tuvaletlerin, yatak odalarının, oturma odalarının ve diğer bütün odaların üst üste inşa edilmiş olması konut mahremiyetini son derece olumsuz etkilemektedir. Özellikle 2000'li yıllardan önce inşa edilmiş olan konutlarda sadece bir banyonun olması ve o banyonun da genellikle çocuk odası ile yan yana veya karşı karşıya olması ev içi mahremiyeti olumsuz yönde etkileyen en önemli sorunlardan birisidir. Özellikle banyolarda bulunan tuvaletlerin veya normal tuvaletlerin sifonlarının çekilmesi esnasında çıkardığı gürültü diğer komşular tarafından duyulmakta ve komşuları rahatsız etmektedir. Gece geç saatlerde bulaşık makinesi, çamaşır makinesi, elektrik süpürgesi gibi gürültü yapabilecek cihazların kullanılması ile komşuların rahatsız edilmesi en çok şikâyet edilen konular arasında yer almaktadır.

Hem hane içi yaşanan bu olumsuzluklar hem de apartman içerisinde rahat hareket edememe sonucunda, apartmanlarda yaşayan insanların kişisel özgürlükleri kısıtlanmakta ve bunun beraberinde de aile içi sorunlar, çocukların kişilik sorunları, mutsuz kişilikler gibi çeşitli olumsuzluklar insan yaşamını etkilemektedir. İnsan hayatına uygun olmayan bu durumda ise mahremiyet, fiziki plânlama ile değil, hem ev içerisinde hem de apartman içerisinde iyi sosyal ilişkiler kurarak sağlanabilmektedir.[592]

Erzurum Şehri'ndeki modern binalardaki en önemli sorunlardan birisi de Erzurumluların geçmişten günümüze gelen süreçteki alışkanlıklarını devam ettirme arzusudur. Örneğin kış mevsiminin DMİGM verilerine göre ortalama olarak 171,8 gün gibi uzun bir dönemi kapsadığı, Erzurum Şehri'nde insanlar kışlık gıda ihtiyaçlarını geleneksel meskenlerde ambarlarda sakladıkları gıdalar ile karşılıyorlardı. Ancak günümüz modern konutlarında da kışlık erzak saklama geleneğini devam ettirmek isteyen Erzurumlular, konutlarında ambar veya kiler tarzı bir saklama elemanına yer verilmediği için büyük bir sorunla karşılaşmaktadırlar. Bu soruna çözüm olarak da kışlık gıda malzemelerinin bir kısmını apartmanların merdiven boşluklarında veya konutların balkonlarında saklamayı tercih etmişlerdir. Bu çözüm şekli ise, apartmanlarda çirkin bir görüntünün oluşmasına,

592 Haluk Pamir, "Toplu Konutlar ve Sorunları", XIII. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları (25-26 Mart 1982), Toplu Konut Sorunları ve Siyasası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları:523, Siyasal Bilimler Fakültesi İskân ve Şehircilik Araştırma Merkezi Yayınları:15, Ankara 1983, s.85.

apartman içinde kokuların yayılmasına, merdiven boşluklarının daralmasına ve kullanımının sınırlanmasına neden olmaktadır (Fotoğraf 2.51).

Fotoğraf 2.51: Merdiven Boşluklarında Depolanan ve *Şehir Hayatına Uygun Olmayan* Kışlık Gıda Malzemeleri.[593]

593 Palandöken ilçesine bağlı Yenişehir semtinde bulunan apartmanların merdiven boşluklarından çekilmiştir.

Konutların içinde ise balkonların, bu erzaklar tarafından doldurulması sonucunda, tamamen işgal edildiği görülmektedir. Yapılış amacı; oturma, sohbet etme, yemek yeme olan balkonlar, bu yüzden amaç dışı kullanılmakta olup, bu durum içe kapalı bir konut kültürünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak son yıllarda inşa edilen konutların bir kısmında genişlikleri yaklaşık olarak 2 m^2 ile 4 m^2 arasında değişen kilerler eklenmeye başlanmış ve konutlarda işlevsellik kazanması amaçlanmıştır. Bu kilerlerin bir kısmı yüklenici firmalar tarafından sadece kapalı bir dört duvar şeklinde inşa edilirken, bir kısmı ise içerisinde dolapları ve rafları olan ve her türlü kuru gıdanın ve ev malzemelerinin depolanmasını sağlayacak bir şekilde inşa edilmişlerdir. İnşa edilen bu kilerlerinde bir kısmı iyi dizayn edilmediği için konutun sıcaklığından etkilenmekte ve gıdaların muhafazası mümkün olmamaktadır, dolayısıyla çok fonksiyonel olmamaktadır.

Avrupa konut kültüründen Türk-İslam konut kültürüne dâhil edilen özelliklerden birisi de vestiyer denilen elbise asma yerleridir. Erzurum Şehri'ndeki modern konutların hemen hemen tamamında vestiyer denilen elbiselikler yapılmakta veya daha sonra ev sahibi tarafından portatif bir şekilde giriş kapısından sonra günümüzde antre olarak adlandırılan mekâna yerleştirilmektedir. Ev halkının ve eve gelen misafirlerin, eve girdikten sonra; montlarını, paltolarını, ceketlerini veya yanlarında taşıdıkları diğer aksesuarlarını buralara bırakarak evde rahat oturmaları sağlanmaktadır. Oldukça kullanışlı olan bu uygulama, geleneksel Türk-İslam meskenlerinde bulunmayan özelliklerden biridir. Geleneksel Erzurum evlerinde vestiyer olmadığı için hemen hemen bütün odaların duvarlarında askılıklar yapılır ve bu askılıkların üzeri köşelerinden iplerle duvara monte edilerek bir örtü ile örtülmüştür. Bu askılıklar genellikle elbise dolabı olmadığı için, ev halkının elbiselerini de muhafaza etmek için kullanılmıştır. Ancak modern konutlarda elbise dolabı uygulaması olduğu için, bu tür ayrıntıya gerek yoktur. Aynı zamanda vestiyer denilen giriş kısmındaki elbise dolapları ile de geleneksel konutlara nazaran modern konutlara son derece kullanışlı bir çözüm şekli getirilmiştir (Fotoğraf 2.52).

Fotoğraf 2.52: Modern Bir Konutta Evin Giriş Kapısından Sonra *Antre* Denilen Mekanda Yapılmış Olan *Vestiyer*.[594]

2.6. Erzurum Şehri'ndeki Meskenlerin Genel Değerlendirmesi

Modern konutlar ve modern şehirler plânlanırken, Türkiye'nin birçok yerleşim bölgesinde olduğu gibi, Erzurum şehri'nde de kültürel miras olarak kabul ettiğimiz geleneksel meskenlerin büyük bir çoğunluğu, kentsel dönüşüm adı verilen ancak uygulamada eski evlerin yıkılıp, yerlerine beton yığınlarının yapıldığı yanlış bir uygulama ile konut kültürünün önemli ölçüde yok olduğunu söylemek gerçekçi bir yaklaşım olacaktır.

Bilindiği gibi, Erzurum Şehri'nin kültürel ve tarihsel mirasının tamamı Yakutiye ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu ilçede 2011 yılı içerisinde başlatılan kentsel dönüşüm, kamulaştırma ve çevre düzenleme uygulamaları son derece doğru uygulamalar olmakla birlikte, bazı eksiklikleri söz konusudur. Özellikle tarihi eserlerin etrafı açılarak bir açık hava müzesi haline getirme çalışmaları yanında, geleneksel konutların da kamulaştırma ve restore edilme gerekliliği yeterli derecede ele alınmamaktadır. Birçok geleneksel konut yıkılmaya yüz tutmuş ya da bakımsızlıktan dolayı son derece yıpranmış bir şekildedir. Bu konutların elden geçirilerek, hem kültür varlıklarımız korunmalı hem de kültürel

594 Kâzım Karabekir Mahallesi'nde İbrahim Kangı'ya ait konuttan çekilmiştir.

turizm kaynakları içerisine alınmalıdır. Batı ülkeleri bu uygulamayı çok güzel bir şekilde gerçekleştirerek, hem kültürlerini korumakta hem de turizm vasıtası ile ekonomilerine katkı sağlamaktadırlar.[595] Bunun Türkiye'deki uygulamaları olan Safranbolu, Mardin, Amasya şehirlerinde olduğu gibi Erzurum Şehri'nin önemli bir kültürel değerlerini koruma ve gelir kaynağına sahip olması gerekmektedir. Çünkü tarihi kültürel mirasın ve ayakta kalabilmiş olan maddi kültür öğelerinin korunmasının, kentin geçmişinin ve kişiliğinin korunması ile eşdeğer olduğu kabul edilmektedir.[596]

Bütün bu uygulamalar bir plân dâhilinde yapılmalı veya yürütülmelidir. Her yerleşmenin bir özelliğinin olduğunu kabul eden, özgünlüğünü koruyan, zenginliğini değerlendiren, toplumsal kademelenmeyi anlatan ve yalnızca fiziki çevrenin düzenlenmesine odaklanan imarcı yaklaşımların dışına çıkılmalıdır.[597] Bunun yerine doğamızı ve kültürümüzü yitirmeden, insanları toprak anadan koparmadan, kültürel kimliklerini zedelemeden farklı yollar bulmalı ve ona göre üretimler gerçekleştirilmelidir.[598] Hatta bu konuda son derece dikkatli davranarak kentsel dönüşüm adı verilen düzenlemelerin kentsel yağmalama haline gelmemesi için gayret gösterilmelidir.[599] Çünkü kent, insanın içindeki sevginin bir yansıması olmalıdır, kentler için en güzel yönetim insanın konutu ve kenti inşa ederken gösterdiği özeni ve onu ortaya çıkaran kültürüdür.[600]

Erzurum Şehri'nin en önemli sorunlarından birisi de, şehir kültürü ile köy kültürü arasındaki farklılıklardan kaynaklanan sorunları en fazla yaşayan merkezlerden biri olmasıdır. Köyden kente göç eden insanlar kendi kültürel özelliklerini yaşatmak isterler, ancak bu isteklerinde başarıya ulaşma ihtimalleri zayıf kalmaktadır. Bununla birlikte kendi kültürel özelliklerini yaşatma isteği ise, şehir kültürünü olumsuz yönde etkilemektedir ve değişiklikler yapmaktadır. Bu sürecin ilerlemesinden sonra şehre göç edenler ise kendi kültürlerini yaşatamadıkları gibi, şehirli bir kültür ile de karşılaşamadıkları için kültürleşme olayını yaşayamamaktadırlar.[601] Dolayısıyla konutlarda olumsuz bazı yapılaşmalar

595 Enis Yeter, "Kültür Korumacılığında İl Özel İdarelerinin Yeri Nedir, Ne Olmalıdır?" Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak, (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, s.43.

596 Sabine Weizenegger, W. Schenk, "Cultural Landscape Management in Europe and Germany", The Conservation of Cultural Landscapes, (Edt: Mauro Agnoletti), CABI Publishing, U.K. 2006, p.183.

597 Zekai Görgülü, "Kültür Mirasımızın Korunması Üzerine Bir Kez Daha Düşünürken", Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak, (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, s.43.

598 Metin Sözen, "Coğrafyamızın Birikimini ve Gücünü Birlikte Anlamlı Kılmak", Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak, (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, s.57..

599 Ethem Torunoğlu, "Kentsel Dönüşüm: Pazarlamanın Dayanılmaz Hafifliği", Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak, (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, s.375.

600 Lewis Mumford, Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği, (Çev.: Gürol Koca, Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları:512, Ağır Kitaplar Dizisi:21, İstanbul 2007, s.691.

601 Korkut Tuna, "Şehirin Serüveni", Hece Dergisi, Özel Sayı:18, Sayı:150-151-152, Öncü Yayınevi, Ankara 2009, s.22.

meydana gelmekte ve bu olumsuz uygulamalar neticesinde de şehirlerde kültürel çarpıklıklar ortaya çıkmaktadır.

Günümüzde ayakta kalabilmeyi başarmış olan geleneksel Erzurum evlerinin etrafında plânsız bir şekilde yapılmış olan eğreti binalar kaldırılmalıdır. Tarihi kültürel mirasın en önemli elemanlarından olan meskenler ortaya çıkarılmalı ve korunmalıdır. Bu arada Yeğenağa Mahallesi veya Sultan Melik Mahallesi gibi yerleşme birimlerinde bitişik halde inşa edilmiş olan geleneksel meskenler kamulaştırılarak Tarihi Erzurum Evleri Sokağı haline getirilmelidir.

Modern konutlarda ise özellikle yerel yönetimlerin üzerinde son derece büyük bir yük bulunduğu bilinmektedir. Ancak belediyeler bünyesinde bulunan şehir plânlamacıların yetkisi artırılmalı ve denetim yetkisi verilerek, plânsız kentleşmenin önüne geçilmelidir. Yap-Sat sistemi denilen sistem ile az mekandan çok konut üreten ve bu sistem ile büyük ekonomik çıkar elde eden şirketler de sıkı denetimlerden geçirilmeli ve siyasi rant uğruna yaptıkları yanlışlıkların önüne geçilmelidir. Modern şehirleşme sürecindeki plânlamalara göre sadece iki apartman yapılması gereken genişlikteki sahalara, beş ayrı apartman yapılaması gibi örneklerin çok olduğu Erzurum Şehri'nde bu olumsuz tablonun düzeltilmesi gerekmektedir.

Kentsel dönüşüm sistemi ile gecekondu önleme alanları oluşturulmalı ancak bu süreçte sırf eski oldukları için geleneksel konutların yıkılması engellenmelidir. Bunun yerine, kaçak yapılaşmanın ürünü olan ve siyasi hesaplar uğruna hazine arazilerinin gecekondu sahiplerine peşkeş çekilmesi sistemi son bulmalıdır. Özellikle Yakutiye ilçesinin kuzey ve doğu kesimlerindeki gecekondulaşma ile Palandöken ilçesinin doğu kesimlerindeki gecekondulaşmanın kentsel dönüşüm ile durdurulması ve bu bölgelerin daha yaşanabilir hale getirilmesi gerekmektedir.

Apartmanların en önemli peyzaj sorunlarından biri olan bahçe ve yeşil alan sorunu mutlaka çözülmeli, projesinde bahçe olmayan apartmanların yapımına izin verilmemelidir. Çünkü Erzurum insanının hem güneş enerjisinden faydalanması, hem de çocuklar için güvenli oyun alanlarının oluşturulması için apartmanların bol güneş alacak şekilde, yeteri kadar aralıklı inşa edilmeleri gerekmektedir. Ayrıca insanların doğal ortamın havasını teneffüs edebilmeleri için apartmanın giriş kapısından itibaren ve çevresini dolaşacak şekilde en az 10 metre genişliğinde bahçeler tanzim edilmelidir.

Erzurum Şehri'nin en büyük sorunlarından biri olan otopark sorununun çözümü için de gerekli plânlamaların yapılması gerekmektedir. Günümüze kadar yapılmış olan apartmanların neredeyse tamamında otopark yapılmamış ve bu sorun müteahhitlerin ve inşaat firmalarının ekonomik hırsları yüzünden

neredeyse çözümsüz hale gelmiştir. Bu büyük sorunun çözülebilmesi için yeni yapılan apartmanların bodrum katının konut şeklindeki projelendirilmesine izin verilmemelidir. Onun yerine apartmanların bodrum katları, apartman sakinlerinin kullanabileceği otoparklar, sığınak, su basmanı gibi gerekli olan ihtiyaçların giderilmesi yönünde kullanılması gerekmektedir.

Hem Türkiye genelinde hem de Erzurum Şehri'nde, mimarların yetkileri artırılmalı ve kültürel değerlerimiz ile bütünleşen ve modern mimariyi Türk-İslam kültürüne göre anlamlandıran çözümlere yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Türk-İslam kültürüne göre inşa edilmiş olan geleneksel konutların hem iç hem de dış süsleme özellikleri ile insanların psikolojik dünyasına yaptığı katkılar düşünülerek, bu bağlamda estetik değerlerin ön plâna çıkarılması sağlanmalıdır.

Erzurum Şehri'nin iklim şartları da göz önünde bulundurularak, son yıllarda konutların ısı yalıtımını iyileştirme çalışmaları hız kazanmaya başlamıştır. Bu konuda 09 Ekim 2008 tarihli ve 27019 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan *Binalarda Isı ve Yalıtım Yönetmeliği*[602] ile binalarda ısı yalıtımı 2017 yılına kadar zorunlu hale getirilmiştir. Bu sayede özellikle kış aylarında ortaya çıkan hava kirliliği sorunu da en aza indirgenmiş ve şehir halkının sağlık koşulları iyileştirilmiş olacaktır. Ayrıca ısı yalıtım sistemlerinin veya bina dış kaplamalarının estetik değerlere göre çeşitli süslemeler ile bezenmesi şehrin peyzajına da olumlu bir etki yapacaktır.

Erzurum Şehri'nin en önemli konutsal problemlerinden birisi de gecekondulaşmadır. Gecekondulaşma özellikle 1950'li yıllardan itibaren şehrin kuzeyinde günümüzde Dağ Mahallesi adı verilen bölgede başlamıştır. Ancak dönemin yöneticileri tarafından ödül verircesine, gecekondulara tapu verilince şehrin çeşitli bölgelerinde, hatta şehrin merkezi mahalleleri içerisindeki boş arazilerde bile yapılmaya başlanmış ve şehrin hem sosyal hem de kültürel bir sorunu haline gelmiştir.[603]

Zamanla gecekondu önleme bölgeleri oluşturulmaya çalışılmışsa da bir türlü sonuca ulaşılamamıştır. Özellikle III Nolu Gecekondu Önleme Bölgesi olarak Palandöken Dağları ile Kiremitlik Tepesi arasında kalan kısımda kurulan modern yerleşmelere, şehirde yaşayan ekonomik gelir seviyesi yüksek olan kişilerin yönelmesi sonucunda bu proje de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[604]

---

602 Binalarda Isı ve Yalıtım Yönetmeliği, Erişim Tarihi:30.09.2011,
http://www.cevresehircilik.gov.tr/turkce/dosya/yonetmelikler/isiyalitimyonetmelik.pdf

603 Sinan Kocaman, Serhat Zaman, Fatih Kara, Arif Keçeli, "Erzurum Kentinde Gecekondu Önleme ve Kentsel Dönüşüm Çalışmaları", Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:18, İstanbul 2008, s.187-189.

604 Hayati Doğanay, "Erzurum'da Gecekondulaşma Sorunu ve Başlıca Çözüm Yolları", Coğrafya Makaleleri, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:55, Edebiyat Kesimi Yayınları No:37, Coğrafya Bölümü Yayınları No:3, Erzurum 1988, s.160.

Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren gecekondu sorununa karşı kalıcı tedbirler alınmaya başlanmış ve şehir içerisindeki olumsuz tablo düzeltilmeye başlanmıştır. Özellikle Yakutiye ilçesi sınırları içinde kalan merkezi konumdaki mahallelerde gecekondular istimlak edilmiş ve daha modern bir şehirsel yapı ortaya çıkarılmıştır. Yakın bir süreçte ise Erzurum Şehri'nde düzenlenen 2011 Dünya Üniversitelerarası Kış Oyunları'ndan dolayı şehir görsel açıdan daha estetik bir görünüme kavulturulmak istenmiş ve bazı mahalleler gecekondulardan arındırılmıştır. Son olarak da Yakutiye Belediyesi tarafından gerçekleştirilen bir proje kapsamında şehrin tarihi yerleşmelerinin ve tarihi eserlerinin bulunduğu mahalleler gecekondulardan arındırılmaya başlanmış ve tarihi eserlerin etrafı açılarak kültürel değerler ön plâna çıkarılmıştır.

Üçüncü Bölüm

GİYİM KUŞAM KÜLTÜRÜ

3.1.Giyim Kuşamın Kültürel Geçmişi

İnsanoğlu psikolojik olarak korunma içgüdüsü ile yaratılmış bir canlıdır. Bu içgüdüsü sayesinde birçok maddi ve manevi kültür elemanının keşfini yapmış ve geliştirmiştir. Meskenler, silahlar, giysiler ve hatta ilahi olmayan dinler bile korunma içgüdüsü sonucunda insanoğlunun keşfedip geliştirdiği kültürel elemanlar arasındadır. İnsanoğlu korkularından biri olan, vücudunun zarar göreceği düşüncesi sonucunda endişeye kapılmış, vücudunu veya vücudunun uzuvlarını örten kıyafetler üretmeye başlamıştır. Bu yönü ile giyim kuşam, insanoğlunun ilk olarak ürettiği maddi kültür öğelerinden birisidir. Ekonomik gelir seviyesi kötü bile olsa insanoğlunun vücudunu örten bir kıyafeti vardır.[605]

İnsanı giyinmeye veya örtünmeye iten dört önemli faktör vardır. Bunlardan biri biyolojik, diğeri inanışlara dayalı ve dinsel, üçüncüsü hoşa gitme, güzel görünme veya farklı olma duygusu, dördüncüsü ise insan vücudunun kirlenmesini engellemek ve onu haşerelerin ve çeşitli canlıların ısırmasına karşı korumaktır.[606] Bu faktörlerden hangisinin, diğerlerinden daha önemli olduğu, kullanıldıkları ortam, iklim, ekonomik durum ve sosyal olaylar ile yakından ilgilidir.[607] Ancak bu faktörler içerisinde özellikle iklimin en önemli belirleyici etken olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü ister inançlara göre, isterse moda veya hoşa gitme özelliklerine göre kıyafet tercihi yapılsın, sonuçta kıyafetle ilgili tercihler, iklim şartlarına uygunluk açısından yapısal bir benzerlik göstermektedir. İnsanlar kendileri için önemli olan bütün kültürel özellikleri, kendi üzerlerinde diğer insanlara yansıtarak, bir nevi diğer insanlar ile kendi arasındaki farklılığı ortaya koymaktadır.[608]

Giyim kuşam kültürü, yüzyıllar süren çok uzun bir zaman dilimine yayılmış, kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi, beceri ve deneyimler sonucunda şekillenmiştir. Farklı ırk ve kültürlerden de olsa insanlar, doğa koşulları karşısında birbirine çok yakın tepkiler vermektedirler. Dünyanın birbirinden uzak yörelerindeki benzer doğa koşullarında yaşayan insanlar, birbirlerine yakın içgüdüleri doğrultusunda benzer eğilim ve davranışlar sergilemektedirler. Hangi millet veya uygarlıkların hangi giyim geleneğinin etkisinde kaldığı araştırıldığında da, aynı coğrafi bölgede milletler değişse bile bölgenin doğal özellikleri, insanları benzer giyim ve donanıma zorladığı görülmektedir.[609]

605 Mahmut Tezcan, "Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 16(1), Ankara 1983, s.255.

606 Asaf Ataseven, "Tıbbi Açıdan Örtünme", İslam'da Kılık Kıyafet ve Örtünme, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları:9, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:2, İstanbul 1987, s.84.

607 Sebahattin Türkoğlu, Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam, Atılım Matbaacılık, İstanbul 2002, s.5.

608 Murat Gökhan Dalyan, "XIX. Yüzyıl Nasturilerinde Kılık Kıyafet Kültürü", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:22, Isparta 2010, s.19.

609 Gözde Bursalıgil, Antropolojik Açıdan Giyim Kültürü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tekstil ve Moda Tasarımı Anasanat Dalı, İstanbul 2009, s.5.

Araştırma sahasının uzun ve çok soğuk geçen kış şartlarının giyim kuşam kültürünün şekillenmesinde esas rol oynadığını belirtmek gerekmektedir. Yörenin iklim özellikleri, birinci bölümde ayrıntılı olarak incelendiği için burada sadece giysiler üzerine etkisine vurgu yapılacaktır.

Giyim kuşam kültürünü şekillendiren faktörlerden öncelikle dinsel etkiler incelenecek ve araştırma sahası üzerindeki genel inanış olan İslam dininin giyim kuşam kültürü üzerindeki etkisi değerlendirilecektir. İslam dininin kaynaklarına göre, giyim kuşam kültürünün tarihi, ilk insan olan Hz. Âdem'e kadar uzanmaktadır. Hz. Âdem'in ve Hz. Havva'nın vücutlarının, Allah (C.C.) tarafından çeşitli kıyafetler ile örtüldüğü gerçeği, Kur'an-ı Kerim'de A'râf Suresi 20-22-26., Nahl Suresi 81. ve Tâha Suresi 121. ayetlerde ifade edilmiştir. Bu ayetlerde özellikle insanoğlunun mahrem yerlerinin kapatılması ve sonrasında dünya hayatında gerekli olan dış kıyafetlerin giyilmesi ve insanların takva üzerine giyinmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.[610]

Ayrıca burada belirtilmesi gereken bir başka özellik ise utanma duygusunun, insanoğlunun yaratılışından gelen bir özelliği olduğu ve bu özellikten dolayı giyinme zorunluluğunun ortaya çıktığı gerçeğidir.[611] Diğer taraftan, İslam dinine göre, hayâ duygusunun bir gerekliliği olan kıyafet, vücudu gizlemeli ve dünya üzerindeki cinsiyet farklılığını yansıtmalıdır.[612] Bütün bu bilgiler İslam dininde, giyim kuşamın basit bir şekil olmadığını, insanın sahip olduğu manevi dünyasının dışa yansıyan görüntüsü olduğunu ifade etmektedir.[613] Dolayısıyla belirtilen bu özelliklere göre, Müslüman olan insanlar, diğer inanç ve görüşteki insanlara göre giyimlerindeki özellikler bakımından farklılıklar göstermektedirler.[614]

Giyim kuşamın geçmişi ile ilgili bilim adamları tarafından birçok araştırma yapılmıştır. Özellikle arkeologların yapmış oldukları çalışmalar ve bu çalışmalarda elde edilen bulgular, giyim kuşamın gelişme çağları ile ilgili birçok bilgiye ulaşılmasını sağlamıştır. Mağaralarda bulunan tarih öncesi çağlara ait çizimler, höyüklerde elde edilen çeşitli eşyalar ve bu eşyalar üzerindeki kabartmalar veya çizimler, arkeolojik kazılarda bulunan heykeller ve bu heykeller üzerindeki motifler giyim kuşamın kültürel tarihi ve gelişmesi hakkında birçok bilgi vermektedir.

610 Bekir Topaloğlu, "İslam İtikadı Açısından Kıyafet ve Örtünme", İslam'da Kılık Kıyafet ve Örtünme, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları:9, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:2, İstanbul 1987, s.14.

611 Celal Yeniçeri, Hz. Peygamber'in Giyim-Kuşamı-Mutfağı Getirdiği İlkeleri ve Günümüz Felsefesi, İlkeleri, Güncel Meseleleriyle Giyim-Kuşam ve Sofralar, Çamlıca Yayınları No:28, İstanbul 2009, s.15.

612 Ümid Meriç, " Sosyolojik Açıdan kılık-Kıyafet ve İslam'da Örtünme", İslam'da Kılık Kıyafet ve Örtünme, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları:9, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:2, İstanbul 1987, s.34.

613 İsmail Lütfi Çakan, "Sünnette Giyim Kuşam ve Örtünme", İslam'da Kılık Kıyafet ve Örtünme, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları:9, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:2, İstanbul 1987, s.46.

614 Özden Süslü, Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını:342, Araştırma İnceleme Dizisi:47, Ankara 2007, s.136.

Elde edilen bilgiler ışığında değerlendirme yapılacak olursa, tekstil tekniğinin ve giyim kuşamın insanlık tarihinin en eski uğraşlarından biri olduğu, başlangıç tarihinin belli olmadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Giyim kuşamın ve tekstil tekniğinin, tarihi ve kökeni hakkında kesin yargılarda bulunmak da mümkün değildir.[615] Arkeologlar tarafından elde edilmiş verilere göre ilk dokunmuş kumaşlar M.Ö. 6000'lerde Anadolu'da ortaya çıkmıştır. Yine Mısır gibi aşırı sıcak ve kuru iklime sahip yerlerde de eski dönemlerde yapılmış kumaşlara rastlanmıştır. Gerçekten de Mısır'da M.Ö. 4000'lerde keten bezi üretiminin yüksek düzeyde olduğu bilinmektedir.[616]

Korunma ve örtünme için kullanılan ilk materyallerin, bitkilerin yumuşak lif ve yaprakları ile hayvan postlarından oluşması doğal bir gelişmedir.[617] Bu bitki lifleri veya hayvan postları dokumacılık faaliyetinin ortaya çıkması ile önem kazanmıştır. Özellikle bitki liflerinden ve hayvan postlarından elde edilen yünlerden, iplik elde edilmiş ve bu iplikler de dokumacılık faaliyetlerinde kullanılmışlardır. Sanayi Devrimi öncesinde, dokuma faaliyetlerinde kullanılan başlıca lif çeşitleri; bitkisel kökenli lifler ve hayvansal kökenli liflerdir. Bu liflerde kendi içinde sınıflandırmalara tabii tutulmuşlardır. Bitkisel kökenli lifler içerisinde tohum lifleri (pamuk ve kapok bitkisi lifleri), gövde lifleri (keten, kenevir, jüt, rami lifleri), yaprak lifleri (Sisal, Manila, Yeni Zelenda keneviri), meyve lifleri (Hindistan cevizi ve lif kabağı lifleri) sayılmaktadır. Hayvansal kökenli lifler arasında ise, post ve deri ürünü lifler (koyun yünü, tiftik yünü gibi) ile salgı ürünü lifler (yabani ipek ipliği, kültür ipeği ipliği) gösterilmektedir.[618]

Karasal iklimin hüküm sürdüğü Erzurum'da, bu malzemelerden *hayvansal kökenli lifler* büyük bir üstünlüğe sahip olmuştur. Çünkü iklim özelliklerinin bir sonucu olarak eskiden beri yörede küçük ve büyükbaş hayvancılık hâkim ekonomik faaliyettir. Kumaş dokunmasında kullanılacak bitkiler, yörede ya hiç yetişmemekte ya da çok az tarımı yapılmaktadır.

İplik elde etmek için eğirme denilen bir sistem kullanılmaktadır. İpin eğirilmesi, en ilkel toplumlarda, önce iki el arasında yünün şekillendirilip uzatılmasıyla başlamış, daha sonra ucuna bir ağırlık bağlanarak böylece oluşan ipin devamını sağlamak yolu bulunmuştur.[619] İplik eğirme dört faklı aşamadan meydana gelmektedir. Bunlar sırasıyla; bitkisel ve hayvansal liflerin taranarak

615 M. Muhtar Kutlu, Abdurrahim Özmen, "Kimlik(ler) Sembolü Olarak Giyim Kuşam ve Süslenme", Halk Kültüründe Giyim Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Eskişehir 2008, s.309.
616 Zeki Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2009, s.21.
617 Türkoğlu, Tarih Boyunca Anadolu'da ….., s.5.
618 Hayati Doğanay, Türkiye Ekonomik Coğrafyası, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2011, s.490.
619 Türkoğlu, Tarih Boyunca Anadolu'da ….., s.7.

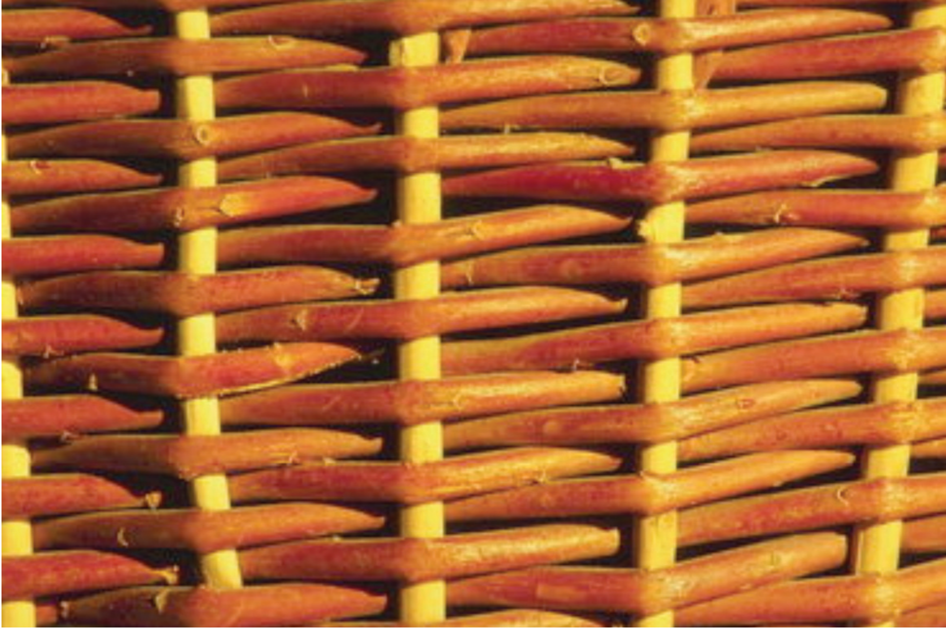
birbirine koşut konuma getirilmesi (taranma), taranmış liflerden üretilecek ipliğin kalınlığına uygun bir demetin çekilmesi (çekme-sağma), çekilen bu demetlere büklüm verilmesi (bükme), ve oluşan ipliğin sarılmasıdır (sarma).[620] İplik eğirme işinin yapılabilmesi için *iğ* veya *teşi* adı verilen, alt tarafı ince üste doğru çıkıldıkça kalınlaşan ve ucunda *ağırşak* adı verilen bir başlığı ve başlığının ucunda da kanca şeklinde bir uç olan alete ihtiyaç vardır. Bu alet ile daha önce taraklarda taranmış olan lifler veya yünler döndürülme sistemi ile iplik haline getirilir ve ipliklerde iğ üzerine sarılarak derli toplu bir iplik yumağı elde edilmiş olur. Bu aşamadan sonra da iplikler dokumacılık faaliyeti için hazır hale getirilmiş olur.[621]

İpliklerden kumaş ve keten elde etmek için uygulanan dokuma sistemi ise sepet örgüsünden esinlenilerek ortaya çıkmıştır. Dokuma faaliyeti temel olarak, birbirine dik konumdaki iki ipliğin sepet örgüsü sisteminde olduğu gibi birbirlerinin arasından geçirilerek sıkıştırılması işlemidir (Fotoğraf 3.1). Bu işlem ile birlikte ortaya çıkan ürün, dokunduğu şekle ve malzemeye göre isimlendirilmişlerdir. Bitki liflerinden yapılan keten, pamuktan elde edilen elyaf, ipekböceği kozasından elde edilen ipek bu dokuma şekillerinden bazılarıdır. Bir başka kumaş üretim şekli ise çırpma veya keçeleme denilen sistemdir. Bu sistem özellikle soğuk iklim bölgelerinde tercih edilen bir üretim sistemi olmuştur. Kumaş dokunduktan sonra, suda dövülür, ovalanır, lifleri birbirine geçiştirilir ve kalınlaştırılır. Sonuçta da oldukça kalın ve koruyucu bir kumaş olan ve keçe adı verilen kumaş türü elde edilmiş olur.[622]

Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda elde edilen bulgulara göre Mezopotamya bölgesinde, koyunyünü iplik elde etmede ve sonrasında dokumacılık faaliyetinde kullanılmıştır. Eski Mısır'da genellikle pamuklu dokumalar ve ketenler tercih edilmiştir. Hindistan ve Çin medeniyetlerinde ise pamuk ve ipek kullanılarak dokumacılık faaliyeti ve kıyafet üretimi yapılmıştır.[623]

Bilindiği üzere, sıcak ve soğuk bölgelerde yaşamış olan insanların kıyafetleri iklime göre farklılık göstermektedir. Sıcak bölgelerde bitki liflerinden yapılmış kumaşlar tercih edilirken, soğuk iklimlerin hâkim olduğu bölgelerde yün, hayvan postu ve hayvan kıllarından elde edilen kalın giysiler tercih edilmiştir.

620 Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın….,s.22.
621 Ayşe Tuba Ökse, "Eskiçağ Anadolu'sundan Günümüze Ulaşan Giysi Tipleri", Halk Kültüründe Giyim Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Eskişehir 2008, s.2.
622 Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın….,s.25.
623 Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın….,s.24.

Fotoğraf 3.1: Dokuma Faaliyeti İçin Yönlendirici Olan *Sepet Örgüsü*. [624]

Gerçekten de yapılan araştırmalar sonucunda hangi milletten veya uygarlıktan, nelerin süregeldiği veya hangi geleneğin etkisinde kalındığı araştırıldığında, görülmektedir ki, aynı coğrafi bölgede hâkimiyet kuran milletler ve devletler değişse bile bölgenin coğrafi özellikleri, insanları benzer giyim kuşam özellikleri oluşturmaya zorlamaktadır.[625] Örneğin dini ve milli inanışları ne olursa olsun, soğuk iklim şartlarının yaşandığı bölgelerde yaşayan insanlar, kalın ve yünlü giyecekleri tercih etmek zorundadırlar. İnançlarına veya geleneklerine göre giysinin şekli, rengi, kullanılış biçimi farklı olsa bile, giysinin yapıldığı malzeme aynı olmaktadır.

Giyim-kuşamda kadın ve erkeğin seçtiği kıyafetlerin rengi, biçimi, kullanılan kumaşın türü ve hatta sokağa çıkıldığında kadınların kullandığı aksesuarların şekli dahi dönem içerisinde meydana gelen sosyo-ekonomik değişimin ortaya konulmasında önem taşımaktadır.[626]

Giyim kuşam sadece fiziki çevre, din ve sosyal çevre ile şekillendirilmemektedir. Giyim kuşam kültüründe önemli olan unsurlardan

624 Sepet Örgü, Erişim Tarihi:14.10.2011, http://inter-pix.com/tr/other/textures/texture1/356088-see.html
625 Türkoğlu, Tarih Boyunca Anadolu'da ….., s.160.
626 Zübeyde Güneş Yağcı, Serdar Genç, "XIX. Yüzyılda Balıkesir'de Giyim-Kuşam Zevki ve Bir Kumaş Tüccarı", Turkish Studies, 2(1), Erzincan 2007, s.229.

birisi, kişinin yaşının ona vermiş olduğu toplumsal konum ve bu konuma göre giyinmesi gerekliliğidir. Yaşlı bir insanın, genç bir insanın giydiği dar kıyafetleri ve canlı renkleri tercih etmesi toplum tarafından kabul görmediği gibi kişinin kendisi tarafından da tercih edilmemektedir. Dolayısıyla yaş gruplarına uygun kıyafet tercihleri yapılmakta ve bu tercihlere göre kıyafet üretimi gerçekleştirilmektedir.

Önemli olan bir diğer husus kişinin mesleği ve bu mesleğin ona uygulamış olduğu giyim kuşam zorunluluğudur. Askeri bir görevli, faaliyet gerçekleştirdiği alana göre yeşil, lacivert veya beyaz renkler giyinmektedir. Öğretmenler ister erkek, isterse bayan olsun klasik kıyafetleri tercih etmektedirler. Adli meslekler ile uğraşanlar cübbeler giyinmekteler. Din görevlileri cübbeler ve özel başlıklar kullanmaktalar. Bu meslek grupları ve bunlar gibi birçok meslek grubu da, farklı kıyafetler tercih etmekte ve mesleğinin ona vermiş olduğu toplumsal konumu, kıyafetleri ile temsil edebilme şansına sahip olmaktadırlar.

Giyim kuşam kültürünü şekillendiren unsurlardan birisi de bireyin kişiliğidir. Kişilik, bireyin davranışlarına ve toplumsal konumuna göre onun kıyafet seçimini yönlendirici önemli hususlardan birisidir. Ciddi bir kişiliğe sahip olan kişilerin genellikle koyu renkli ve sade kıyafetleri tercih ettikleri görülmektedir. Heyecanlı ve neşeli bir yapıya sahip olan kişilerin ise daha rahat, daha renkli ve desenli kıyafetleri tercih ettikleri bilinmektedir.

Ayrıca insanların birbirlerinden üstün görünme gayreti de giyinmeyi şekillendiren önemli etmenlerden birisidir. Giyinme, bu özellikten dolayı süslenme denilen faaliyeti beraberinde getirmiştir. Süslenme ise temel anlamda, insanın kendisini başkalarına göre, eksiklerini gidererek daha üstün kılmaya çalışması faaliyetidir.[627]

3.2. Türklerde Giyim Kuşam Kültürü

Bütün dünyada olduğu gibi Türk kültüründe de, giyim ve kuşamın ayrı bir önemi ve kültürel zenginlik bakımından ayrı bir değeri vardır. Türk toplumu yüzyıllar boyunca zengin bir giyim kültürüne sahip olmuştur. Bu zenginlik, giyim biçimlerinde olduğu kadar giyim malzemelerinde de kendini gösterir.[628] Türklerin giyim kuşam kültürü içerisinde iki önemli dönemi bulunmaktadır. Bunlar, Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önceki giyim kuşam kültürü ve İslamiyet'i kabul ettikten sonraki giyim kuşam kültürüdür. İslamiyet'i kabul etmeden önceki Türk giyim kültürü genel olarak Orta Asya kökenlidir. İslamiyet'i kabul

627 Kazım Yıldırım, "Süslenmenin Felsefi Temelleri, Niçin Süsleniyoruz?", Halk Kültüründe Giyim Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Eskişehir 2008, s.269.
628 Mahmut Tezcan, Türk Ailesi Antropolojisi, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s.126.

ettikten sonraki ise, genellikle Anadolu kökenlidir. Ancak hem Anadolu'da hem de Orta Asya'daki ve diğer bölgelerdeki Türk topluluklarında ve devletlerinde, dokumacılık faaliyetlerinde uygulanan motiflerin son derece benzer olduğu ve kültürel birlikteliğin örnekleri olduğu dokumalardan ve desenlerden açıkça görülebilmektedir.[629]

Toplum içerisinde genel bir yargı olan, Türklerin her şeyi kılıç ile kazandıkları düşüncesi doğru değildir. Türkler, tabiat içinde doğmuş, tabiat ile iç içe yaşamış ve tabiatı yenmeye çalışmışladır.[630] Bu sebepten gerçek ve mantıklı bilgiler ile tabiattan faydalanmayı başarabilmişlerdir. Bozkır kültürüne ait olan Türk giyim eşyalarının başlıca malzemeleri; koyun, kuzu, sığır, tilki ve az miktarda ayı derisi ile koyun, keçi ve deve yünüdür. Bunun yanında eski Türkler kumaş dokumuşlar ve giyecek imalatında kullanmak için kendir yetiştirmişlerdir.[631] Ayrıca sadece kendir liflerini kullanmamışlar, bunun yanında, hayvanlardan elde edilen yünleri bükerek, dokumacılık faaliyetleri yapmışlardır.[632] Türkler bu dokumacılık faaliyetlerini gerçekleştirirken oldukça geniş sayılabilecek bir çeşitlilik ile kumaş üretimi gerçekleştirmişlerdir. Türklerin tarih boyunca kullandıkları kumaş çeşitlerinin sayısı bir hayli fazladır. Zaman içerisinde yıpranan bir materyal olması sebebiyle günümüze az örnek ulaşmıştır. Kaynaklarda adı geçen kumaş türlerinin sayısı 650 civarındadır.[633]

Türklerin, dünya giyim kuşam kültürüne sunduğu çeşitler oldukça geniştir. Örneğin tarihi kaynaklarda, genel olarak Bizans kültürüne ait olduğu kabul edilen keten gömleklerin, ilk defa Hun Türkleri tarafından giyildiği belirtilmektedir.[634]

Bunun yanında günümüz dünyasında hem erkekler, hem de kadınlar tarafından giyilen pantolonun ilk üretimi de Türklere aittir. Türklerin konar göçer hayat tarzından dolayı, ata binmek onlar için en önemli faaliyetlerden birisidir. Ata binerken bacakların sürtünmeden dolayı yaralanmasını engellemek için, her iki bacağın da aynı anda kapalı tutulması gerekliliği ortaya çıkmış ve bunun üzerine pantolon denilen kıyafet şekli ortaya çıkmıştır.[635] Çünkü atlı süvarilerin

629 Neriman Görgünay Kırzıoğlu, "Tanrıdağları'ndan Ege Denizi'ne Türk Çözgüyüzlü Dokumaları (Kolan ve Cecim)", Uluslararası Üçüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (25-29 Eylül 1993), Ankara 1993, s.192.

630 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi I, 1000 Temel Eser Dizisi, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara 1971, s.5.

631 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat Yayın No:376, Kültür Serisi No:128, İstanbul 2000, s.319.

632 Fikri Salman, "Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı:4, Erzurum 1998, s.141.

633 Fikri Salman, "Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz" Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Sayı:6, Erzurum 2004, s.16.

634 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü…, s.319.

635 Tezcan, Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış….., s.259.

en rahat giyim şekli budur. Pantolonlar sayesinde, bir yerden başka bir yere uzun yürüyüşlerle göçler yapılabilmiş ve evde, tarlada, dağda, ovada çalışılabilmiştir. Doğa koşullarına karşı korunma olanağı sağlanabilmiştir.[636]

Pantolonlar ile birliktelik oluşturacak şekilde tasarlanmış olan *caket* (ceket) adı verilen üst dış kıyafeti de, Türk giyim kültüründe önemli bir yere sahiptir. Özellikle soğuk gecelerde veya rüzgârlı arazilerde korunmak için mutlaka giyilmesi gereken üstlüklerden birisidir. Türklerin bu konuda yapmış olduğu yenilik ise, diğer kavimler ceketlerini kopçalar ile tuttururlarken, Türkler düğme ile tutturmuşlar ve ceketlerini sola doğru açmışlardır.[637] Ceket ve pantolondan oluşan dikişli elbise takımı, giyim kuşam tarihinin, yaşandığı döneme göre en gelişmiş aşamalarından birisidir. Hatta bugünkü modern giyim kuşamın kaynağını Bozkır giyim tarzı olarak adlandırılan bu yapı oluşturmaktadır.[638] Pantolonlar, ceketler veya diğer aksesuarların yapımında deri malzeme kullanmışlardır.[639] Tarihçilerin ve arkeologların yapmış oldukları araştırmalar gösteriyor ki, Orta Asya'da deri pantolon, çizme ve kürk en yaygın giyim seklidir. Ayrıca yiyecek ve silahlarını asabilmek için de deri kemerlere gereksinimleri vardı ve çok fonksiyonlu kemerler üreterek, bu sorunu da fonksiyonel bir biçimde çözmüşlerdir. Bunun yanında soğuk ve sıcak havalar için ayrı ayrı üretilmiş olan pelerinler de kullanmışlardır. Günümüzde bu giyim tarzı için gösterilebilecek olan en somut örnek, M.Ö. 500 yıllarına ait olup, 1969 yılında Kazakistan'ın Esik kasabasında başlayan kazılar neticesinde ortaya çıkarılmış olan "Altın Elbiseli Adam" olarak adlandırılan kalıntılardır.[640] Bu kalıntılarda bulunan elbiselerin yanı sıra, Türk kültür tarihi açısından çok önemli olan, Türklerin alfabe kullandığına dair kanıtlar da, mezardan çıkarılan eşyalardan tespit edilmiştir [641](Fotoğraf 3.2).

Türklerin en çok kullandığı giyim malzemelerinden birisi de çizmeler olmuştur. Çizme ve içinde çizmenin yer aldığı tasvirler İslamiyet'ten önce olduğu gibi İslamiyet'ten sonrada yoğun olarak görülmüştür.[642]

---

636 Erman Artun, "Adana ve Osmaniye Halk Kültüründe Giyim Kuşam Geleneği", Halk Kültüründe Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu, 15-17 Aralık 2006, Eskişehir 2006, s.2.

637 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü…, s.319.

638 Adem Koç, Kütahya Merkezinde Giyim Kuşam Kültüründeki Değişmelerin Çözümlenmesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halk Bilimi Bilim Dalı, Ankara 2006, s.32.

639 Melda Özdemir, "Türk Kültüründe Dericilik Sanatı", Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:20, Ankara 2007, s.67.

640 Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 20 (31), Ankara 2000, s.63.

641 Emel Esin, 2004, Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kabalcı Yayınevi No:211, Emel Esin Toplu Serisi No:2, İstanbul, s.40.

642 Ece Kanışkan, Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatına Giyim Kültürünün Yansımaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Eskişehir 2011, s.30.

Türklerin iç giyimine ait kültürü de oldukça eskiye dayanmakta olup, iç giyimde hayvan yününden elde edilen iplikler ile dokunmuş olan yün içlikleri tercih etmişlerdir. Kadınlar yün eğirme işi ile uğraşırlar ve evlerinin ihtiyacı olan ipliği üretirlerdi.[643] Ayrıca eski Türklerde ip ve iplik sözcüğü birbirinden ayrı anlamlara gelmektedir. İp sözcüğü, urganda dâhil olmak üzere her türlü ipe verilen addır. İplik sözcüğü ise yalnızca örme ve dokumacılıkta kullanılan iplere verilen addır.[644] Elde edilen yünler ile de gerekli olan dokumaları yaparak kıyafet ihtiyaçlarını giderirlerdi. Özellikle içlik olarak giyilen kıyafetler bu dokumalar ile elde edilirdi. Eski Türk toplumlarında elbisenin altından giyilen içliklere, ister alt olsun ister üst olsun don adı verilirdi.[645]

Fotoğraf 3. 2: Esik Kurganı'nda Bulunan ve Halen Alma Ata Müzesi'nde Korunan *Altın Elbiseli Adam*.[646]

643 Mehmet Şeker, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı, Ötüken Neşriyat Yayın No:638, Kültür Serisi:239, İstanbul 2006, s.170.

644 Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş V, Türklerde Giyecek ve Süslenme (Göktürklerden Osmanlılara), Kültür Bakanlığı Yayınları No:244, Kültür Eserleri Dizisi No:13, Ankara 1978, s.138.

645 Şerafettin Turan, Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2010, s.238.

646 Altın Elbiseli Adam, Erişim Tarihi:14.10.2011,
http://www.turkcuturanci.com/turkcu/turk-dunyasindan-haberler/altin-adamin-altin-kalemi-uretildi/

Türkler konargöçer hayat tarzı sürdürmelerine rağmen, özellikle batıdan gelen milletleri şaşırtacak kadar da güzel ve gösterişli giyinirlerdi. Çeşitli renklerle, farklı desenler verdikleri ipek kıyafetleri, şehir kültürü ile yaşayan milletlerde dahi şaşkınlık yaratırdı.[647]

Türklerin giyim kuşam kültürü içinde başlık çeşitlerinin önemli bir yeri vardır. Başlarına deriden yapılmış olan ve *kalpak* denilen özel bir başlık takmışlardır. Kalpağın, Orta Asya'dan önce Avrupa'ya sonra da tüm dünyaya yayıldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Oğuzlar ve Kırgızlar ise keçeden yapılmış olan kalın başlıklar kullanmışlardır.[648] Günümüzde özellikle kırsal alanlarda ve şehirlerdeki yaşlıların başlarına taktıkları başlık çeşitlerinin, bu kültür ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Türk milleti içindeki birçok boy ve devletin, İslam dinini kabul etmeleri ile beraber sosyal ve kültürel hayatlarında birçok değişiklik meydana gelmiştir. Değişikliklerin önemli bir biçimde yansıdığı kültürel özellik ise, giyim kuşam kültürü olmuştur. Giyim kuşam kültürü üzerinde İslam dininin etkisi, eski Türk toplumlarında alışılagelmiş olan birçok kıyafetin terkedilmesine, onların yerine yeni kıyafetlerin kullanılmasına sebep olmuştur.

İslam dininin, Türk giyim kuşam kültürü üzerinde yaptığı önemli değişikliklerden birisi, kıyafet üretiminde kullanılan malzemeler üzerinde olmuştur. Eski Türk toplulukları deri ile üretilmiş olan kıyafetleri tercih ederlerken, İslam dinini kabul ettikten sonra bu tercihlerinde değişikliklere gidilmiş ve deri yerine dokuma türü malzemeler tercih edilmiştir.[649] Deri kıyafetler vücudu tamamen sarıp, vücut hatlarını belli ettiği için İslam kültürü tarafından kabul görmemiştir. Onun yerine daha geniş dokuma kıyafetler kullanılmıştır.

Eski Türk topluluklarında, kadın giyim kuşamı da oldukça önemliydi. Kadınlar, iki tür kıyafet tercih ederlerdi. Bunlar ev içi kıyafetler ve sokak kıyafetleri idi.[650] Orta Asya Türk kültüründe kadınların sokak kıyafetleri içerisinde erkeklerin kıyafetlerine benzer kıyafetlerde kullanılmaktaydı. İslam dinini kabul ettikten sonra ise kadınların kıyafetleri ile erkeklerin kıyafetleri arasında kesin anlamda farklılıklar ortaya çıkmıştır. Türk kadınları, XVI. yüzyıl baslarından itibaren sokak kıyafeti olarak "ferace," "yaşmak" ve "peçeyi", ev içinde ise ş*alvar*, bürümcük kumaştan topuklara kadar inen uzun kollu *gömlek* ile uzun kollu *hırka* ve *kaftanları*

647 Jean-Paul Roux, Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl, (Çev.: Aykut Kazancıgil, Lale Aykut Özcan), Kabalcı Yayınevi No:291, İnceleme Dizisi No:50, İstanbul 2007, s.141.
648 Turan, Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen….,239.
649 Turan, Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen….,240.
650 Tezcan, Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış….., s.262.

kullanmışlardır.[651] Bu farklılıkların sonucunda da, özellikle kadın kıyafetleri, Orta Asya Türk kültüründen uzaklaşmaya başlamış, Arap ve İran kültürlerinin etkisinde kalmıştır.

İslam dininin, Türk giyim kuşam kültürü üzerindeki en önemli etkilerinden birisi de, hem erkeklerde, hem de kadınlarda örtünme denilen bir kavramı ortaya çıkarmış olmasıdır. Kur'an- Kerim'de, Nur Suresi 31. ayette ve Ahzab Suresi 59. ayette örtünme ile ilgili emirler verilmiştir. Dolayısıyla İslam dinini kabul eden Türk milletine tabii olan kişiler de, bu emir doğrultusunda başlarını ve vücutlarını tamamen örtmeye başlamışlardır.

Özellikle Anadolu'nun Türk yurdu haline getirilmesinden sonra, Türklerin İslam dini ile daha fazla özleştikleri gerçeği bilinmektedir. Bu süreçte eski konargöçer hayat tarzını yavaş yavaş terk ederken, şehirlerde ve köylerde yaşamaya başlamışlar, tarım ile uğraşmışlar ve sosyal yapılarında büyük değişiklikler meydana getirmişlerdir. Şehir hayatı ile köy hayatı birbirinden farklı unsurlar olarak gelişmesini devam ettirmiş ve farklı kültürel üretimler gerçekleştirmişlerdir. Şehirde yaşayanlar genellikle o dönemin özelliklerini taşıyan daha modern olan ancak İslam dini ile sınırlandırılmış kıyafetleri tercih ederlerken, kırsal bölgelerde yaşayan insanlar eski geleneksel yapılarını devam ettirmiş ve İslam dininin müsaade ettiği ölçüde Türk kültürünü yaşatmaya devam etmişlerdir.[652] Köylerde hemen hemen her ailede bir dokuma tezgâhı kurulmuş ve genç kızlar bu tezgâhlarda kendileri ve ev halkı için gerekli olan kıyafetleri dokumuşlardır.[653] Anadolu'nun kısa mesafede büyük değişiklik gösteren coğrafi özellikleri, bilhassa iklim çeşitliliği, geleneksel giysi kültürünün, çeşitli yörelerde oldukça zengin bir görünüm kazanmasını sağlamaktadır. Öyle ki, Anadolu'nun pek çok yöresinde, temelde aynı olan ve bir birliktelik gösteren Türk giysileri, detaylarda çeşitli farklılıklar arz etmektedir.[654]

İslam dinini kabul edip Anadolu'ya yerleştikten sonra, birçok farklı giyim şekli Türklerin karşısına çıkmış ve Türkler bu kıyafetlerin tamamını kendi kültürlerine dâhil etmişlerdir. Gerçekten de, eski Türklerde alt giysisi olan don terkedilmiş, yerine şalvar kullanımı yaygınlaşmıştır. Eskiden pelerin takan, sonraları pelerini kaftana çeviren Türkler, İslam dinini kabul ettikten sonra cübbe giymeye başlamışlardır.

---

651 Süheyla Sarıtaş, Mehtap Türksoy, Suna Bilen, "Balıkesir ve Çevresinde Geleneksel Kadın Giysisi "Ferace" Hakkında Etnografik Bir Araştırma", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:18, Balıkesir 2007, s.196.

652 Turan, Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen…,240.

653 Çulpan Zaripova Çetin, "Kazan Tatarlarında Giyim Kuşam Kültürü", The Journal of İnternational Social Research, 1(2), Ordu 2008, s.73.

654 Fikri Salman, "Mardin Geleneksel Giysilerinin Özellikleri", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Sayı:11, Erzurum 2007, s.45.

Orta Asya Türklerinin dünya kültür varlığına sunmuş olduğu kalpak terk edilmiş, onun yerine takke veya külah üzerine sarılan sarık kullanılmaya başlanmıştır. Türkçede sarmak eyleminden türetilmiş olan sarık, Müslüman doğuda, erkeklerin börk, külah, takke veya fes gibi başlıkların etrafına sardıkları ince beyaz veya başka renkte kumaş tülbent anlamına gelmektedir.[655] Ayrıca börk adı verilen başlıklara, kalpak veya papak adı verildiğine de rastlanılmaktadır.[656]

Türklerin giyim kuşam kültürü üzerindeki, İslam dininin etkisi birçok müspet sonucu da içerisinde barındırmaktadır. Örneğin, Karadeniz'in kuzeyinden ilerleyerek batıya doğru ulaşmak isteyen Türkler, ulaştıkları topraklardaki insanlar ile birebir kültürel etkileşim içerisine girmişler ve onlardan birçok konuda etkilenmişlerdir. Kuzeyden ilerledikleri süreçte ve sonrasında, etkileşim içerisine girdikleri topluluklar genellikle Hristiyan ve Musevi oldukları için onlardan etkilenmişlerdir. Bu etkilenmenin sonucunda da kültürel anlamda onlar gibi yaşamaya başlarken, dini anlamda ise bazıları Hristiyan (Bulgarlar, Macarlar, Avarlar, Peçenekler, Uzlar), bazıları da Musevi (Hazarlar) olmuşlardır.

Oysa Anadolu'ya yerleşen Türk toplulukları, İslam dinini kabul ettikten sonra batıya doğru hareket ettikleri ve İslam dininin Nizam-ı Âlem fikri üzerine gittikleri yerleri İslamlaştırma gayreti içinde olduklarından dolayı kendi kültürlerini koruma şansına sahip olmuşlardır. Çünkü cihan şümul bir anlayışa sahip olan Türkler, İslamiyet'ten kültürel anlamda etkilenmişler, ancak hâkim güç oldukları için kuzeyden Orta Avrupa'ya doğru ilerleyen Türk topluluklarına göre, kendi kültürel değerlerini daha fazla koruma ve geliştirme imkânına kavuşmuşlardır. Zayıf bir görünümdeki kuzeydekiler, kültürel gelişmeleri bir tarafa mevcut kültürel değerlerinin de önemli bir kısmını kaybetmişlerdir. İslam dini, Türklerin diğer dinlere iman etmelerini engellemiş ve Anadolu'da Türk kimliğinin ve kültürünün korunmasında olumlu bir rol üstlenmiştir.[657]

Sonuç olarak denilebilir ki Türkler, geniş bir coğrafya üzerinde sürekli hareket halinde oldukları için birbirinden çok farklı, değişik toplum ve kültürlerle karşılaşmışlardır. Bu kültürlerden birçok şeyi almışlar ve o kültürlere de pek çok şey hediye etmişlerdir. Bu durum Türk kültürüne dinamik bir yapı sağlamıştır. Orta Asya Türklerinde şekillenen Türk giyim kuşam kültürü, ana hatları yanında en ince detayları bile Anadolu'ya kadar gelmiştir. Bu kültür, Selçuklu ve Osmanlı Devleti

655 Turgut Sönmez, 1925-1961 Yılları Arasında Türkiye'de Giyim Kuşam İle İlgili Düzenlemeler ve Tepkiler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2006, s.54.

656 Sebahattin Şimşir, Türk Kültürü II, IQ Kültür Sanat Yayıncılık No:376, Araştırma İnceleme Dizisi:328, İstanbul 2009, s.153.

657 Salim Koca, " Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:23, Konya 2008, s.5.

devrinde çeşitlenip, zenginleşerek devam etmiştir. Ayrıca, yabancı kültürlerin etkisinden uzak olmasından dolayı hem elemanları, hem de bütünü bakımından orijinal ve dinamiktir.[658]

3.3. Erzurum Şehri'nde Giyim Kuşam Kültürü

3.3.1. Erzurum Şehri'nde Giyim Kuşam ile İlgili Meslekler

Erzurum Şehri'nde giyim kuşam kültürünü incelemeden önce, giyim kuşam ile ilgili meslekler hakkında genel bilgiler verilerek konunun, daha anlaşılır hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Eskiden, Erzurum'da elbiselerin dikimi ve hazırlanması işi ile uğraşanlara *abacı* adı verilmiştir.[659] Aba, Erzurum Şehri ve çevresinde giysi anlamına gelmektedir. Abacı ise, elbise diken kişi demektir.[660] Abacılar, sadece *zığva, yelek* ve *gazeki* (ceket) dikmişlerdir. Batı stilinde pantolon, yelek, ceket dikmeyi bilmezlermiş. Genel olarak ağırlık verdikleri ürüne göre sınıflandırılmışlardır. *Kadı biçimi zığva* dikenler, *doğrama zığva* dikenler ve *güngörmez zığva* dikenler. Ancak abacılar esas hünerlerini, gazeki (ceket) dikiminde göstermişlerdir. Kumaş üzerine motifler işlerlermiş ve eğer motiflerinde noksanlık görülürse halk tarafından o abacı hoş karşılanmamıştır. [661]

Erzurum Şehri'nde abacılar, genellikle ayakkabı imal eden kavaflar ile birlikte, günümüzde kavaflar çarşısı denilen Rüstem Paşa Bedesteninin hemen alt tarafında bulunurlarmış. Dükkânlarına küçük kapılardan girilir ve günümüzdeki gibi camekânlı vitrinler olmadığı için dükkânlarının içi görülmezmiş. Bunun sebebi ise soğuk kış şartlarından dolayı, dükkânın soğumasını engellemekmiş. Ancak, özellikle Cumhuriyet döneminden itibaren gelişen teknolojinin de etkisi ile bu özellik ortadan kaldırılmış, onun yerine dükkânın içini gösteren camekânlı vitrinler yerleştirilmiştir.

Birçok geleneksel meslek dalında olduğu gibi abacılıkta da, teknolojinin ve sosyal hayatın gelişmesi ile beraber bir gerileme ve iş kaybı gerçekleşmiştir. Bunun yanında, ekonomik anlamda da getirisi azalmaya başlayınca çırak yetiştiremez hale gelmişler ve abacılık mesleğinin kaybolmasına karşı koyamamışlardır. Bir kısım abacı, zığva dikimine devam etmiş veya modern pantolonlar dikerek ayakta kalmaya çalışmışlarsa da bu mücadeleleri, teknolojik gelişmeler karşısında çaresiz kalmıştır.

658 Saadet Bedük, Hatice Bilki Harmankaya, "Konya İli Müzelerinde ve Özel Koleksiyonlarda Bulunan Erkek Entari Örnekleri", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:27, Konya 2010, s.681.
659 Sezen, Erzurum Folkloru…, s.279.
660 İhsan Coşkun Atılcan, Erzurum Barları ve Yöresel Giysileri, Erzurumlular Kültür ve Dayanışma Vakfı Yayınları No:1, İstanbul 1991, s.89.
661 Sezen, Erzurum Folkloru…, s.225.

Ayakkabı, mes, pabuç, sandalet gibi ayak giysilerini yapan ustalara ise *kavaf* adı verilmiştir. Kavaflar da, abacılarda olduğu gibi kendi aralarında yaptıkları işlere göre sınıflandırılmışlardır. Mes ustaları sadece mes yapar başka bir şey yapmazlarmış. Mesçiler, üç ayrı şekilde mes yaparlarmış. Bunlar; tabanlı, kısa boğazlı ve dizleme mes olarak sınıflandırılmıştır.[662] Sandaletçiler ve pabuççular da ayrı ayrı sınıflandırılmışlardır. Kavaflar, günümüzde aynı ad ile kullanılan cadde üzerinde yoğunlaşmışlardır. Abacılar ile kavaflar yan yana dükkânlar açmışlar ve şehir halkının giyim kuşam ihtiyacının giderilmesini sağlamışlardır (Fotoğraf 3.3).

Erzurum Şehri ve çevresinde, kadınların en fazla kullandığı kıyafetlerden biri olan *ehram (ihram)* ise *çulfa* adı verilen ustalar tarafından yapılmıştır. İhram Arapça bir isim olup *harem* kökünden gelmektedir. Erzurum'da ise *ehram* halinde söylenmekte ve kadınların üzerlerine sararak giydikleri kıyafete denilmektedir.[663]

Fotoğraf 3.3: 1950'li Yıllarda *Erzurum Kavaflar Çarşısı*'nın Görünüşü.[664]

Mesleğe çulfa adının verilmesi, tamamen yerel bir söyleyiş şeklinden kaynaklanmaktadır. Çünkü TDK tarafından hazırlanmış olan Türkçe sözlüklerde çulfa kelimesinin bir karşılığı bulunmamasına rağmen, el tezgâhında bez dokuyan

662 Sezen, Erzurum Folkloru…, s.224.
663 Sezen, Erzurum Folkloru…, s.227.
664 Kavaflar Çarşısı, Erişim Tarihi:30.10.2011, http://puskulcu.blogspot.com/2011_05_01_archive.html

kimseye verilen ad karşılığında *çulha*[665] kelimesi bulunmaktadır. Çulha, çul kökünden gelen bir isimdir. *Çul* kelimesinin karşılığı olarak Türkçe sözlüklerde, genellikle *kıldan yapılmış kaba dokuma* açıklaması geçmektedir. Bu vesile ile ehramın da, koyun yününden yapıldığı ve dokuma tezgâhlarında üretildiği düşünülecek olursa, ehramın bir çul olduğu ve dokumacının da çulha olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca fakirlerin giydiği kaba dokunmuş kumaşlara da *culeh* adı verilirmiş. Erzurum Şehri'nde, yaşlı insanlar ile yapılan söyleşilerde de, soğuğa karşı koruyucu olan örtü çeşitlerine çul dedikleri görülmektedir. Günümüzde Yakutiye Belediyesi ve Özel İdare İşhanı'nın arka tarafında bulunan sokağa, eskiden Ehramcılar veya *Çulfacılar Çarşısı* denilmiştir.[666]

Bir diğer geleneksel meslek türü ise *kevelcilik*tir. Özellikle kış mevsiminin etkisinin yoğun olarak hissedildiği Erzurum Şehri'nde kevelcilerin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Kevel, soğuktan korunmak için giyilen kuzu veya koyun postundan yapılmış kürke verilen addır.[667] Yüzülmüş koyun derisi tuzlandıktan sonra basit yöntemlerle tabaklanır, sonra derinin tüylü yüzü içe getirilmek suretiyle geniş palto biçiminde dikilirdi. Dış yüzüne de kırmızı bir boya sürülerek güzel bir görünüm kazandırılmaya çalışılırdı.[668] Günümüzde, Gülahmet Caddesi ile Taş Mağazalar Caddesi arasında bağlantı sağlayan caddeye Kevelciler Caddesi adının verilmesi ise bu mesleğin özellikle o cadde üzerinde yoğunlaşmış olmasından dolayıdır.

3.3.2. Erzurum Şehri'nde Geleneksel Erkek Kıyafetleri

Erzurum Şehri ve çevresindeki giyim kuşam kültürünü iki ayrı grup içerisinde incelemek gerekmektedir. Bu gruplar erkek giyim kültürü ve kadın giyim kültürüdür. Bu iki ayrı grup, kültürel özellikleri ve coğrafyanın bu kültürleri şekillendirici yapısı bakımından aynı olmalarına rağmen cinsiyet farklılığının, değişik dokuma çeşitleri ve kullanılan değişik malzemeler bakımından ne kadar etkili olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Erzurum Şehri'nin giyim kuşam kültürünü, öncelikle erkek giyim kültürü üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü erkek kültürü tamamen dışa açık bir yapıda iken, kadın kültürü ev giyimi ve sokak giyimi açısından farklı özellikler göstermektedir. Erkek giyim kültüründe ise, gerek geçmişte gerekse günümüzde benzer özellikler bulunmaktadır.[669]

665 TDK, Türkçe Sözlük, Ankara 2005, s.455.
666 Sezen, Erzurum Folkloru…, s.227.
667 TDK, Türkçe Sözlük, Ankara 2005, s.1149.
668 Kevelciler, Erişim Tarihi:21.10.2011, http://www.ervak.org.tr/Det.asp?id=64
669 Fikri Salman, Zeynep Atmaca, "Erzurum Yöresi Geleneksel Erkek Giysilerinin Özellikleri", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Sayı:17, Erzurum 2010, s.25.

Erzurum'da erkekler tarafından kullanılan elbiseleri bütün halinde ele almaktansa, baştan ayağa doğru kullanılan kıyafetleri ayrı ayrı sınıflandırmalar ile belirtmek daha doğru olacaktır. Bu amaçla ilk olarak başa takılan başlıklar üzerinde durmak gerekmektedir.

Erzurum Şehri ve çevresinde, erkekler başlarına genellikle fes takmışlardır. Fesin üzerine ise *Ahmediye* adı verilen bir kumaş sarmışlardır.[670] Kalem efendileri,[671] kâtipler ve öğrenciler, fes üzerine sarık saramazlarmış ve bu uygulamaya *dalfes* adı verilirmiş. Ancak, diğer mesleklerde ve halk arasında yaş gruplarına ve meslek gruplarına göre farklı sarık sarma teknikleri uygularlarmış. Örneğin imamlar fes üzerine beyaz sarık sararlarmış. Mollalar ise imamların sarıklarına göre daha dar olan ama beyaz renk sarıkla kendilerini ifade ederlermiş. Yaşlılar *amame* veya *abaniye* denilen kaliteli ipek kumaş sarık, gençler ise *çit* adı verilen desenli basmalardan sarıklar sararlarmış[672] (Fotoğraf 3.4).

Fes ve sarık kullanımı özellikle Şapka Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra yavaş yavaş terkedilmeye başlanmıştır. Günümüzde ise sarık kullanımı bazı dini cemaat ve tarikatlarda görülmesine rağmen, fes kullanımı tamamen yok olmuştur. Ancak günümüzde özellikle kış aylarında soğuk iklim şartlarından dolayı eski Türk kıyafetlerinden olan kalpak kullanımı yaygındır. Kalpağın yanında, kış aylarında erkeklerin soğuktan korunmak için başlarına taktıkları başlıklara yerel olarak, papak, takke, kullik gibi isimler verilmektedir.

Fotoğraf 3.4: Erzurum'un Yöresel Kıyafetleri İçerisinde Başlık Olarak Kullanılan *Ahmediye*.

Ayrıca günümüzde, özellikle kırsal alanlarda ve yaşlılar arasında başlık kullanımı oldukça yaygındır. İster yaz mevsiminde sıcak havalarda olsun, isterse kış

670 Salman, Atmaca, "Erzurum Yöresi Geleneksel Erkek…..",s.25.
671 **Kalem Efendisi:** Osmanlı Devleti döneminde masa başı işlerde çalışan devlet memuruna verilen ad.
672 Sezen, Erzurum Folkloru…, s.280.

aylarında soğuk mevsimde olsun erkekler arasında başlık kullanımı dikkat çekecek şekilde fazladır. Genellikle çeşitli renklerde yün ipliklerden örülmüş olan takkeler kullanılırken, kasket ve yün dokumalardan yapılan başlıklar da kullanılmaktadır. Günümüzde başlıkların, yazın pamuklu dokumadan, kışın ise yünden yapıldığı söylenebilir (Fotoğraf 3.5).

Başa giyilen giysilerden sonra, bedene giyilen giysilerde de, Erzurum Şehri ve çevresinde yöresel özelliklerin ön plâna çıktığı görülmektedir. Bedene giyilen kıyafetleri, üst bedene giyilenler ve alt bedene giyilenler şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Üst bedene giyilen kıyafetler içerisinde gömlekler, yelekler, kuşaklar ve gazekiler gibi kıyafetler vardır. Alt bedene giyilen kıyafetlere ise zığva adı verilmektedir.

Fotoğraf 3.5: Yün İplikten Dokunmuş *Takke* Kullanan Erzurumlu Bir Bakırcı.

Üst bedene giyilen kıyafetler içerisinde özellikle gömlekler ön plâna çıkmaktadır. Eskiden adına *köynek* (fanila) denilen ten giysisinin üzerine giyilen kumaştan yapılmış olan üst giysisine gömlek adı verilmiştir. Erzurum giyim kuşam kültüründe, gömleklerin özellikle beyaz kumaştan yapıldıkları görülmüştür. Gömleklerin dik yakalı veya yarım yakalı oldukları, boğaz kısmına gelen bölümde üç adet siyah düğme ile ilikleme işleminin yapıldığı bir sistem uygulanmıştır.[673] Bu gömleklerin kol kısmında ise üç, dört ya da beş siyah düğme kullanılarak görsel açıdan da gömleğin çekici olması amaçlanmıştır (Fotoğraf 3.6).

Tabii gömlek sadece beyaz renk ile imal edilmemiştir. Tamamen siyah renkten veya farklı renklerdeki kumaşlardan da gömlekler dikilmiş ve giyilmiştir. Erzurum Şehri ve çevresinde bu gömleklere genellikle *mintan* adı verilmektedir. Sadece renk farklılığı görülmemekte, kullanılan malzeme açısından da farklılıklar göze çarpmaktadır. Kış aylarında pamuklu ve kalın kumaşlar ile dikilen gömlekler giyilirken, yaz aylarında ise keten ve ya ipekten dikilmiş gömlekler tercih edilmektedir.

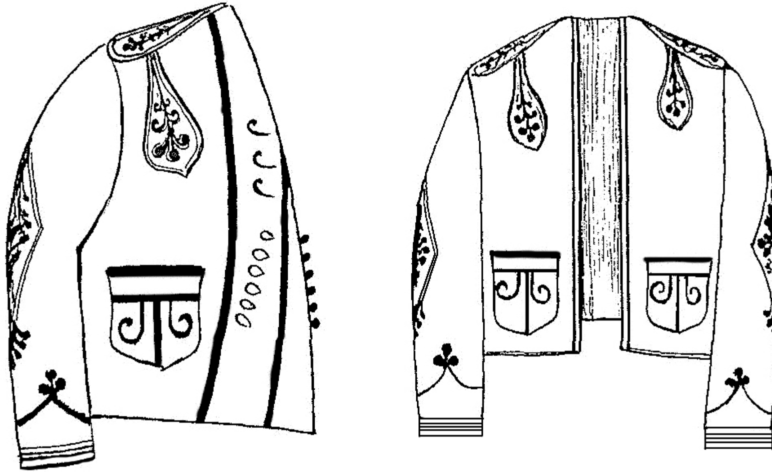
Fotoğraf 3.6: Geleneksel Erkek Kıyafetlerinden Olan *Gömlek* ve *Yelek*.

Bir diğer erkek üst kıyafeti ise *yelek*lerdir. Yelekler genellikle lacivert veya siyah çuha[674] kumaştan yapılmıştır.[675] İki farklı biçimde dikilmişlerdir. Bunlardan

673 Atilla Ağrılı, Erzurum Halk Oyunları ve Giysileri, T.C. Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Yayın No:125, Ankara 1994, s.43.
674 **Çuha:** Tüysüz, ince, sık dokunmuş kumaş.
675 Salman, Atmaca, "Erzurum Yöresi Geleneksel Erkek…..",s.26.

bir tanesi gençlerin ve folklorcuların giydikleri çift kapaklı ve açık yakalı yeleklerdir. Bir diğeri ise genellikle yaşlıların ve esnafların giydiği yakaya kadar kapalı olan kapaklı yeleklerdir.[676] Bu yeleklerin kenarları ve cep ağızları siyah kaytanlarla süslenerek, yelek üzerinde çeşitli süslemelerin yapılmasını sağlamışlardır. Yeleklerin iliklenmesini sağlayan düğmelere ise *siğil* adı verilmektedir ve bu siğiller yeleğin vücudu sarmasını sağlamaktadır.[677]

Vücudun üst tarafına giyilen erkek kıyafetlerinden birisi de *kazeki* veya *gazeki* adı verilen ceketlerdir. Gazeki, TDK sözlüğünde, cepken altına giyilen kolsuz bir tür giysi[678] olarak tarif edilmektedir. Ancak, Erzurum Şehri ve çevresinde erkekler için dikilen, kolları uzun ve geniş yapılan, boyu bele kadar olan, yelek ve zığva ile aynı çuhadan dikilen ceketlere verilen addır. Dolayısıyla TDK sözlüğündeki gazeki tanımına uygun olarak, Anadolu'nun birçok bölgesinde gazeki dikildiği anlaşılmaktadır. Fakat Erzurum'dakinin diğerlerinden farklı bir şekilde uzun kollu olarak dikilmiş olduğunu belirtmek gerekir.[679] Diğer birçok kıyafette olduğu gibi gazekide de, değişim kendisini hissettirmiş ve Cumhuriyet'in ilanından sonra terkedilmeye başlanmıştır.[680] Yerine ise dünyanın birçok yerinde giyilen yapısı ile ceketler giyilmeye başlanmıştır (Şekil 3.1).

Şekil 3.1: Eskiden Erzurumlu Erkeklerin Giydiği Ceket Olan *Gazeki (Kazeki).*[681]

676 Atılcan, Erzurum Barları ve….,s.101.
677 Salman, Atmaca, "Erzurum Yöresi Geleneksel Erkek…..",s.26.
678 TDK, Türkçe Sözlük, Ankara 2005, s.731.
679 Zinnur Gerek, Alparslan Ünveren, "Türkiye'de Düzenli ve Disiplinli Halk Oyunları Faaliyetlerinin Erzurum Erkek Giysileri Üzerindeki Tesirleri", Halk Kültüründe Giyim Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Eskişehir 2008, s.326.
680 Atılcan, Erzurum Barları ve….,s.93.
681 Atılcan, 1991'den değiştirilerek çizilmiştir.

Son olarak alt bedene giyilen kıyafetler değerlendirilmelidir. Alt beden kıyafetleri de, bedene giyilenler ve ayağa giyilenler olarak ayrılmaktadır. Alt beden kıyafetleri içerisinde özellikle *zığva* denilen kıyafet ön plâna çıkmaktadır. Uçkurlu ve beli bol bir şekilde yapılan zığvalar, lacivert kumaştan dikilmektedir. Arkası torba şeklinde yapılır ve arkasının torba şeklinde olmasını sağlayan pile sayısının otuz iki tane olmasına dikkat edilmiştir.[682]

Zığvalar, yörede hâkim ekonomik faaliyetin bir sonucu olarak genellikle koyunyününden dokunmuş olan kumaşlardan yapılmıştır. İç kısmı pamuklu kumaşla astarlanarak kullanılır, giyen kişinin rahat hareket etmesi için paçaları dar dikilmiştir.[683] Üç ayrı şekilde zığva yapılmıştır. Bunlar; *kadı biçimi zığva, güngörmez zığva ve doğramalı zığvadır*. Kadı biçimi zığvaları, genellikle hocalar ve ihtiyarlar giymişlerdir. Güngörmez zığvaları daha çok köylüler, çiftçiler ve yaşlılar tercih etmişlerdir. Doğramalı zığvalar ise günümüzde halk oyunlarında, folklorcuların kullandığı zığvalardır. Bu zığva çeşidi, diğerlerinden farklı olarak bacakları sıkı bir şekilde sarar ve hareket rahatlığı sağlar. Doğramalı zığva, bacakları sarması nedeni ile ortaya çıktığı zaman, Erzurum Şehri'ndeki tutucu insanlar tarafından tepkiyle karşılanmış ve görüldüğü yerde çıkarılması için zorlamalar yapılmıştır [684] (Fotoğraf 3.7). Bu zığva çeşidinin, dar olmasının gerekçesi ise genellikle folklor oynayan gençlerin oyun esnasında rahat hareket edebilmelerini sağlamaktır.

Alt bedene giyilen kıyafetlerin bir diğer fonksiyonel şekli ise ayağa giyilen giysilerdir. Ayağa giyilen giysilerde ise üç ayrı şekil ortaya çıkmıştır. Bunlar; *çoraplar*, *tozluklar* ve *cistik*lerdir.

Öncelikle ayak sağlığı açısından son derece önemli olan çoraplar değerlendirildiğinde, dünyanın birçok bölgesi ile benzerlikler taşısa da, Erzurum Şehri ve çevresinin iklim şartlarına uygun dokumalar ile karşılaşılmaktadır. Bölgede beslenen koyunların, yününden de faydalanmayı ihmal etmeyen Erzurumlular *yün çorap* denilen kalın çorapları kullanmışlardır. Bu çoraplar, koyun yününün eğirme işleminden sonra iplik haline getirilmesi ve ardından da elde edilen iplikler ile desenli veya desensiz olarak örülmüş olan ayak giysileridir.[685] Dört adet küçük şiş kullanılarak örülen bu çorapların koyun yününün rengine göre kahverengi, siyah veya beyaz olanları mevcuttur. Erzurum ve çevresinde yün giysilerin fazla kullanılmasının en önemli sebebi, kış aylarında -30, -35 °C'ye düşen hava sıcaklıklarına bir tedbir olarak sıcak tutucu özelliğinden faydalanmaktır. Çünkü kış mevsiminin uzun ve soğuk geçmesinden dolayı, insanlar kendileri için

682 Sezen, Erzurum Folkloru…, s.281.
683 Salman, Atmaca, "Erzurum Yöresi Geleneksel Erkek…..", s.27.
684 Atılcan, Erzurum Barları ve….,s.94-99.
685 Muzaffer Sümbül, "Adana Giyim Kuşam Kültürü", Folklor Halkbilim Dergisi, 5(49), İstanbul 2001,, s.12.

en koruyucu kıyafetleri tercih ederek sağlıklarını korumaya çalışmışlardır. Bu çoraplar dize yakın bir boyda örülmüşlerdir. Bunun amacı ise zığvaların altından giyilen uzun paçalı içliklerin paçalarını, çorabın içerisine yerleştirerek soğuktan korunmaktır.

Fotoğraf 3.7: Erzurum Erkek Kıyafetlerinden Günümüzde Pantolon Olarak Adlandırdığımız *Zığva* Çeşitlerinden Biri Olan *Doğramalı Zığva*.

Eskiden bol miktarda kullanılsa bile, günümüzde tamamen kaybolmuş olan bir diğer kıyafet ise *tozluk* denilen ayak giysisidir. Tozluklar ayak bileğinden, dize kadar kumaş malzemeden yapılmış olan ve kenarlarından düğmeli olan bir giyecektir.

Ayağa giyilen giysilerden birisi de *cistik* (çapula) adı verilen ayakkabılardır. Cistik oldukça yumuşak deriden yapılan bir ayakkabıdır. Yumuşak olmasının sebebi ise hem kullanılan malzemesinin yumuşak olması, hem de bar oynayan oyuncuların figürleri düzgün yapabilmeleri için rahatlık sağlamasıdır.[686] Cistiklere, yaşlılar *markop,* gençler ise *yemeni* adı vermişlerdir.[687] Eskiden cistiklerin ucu oldukça sivri yapılır ve etrafı çevrilirmiş. Günümüzde ise cistikler normal ayakkabılara benzer bir görünüme kavuşmuşlardır. Çünkü sivri uçlu yapılan cistiklerin ayak sağlığını olumsuz yönde etkilediği görülmüş ve bu yüzden ucu biraz daha geniş bir şekilde yapılmıştır (Fotoğraf 3.9).

Fotoğraf 3.9: Erkeklerin Ayaklarına Giydikleri Erzurum Şehri'ne Özgü Olan *Cistikler (Çapulalar).*

Bunların dışında tamamlayıcı unsur olarak kullanılan bazı aksesuarlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında *kuşak* adı verilen şallar ön plâna çıkmaktadır. Gömlek, zığvanın içine konulduktan sonra zığvanın uçkuru sıkı bir şekilde bağlanır ve bunun üzerine gelecek şekilde bele ayrı bir şal bağlanırdı. Bu şal, renkli ve yünlü kumaşlardan yapılır ve sıkı bir şekilde bele sarılmıştır. Kullanılış amaçları içerisinde, belin sıcak tutulması olduğu gibi, para veya bıçak gibi çeşitli unsurlarında saklanmasını sağlayarak cep vazifesi görmüştür (Fotoğraf 3.10).

686 Sezen, Erzurum Folkloru…, s.281.
687 Salman, Atmaca, "Erzurum Yöresi Geleneksel Erkek…..",s.28.

Fotoğraf 3.10: Erkek Kıyafetlerinin En Onemli Tamamlayıcılarından Olan *Şal*.

Erzurum Şehri ve çevresinde yaşayan erkeklerin en çok kullandıkları aksesuarlardan biri ise *pazubent* adı verilen muskalıklardır. Metal kaplama, deri veya boncuk örmeden yapılan pazubentlerin içerisinde genellikle Ayet-el Kürsî konulur ve dini anlamda bir korunma amaçlanmıştır.

3.3.3. Erzurum Şehri'nde Geleneksel Kadın Kıyafetleri

Erzurum Şehri ve çevresindeki geleneksel giyim kuşam kültürünün bir diğer elemanı kadın kıyafetleridir. Erkek kıyafetlerinden, cinsi yönde ayrılmalarının yanında, kullanılan malzeme ve dokuma çeşitleri açısından da değişiklikler göstermektedir. Erkek kıyafetlerinde olduğu gibi kadın kıyafetlerinde de benzer olan özellikler ise, her ikisini de şekillendiren unsurların İslam dininin etkisi ve Erzurum Şehri'nde etkisini gösteren soğuk ve uzun kış şartlarıdır.

Erzurum Şehri ve çevresinde kadın kıyafetleri, genellikle kalın yünlü dokuma kumaşlardan, kadifelerden ve buna benzer kumaşlardan yapılmaktadır. Ayrıca sıcak tutması için iç kısımdan da astarlanmaktadır.[688] Geleneksel kadın giysilerini sokakta giyilenler, evde giyilenler ve özel günlerde giyilenler olarak üç ana gruba ayırmak gerekmektedir. Çünkü İslam dininin mahremiyet anlayışından dolayı, kadınlar evde rahat kıyafetleri tercih ederken, dışarı çıktıklarında son derece kapalı kıyafetler ile dolaşırlar ve mahrem olgusuna çok dikkat ederler. Bugünde geçerli olan bir özellik de düğün, nişan gibi özel günlerde ise daha farklı kıyafetlerin tercih edilmesidir.

3.3.3.1. Erzurum Şehri'nde Özel Günlerde Giyilen Kadın Kıyafetleri

Özel günlerde kullanılan kadın kıyafetlerini baştan ayağa doğru ilerleyerek ele almak daha doğru olacaktır. Başa giyilen kıyafetlerin dini gereklilikleri yanında, ortaya çıkışı ve kullanılan malzemelerin özelliklerine de bakmakta fayda vardır. Anadolu'da ve İslam coğrafyasında kadınların başa bağladıkları örtülere, genel anlamda *tülbent* adı verilmektedir. Genellikle pamuk ve ipekten, saydam bir şekilde, ince ve gözenekli olarak yapılan *tül*, adını ilk kez üretildiği Fransa'nın *Tulle* şehrinden almıştır. Osmanlılar *tül* sözcüğünü, bağ ve demet anlamlarına gelen Farsça *bend* sözcüğü ile birleştirerek *tülbent* sözcüğünü üretmişlerdir.[689] Tülbent erkeklerde sarığa sarılırken, kadınlarda ise başörtüsü olarak kullanılmaktadır.

Erkeklerin kullandığı sarık, tülbentten yapıldığı için İtalyanca ve Portekizceye *turbante* olarak geçmiş ve Fransızcada *turban* şeklini almıştır. İngilizce ve Fransızcada *turban* sözcüğü, *sarık veya kadın sarığı* anlamında olup 19. yy. Fransa'sında ortaya çıkmıştır ve kenarlıksız bir tür kadın başlığını nitelemektedir.[690] Oysa Anadolu insanı, Batı tarzı bu düşüncenin içine girmemek için farklı baş bağlama teknikleri geliştirerek türban fikrine karşı çıkmışlardır. Bu yüzden günümüzde özellikle genç bayanların, taktıkları başörtüsüne türban ismi vermeleri yerine, başörtüsü gibi Türkçe bir ifade kullanmaları daha doğru olacaktır.

Kadınlarda örtünme, özellikle İslam dininin emirleri doğrultusunda gerçekleştirilmektedir. Dinin, kültür üzerindeki etkisinin kıyafetler üzerinde kendini gösterdiği açıkça görülmektedir. Örneğin, kadınların başlarını örtmeleri ile İslam dininin, Müslümanlara yönelik emirleri arasında önemli bir birliktelik bulunmaktadır. Allah (C.C.), Nur Suresi 31. ayette kadınlara örtünmelerini emrederek, giyim kuşam kültürünü şekillendirici etki yapmaktadır. Bu emire bağlı

688 Fikri Salman, Zeynep Atmaca, "Erzurum'da Geleneksel Kadın Giysilerinin Özellikleri", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Sayı:15, Erzurum 2009, s.11.
689 Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın….,s.231.
690 Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın….,s.231

olarak da, Türk-İslam kültürünün hâkim olduğu bölgelerde de kadınlar örtünme kurallarına dikkat ederek hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Erzurum Şehri ve çevresinde de XI. yüzyıldan itibaren, Müslüman Türk devletlerinin egemenliğinin olduğunu ve halkın da, Müslüman Türk olduğu düşünülecek olursa örtünme kurallarının burada son derece önemli olduğu görülecektir. Erzurum Şehri'nde ve çevresinde kadınların başlıkları içerisinde, *kofik* denilen başlık türü dikkat çekmektedir. Başörtünün altına takılan kâğıt bezi veya hasse denilen malzemeden yapılan başlığın, üzerinin başörtü ile sarılması suretiyle ortaya çıkan baş bağlama şeklidir.[691] Bazı kaynaklarda kokoşnik adı verildiği de olmuştur.[692] Genellikle evli kadınlar tarafından kullanılmıştır. Çok yaşlı kadınlar ve dulların ise bu başlığı giyme zorunluluğu olmamıştır. Cumhuriyet döneminden sonra bu başlığa genellikle rastlanılmamaktadır [693] (Fotoğraf 3.11).

Fotoğraf 3.11: Kadınların Baş Bağlama Şekillerinden Olan *Kofik*.[694]

Bir diğer baş bağlama şekli ise *leçek* denilen bir örtü ile bağlamadır. Pullarla ve boncuklarla oya yapma suretiyle süslenen ve pamuktan yapılan beyaz başörtülerine leçek denilmektedir. Günümüzde halen kullanılan ve aynı isim verilen bir üründür. Leçeklerin kenarları iğne oyası adı verilen ve ipek iplikler ile tığ kullanılarak yapılan eklemeler ile süslenir.[695] Bu eklemelerin hepsinin bir anlamı ve özelliği bulunmaktadır. Oyaların renklerine ve süslemelerine göre leçeği

691 Adem Çelik, Erzurum'da Ehram, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kilim ve Eski Kumaş Desenleri Anasanat Dalı, Erzurum 1997, s.28.

692 Yaşar Bedirhan, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Eğitim Kitabevi Yayınları No:34, Konya 2004, s.49.

693 Neriman Görgünay, Erzurum Merkez İlçesi ile Civar Köylerinde Kadın Giyimi Üzerine Araştırmalar, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:148, Ziraat Fakültesi Yayınları No:73, Araştırma Serisi No:43, Erzurum 1973, s.43.

694 Görgünay 1973'ten alınmıştır.

695 Zekiye Çomaklı, Anam Başka Bağlar Bacım Bir Başka "Erzurum Oyaları", Aktif Yayınevi, Erzurum 2008, s.35.

takan bayanın; âşık, nişanlı, bebek sahibi olacağı, kocası ile arasının kötü olduğu, yas tuttuğu gibi simgesel anlamlar barındırdığı bilinmektedir [696] (Fotoğraf 3.12).

Fotoğraf 3.12: Farklı Oyalar ile İşlenmiş ve Farklı Şekillerde Bağlanmış Başörtüsü Şekilleri. *(Soldan sağa:1-Yas Bağlaması, 2-Mevlit Bağlaması, 3-Yolculuk Bağlaması)*[697]

Anadolu'nun birçok yerinde ve Erzurum'da, başörtüsü ile ilgili çeşitli inanışlar da bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi *başlık parası* adı verilen uygulamadır. Başlık parası günümüzde bazı bölgelerde uygulanan, kızın babasının parayı alarak kızını bir meta gibi görmesi olayı değildir. Erzurum'da başlık parası, düğün töreni esnasında, damadın ailesinin, gelinin başına bağladığı altınlar ile sıralanmış olan bir başlığı takması olayıdır. Gerekçesi ise yeni evlenen çiftin, sonraki dönemlerde ekonomik olarak darlığa düşmesi durumunda bu altınları paraya çevirerek rahatlamasını sağlamaktır.[698] Ancak bu uygulama günümüzde farklı şekilde uygulanmakta olmasına rağmen başlık parası adı verilmemektedir. Ayrıca bu yanlış uygulamanın ne İslam dini ile ne Türk kültürü ile herhangi bir bağlantısı bulunmamaktadır.

Bir diğer kültürel uygulama ise yeni evlenen genç kızlara söylenen *başını bağlamak* deyimidir. Osmanlı döneminde şehirlerde yaşayan insanlar ile kırsal alanlarda yaşayan insanlar arasında çeşitli kültürel farklılıklar bulunmaktadır. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Yörüklerde, Türkmenlerde ve Oğuz kökenli bazı boy ve aşiretlerde, evlenmemiş olan kızların başını örtmesi gerekmediğine inanılmıştır. Bekâr olan genç kızların, evleneceği zaman başörtüsü takmaları gerekliliği ortaya çıkarmış. Bunun sonucunda da başını bağlamak olarak adlandırılan deyimler ortaya çıkmıştır.[699]

696 Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın….,s.242.
697 Çomaklı 2008'den alınmıştır.
698 Çomaklı, Anam Başka Bağlar…,s.61.
699 Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın….,s.242.

Bedene giyilen özel kıyafetleri de üst beden ve alt beden kıyafetleri şeklinde tasnif etmek uygun olacaktır. Üst bedene bindallı, entari, cepken giyilirken, alt bedene dizlik ve nadir de olsa şalvar giyilmiştir.[700]

Erzurum Şehri ve çevresinde, kadınlar tarafından en çok tercih edilen kıyafet türü *bindallı* veya yöresel adı ile *kadama* adı verilen kadife giysidir. Kadama, kadifeden yapılmış, üzeri simli iplikler ile çeşitli Türk motifleriyle işlenmiş, gösterişli bir kadın kıyafetidir. Ayrıca bu desenlerde özellikle *dal* motiflerinin çok yoğun olmasından dolayı bindallı adı verildiği düşünülmektedir.[701] Baştan geçirilerek giyilebilmesi için göğüs seviyesine kadar yakası açık bırakılmış, geriye kalan kısmı ise ayağa kadar kapalı tutulmuştur. Kolların uç kısımları geniş tutulmuş ve buralarda manşetler, simli süslemeler ile güzel bir görünüme kavuşturulmuştur. Bindallı adı verilen kıyafetler, genellikle bordo, kırmızı, lacivert, patlıcan moru ve koyu yeşil renklerde yapılmıştır. Tamamlayıcı olarak bel kısmında gümüş kemerler takılarak daha güzel görünmesi amaçlanmıştır [702] (Fotoğraf 3.13, Fotoğraf 3.14).

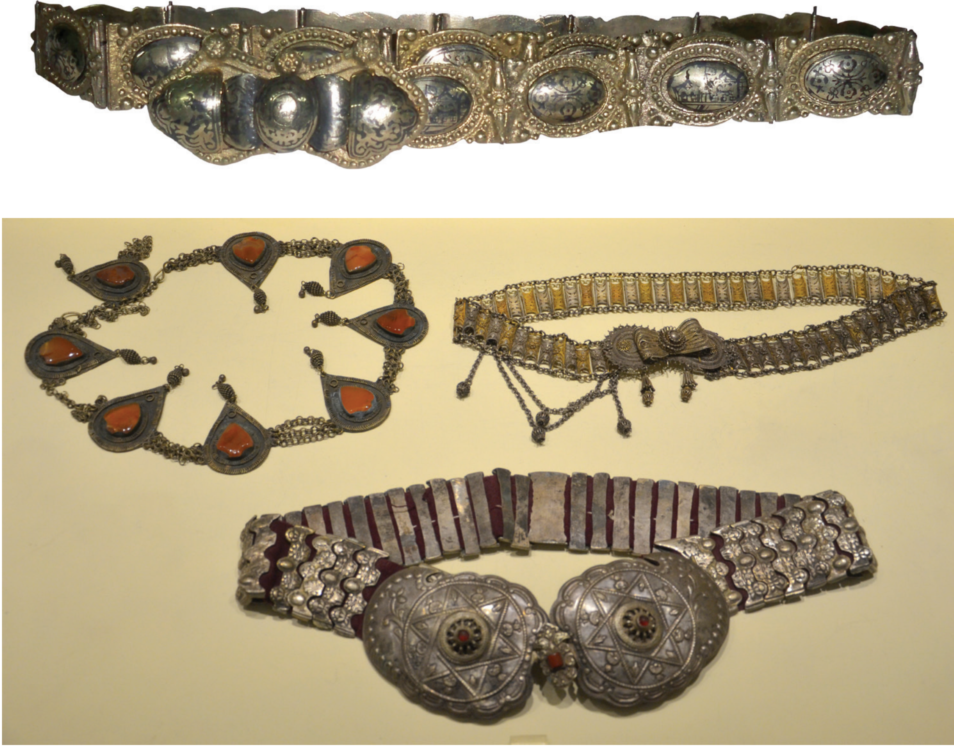

Fotoğraf 3.13: *Kadama* veya *bindallı* Adı Verilen Kadın Kıyafeti ve *Bindallı* Giyinmiş Bir Erzurumlu.[703]

700 Salman, Atmaca, "Erzurum'da Geleneksel Kadın Giysilerinin….",s.12.
701 Yakude Develioğlu, Mine Can,"Geleneksel Türk Kadın Giyim Kuşamında Bindallı", Halk Kültüründe Giyim Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Eskişehir 2008, s.326.
702 Salman, Atmaca, "Erzurum'da Geleneksel Kadın Giysilerinin….",s.13.
703 Bindallı, Erişim Tarihi:21.10.2011,
http://www.gurlekmilli.com/yoresel/foto_goster.asp?key=70

Diğer bir önemli kıyafet *entari* adı verilen giysidir. Bu kıyafetin özelliği kendinden ceketli olmasıdır. Görüntü olarak bindallıya benzeyen bu kıyafetin de renkleri aynen bindallıda olduğu gibi çok çeşitlidir. Baştan geçirilerek giyilen bu kıyafetin ön kısmında ceket biçiminde bir parça daha vardır. Bu parça gümüş bir kemer ile belden toplanarak sıkıca tutturulmaktadır.[704] Bu kıyafet ise günümüzde tamamen yok olan kültürel üretimler arasındaki yerini almıştır.

Fotoğraf 3.14: Bindallı Üzerine Takılan *Gümüş Kemer.*

Bir diğer üst kıyafeti *cepken* adı verilen uzun kollu ceketlerdir. Günümüzde tamamen yok olmuştur ve hiç rastlanılmamaktadır. Genellikle kadife kumaştan üretilmişler ve ön kısımları, cepleri, yakaları ve manşetleri simli işlemeler ile süslenmiştir.[705] Cepkenler, bindallı üzerine giyilmişledir ve genellikle aynı kadifeden yapılmış ve aynı desenler ile süslenmişlerdir (Fotoğraf 3.15).

704 Atılcan, Erzurum Barları ve….,s.109.
705 Salman, Atmaca, "Erzurum'da Geleneksel Kadın Giysilerinin….",s.13.

Fotoğraf 3.15: *Cepken* Giymiş Bir Erzurumlu Kadın.[706]

706 Görgünay 1973'ten alınmıştır.

Erzurum Şehri ve çevresinde kadınların törensel günlerde giydikleri alt beden elbiseleri ise dizlikler, şalvarlar ve ayağa giyilen çorap, pabuç, yemeni ve dizleme gibi giysilerdir.

Dizlik adı verilen kıyafet, şehir halkı tarafından *iç donu* veya *tuman* olarak da adlandırılmaktadır. *Dizlikler* geniş kesimli ve kısa boylu bir yapısal özelliğe sahip olan giysilerdir. *Şalvarlar* ise Erzurum Şehri'nde pek yaygın olmasa bile kırsal kesimde kullanılan alt giysilerinden birisidir.

Ayağa giyilen giysiler içerisinde, en ilgi çekici olanlarından biri *yemeni* adı verilen ayakkabılardır. Yemeni eskiden kırmızı deriden imal edilerek kıyafetleri tamamlayıcı bir özellik kazanırmış. Ancak ayakkabı imalatındaki gelişmeler ile beraber bu kültür tamamen yok olmuştur.[707]

Erzurum Şehri'nde kadınların giydiği bir diğer ayakkabı çeşidi de pabuçlardır. Pabuçlar siyah renkli ve önden bağlı ayakkabılardır. Yumuşak deriden yapılmış olup çok hafiftirler. Hafif olması kullanımını kolaylaştırır ve bu sebeple, özellikle de yaz mevsiminde tercih edilen bir ayakkabıdır. Bu pabuçlara, Erzurum Şehri'nde iskarpin[708] adı verilirken, kırsal kesimlerde kundura[709] tabiri tercih edilmektedir [710] (Fotoğraf 3.16).

Fotoğraf 3.16: Erzurum Şehri'nde Kadınların Giydikleri *Pabuç* Adı Verilen Önden Bağlı Ayakkabı.

707 Salman, Atmaca, "Erzurum'da Geleneksel Kadın Giysilerinin….",s.13.
708 **İskarpin:** İtalyanca "scarpone" kelimesinden gelmektedir.
709 **Kundura:** İtalyanca "condura" kelimesinden gelmektedir.
710 Sezen, Erzurum Folkloru…, s.283.

Alt giysilerinden bir diğeri de *dizleme* adı verilen ve beyaz yünden örülmüş, diz kapaklarına kadar uzanan çoraplardır.[711] Bu çoraplar soğuktan korunabilmek için yün ipliklerden örülmüştür. Dört adet küçük şiş ile örülen çoraplar desenli olabildiği gibi sade bir şekilde de örülmektedir.

3.3.3.2. Erzurum Şehri'nde Çarşı veya Sokakta Giyilen Kadın Kıyafetleri

İslam dininin giyim kuşam üzerindeki etkilerine bağlı olarak ortaya çıkan kültürel özelliklerden birisi de kadınların evde ve sokakta farklı kıyafetler tercih etmeleridir. Kur'an-ı Kerim'de, Ahzab Suresi 59. ayette, kadınların dışarı çıkarken üzerlerini örtecek başka bir kıyafeti daha giyinmeleri buyurulmuştur. Bu ayetten sonra da, Müslüman toplumlarda kadınların evlerinden dışarı çıkarken, üzerlerine başka bir kıyafet daha almaları geleneği ortaya çıkmıştır.

Erzurum Şehri ve çevresinde kadınlar dışarı çıkarken üzerlerine iki farklı giysiden birini alarak çıkarlardı. Bunlardan birisi *ehram* adı verilen örtü, diğeri ise *çarşaf* adı verilen kapalı giysidir.

Özellikle Erzurum ve Bayburt civarında meşhur olan ehramların her iki şehirde dokunuş özellikleri bakımından küçük farklılıkları bulunmaktadır. Bayburt ehramları normal kalınlıkta ipliklerle dokunurken, Erzurum ehramları ince iplikler ile dokunmaktadır.

Ehramlar, *çulha* adı verilen örücüler tarafından örülmektedir. Erzurum'da çulhalara halk *çulfa* demektedir. Hatta ihram kelimesi de halk tarafından ehram şeklinde söylenegelmiştir.[712] Çulfalar, koyun yününün iyice eğirildikten sonra çok ince bir hale getirilmesini sağlamışlardır. Ardından son derece inceltilmiş olan iplikleri, dokuma tezgâhında sıralı bir şekilde yerleştirerek örme işine başlamışlardır. Örme işi esnasında herhangi bir boya maddesi kullanmadan yünün doğal rengi ile örme işi tamamlanırmış. Örme işi bittikten sonra başka renkte iplikler ile ehram üzerine bazı motifler işlenirmiş.[713] Bu motiflerde ise genellikle yaba (ψ) motifinin yaygın olarak kullanıldığı görülmüştür.[714]

Ehram örmede kullanılan ipliklerin elde edilmesi işlemi de, çulfalar için önemli bir sorun olmuştur. Bu sorunu aşabilmek için, bazı ev kadınları ev ekonomisine de katkı sağlamak amacı ile koyun yününü satın alır, yıkar, iplere sererek kurutur, taraktan geçirir, teşi ile büker, iplik haline getirir ve son olarak

711 Salman, Atmaca, "Erzurum'da Geleneksel Kadın Giysilerinin….",s.14.
712 Sebahattin Bulut, Damla Damla Erzurum, Demircioğlu Matbaası, Ankara 1989, s.176.
713 Salman, Atmaca, "Erzurum'da Geleneksel Kadın Giysilerinin….", s.15.
714 Neriman Görgünay Kırzıoğlu, Altaylar'dan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Motifler Halılar, Benzeri Dokumalar, Giysiler, Mimari Eserler İle Değişik Eşya ve Paralarda, Türksoy Yayınları No:3, Ankara 1995, s.83.

çulfalara satarmış.[715] Çulfalarda, iplikleri tartmak için özel bir tartı bulunmamıştır. Bunun için özel bir tartı sistemi geliştirmişlerdir. İplikleri getiren kadınlara, iplik karşılığı olarak yumurta verirler, bunu da belli bir ölçüye göre sınıflandırırmıştır. Şöyle ki; *4 yumurta ağırlığına 1 Tuğt* denilirmiş. Altı veya yedi tuğttan da bir ehram yapılabilirmiş.[716] Dolayısıyla bir ehramın örülebilmesi için gerekli olan ipliklerin ağırlığı, yaklaşık 24 ile 28 arasında bir yumurtaya eşit gelmektedir.

Ehram dikdörtgen bir şekilde örülür, iki veya üç parça halinde örüldükten sonra parçaları aynı gelecek şekilde birleştirilir, birleştirildikten sonra 180x250 boyutlarında bir örtü haline getirilir. Ehramı kadınlar sokağa çıkarken, üzerlerine örterler. Belden içteki elbisenin veya eteğin lastiğine tutturulur, kayması engellenir. Başı tamamen örter ve yüzün sadece bir kısmının açıkta kalması sağlanır. Ehramın kadının üzerinde dağılmaması için, örtünen kadın bir eli ile ehramı çene altından sıkıca kavrar ve dağılmasını engeller [717] (Fotoğraf 3.17).

Fotoğraf 3.17: *Ehram* Günümüzde de Az da Olsa Kullanılmaktadır. Karaköse Mahallesi'nde, Gelini Çeşme Başında Halı Yıkarken, Sohbet Eden Erzurumlu Kadınlar.

715 Adem Çelik, "Erzurum'da Kadın Giyiminin Tarihi Süreci İçinde Ehram ve Dokumacılığı", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı:3, Erzurum 1996, s.7.

716 Atılcan, Erzurum Barları ve…,s.110.

717 Görgünay, Erzurum Merkez İlçesi ile Civar…,s.42.

Fotoğraf 3.18: *Ehram Dokuma Tezgahı*

Soğuk havalarda ehramın üzerine *atkı* adı verilen geniş ve yünden yapılmış soğuk havaya karşı koruyucu aksesuarlar eklenirmiş. Atkılar lacivert, yeşil veya kahverengi renklerde ve birbirine dik çizgiler ile desen verilmiş, uçları aynı ipliklerden örülmüş saçaklar ile desteklenmiş örtülerdir. Genellikle iki kat haline getirilerek daha kalın olması sağlanır ve soğuğa karşı koruyucu olması düşünülmüştür.

Erzurum Şehri ve çevresinde kadınların sokağa çıkarken giyindikleri bir diğer kıyafet ise *çarşaf* adı verilen giysilerdir. Bu kıyafet tarzı suni ipek veya ipekten yapılmaktadır. Etek kısmı bol büzgülü olup, üst kısmı etekle birleşiktir. Pelerine benzer bir görüntü oluşturmaktadır. Başa gelen kısmında bağcıklar vardır ve başın arkadan bağlanmasını sağlamaktadır. Sadece göz ve kaşlar görülecek şekilde yüz örtülmektedir.[718] Yüze peçe adı verilen bir örtü takılarak çarşafın yüzü kapatma işlevi kolaylaştırılmaktadır.[719] İlk olarak, II. Meşrutiyet'in (24 Temmuz 1908) ilanından sonra öncelikle İstanbullu kadınlar olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde kadınlar çarşafların ebatlarını daraltmaya başlamışlardır. I. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra ise gittikçe kullanımı azalmaya başlamıştır.[720] Cumhuriyet

718 Görgünay, Erzurum Merkez İlçesi ile Civar…,s.43.
719 Luigi Bassano, Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat, (Çev.: Selma Cangi), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s.23.
720 Nureddin Sevin, Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Kültür Bakanlığı Yayınları No:1195, Kültür Eserleri Dizisi No:151, Ankara 1990, s.140.

döneminde ise 1930 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesinden sonra, seçimlere katılımlarda sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Bunun üzerine devlet yönetimi tarafından çarşaf kullanımının azaltılması yönünde kararlar alınmış, kadınların çarşaf yerine manto giymeleri tavsiye edilmiştir.[721] Takip eden yıllarda da çarşaf kullanımının gittikçe azaldığı görülmüştür. Günümüzde kullanımı azalmakla birlikte az da olsa görmek mümkündür.

3.3.3.3. Erzurum Şehri'nde Evde Giyilen Kadın Kıyafetleri

Erzurum Şehri ve çevresinde kadınların evlerde giydikleri kıyafetlerde özel olarak düşünülmüştür. Soğuk iklim şartlarının hüküm sürdüğü yörede, kadınlar evde iken, ayak bileklerine kadar inen tamamen kapalı ve baştan geçirilerek giyilen kıyafetler giyerlerdi.[722] Evde olsun dışarıda olsun başlarında mutlaka bir başörtüsü bulunur, bellerine siyah veya kahverengi yünden örülmüş bir kuşak bağlarlardı.[723] Bunun yanında ev işlerini yaparken kollarına *kolçak* denilen siyah kumaştan yapılan giysi ekleri takmışlardır. Çünkü ev işlerini yaparken, özellikle de yemek yaparken ve bulaşık yıkarken elbiselerinin kirlenmesini engellemek için böyle bir yolu tercih etmişlerdir.

Bunun dışında entari denilen üç veya dört parçadan oluşan etekler kullanılmıştır. Üç eteğin ikisi yanlarda, üçüncüsü ise arkada topuklara kadar uzanırmış. Çoğu zaman kadınlar, yanlardaki iki eteği toplayarak bellerindeki lastiğe takmışlardır. Bu eteklerin altına da, çeşitli kumaşlardan yapılmış şalvarlar giyilirmiş. Entariler eskidikleri zaman kadınlar, bu kıyafetlerini atmazlarmış. Onun yerine hamur yaparken, tandırda ekmek pişirirken veya çamaşır yıkarken kullanırlarmış.[724]

3.4. Moda Kavramı ve Erzurum Şehri'nde Modern Giyim Kuşam

3.4.1. Moda Kavramı

Modern kıyafet tercihlerinin değişmesini, şekillenmesini ve gelişmesini açıklamadan önce moda kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. *Moda* ve *giyim* kavramları genellikle eşanlamlı gibi kullanılmaktadır. Oysa moda, çok sayıda sosyal ve ekonomik anlam ifade ederken, giyim genel anlamıyla bir kişinin giydiği

---

721 Fatma Acun, "Görsel Verilerde Kadın İmajı (1923-1960)", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:16, Isparta 2007, s.105.
722 Salman, Atmaca, "Erzurum'da Geleneksel Kadın Giysilerinin….",s.15.
723 Çelik, Erzurum'da Ehram…,s.5.
724 Çelik, Erzurum'da Ehram…,s.5.

kıyafetin ne olduğudur.[725] Moda kavramı, Latince *modus* kelimesinden türemiş ve *sınırlanamayan* anlamına gelmektedir.[726]

Toplumun alt katmanlarından gelen insanlar, para kazandıkça bunu dışarıya gösterebilmek için öncelikle popüler kültüre uygun kıyafetler tercih ederler. Bu ise moda denilen kavramı ortaya çıkarmaktadır. Moda, aslında toplumun alt katmanlarından gelen insanların, üst katmanlardaki insanlara ulaşabilmek için kullandıkları bir araçtır. Üst katmandaki insanların ise, alt katmanlardaki insanlar onlara benzemeye çalıştıkça, farklı arayışlara girmesi ve farklı kıyafet tercihleri yapması olayıdır. Küresel popüler kültür ürünleri, yerel kültür unsurlarıyla eklemlenerek tüketilmek üzere ulusal ve uluslararası piyasalara sunulmaktadır.[727] Moda kavramı, küreselleşme ile birlikte giyim kuşamı yönlendirmekte ve dünya üzerinde tek tip giyim kuşam kültürü oluşturulmaya çalışılmaktadır.[728] Moda, insanlara hem farklı olma hem birey olma fırsatı verirken hem de referans guruplarıyla benzeşme sağlayarak toplumsal aidiyet kazandırmaktadır. Moda denilen kavram, insanın yanına bir peri masalı gibi yaklaşmakta, güzel modelleri, aksesuarları ve elbiseleri ile insanı etkisi altına almaktadır.[729] Moda kavramı ile birlikte elbiseler, giyen kişinin elbiseye kültürel anlamda sahip olmadığı, onun yerine sadece elbisenin günlük kullanıcısı olduğu cisimler haline gelmişlerdir.[730] Bu hali ile moda kavramı içerisinde, geçmişin, şimdinin ve geleceğin, ortak ifadeleri bulunmaktadır.[731]

Moda kavramı hakkında yapılmış olan tanımlardan bazıları da şunlardır: *Moda bireyin topluma uyum sağlamasının aracıdır. Ancak aynı zamanda bireye diğer bireylerden farklılaşmasının, dikkat çekmesinin de olanaklarını sunar.*[732] *Bir moda, herhangi bir zamanda görülebilir olan ve zamanla bir sosyal sistem ya da bireylerin bir araya geldiği gruplarda değişen, özel maddi ya da maddi olmayan bir*

725 Yuniya Kawamura, Fashion-ology An Introduction to Fashion Studies, Oxford International Publishers Ltd., U.K. 2005, p.3.

726 Nilay Ertürk, "Moda Kavramı, Moda Kuramları ve Güncel Moda Eğilimi Çalışmaları" Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi, Isparta 2011, s.31.

727 İhsan Çapçıoğlu, "Küreselleşme, Din ve Kültür", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 49 (2), Ankara 2008, s.166.

728 Şafak Kaypak, "Küreselleşme Sürecinde Kültürel Kimlik Açılımları ve Kentsel Çevreye Yansıması", Uluslararası Davraz Kongresi 24-27 Eylül 2009, Isparta 2009, s.2383.

729 Deniz Atik, "Consumer Experiences with Fashion Magazine Images," Review of Social, Economic & Business Studies, 7(8), Cyprus 2007, s.63.

730 Ulrich Lehmann, Tigersprung: Fashion in Modernity, Massachusetts Institute of Technology, USA 2000, p.282.

731 Susan B. Kaiser, "Fashion, Media, and Cultural Anxiety: Visual Representations of Childhood", Medıatıng The Human Body Technology, Communication, And Fashion, (Edt.: Leopoldına Fortunatı), Lawrence Erlbaum Assocıates, Publıshers, London 2003, p.155.

732 Georg Simmel, Modern Kültürde Çatışma, (Çev.: Tanıl Bora, Elçin Gen, Nazile Kalaycı), İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.106.

olay algısı içinde, kültürel olarak desteklenmiş bir anlatım biçimidir.[733] Farklı bir bakış açısı ile de moda, para ile sanat arasındaki ilişkinin dışa vurmuş şeklidir. Yani sanatın, para için kullanılması ve paranın ise sanatın esiri olması durumudur.[734]

Olumsuz bir açıdan değerlendirme yapılacak olursa eğer, moda kavramı kendini, vahşi bir çark gibi gösterebilmektedir. Şöyle ki, moda için, kendi kendini daim kılan kapitalist bir komplo, gardıropların plânlı bir biçimde sürekli çağdışı kalmasını sağlayarak sürekli kâr elde etmeye yarayan sinsi bir tezgâh[735] denilebilmektedir.

Teknolojik gelişmeler ve makineleşme neticesinde, usta malı, el yapımı her çeşit geleneksel malzeme ve bu malzemelerden yapılan ürünler tarihin tozlu sayfalarında yerini almıştır. Kitle iletişim araçlarının etkisi ile hızla endüstrileşen giyim, artık bir tüketim unsuru olarak kabul edilmektedir.[736] Bu ortamda küreselleşme gittikçe artan oranda üretim süreçlerini de etkilemektedir.[737]

Kapitalist sistemin bir ürünü olan blucin (blue jean), popüler kültürün, aynı zamanda da rahatlığın ve özgürlüğün simgesi olmuştur. Küreselleşen dünyada değişen ve gelişen blucin modasıyla özellikle gençler, kendilerini blucinleriyle ifade etmişlerdir. Belirli markaların reklamları sayesinde gençler "sınırsız özgürlük" imajını görüp, daha spor, daha sıra dışı ve daha özgür olmak istemişlerdir.[738]

Moda, bireylerin içinde bulunduğu topluma göre hareket etme zorunluluğu getirmiştir. Bireyler, toplumsal kültürel değerlere göre yetiştirilmekte ve o doğrultuda kıyafetler giymektedirler. Bunun sonucunda da toplumsal genel geçerliliğe göre giyinmekte ve farklı olmamaktadırlar. Giyim sosyal etmenler tarafından şekillenirken, bireyin de toplumla olan uyum bağını korumuştur.[739] Fakat küreselleşmenin, iletişim çağındaki gelişmelerin ve moda kültürü denilen tüketim alışkanlığının yerleşmesi ile beraber, toplum genelinden farklı giyim kuşam şekilleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Eskiden örtünme için giyinme kültürü

---

733 Nilay Ertürk, "Moda Kavramı, Moda Kuramları ve Güncel Moda Eğilimi Çalışmaları", Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi, Isparta 2011, s.230.

734 Patric Aspers, Markets in Fashion A Phenomenological Approach, Routledge Taylor and Francis Group, USA 2006, p.156.

735 Frad Davis, Moda, Kültür ve Kimlik, (Çev.: Özden Arıkan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s.27.

736 Rabia Uçkun, "Gagavuz Halk Kültüründe Geleneksel Kadın ve Erkek Giyimi", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 10(2), İzmir 2010, s.166.

737 Devlet Plânlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Dokuzuncu Kalkınma Plânı (2007-2013), Tekstil Deri ve Giyim Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 2006.

738 Pınar Kasapoğlu Akyol, "Küreselleşen Moda Bağlamında Blucin Kültürü Üzerine Bir Araştırma", Milli Kültür Dergisi, Sayı:86, Ankara 2010, s.192.

739 Hicran Karataş, Trabzon İli Geleneksel Giyim Kuşam Kültürü Üzerine Bir İnceleme, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Trabzon 2010, s.9.

var iken, günümüzde ekonomik gelişmişlik seviyesi yükseldikçe keyif için giyinme ve sosyal statüyü gösterme amacıyla giyinme süreci ortaya çıkmıştır.[740] Bu yönü ile tüketim paradigması, öncelikle pazar merkezli bir yaklaşım iken ve milli kültür veya bölgesel medeniyetlerin kendi içlerinde erozyona uğradıkları sonucuna doğru ilerlemektedir.[741]

Bir toplum içinde yaşayan insanların türdeş olmadığı, en fazla türdeşlik eğilimi gösteren küçük ölçekli toplumlarda dahi en azından yaş, cinsiyet, saygınlık gibi özellikler açısından farklılıklar bulunduğu bilinmektedir.[742] Bir kişinin, beğeni kültürleri arasında yaptığı seçim, özellikle sınıf, yaş din, ırk, etnik birikim, bölgesel köken ve oturulan yer gibi pek çok etkene bağlı olduğu gibi, bunun yanında belli kültürel içeriklere ilgi gösterme biçiminde ortaya çıkan kişilik özelliklerine de bağlıdır. Ancak toplumdaki etnik, dinsel, bölgesel ve yerel farklılıklar gittikçe daha hızlı bir biçimde ortadan kalktığı için, alt kültürler arasındaki farklılığın en önemli etkenleri artık sınıf ve yaş farkı olmaya başlamıştır.[743] Hatta günümüzde, kadın ve erkek elbiseleri arasındaki farkı bile ortadan kaldırabilecek oluşumlara doğru gidiş söz konusudur. Unisex adı verilen ve cinsiyet ayrımını moda kültürü içerisinde reddeden ve herkes için her şeyde eşitlik düşüncesi içerisinde olan ütopik bir yaklaşım dünyaya yayılmaya başlamıştır.[744]

Günümüzde küreselleşme kültürü içerisinde, insanlar, özellikle batı kültürünün baskısı altına girmektedir. Batı kültürünün bilimsel ve teknolojik anlamdaki ileri seviyesinin yanında, ekonomik güç dengelerini kendine doğru çeviren üretimleri ve diğer toplumları tüketim toplumuna dönüştürme çabası tüm dünyada etkili bir şekilde görülebilmektedir. Bunu gerçekleştirirken, görsel sanatlardan mümkün olduğunca fazla faydalanan ve kullanan küresel sermaye odakları, internet iletişimi sayesinde de geniş bir yayılış alanına hükmedebilmektedir.

Örneğin Amerika'nın blue jeans adı verilen pantolonları, onların üzerine giyilen deri montları ve bu giyim tarzına sahip kişilerin kışkırtıcı ve umursamaz davranışları, dünya gençliğinin genel giyimi ve davranışları haline gelmeye başlamıştır.[745] Bugün McDonalds, Lewis gibi Amerikan mal ve hizmetleri,

740 A. Tahir Gürsoy, Giyim Kültürü ve Moda, C.2, Umar İletişim Hizmetleri Ltd. Şti., İstanbul 2010, s.46.

741 Don Kalb, Marco Van der Land, "Mozaiğin Ötesi: Küreselleşen Bir Çağda Kültürel Kimliğin Sorgulanması", (Çev.: Zekeriya Tüysüz), Yerel Kimliklerden Küreselleşen Stratejilere, (Edt.: Kudret Bülbül), Orient Yayınları No:22, Siyaset-Sosyoloji No:6, Ankara 2007, s.41.

742 Sibel Özbudun, Kültür Halleri Geçmişte, Ötelerde, Günümüzde, Ütopya Yayınları No:77, Antropoloji Dizisi, Ankara 2003, s.280.

743 Herbert J. Gans, Popüler Kültür ve Yüksek Kültür, (Çev.: Emine Onaran İncirlioğlu), Yapı Kredi Yayınları No:2264, Cogito No:143, İstanbul 2007, s.104.

744 Rebecca Arnold, Fashion, Desire and Anxiety Image and Morality in The 20th Century, I.B. Tauris Publishers, London 2001, p.118.

745 Mel Van Elteren, "Amerikan Popüler Kültürünün Etkisinin Global Bir Yaklaşım İçinde Değerlendirilmesi",

özgürlük, rahatlık, kısıtlanmamışlık ve daha genel olarak Amerikan hayat şekli ile ilgili olumlu düşüncelerle tüm dünya insanlığına çekici gelmektedir[746] (Fotoğraf 3.18). Bunu çekici kılmak için Amerikan sermayedarları ve yönetimi çok büyük gayretler göstermişlerdir. Örneğin, Levi Strauss dünyanın birçok toplumunu analiz etmiş ve onların sosyolojik durumlarına göre reklam stratejisi belirletmiştir.[747] Bu durum dünyanın önemli bir bölümünde, insanların günlük hayatlarını derinden etkilemiştir ve bu etki, durmadan artan bir hızla etki alanını genişletmektedir.[748] Amerika demokrasi adına birçok uygulamayı gerçekleştirdiğini iddia etse bile, Amerika'nın demokrasi anlayışı pragmatik ve eyleme yönelik bir anlayıştır. Aynı zamanda Amerika'nın demokrasi anlayışı kültürel ve dilsel olarak asimilasyona yöneliktir ve yokedicidir.[749]

Küreselleşme propagandasının etki alanına ilk önce gençler girmektedir. Propagandadan kolaylıkla etkilenen ve hemen belli bir tutum ve davranış içerisine yönelen, öncelikle ve genellikle gençlerdir.[750] Gençler, dünya genelinde bir tek örnek belirlenerek, o örneğe doğru yönlendirilmekte ve tüketim toplumu oluşturma çabasının en önemli pazarını teşkil etmektedir. Bu yönü ile moda kavramının en rahat uygulama alanı içerisine giren yaş grubunu gençler meydana getirmektedir. Amerika'da veya Avrupa'da yeni oluşturulmaya çalışılan bir pazar için öncelikle gençlere yönelik reklamlar yapılmakta, gençler kampanyalar ile pazara doğru yönlendirilmekte ve üreticinin istediği ekonomik köleleştirme gerçekleşmektedir. Aynı zamanda üreticinin dâhil olduğu siyasi yönetimin de istediği kültürel özellikleri yok etme politikası amacına ulaşabilmektedir. Yani bu anlamı ile moda, geleneksel ve milli olan kültürel değerlerin yok edilerek kozmopolit bir anlayış çerçevesinde insanların moda esiri yapılması sürecidir.[751]

(Çev.: Emre Arslan), Popüler Kültür ve İktidar, (Der.: Nazife Güngör), Vadi Yayınları No:122, Toplum Dizisi No:44, Ankara 1999, s.310.

746 Elteren, "Amerikan Popüler Kültürünün….",s.312.

747 Harald Gruendl, The Death of Fashion. The Passage Rite of Fashion in the Show Window, Springer Wien, New York 2007, p.20.

748 George Ritzer, "McDonaldlaştırmaya Giriş", (Çev.: Şen Süer Kaya), Yerel Kimliklerden Küresel Stratejilere Küreselleşme Kültür Medeniyet, (Edt.: Kudret Bülbül), Orient Yayınları No:42, Siyaset-Sosyoloji No:6, Ankara 2007, s.187.

749 Kemal Haşim Karpat, Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji, (Çev.: Güneş Ayaz), Timaş Yayınları No:12054, Tarih İnceleme Araştırma Dizisi No:115, İstanbul 2009, s.104.

750 Ersin Nazif Gündoğan, Kültür ve Sanayileşme, İz Yayıncılık No:19, Düşünce Dizisi No:7, İstanbul 2003, s.133.

751 Eugenia Paulicelli, Fashion Under Fascism Beyond the Black Shirt, Berg Publishers, UK 2004, p.21.

Fotoğraf 3.18: Erzurum Alışveriş Merkezi İçerisinde Yer Alan ve Amerikan Emperyalizminin İki Simgesi Olarak Kabul Edilen *McDonald's ve Lewis*.

Marka imajı, en düşük maliyet anlayışı ile birleşince, giyim sanayi faaliyetlerinde önemli lokasyon değişikliklerine de sebep olmuştur. Günümüzde özellikle, spor giyim malzemeleri üreten tesisler, daha çok Uzak Doğu ülkelerinde kurulmaya başlanmıştır. Diğer taraftan moda, marka imajı ve en düşük maliyetle üretim anlayışı, giyim konusunda yerel değerlerin korunması ve geliştirilmesini giderek güçleştirmektedir. Bu durum, Orta Asya'dan getirilen giyim kuşam kültürü ile ilgili değerlerin geleceğe aktarılmasını önemli ölçüde güçleştirmektedir.

Tanınmış olan markalar, genel anlamda birbirine benzer olan, ancak küçük bazı değişiklikler yaparak pazara sundukları ürünlerini, tüketiciye daha kolay ulaştırmak için çeşitli kampanyalar yapmaktadırlar.[752] Satılan ürünün yanına hediyeler vererek, mevsim ortası gelmeden mevsim sonu kampanyalar yaparak, satılan ürün ile beraber sonraki alış verişi yaptırabilmek için indirim kuponu vererek ve daha birçok pazarlama tekniğini kullanarak tüketicinin kendine bağlanmasını sağlamaktadırlar. Özellikle hazır giyim sektörünün çok fazla uyguladığı bu yöntemler, tüketicinin moda denilen kültüre adapte olmasını kolaylaştırmaktadır.[753] Daha küçük yaşlarda şuur altına yerleştirilmeye çalışılan marka imajı, gıdadan giyime kadar çok geniş bir alanda etkili olmaya başlamıştır. Öyle ki, küçük çocuklar hatta bebekler için dahi birkaç ay giyebileceği giyim eşyalarına kalite veya hijyen gibi gerekçeler ileri sürülerek giderek daha fazla talep olmaktadır. Bu konuda ve genel olarak marka imajını yerleştirebilmek için, sanatçılar ve sporcular, spor kulüpleri yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

Günümüzün önemli farklılıklarından birisi de haute couture denilen kişinin kendi beğenisine göre elbisesini tasarlaması ve onun dikimi hariç bütün aşamalarına kendini dâhil etmesi olayıdır.[754] Bu kültür, eskiden de var olan bir kültürdü. Ancak eskiden toplumun genel kuralları çerçevesinde olan kişisel beğeniler görülmekteydi. Günümüzde ise, sıra dışı olmak için gayret gösteren insanların tasarlamış oldukları kıyafetleri dikilmesi sürecini ifade etmektedir.

3.4.2. Erzurum Şehri'nde Modern Giyim Kuşam

Cumhuriyet ile birlikte değişen yönetim anlayışı, modern olarak algılamadığı doğulu giyim kuşamı, çeşitli düzenlemeler ile batılı yapamaya ve çeşitli yasaklar ile bu düşüncelerini halka benimsetmeye çalışmışlardır.[755] Bundaki amaç, hem toplumsal bütünlüğü oluşturmak, hem de çağı yakalama adına günün modasını yakalamaktı. Bununla birlikte, milli birliktelik ruhu taşıyan bir giyim şekli oluşturulmak isteniyordu. Ancak bunu yaparken, tamamen Avrupa kaynaklı örneklere göre hareket ediliyordu[756] ve toplum Avrupai hayata göre şekillendirilmek isteniyordu.

---

752 Sara Pendergast, Tom Pendergast, Fashion, Costume, and Culture: Clothing, Headwear, Body Decorations, and Footwear through the Ages, The Gale Group, USA 2004, p.844.

753 Gerard P. Cachon, Robert Swinney, "The Value of Fast Fashion: Quick Response, Enhanced Design, ond Strategic Consumer Behavior", Management Science, 57(779), USA 2011.

754 Nancy J. Troy, Couture Culture: A Study in Modern Art and Fashion, Massachusetts Institute of Technology, USA 2003, p.192.

755 İlbeyi Özer, Osmanlıdan Cumhuriyete Yaşam ve Moda, Truva Yayınları No:117, Truva/Sosyoloji No:3, İstanbul 2006, s.330.

756 Nevin Meriç, Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s.105.

Atatürk ve arkadaşları tarafından yönlendirilmek istenen Türk toplumu için, öncelikli meselelerden birisi, yeniliklere karşı halkı psikolojik olarak hazırlamak olmuştur. Saltanattan, millet rejimine geçiş sürecinde, birbirine paralel ve aynı amaca yönelik düzenlemeler yapılmış ve bu düzenlemeler hukuk alanındaki inkılaplarla desteklenmiştir.[757] Hukuk alanında yapılan inkılaplar ile birlikte bazı kanunların uygulanışı oldukça sert olmuştur. İşte bu sert tedbirlerin alındığı uygulamalardan biri de giyim kuşam kültürünü etkileyen Şapka İnkılabıdır.

Atatürk, şapka kanunu çıkarılmadan önce, çeşitli yurt gezilerinde şapka takarak, halkın gözünde bir model oluşturmaya çalışmış, bunu yaygınlaştırmak için tavsiyelerde bulunmuştur. Bu geziler içerisinde şapka ile ilgili en çok vurgu yaptığı gezi Kastamonu gezisi olmuştur. 26 Ağustos 1925 günü Kastamonu Türk Ocakları'nda yaptığı konuşmada, önceleri gâvur işi denilen şapkayı halka tanıtmış ve şapka takmanın gerekliliği üzerinde durmuştur.[758] Sonraki süreçte halkı hazır hisseden hükümet, şapka giyimini kanunla meşrulaştırmaya karar verdi ve 16 Ekim 1925 tarihinde Konya mebusu Refik (Koraltan) Bey ve arkadaşlarının verdiği "*Şapka İktisası Hakkında Kanun*" teklifi meclise sunuldu. Mahmut Esat, Ağaoğlu Ahmet, Şükrü Kaya, Ragıp, Necati ve Hakkı Tarık Beylerin şapka kanunu lehinde konuşmalarından sonra kanun 25 Kasım 1925 tarihinde kabul edilmiştir.[759]

Uzun bir süre, Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi, Erzurum Şehri'nde de şapka kullanımı ve modern kıyafet kullanımı yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Özellikle cumhuriyetin ilk yılları ve takip eden süreçte devlet memurları ve öğretmenler vasıtası ile halkın, bu modern giyim kuşamdan etkilenmesi ve bu kıyafetleri giymesi amaçlanmıştır.[760] Hatta ilköğretimin ikinci kademesinden sonra, öğrencilerin de şapka takması zorunluluğu getirilmiş ve bu uygulama 1970'li yıllara kadar devam etmiştir. Bu süreç ile birlikte Erzurum Şehri'nde, modern giyim kuşama olan ilgi düzeyi artmaya başlamıştır. Hem erkeklerde hem de kadınlarda, batı tarzı modern giyim kuşam popüler olamaya başlamıştır.

Cumhuriyet süreci boyunca, Türkiye'nin birçok şehrinde olduğu gibi Erzurum Şehri de, moda denilen kavram içerisinde şekillendirilmiş ve batının istediği tüketim toplumu olma yönünde büyük bir hızla ilerlemiştir. İster erkek ister kadın olsun, ihtiyacı olmadığı halde fazla çeşitlendirme ve moda denilen kavramın ürettiği ortamdan geri kalmama adına, oldukça fazla kıyafet çeşidine sahip olmaya

757 Mehmet Serhat Yılmaz, "Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka İnkılabı", Kastamonu Eğitim Dergisi, 13(1), Kastamonu 2005, s.223.

758 Seçil Akgün, "Şapka Kanunu", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 14(25), Ankara 1981, s.74.

759 Fahri Sakal, "Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler", Turkish Studies, 2(4), Erzincan 2007, s.1310.

760 Hatice Somunoğlu ile yapılan mülakat.

başlamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında batılılaşma ve modernleşme kavramları üzerinde durulurken tüketim toplumu oluşturma amacı ile hareket edilmemiştir. Ancak günümüzde kendini batılı olarak addeden kesimde de muhafazakâr kesimde de tüketim kültürü yaygınlaşmış ve egemen hale gelmiştir.

Günümüzde, Erzurum Şehri'ndeki giyim kuşam değerlendirildiğinde büyük bir çeşitliliğin olduğu göze çarpmaktadır. Şöyle ki, yaş farkının büyük bir etken olduğu ve yaş farkına bağlı olarak yaşlılar ve gençler arasında giyim kuşam kültürü bakımından büyük farklılıkların meydana geldiği açık bir şekilde görülebilmektedir. Yaşlı erkekler, yünden ve kalın kumaşlardan yapılmış ve genellikle koyu renkli olan kıyafetleri tercih etmektedirler. Elbiselerinin altından ister yaz olsun ister kış içlik denilen yünlü dokumaları giymekte ve vücutlarının alıştığı sıcaklığı muhafaza etmek istemektedirler. Başlarında mutlaka takke veya kasket tarzı bir başlık takmakta ve hem eski Türklerden gelme alışkanlığı devam ettirmekte, hem de İslam dininin gerekliliğini yerine getirdiklerine inanmaktadırlar. Hatta yakın zamana kadar, başlık takmayan erkekler yaşlılar tarafından hoş karşılanmamış ve edep dışı hareket ettiğine inanılmıştır. Bu alışkanlıklardan dolayı günümüz yaşlıları arasında başlık takma geleneği halen daha devam etmektedir.

Yaşlı erkeklerin giydiği kıyafetler içerisinde önemli elemanlardan birisi de ceket altına giydikleri cepken, yelek veya hırka tarzı giyeceklerdir. Özellikle mendil, tespih, enfiye kutusu, sigara tabakası, çakı, kibrit veya çakmak gibi birçok malzemeyi ceket altından giydikleri yelek veya hırkaların cebinde muhafaza etmektedirler. Mendil, çakı, tespih ve çakmak ise olmazsa olmaz aksesuarlar arasında bulunmaktadır. Farklı renklerde gömlekler giydikleri gibi genellikle koyu renkleri tercih etmektedirler. Ancak dikkat çekici olan husus ise kravat takmamalarına rağmen gömlek yakalarının mutlaka düğme ile iliklenmiş olmasıdır. Bundaki amaç ise hem vücutlarının görünüp ayıp olacağı duygusudur hem de soğuğa karşı tedbir alma girişimidir.

Yaşlı kadınlarda ise, eski Erzurum giyim kuşam kültürünün izlerini görmek mümkündür. Yaşlı kadınlar, ev içerisinde uzun elbiseler giymekte ve mutlaka başörtüsü takarak İslam dininin gerekliliğini yerine getirdiklerine inanmaktadırlar. Eskiden verildiği adı ile giydikleri uzun elbiselere, *entari* denilse bile bu elbiselerin entari olmadığı bilinmektedir. Giydikleri elbiselerin üzerine mutlaka bir hırka giyerler ve soğuktan korunmaya çalışırlar. Ayaklarında ev içerisinde genellikle deriden yapılmış olan ve bir kısmının altı kösele olan, bir kısmı ise sadece deriden ibaret olan mes giyerler ve hem soğuktan korunurlar, hem de abdest alırken ayaklarını yıkamadan abdest alabilirler (Fotoğraf 3.19).

Fotoğraf 3.19: Erzurum Şehri'nde Yaşlı Kadınların Ev Kıyafetleri Örneği. Erzurum'un tanınmış ailelerinin fertlerinden olan Hatice Somunoğlu ve gelini.

Erzurum Şehri'nde yaşlı kadınlar dışarı çıkarken de geçmişte giyilen kıyafetlere benzer kıyafetler ile dışarı çıkmaktadırlar. Halen daha bazı yaşlı kadınların ehram kültürünü devam ettirdiği görülmektedir. Ehram kullanmayanların ise kalın yünlü kumaşlardan imal edilmiş olan manto adı verilen, uzun kollu, topuklara kadar uzanan ve ön tarafı düğmeler ile iliklenen kıyafetler giydikleri görülmektedir. Mantolarının üzerine, eski Erzurum kadınlarının kullandığı atkı adı verilen yünlü dokumalardan yapılmış olan koruyucu aksesuarları kullandıkları ve ayaklarına ise mes ile birlikte giyebilmek için biraz daha büyük lastik ayakkabılar giydikleri tespit edilmiştir.

Yaşlı erkek ve kadınların giydikleri kıyafetler ile gençlerin giydikleri kıyafetler arasında birçok farklılığın bulunduğu bilinmektedir. Gençlerin özellikle moda denilen kavram ile daha içli dışlı oldukları ve daha fazla tüketime yönelik olarak hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Amerikan ve Avrupa kültürünün etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiği Erzurum gençliğinin giyim kuşamı bu yönde şekillenmeye başlamıştır. Canlı renklerin çok fazla kullanıldığı, üzerinde çeşitli yabancı dillerle yazılmış yazıların ve desenlerin bulunduğu, hatta bazılarının göğsünde yabancı ülkelerin bayraklarının bulunduğu kıyafetler, gençler arasında

oldukça popüler bir giyim tarzı haline gelmiştir. Yabancı ülke bayraklarının bulunduğu üst kıyafetlerin gençler arasında tercih ediliyor olması, milli kültürün ne kadar yozlaşmaya uğradığının en açık kanıtlarından birisidir. Bilindiği gibi, milletleri birbirinden ayıran özellik, o ülkenin milli kültürüdür. Bir ülkenin gençliğinin milli kültüründen uzaklaşması, o ülkenin geleceği açısından büyük tehlike arz etmektedir. Bu bakımdan gençliğin bu etki sahası altına girmiş olması, ülkenin geleceği ve gelecek nesilleri açısından son derece olumsuz sonuçlara neden olabilecektir.

Bir başka olumsuz örnek ise gençlerin kullandığı üst kıyafetlerinin çeşitli yazılar ve resimler ile donatılmış olmasıdır. Yabancı dilde yazılmış olan çeşitli yazıların, ne anlama geldiğini bilmeden giyen gençlerin yoğun olarak görüldüğü Erzurum Şehri'nde, bu kıyafetler üzerinde çok uygunsuz yazıların olduğu ve gençlerin bunun farkında olmadan o kıyafetleri giydiği görülebilmektedir. Bazılarının kıyafetleri üzerinde, şeytani ifadelerin bulunduğu çeşitli şekiller ve amblemler ile ne kadar tehlikeli oldukları hakkında en küçük bir bilgileri dahi bulunmamaktadır. Oysa kendi kültürünün gerektirdiği kıyafetleri tercih ettiklerinde böyle bir tehlike ile karşılaşmaları söz konusu değildir.

Bir başka unsur ise hem genç bayanların hem de genç erkeklerin birbirlerine benzeyen kıyafetleri cinsiyet ayrımı gözetmeksizin giymeleridir. Unisex adı verilen garip bir anlayışın tezahürü olan bu kıyafetlerin gençlerin hem ruhsal sağlığı üzerinde olumsuz etkileri bulunmakta, hem de vücut sağlığını tehdit ettiği açıklanan tıbbi yayınlar ile belirtilmektedir.

Amerika'nın blue jeans modası adı verilen ve Lewis'in de bunun simgesi olduğu bir başka kültürü ise hem bayanlar hem de erkekler arasında son derece yaygın bir şekilde tercih edilmektedir. Ancak bu kıyafetin de, normal ölçüleri olduğu halde, gençler arasında farklı çeşitlilikte giyilenleri de bulunmaktadır. Ütü ve temizlik konusunda sıkıntı çıkarmaması nedeni ile ve bir de reklamların özendirici etkisi sebebi ile gençler arasında en fazla kullanılan kıyafet türü kot pantolon olarak da adlandırılan alt giysileridir. Kot pantolonların gençler arasında en çok tercih edilen şekli ise bacakları saran ve dar bir yapıda olan kesimleridir. Bu dar kıyafetler kan dolaşımını olumsuz yönde etkilediği gibi, cinsel sağlığın da geleceğe yönelik olarak bozulmasına neden olabilmektedir.

Bir başka olumsuz tablo ise, pantolonların bellerinin düşük boyutlarda yapıldığı ve *düşük bel pantolon* denilen garip bir modanın oluşturduğu giyim tarzıdır. Soğuk hava şartlarının etkili olduğu Erzurum Şehri'nde bile bu kıyafetler ile erkek olsun bayan olsun giyen gençlerin, bellerinin açıkta kaldığı ve iç

çamaşırlarının dahi göründüğü son derece çirkin bir tarz ortaya çıkmaktadır. Dünya genelinde yaygın olan bu kıyafetlerin Erzurum gençliğinde de görülmesi son derece üzücüdür. Bu kıyafetlerin sağlık açısından olumsuz sonuçlar doğurduğu tespit edilince başta İngiltere olmak üzere bu kıyafetlerin üretimi ve satışı devlet eli ile yasaklanmaya başlamıştır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının dini, milli ve ahlaki yapısına tamamen ters düşmesine ve gençliğin sağlığını da olumsuz etkilediğinin tespit edilmesine rağmen, devlet yönetimi tarafından bu konuda herhangi bir düzenlemenin yapılmaması son derece üzücü ve düşündürücüdür.

Bu tür kıyafetlerin yanında Erzurum Şehri'nde görülen modern giyim kuşam şekilleri arasında, yapılan mesleklerden dolayı giyilmesi zorunlu olan kıyafet ve üniformaların da son derece yaygın olduğu tespit edilmektedir. Erkekler arasında takım elbise, gömlek ve kravattan oluşan bir kompozisyon, bütün memur kesimleri tarafından kullanılmaktadır. Kadınlar arasında ise ceket, bluz veya gömlek ve altta da etek veya pantolondan oluşan kıyafetler memur olan bayanlar tarafından kullanılması zorunlu olan kıyafetler arasındadır. Bunlarla birlikte üniformaların kullanılmasının zorunlu olduğu çeşitli meslek gruplarına ait olan kıyafetler de (subaylar, polisler, zabıtalar vb.) şehirde yaygın bir şekilde görülmektedir.

Dördüncü Bölüm

YEMEK KÜLTÜRÜ

4.1. Yemek Kültürü Hakkında Genel Değerlendirme

İnsanoğlunun en önemli ve hayati ihtiyaçlarından birisi de beslenme ihtiyacıdır. İnsan vücudunun sağlıklı kalabilmesi açısından gerekli olan vitamin, protein ve sıvıların temini için, tarih boyunca çeşitli yöntemler uygulamış ve geliştirilmiştir. Geliştirilmiş olan gıda temini yöntemlerinin tümü, yemek kültürü denilen araştırma sahası içerisinde incelenmektedir. Yemek kültürü içerisinde, insanların avcılık ve toplayıcılık döneminden, kimyasal gıdalara ulaşma evrimine kadar birçok gelişme olduğu ve bu gelişmelerin topoğrafik ve klimatik etkenler ile nasıl şekillendirildiği gibi çeşitli hususlar ile yemeklerin insan kültüründe nasıl bir tamamlayıcı olduğu sorusu cevabını bulmaktadır. Bu amaçla, öncelikle insanoğlunun yemek kültürünün gelişme süreci içerisinde geçirmiş olduğu değişimler ele alınmaktadır.

Öncelikle yemek ve yemek kültürü kavramlarını tanımlayarak, konunun kavramsal çerçevesini oluşturmak gerekmektedir. Yemek kavramı, canlıların hayati fonksiyonlarını devam ettirebilmek için gerekli olan besinlerden faydalanması faaliyetine denilmektedir.[761] Yemek kültürü ise, mutfaklarda yemeklerin pişirilmesi ve servis edilmesi faaliyetlerini içermektedir.[762] Yemek kültürü kavramı, toplumların kendi içlerinde oluşturdukları kamuoyu beğenilerinin bileşkesinden ortaya çıkmıştır.[763] Ayrıca yemek kültürünün, coğrafi, kültürel ve kavramsal çerçeveleri üzerinde yoğunlaşarak, kültürel geçmişi hakkında mantıklı temellere ulaşabilmek mümkün olmaktadır.[764]

Yemek kültürü, özellikle antropologların inceleme sahasına girmektedir. Antropologlar, yemek yeme alışkanlıklarını tamamen kültürel antropoloji sınırlarında değerlendirirler. Onların belirlemelerine göre, kültür ne yiyeceğimizin temel belirtisidir, kültür öğrenilmiş bir öğedir ve yemek yeme alışkanlığı da, kültürleme faaliyeti ile öğretildiğinden dolayı, yemek yeme alışkanlığı uzun süre değiştirilemez. Son olarak da yiyecekler toplumsal kültürün en önemli parçalarından birini oluşturmaktadır diyerek, kültürel antropolojinin araştırma konuları içerisinde kültüre özel bir yer ayırmışlardır.[765]

761 Pamela Goyan Kitler, Kathryn P. Sucher, Food and Culture, Thomson Wadsworth, USA 2008, p.3.

762 Ken Albala, Food Cultures of The World Encyclopedia, Greenwood Publishers, UK 2011, p.1.

763 Claudio Visentin, "Food, Agri-Culture, and Tourism", Food, Agri-Culture, and Tourism Linking Local Gastronomy And Rural Tourism: İnterdisciplinary Perspectives, (Edt.: Katia Laura Sidali, Achim Spiller), Birgit Schulze Springer Publishing, NewYork 2011, p.1.

764 David Goodman, Michael Redclift, Refashioning Nature Food Ecology and Culture, Routledge Publishing, New York 2003, p.2.

765 Mahmut Tezcan, Türk Yemek Antropolojisi Yazıları, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları No2515, Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları No:307, Maddi Kültür Dizisi No:27, Ankara 2000, s.1.

Yemek kültürü hakkında ele alınması gereken önemli hususlardan biri, "Yemek için mi yaşamalı veya yaşamak için mi yemeli?" sorusuna cevap bulmaktır. Bu soruya tarih öncesi dönemlerde ve tabiiki günümüzde daha çok *yaşamak için yemek* cevabı verilmiştir ve bu doğrultuda hayatta kalmak için yiyecek elde etmeye çalışmışlardır.[766] Yemek herkeste farklı çağrışımlar yapsa da yasamı sürdürmek için bir zorunluluk, bir bağımlılık, keyif unsuru, aynı zamanda sosyal bir olgudur.[767]

Tarih öncesi dönemlerde yiyecek elde etmek için insanoğlunun iki alternatifi bulunmaktaydı, bunlardan birisi avcılık diğeri ise toplayıcılıktı. İşte bu noktada bir başka soru daha karşımıza çıkıyor. "Avcılık mı önce başladı, toplayıcılık mı?" Bu sorunun cevabı ise tabiiki toplayıcılık olacaktır. Çünkü avcılık, teknik geliştirmek zorunda olan ve çeşitli aletlerin icadını bekleyen bir süreçtir. Toplayıcılık ise coğrafi çevrede var olan meyvelerin, sebzelerin veya çeşitli bitki ve bitki kabuklarının bulunduğu yerden alınması veya koparılması işlemidir. Dolayısıyla insanoğlu öncelikle toplayıcılık faaliyetini tercih etmiştir. Bu süreçte ilk insanlar, buldukları yiyecekleri tüketmişler ve hayvanları evcilleştirmeyi bilmedikleri için, yiyecek bulma amacıyla sürekli göç etmişlerdir.[768]

Ancak insanoğlu sadece doğadan topladığı besinler ile yetinmemiştir. Doğadaki besinlerle veya başka canlılarla beslenen çeşitli hayvanların da yenebileceğini keşfetmiştir. İnsanoğlunda, eğer hayvanlar bir başka hayvanı (özelliklede ot obur hayvanları) yiyorsa mutlaka bir tadı ve lezzeti vardır düşüncesi oluşmuştur. Bu düşünce ile hayvanların da etlerinin yenebileceği bir sistem oluşturulmalıydı. Yapılması gereken ise öncelikle hayvanları yakalamaktı. Bu sebepten dolayı, hayvanları avlamak gerekiyordu. Avlanma ile beraber de ikinci bir gıda malzemesi olan etler ortaya çıkıyordu. Şöyle bir çıkarım yapmak gerekirse, insanoğlu hem bitkileri, hem de hayvanları yiyebilen bir canlıdır. Dolayısı ile insanoğlu bir *omnivor*[769] (hepçil) canlıdır. Bu aşamada ise insanoğlunun gıda alışkanlığını değiştirdiği gerçeği ortaya çıkmaktadır.[770] Bu nedenle, insanoğlu daha fazla protein ve daha fazla vitamin arayışına girerek yeme alışkanlığını değiştirmiştir.

Ancak bu arayışlar, günümüz yemek kültürü açısından değerlendirildiğinde, bugün kabul edilemeyecek olan bazı denemelerin de yaşanmasına sebep olmuştur.

766 Murat Belge, Tarih Boyunca Yemek Kültürü, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.34.
767 Cevdet Avcıkurt, Mehmet Sarıoğlan, Göksel Kemal Girgin, "Yiyecek Olgusuna Sosyolojik Bir Bakış", I. Ulusal Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler 4-5 Mayıs 2007, Antalya 2007, s.4.
768 Türkan Kutluay, "Dünyanın Çeşitli Bölgelerinde Yemek Alışkanlıkları", Geleneksel Türk Mutfağı Türk Yemekleri ve Beslenme Sempozyumu Bildirileri 10-11 Eylül 1982, Konya 1982, s.42.
769 **Omnivor:** Hem bitkilerle hem de hayvanlarla beslenen canlılara verilen ad. http://tr.wikipedia.org/wiki/Hep%C3%A7il
770 Kitler, Sucher, Food and Culture, …, p.5.

İnsanoğlunun, ateşi icat edinceye kadar etleri pişirmesi söz konusu olmadığına göre, et yemek için iki alternatifi bulunmaktaydı. Bunlardan biri çeşitli böceklerin yenilmesidir. Böceklerin zengin ve besleyici proteinler içerdikleri düşünülürse bu konuda çok büyük yanlış yaptıkları söylenemez. Diğer alternatif ise etleri pişirme imkânı olmadığına göre, bazı hayvanların uygulamalarını taklit ederek, etleri çürütüp yumuşatarak yemektir veya başka bir ifade ile leş eti yemektir.[771] Ancak tarihi olayların çağın gereğine göre değerlendirileceği gerçeğinden hareketle, eskiçağ insanlarının bu deneyimlerini yadırgamak yanlış bir düşünce olacaktır. Bu konuda, "Acaba insanlar o dönemlerde sadece leş şekline getirilmiş etleri mi yediler?" sorusu da sorulabilir. Bu soruya verilecek cevap ise oldukça açıktır. İnsanoğlu, ateş icat edilmeden önce sadece leş eti yememiştir, leş etlerinin dışında etler uzun bir süre dövülerek yumuşatılmış, içerisinde çeşitli otlar ilave edilerek lezzet katılmış ve bu şekilde de yenilmiştir. Bu gelişmenin günümüzde bile etkilerini görmek mümkündür. Örneğin Anadolu topraklarında yapılan *çiğ köfte*, Japon kültürüne ait *suşi*, İtalyan kültürüne ait olan *carpaccio*, bu kültürel geçmişin günümüzdeki uzantıları olarak devam etmektedir.[772]

Bu aşamada farklı bir gerçek daha ortaya çıkmaktadır. "İnsanoğlu her bulduğu eti yemek olarak kabul etti mi?" Bu sorunun karşılığında da, doğal hayatın gerçekliği sonucuna ulaşılmaktadır. Çünkü et obur olan hayvanları yakalamak kolay bir iş değildir. Yakalansa bile etobur hayvanları evcilleştirmek o günkü tekniklerle mümkün değildir. O halde, insanoğlunun karşısına çıkan gerçekliğe göre ot obur hayvanların evcilleştirilmesi daha kolaydır ve insanoğlu bu hayvanlardan faydalanmak için onları evcilleştirerek beslemek zorundadır. Sonuç olarak, insanoğlunun hayvan sürülerini eğitmesi ve beslemesi gerçeğine ulaşılmaktadır. Bununla birlikte de, hayvanların hem etinden, hem kemiklerinden, hem de derisinden faydalanma süreci başlamıştır.

Avcılık ve toplayıcılık dönemi ile ilgili bir başka dikkat çekici husus ise, erkek ve kadın arasında nasıl bir iş bölümü olduğudur. Arkeologlar tarafından tespit edilen mağara resimlerine göre, erkekler avcılık faaliyeti ile ilgilenmişlerdir. Bu ilginin ise, erkeklerin kadınlara göre fiziki açıdan daha güçlü ve daha hızlı olması ile bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Kadınların ise, toplayıcılık faaliyetleri ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Toplayıcılık faaliyetinin bir sonraki aşaması ise toplanan ürünlerin tekrarına ulaşmak için yetiştirilmeleri gerektiğidir. Bu gereklilikle birlikte tarımsal faaliyetlerin ortaya çıktığı ve bu faaliyeti kadınların başlattığı sonucuna ulaşılabilmektedir.[773]

771 Belge, Tarih Boyunca…., s.35.
772 Deniz Gürsoy, Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz, Oğlak Güzel Kitaplar No:3, İstanbul 2004, s.11.
773 Belge, Tarih Boyunca…., s.35.

İnsanoğlunun en kolay temin ettiği besin maddeleri meyvelerdir. Ancak meyvelerin çabucak bitmesi ve mevsimsel olarak yenebilmeleri sorunu vardır. O yüzden yeni bir arayışa giren insanoğlu, muhtemelen hayvanların neleri yediğini takip etmiştir. Bu takip esnasında, özellikle kuşların tükettiği tahıllar insanoğlunun dikkatini çekmiştir. Tahılları tüketirken, topraktan yetişebildiğini keşfetmiş ve kültür altına alarak üretimine başlamışlardır. Ancak bu üretimin özellikle kadınlar tarafından yapıldığı ve erkeklerin avcılık faaliyetlerine yoğunlaştığı mağara resimlerinden anlaşılmaktadır.[774] Takip eden süreçte, ateşin icat edilmesi ile beraber etleri pişirmeyi keşfeden insanoğlu, bazı bitkileri de ateş üzerinde pişirerek yemek kültürünü geliştirme sürecine girmiştir. Günümüzde kavurga olarak adlandırdığımız tahıl tanelerinin kavrulmuş halinin, eskiçağa ait olduğuna dair höyüklerde bulunan malzemeler içerisinde çeşitli kanıtlara ulaşılmıştır.[775] Hatta tahılları ezerek un haline getirdikten sonra su ile karıştırıp hamur elde edilmiş, bu hamurun ateşin etrafına döşenen taşlar üzerinde bırakılması ile birlikte de ilk ekmeğin pişirilmesi süreci gerçekleşmiştir. Eski çağdan, günümüze ulaşan yemekler arasında *bulgur pilavı* ile *etli çorbaların* bulunduğu da eldeki arkeolojik kanıtlardan anlaşılmaktadır. Hatta bu yemeklerin ilk olarak, bugünkü Erzurum-Erzincan ili arasında *Kussara* adı verilen bir Hitit şehrinde yapıldığı düşünülmektedir.[776] Balık yemekleri ve zeytinyağı kullanılarak yapılan yemeklerin ise daha çok deniz kıyısında yer alan medeniyetler tarafından keşfedildiği bilinmektedir. Troya kalıntılarında, alt katlara inildikçe metalden yapılmış olan küçük çengellerin bulunması, balıkçılık faaliyetlerinin de buralarda yapıldığının en önemli kanıtları arasında gösterilmektedir.[777]

İnsanoğlunun kültürleme ve kültürlenme safhaları içerisinde, yemek yapma ile beraber kültürel bazı üretimlerin de, ortaya çıkış süreci başlamıştır. Önceleri sadece karınlarını doyurmak için beslenen insanoğlu, yerleşik hayata geçtikten sonra sofra kurma, sofrada farklı besin çeşitlerini bir arada kullanma gibi faaliyetleri de gerçekleştirmiştir. Hatta yerleşik hayatın ilerleyen evrelerinde fakir ve zengin kavramları ile birlikte aynı toplumda farklı çeşitlilikte yemekler ortaya çıkmıştır.[778]

İnsanlar yemek pişirme faaliyetleri üzerine her zaman akıl yormuşlar ve onu geliştirmeye çalışmışlardır. Elde edilen lezzet ile hiçbir zaman yetinmemişler

---

774 Belge, Tarih Boyunca…., s.35.
775 Gürsoy, Tarihin Süzgecinde Mutfak….., s.15.
776 Gürsoy, Tarihin Süzgecinde Mutfak….., s.22.
777 Gürsoy, Tarihin Süzgecinde Mutfak….., s.35.
778 Türkan Kutluay Mertol, "Tarihten Günümüze Toplumlar ve Beslenme Alışkanlıkları", Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları No.22, Ankara 1998, s.137.

ve yeni lezzet arayışlarını daima devam ettirmişlerdir. Bu amaçla birlikte, çeşitli besinleri birbirleri ile karıştırmışlar, farklı pişirme teknikleri uygulamışlar ve yemek yerken, bu fiilden zevk almaya çalışmışlardır.[779] Bu yönü ile yiyecekler kıtalara göre de farklı özellikler göstermektedirler. Örneğin, Avrupa'da insanlar daha çok yumuşak yiyecekleri tercih ederler. Afrika'nın tropik kesimlerinde sert yiyecekler ve çiğnenmesi gerekenler tercih edilir. Eskimolar çiğ et yiyen insanlar olarak bilinirler. Afrika'nın ormanlık bölgelerinde ise kök ve yumrulu sebzeler tercih edilmektedir.[780]

Eskiçağlara ait bazı bilgiler verildikten sonra, yemek kültürü üzerindeki dini etkilerden de bahsetmek gerekmektedir. Özellikle ilahi dinlerin bu konudaki etkilerini belirtmek daha doğru olacaktır. Çünkü insanlar tarafından üretilmiş olan dinlerin, yemek kültürü üzerindeki etkisi hakkında geniş çaplı araştırmalar yapılmamış olduğundan, kesin bilgiler verilmesi mümkün değildir. Ancak ilahi dinlerin emir ve yasakları bilindiği için yemek kültürü üzerinde nasıl bir etki yaptıkları hakkındaki verilere rahatlıkla ulaşılabilmektedir.

Semavi dinlerde yiyeceklerle ilgili kuralların en geniş biçimde uygulanmasına dünyaya geliş sırasına göre öncelikle Musevilik' te rastlanır. Musevilerin kutsal kitabı olan Tevrat, yenmesine müsaade edilen ve yenmesi yasaklanan yiyecekleri açıkça belirtmiştir.[781] Örneğin, Yahudilerin, eti kanlı ve az pişmiş bir şekilde yemeleri Tevrat'ta yasaklanmıştır. Ayrıca hayvanların iç yağının yenmesi, domuz, at, eşek, midye, istiridye, yarasa, leylek, balıkçıl kuşlar, sürüngenler, böcekler ve ne olursa olsun leşler, süt ve etin aynı anda karıştırıldığı yemekler, Musevilerin yemesi yasak olan yiyecekler arasında yer almaktadırlar.[782]

Hristiyanlarda da, Yahudilerde olan bütün yasakların geçerli olması gerekmektedir. Çünkü Hz. İsa, Hz. Musa'dan sonra dünyaya gelmiştir ve kendine yeni bir ilahi din iletme emri gelene kadar, Hz. Musa'nın dini üzerine yaşamıştır. Hz. İsa'ya yeni bir din indirilince, birçok yeni emir de gelmiştir. Ancak yeme içme ile ilgili emirlerin büyük çoğunluğu Tevrat'takiler ile aynı kalmıştır. Fakat Hristiyanlık Avrupa'ya yayılırken birçok değişikliğe uğratılmıştır. Dolayısıyla yeme içme ilgili emirlerde de değişikliklere gidilmiştir. Bunun sonucunda Hristiyan din adamlarının yorumları dinin önüne geçmiştir. Bu din adamlarının yeme içme ile

779 Mine Arlı, "Türk Mutfağına Genel Bakış", Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, s.19.

780 Tezcan, Türk Yemek Antropolojisi….., s.12.

781 Hayati Beşirli, " Yemek, Kültür ve Kimlik", Milli Kültür Dergisi, Sayı: 87, Ankara 2010, s.166.

782 Yahya Şenol, Tevrat İncil ve Kur-an'da Eti Haram Kılınan Hayvanlar, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2007, s.39-50.

ilgili emirler hakkındaki yorumları ise oldukça ilginç olmuştur. Şöyle ki, *ağızdan giren şey imanı bozmaz* diyecek kadar ileri gitmişler ve bütün yeme içme yasaklarını ortadan kaldırmışlardır.[783]

İslamiyet ise yeme içme kültürünü derinden etkileyecek yasaklar sunmuştur. Bu yasaklar çerçevesinde hareket etmek zorunda olan Müslümanlar ise, bilimsel çalışmalar tarafından da bu yasakların gerekli olduğunu tespit etmişlerdir. Örneğin leşlerin etini, kendi pisliğini yiyen hayvanların etini, geviş getirmeyen hayvanın etini, sürüngen hayvanların etini, balıkçıl kuşların etini ve böcek etini yemek yasaktır. Bunun yanında sarhoşluk oluşturan yiyecek ve içecekleri tüketmek, dini kurallara göre balıklar hariç tutularak kesilmemiş olan hayvanın etini yemek, kan içmek gibi birçok yiyecek ve içecek İslam dininde yenilmesi ve içilmesi yasaklanmış ürünler arasındadır. Bu yasakların neredeyse tamamının tıbbi gerekçeler sonucunda ortaya çıktığı ise açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Çünkü İslam dini vücut sağlığını bozacak olan uygulamalardan kaçınılmasını öngörmüştür.

İslam dininin bir diğer uygulaması ise oruç ibadetinin yapılıyor olmasıdır. Müslümanların, Ramazan ayında sabah ezanı ile akşam ezanı arasındaki süreçte yeme ve içme fiillerinin hiçbirini yapmaması gerekmektedir. Bu ibadet şekline oruç adı verilmektedir ve sadece yeme içme ile ilgili olmayıp birçok uygulamanın da akşam ezanından sonra yapılmasını uygun görmektedir. Oruç ibadeti ile vücut sağlığının birebir ilişki içerisinde olduğu hakkında hem görsel ve yazılı medya organlarına beyanat veren bilim adamları tarafından ileri sürülmektedir, hem de bilimsel çalışmalar ile desteklenmektedir.[784]

Görülüyor ki, İslam dini Müslümanların beslenmesi hususuna oldukça önem vermiş, onların sağlıklarına zarar veren tüketim maddelerinden sakındırmış, iyi güzel temiz ve helal olanla yetinmeye çağırmıştır. Yasaklar insanın sakınması gereken hususlar olarak belirlenirken, insanın ölçülere uygun hareket etmesi istenmiştir. Bunlar her yönü ile insan hayatı için gerekli olan şeylerdir.[785]

Yemek kültürü ile teknoloji arasındaki bağlantı üzerinde de durmak gerekmektedir. Eskiçağda, basit düzenekler ile çeşitli tarımsal faaliyetlerin

783 Şenol, Tevrat İncil ve Kur-an'da…., s.55-59.

784 Mehmet Büyükbaş, Nurettin Topçu'da Dini Yaşayışın Psikolojisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Felsefesi Anabilim Dalı, Isparta 2002, s.23.
Ahmet Yaman ve diğ., İslam İbadet Esasları, İlahiyat Fakültesi Önlisans Programı, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No:2074, Açıköğretim Fakültesi Yayınları No:1108, Eskişehir 2010, s.116-117.

785 İsa Yüceler, "Dinde Sofra Kültürü", I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu, Bitlis 2010, s.143.

gerçekleştirilmesinden, zeytinyağı üretimine kadar birçok farklı sistem geliştirilmiştir. Takip eden tarihi dönemler içerisinde salamura denilen sistemle, tuzlu bir şekilde uzun süre korunan yiyecekler mevsim dışı yenebilirlik kavramını ortaya çıkarmıştır. Farklı özelliklerden birisi de konserve imalatının keşfedilmiş olmasıdır. Fransız lider Napolyon, 1810 yılında askerlerinin beslenme sorunu yaşaması üzerine, yiyecekleri koruyacak sistemi geliştirenlere büyük bir mükâfat vaat etmiştir. Bunun üzerine Fransızlar konserveciliğin ortaya çıkmasını sağlamışlardır.[786] Farklı bir üretim ise, çatal ve kaşığın icadıdır. İnsanlar uzunca bir süre yemeklerini elleri ile yemişlerdir. Ancak X. yüzyılda Bizanslılar tarafından ilk çatalın kullanıldığı ve sonrasında diğer ülkelere yayıldığı eldeki kanıtlardan anlaşılmaktadır

4.2. Türk Yemek Kültürü

Türk milletinin, insanlık tarihine sunmuş olduğu kültürel üretim materyallerinden bir kısmı da kendine özgü Türk yemekleridir. Orta Asya'da yaşarken, konargöçer bir yapıya sahip olan Türkler, bu hareketli yaşam tarzına uygun olan çeşitli yemek çeşitleri keşfetmiş ve insanlığın hizmetine sunmuşlardır. Daima yazlıklar ve kışlıklar arasında yer değiştiren konargöçer topluluklar için tarımsal faaliyetler yeteri kadar geliştirilememiştir. Tarımsal üretimler sadece mevsimlik ürünlerin hasadı şeklinde yapılmıştır. Ekip dikme faaliyetleri kısıtlı olduğu için hayvancılık faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Sürüler halinde hayvan yetiştiriciliği yapılmış ve bu hayvanların hem etinden, hem sütünden, hem de derisinden faydalanma şeklinde bir üretim gerçekleşmiştir.

Beslenme, insanın temel ihtiyaçlarının başında gelmekte olup, tarihî dönemler itibariyle daha ziyade yaşanılan bölgenin doğal çevre koşullarına ve kültürel değerlere göre şekillenmiştir. Dolayısıyla farklı coğrafi bölgelere yayılan muhtelif Türk topluluklarının beslenme ve mutfak kültürleri ile özellikle devlet erkânının katıldığı toplu yemeklerde, yani toy ya da törenlerde farklılıkların görülmesi kaçınılmazdır.[787]

Türkler, gerek Orta Asya'da, gerekse Anadolu'ya geldikten sonra geçim kaynaklarını tarım ve hayvancılığa bağlamış bir millet olarak görülmektedir. Bu özellikleri, doğal olarak beslenmelerini de etkilemiştir. Eski Türk yemekleri, malzemeleri açısından sınıflandırmaya tabii tutulduğunda, büyük bir kısmının hayvansal ürünler olduğu ve et tüketiminin çok fazla olduğu göze çarpmaktadır. Bu

786 Mertol,"Tarihten Günümüze Toplumlar ve…..",s.139.
787 Nurettin Birol, Erdal Akpınar, "XIII ve XIV Yüzyıl Seyyahlarına Göre Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'da Mutfak Kültürü", Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(2), Erzincan 2009, s.310.

özellik ise Türk yemeklerinin lezzetli olması sonucunu beraberinde getirmiştir.[788] Bu özellikleri elde ederken de bazı temel prensipler içerisinde hareket etmişlerdir. Bu prensipler içerisinde dört ana madde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar; koyun eti ve soğanın kullanılması ile yemekleri odun kömüründen yapılmış ateşle ve bakır tencere ile pişirmektir.[789]

Türklerde yemek kültürünün özellikle hayvansal gıdalar üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz. Sütlü ve yoğurtlu, etli ve hamurlu, yemekler eski Türklerin, insanlık kültürüne sunduğu önemli miraslardır.[790] Ayrıca, Türklerin özellikle Anadolu'ya geldikten sonra kullanmaya başladığı sebzelerin, içerisine et doldurarak veya sararak yaptıkları *dolmalar* da, dünya yemek kültürüne sunulan hizmetlerdendir. *Mantı*, *Tatar böreği* gibi etli ve hamurlu yemekleri ise, köylü veya yaylacı olan Türkler bulup geliştirmişlerdir.[791] Anadolu'nun birçok bölgesinde pişirilen, *tutmaç* veya *ovmaç* adı ile adlandırılan çorba da, Selçukluların dünya yemek kültürüne hediye ettiği yemek çeşitlerinden birisidir.[792] Dünya mutfağına sunulan önemli ürünlerden birisi de *pastırma*dır. Konargöçer Türklerin, etlerini muhafaza edebilmek için uyguladıkları bir yöntem olan pastırma zamanla geniş bir yayılım alanına sahip olan bir ürün olmuştur.[793]

Türk yemek kültürü içerisinde oluşan, yemek yeme alışkanlıkları da önemlidir. Türk sofra kültüründe, erkek öncelikli bir yapı söz konusudur. Eğer ev halkı kalabalıksa veya evde misafir varsa, öncelikle erkekler sofraya oturur ve yemeklerini yerler. Erkeklerin yemek fiili bittikten sonra, kalan yemekler kadınlar arasında servis edilir ve geç yemek yenir. Eğer yemek kalmaz ise kadınlara, kolay yapılan yemekler hazırlanır ve ikram edilir. Bunun yanında aynı anda iki ayrı sofra kurma alışkanlığı da mevcuttur. Erkekler misafir ağırlanan odada kurulmuş olan sofrada yemek yerken, kadınlar mutfakta yemek yerler.[794] Türk yemek kültürüne, İslam dininin de etkisi ile birlikte sofrada misafir bulundurma kültürü yerleşmiştir. Sofrada misafir bulunması Türk kültüründe, ev sahibi için bir gurur ve şeref vesilesi sayılmış ve mutlaka sofraya misafir davet edilmiştir. Hatta özellikle Ramazan ayında, iftar saatine yakın bir zaman da, ev sahiplerinin sokağa çıkarak yoldan

788 Kamil Toygar, "Değişen Türk Mutfağı", Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, s.154.

789 Tezcan, Türk Yemek Antropolojisi…,s.12.

790 Komisyon, Türk Mutfağı, Geçit Kitabevi, İstanbul 1997, s.1.

791 Bahaeddin Ögel,"Türk Mutfağının Gelişmesi ve Türk Tarihi Gelenekleri", Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, s.17.

792 Reşat Genç, "IX. Yüzyılda Türk Mutfağı", Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, s.60.

793 Belge, Tarih Boyunca Yemek…., s.123.

794 Mahmut Tezcan, "Yemek Kültüründe Cinsel Farklılaşma", Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları No.22, Ankara 1998, s.159.

geçen insanları evlerinde misafir edip orucunu açmasını sağlamaları sık rastlanan bir durumdur.

Genel bir değerlendirme ile Türk yemek kültürü hakkında şunlar söylenebilir: Türk yemek kültürünün, temel yiyecek maddesi etler ve ekmeklerdir, hamur işleri oldukça fazla tüketilmektedir. Kebap çeşitleri fazla olmakla birlikte, sulu et çeşitleri olan yahniler de en fazla tüketilenler arasındadır. Et yemekleri içerisine, çeşitli sebzeler, özellikle de soğan, biber ve domates katılmaktadır ve et konmadan önce bunlar kavrulmaktadır. Etli yemeğin yanında haşlanmış sebzeler asla tercih edilmez. Kendi kendine yetişen, madımak, tarhın, kekik gibi otlardan fazlaca faydalanılmaktadır. İç yağı, kuyruk yağı veya sütten elde edilen yağlar yemeklere lezzet katması için bolca tercih edilir. Bulgur Türk yemeklerinin olmazsa olmazları arasındadır. Ayva, dut, kayısı vb. gibi bazı tatlı meyveler, et ile birlikte kullanılarak, yağda pişirilir ve farklı lezzetler elde edilir. Yoğurt en önemli tamamlayıcılardan birisidir. Hem sade haliyle hem de sarımsaklı bir şekilde birçok yemeğin üzerine dökülür ve yemek lezzetlendirilir. Aynı zamanda et ile birlikte artan kolesterol oranı da yoğurt ile dengelenmeye çalışılır. Yunan kültürü ile etkileşim içerisine girene kadar kırmızı biber dışında baharat kullanılmazken, Yunan kültürünün etkisi ile birlikte birçok baharat çeşidi tatlandırıcı olarak yemeklere dâhil edilmiştir.[795] Baharatın yemeklerde kullanılması yemeklere lezzet kattığı gibi, yemeğin görüntüsü üzerinde de güzelleştirici etki yaparak iştah açıcı özellik kazandırmaktadır.[796] Ayrıca yemeklerin tat dengesi baharatlar ile sağlanabilmektedir. Yunan kültürünün eseri olan şekli ile tatlılığı acıyla, ekşiyle ve çeşitli baharatlar ile dengeleyerek yemeğin lezzetini artırıcı etki yapmaktır.[797]

Anadolu'da kısa mesafelerde değişen Türk yemek kültürünün, şekillendirici unsurları arasında göçebelik ve ekonomik yapının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Ailelerin sosyal ve ekonomik düzeyleri, yemeklerin farklı olmasına sebep olmaktadır ve farklı yemek çeşitleri üretilebilmektedir. Kültürel etkileşim yolu ile yaşanılan topraklarda farklı yemek çeşitleri ve sofra kültürleri ile karşılaşılmış ve onlardan bir kısmı özümsenmiştir. Dinsel yapı önemli şekillendiricilerden biri olmuştur.[798] Örneğin Orta Asya'da İslamiyet'i kabul etmeden önce at eti yiyen Türkler, bu alışkanlıklarını İslamiyet'i kabul ettikten sonra terk etmeye başlamışlardır. Ancak günümüzde Orta Asya'da at etinin yendiği bölgeler olduğu bilinmektedir.

795 Arlı, "Türk Mutfağına Genel Bakış….",s.32-33.

796 Basri Sever, "Eski Yemeklerin ve Aşçılığın Kayboluş Sebepleriyle Yemeklerimizde Baharatın Önemli Yeri", Geleneksel Türk Mutfağı Türk Yemekleri ve Beslenme Sempozyumu Bildirileri 10-11 Eylül 1982, Konya 1982, s.109.

797 Andrew Dalby, Sally Grainger, Antik Çağ Yemekleri ve Yemek Kültürü, (Çev.: Betül Avunç), Homer Kitabevi, İstanbul 2001, s.2.

798 Mahmut Tezcan, "Türklerde Yemek Yeme Alışkanlıkları", Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, s.115.

Özellikle Osmanlı Devleti, Türk yemek kültürünü zenginleştiren birçok yemek çeşidi ortaya çıkarmıştır. Yemek çeşitlerinin yanında, sofra kültürü ile ilgili diğer ülkelerle etkileşime girmiş ve onları Türk kültürüne dâhil ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nin, yemek kültürü üzerinde kanun bazında da önemli yaptırımları olmuştur. Hem halkın sağlığının korunması amacıyla, hem de İslam dininin emirlerinin halk arasında uygulanabilirliğinin artması amacıyla çeşitli kanunlar çıkarmış ve uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Örneğin, çeşitli hayvanların etlerinin birbirine karıştırılmaması, hamur işleri yapanların hamur mayalarının bayat olmaması, pişirilen yemeklerin çiğ ve tuzlu olmaması, tabak, tencere gibi malzemeleri yapanların titiz işçilikle üretim yapması gibi, çeşitli tedbirler alınarak sağlık şartlarını korumak amaçlanmıştır.[799]

Günümüzde ise birçok kültürel üretimin kaybedilmesi gerçeği, yemek kültürü üzerinde de kendini açık bir şekilde göstermektedir. Farklı kültürler ile etkileşim, değişen mekânların yemek kültürü üzerindeki etkisi, kadının çalışma hayatına katılması gibi faktörler yemek kültürünün de değişmesine neden olmaktadır.[800] Birçok geleneksel lezzet terkedilmekte, onların yerine çabuk bir şekilde pişirilen yemekler veya yarı hazır olan dondurulmuş yiyecekler tercih edilmektedir. Hatta çalışma hayatı içerisinde gününün büyük bir bölümünü harcayan kadınların bir kısmı, eve giderken lokantalardan hazır yemekler alarak eve gitmekte ve evde yemek pişirmemektedir. Gençler arasında ise popüler kültürün ürünleri olan ve adına *Fast Food* dedikleri hazır yemekler, etkisini gittikçe artırmakta ve giderek geleneksel yemeklerin yapımını unutturmaktadırlar. Daha önce giyim kuşam kültüründe de bahsedildiği üzere, Amerikan emperyalizminin simgesel unsurlarından bir olan McDonald's, dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi, Türkiye'de de etkisini göstermektedir. İnsanlar içindeki maddelerin ne olduğunu bilmediği sağlıksız yiyeceklerden yiyerek, vücut sağlıklarını olumsuz yönde etkilemektedirler.

Türk yemek kültürünün olumsuz şartlardan etkilenmemesi için çeşitli tedbirler alınmalıdır. Özellikle geleneksel yemeklerin korunması amaçlanmalıdır. Bu amaçla gençlere, Türklerin kültürel zenginlikleri hakkında geniş bilgiler verilmeli, geçmişten gelen değerlerin kültürel miras olarak görülmesi hakkında eğitilmeli ve geleceğe taşınmasının gerekliliği konusuna önem verilmelidir.[801]

---

799 Kamil Toygar, "Türk Mutfağının Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Deneme", Geleneksel Türk Mutfağı Türk Yemekleri ve Beslenme Sempozyumu Bildirileri 10-11 Eylül 1982, Konya 1982, s.64.
800 Toygar, "Değişen Türk Mutfağı….", s.158.
801 Zeynep Dağdeviren, Musa Dağdeviren, "Yemeğin Milliyeti Olur mu?", I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu, Bitlis 2010, s.65.

4.3. Erzurum Şehri'nin Yemek Kültürü

Bin yılı aşkın bir süredir Türk devletlerinin egemenliği altında yaşayan Erzurum'da bütün kültürel unsurlar bu çatı altında şekillenmiştir. Hemen hemen bütün maddi kültür öğelerinde Türk kültürünün etkisi açık bir şekilde görülebilmektedir. Yemek kültürü maddi kültür öğeleri arasında yer aldığından, burada da Türk kültürünün etkilerini görmek mümkündür. Ancak sadece Türk kültürünün izleri görülmemektedir. Türklerin etkileşim içerisine girdiği Fars, Yunan ve Ermeni kültürü gibi unsurların da, kültürel etkileşim vasıtası ile Türk kültürünün içerisine bazı ürünlerini dâhil ettiğini görmekteyiz. Dolayısıyla Erzurum Şehri ve çevresindeki yemek kültüründe de bu farklı kültürlerin izlerini görmek mümkündür.

Karasal iklim özelliğinin etkisi altındaki Erzurum yöresinde, tahıllar ve birkaç sebze (patates, lahana, şalgam) dışında bitkisel üretim son derece sınırlıdır. Hayvancılığın eskiden beri önem taşıdığı yörede, nüfusun beslenmesinde, tahıllar ve etin ayrı bir yeri, bulunmaktadır. Erzurum'un geleneksel yemek kültüründe bu iki besin grubunun etkisi oldukça belirgindir.

Halk arasında yapılan yorumlara göre Erzurum'un kendine özgü bir yemek kültürü yoktur. Oysa Erzurum'un kendine has birçok yemek türü ve özel bir mutfağa sahip olduğu bilinmektedir. Bazı çevrelerin bu kültürü bilmemesinin sebebi ise yeteri kadar tanıtımının yapılmamış olmasıdır.

Erzurum Şehri ve çevresinde fiziki coğrafya özelliklerinin de etkisi ile tahıl ve et ağırlıklı bir yemek kültürü ortaya çıkmıştır. Gelişen ulaşım ve iletişim imkânları ile birlikte, yörede yetişmeyen gıda maddelerinin kolaylıkla bölge dışından getirilmesi ve farklı yöntemlerin kullanılmaya başlanması, Erzurum geleneksel yemek kültürünü önemli ölçüde değiştirmeye başlamıştır. Ancak, şehirde her geçen gün sayıları artan fast food yiyecekler ise sadece Erzurum Şehri ve çevresinin değil, Türk yemek kültürünü derinden etkileyen bir yemek tarzı haline gelmeye başlamıştır.

Burada belirtmemiz gereken bir diğer önemli husus ise *cağ kebap*tır. Cağ kebap, yöresel olarak Erzurum Şehri'ne ait olduğu bilinen bir yemek çeşididir. Ancak cağ kebabın, özellikle Çoruh havzası üzerinde yer alan yerleşmelerde (Oltu, Tortum, Uzundere, Şenkaya vb.) yapıldığı ve son 20-30 yıllık süreç içerisinde Erzurum Şehri'nde de tüketildiği bilinmektedir. Türk Patent Enstitüsü'ne Tortum ve Oltu ilçelerinin cağ kebabın patentini almak için yaptığı başvurular sonucunda, Türk Patent Enstitüsü tarafından, cağ kebabın patenti Oltu ilçesine verilmiştir. Erzurum Şehri'nde ise yoğun bir tüketici kitlesine ulaştığı için, son yıllarda önemli

miktarda cağ kebap yapan lokanta açılmış ve hem ticari hem de turistik açıdan Erzurum Şehri'ne katkı sağlamaya başlamıştır.

Erzurum Şehri ve çevresinde görülen yemek kültürü, beş ana başlık altında incelenecektir. Bu başlıklar; Çorbalar, hamur işi yemekler, sebze yemekleri ve etli yemekler, haşıllar ve kuymaklar, tatlılar şeklinde sınıflandırılabilir.

4.3.1. Çorbalar

4.3.1.1.Ayran Aşı

Diğer yörelerde adı yoğurt çorbası veya ayran çorbası olan bu çorbaya, Erzurum'da *ayran aşı* denilmektedir. Ayran aşı, özellikle Ramazan ayında, Erzurum Şehri'nde yaşayan insanların en çok tükettikleri çorbaların başında gelmektedir. Tabii sadece Ramazan ayında değil, yıl boyunca pişirilen ayran aşının, Ramazan ayında ayrı bir yeri vardır. Çünkü Ramazan ayında zengin fakir ayrımı yapılmaksızın birçok Erzurumlunun evinde *ayran aşı, kıyma ve kadayıf dolmasından* oluşan bir menü bulunmaktadır. Ayran aşının şehirde ve çevresinde çok bilinmesinin ve yapılmasının önemli gerekçeleri arasında, bölgede bol miktarda bulunan buğdayın ve süt ürünlerinin varlığı sayılabilir. Ayrıca kullanılan malzemeler açısından değerlendirildiğinde de Orta Asya Türk kültürünün izlerini taşıdığı anlaşılmaktadır (Fotoğraf 4.1).

Fotoğraf 4.1: *Ayran Aşı.*

Ayran aşının hazırlanışı ise şöyledir; bir ölçek *gendime* (aşlık) iyice pişirilir. Başka bir tencerede hazırlanan *urva*[802] gendime ile karıştırılarak ateş üzerine konulur ve kaynayıncaya kadar karıştırılır. Başka bir kap içerisinde hazırlanan köfteler içine katılır. Ardından, Erzurum'da *aş otu*, Akdeniz havzasında ise kişniş otu (Coriandrum Sativum) olarak bilinen maydanoz türü ilave edilir. Ayrı bir tavaya bir baş soğan doğranır ve *soharıç (anık)*[803] yapılır. Yapılan katkı malzemeleri çorbanın üzerine dökülür ve sıcak sıcak servis yapılır. Ayran aşı genellikle yoğurtla yapıldığı gibi Erzurum Şehri ve çevresinde yayık ayranı ile de yapılmaktadır. Yöre insanına göre yayık ayranı ile yapılan ayran aşı, yoğurt ile yapılandan daha lezzetli olmaktadır. Ayran aşı farklı bir bakış açısı ile Erzurum'un milli çorbasıdır ve hem sabrın hem de dikkatin ölçeğidir.[804] Doğu Anadolu ve İç Anadolu bölgesinde birçok yörede ayran çorbası yapılmasına rağmen, Erzurum Şehri ve çevresinde pişirilen ayran aşının, diğer bölgelerde pişirilenlerden farkı içerisine aş otu denilen bitkinin ilave edilmesi ve yayık ayranı ile yapılıyor olmasıdır.

4.3.1.2.Kesme Aşı

Erzurum Şehri ve çevresinde pişirilen yöresel çorbalar içerisinde en çok bilinenlerinden biriside *kesme aşı* adı verilen çorbadır. Kesme aşında kullanılan malzemeler açısından değerlendirildiğinde Erzurum şehrinin iklim şartlarında yetişebilen ve kolay bulunabilen ürünlerle hazırlanan bu çorbada hamurun kullanılmasına bağlı olarak doyurucu özelliğinin de bulunması sebebiyle şehir ve çevresinde bol miktarda tüketilmektedir. Ayrıca tarhın adı verilen güzel kokulu otun çorba içerisine katılması ise çorbanın daha lezzetli bir hale gelmesine sebep olmaktadır. (Fotoğraf 4.2).

Kesme aşı şu şekilde hazırlanmaktadır; öncelikle hazırlanmış olan hamurdan yufkalar açılmaktadır. Açılan yufkalar erişte gibi kesilir ve bir masa veya tahta üzerine serilmektedir. Bir tencere içerisinde ölçeğine göre yeşil mercimek pişirilmektedir. Pişen mercimeğin üzerine kesilmiş olan hamur ilave edilip suyu ayarlanmaktadır. Bir süre kaynatıldıktan sonra ateşten indirilmektedir. Başka bir tavada bir baş soğan tereyağında pembeleşinceye kadar kavrulup tencerenin içine dökülmektedir. Çorbaya tat vermesi için *tarhın* (tarhun-terhun-Artemisiü dracuncuius) denilen güzel kokulu bir ot katılmaktadır.[805] Tarhın taze olarak kullanıldığı gibi kurutularak da kullanılır. İçerine parça et veya kıyma katılabildiği

802 **Urva**: Yemeğin ana malzemesinin dışında ayrı bir kapta hazırlanan ve içine birazcık un katılan yoğurt veya yufka açılırken, hamurun tahtaya yapışmaması için kullanılan kalın un.

803 **Soharıç:** İnce ince doğranarak, tereyağında pembeleşinceye kadar kızartılan soğana soharıç denir. Bazı bölgelerde kavurma ile birlikte kavrulan soğana denildiği gibi, soğan, nane, kekik ve diğer bazı baharatların bir arada kavrulup pişirilmesine de soharıç denilmektedir.

804 A. Ülker Özcan, Erzurum Sofrası ve Gelenekleri, Erzurum 2010, s.26.

805 Tarhın, Erişim Tarihi:05.11.2011, http://tr.wikipedia.org/wiki/Tarhun

gibi etsiz de hazırlanabilmektedir. Kesme aşı piştikten sonra sıcak sıcak servis yapılmaktadır.

Fotoğraf 4.2: *Kesme Aşı* ve Üzerine Dökülerek Güzel Bir Koku ve Lezzet Veren *Tarhın Bitkisi*

4.3.1.3. Herle Aşı

Orta Asya Türk kültürünün ürünlerinden biri olan un çorbası,[806] Anadolu'nun farklı bölgelerinde farklı isimler ve yöntemler ile yapılmaktadır. Erzurum Şehri ve çevresinde de sofralarda görülen un çorbası, Türk yemek kültürünün günümüze ulaşan bir mirası olarak varlığını devam ettirmektedir. (Fotoğraf 4.3).

Fotoğraf 4.3: *Herle Aşı*

806 Arlı, "Türk Mutfağına Genel Bakış….",s.21.

Herle aşının hazırlanışı şöyledir; bir miktar un tereyağında iyice kavrulur, üzerine bir miktar su konulur ve kaynayıncaya kadar sürekli karıştırılır. Bir süre kaynatılır ve sıcak sıcak içilir. Bu çorba bilhassa kış aylarında yapılır. Hastalara herle çorbası içirilerek terletilir ve şifaya kavuşmaları amaçlanır.

4.3.1.4. Isırgan Çorbası

Erzurum ilinde, genellikle kırsal yerleşmelerde tercih edilen bir çorba çeşidi olmasına rağmen, Erzurum Şehri'nde de tüketilmektedir. Şehir ve çevresinde doğada kendiliğinden yetişen ısırganların değerlendirilmesinden dolayı temini kolay ve masrafı azdır. Bu özelliklerinden dolayı da geçmişte ekonomik olarak düşük gelir grubuna sahip insanların daha fazla tercih ettikleri düşünülmektedir. Ayrıca ısırgan otunun böbrek rahatsızlıkları ve bağırsaklara faydalı geldiği düşünüldüğü için tüm gelir grupları tarafından da tercih edilebilme özelliğine sahiptir.

Kırsal arazilerde kendiliğinden yetişen ısırganların, toplanması, suda haşlanması, yemeğe hazır hale getirilmesinden sonra gerekli olan; yumurta, soğan, tereyağı, un gibi malzemelerin ilave edilmesi ile yapılmaktadır. İçerisine yoğurt ile karıştırılarak çırpılmış olan yumurta suya konularak ilave edilir. Soğan, tereyağı ile kavrularak soharıç (sos) yapılır. Ardından soğanın üzerine un ilave edilir ve kavrulur. Son olarak doğranmış olan ısırganlar ve onun üzerine de süt ilave edilerek kaynamaya bırakılır.[807]

4.3.1.5. Patates Çorbası

Patates, bilindiği gibi dünya üzerinde en fazla yetiştirilen ve tüketilen besin maddeleri içerisinde yer almaktadır.[808] Bir bakıma ekmeğin değerinde bir besindir. Bileşiminde karbonhidrat ve nişasta bulunduğu için besleyici değeri yüksektir.[809] Ayrıca Erzurum patates üretiminde Türkiye'de ön sıralarda yer alan bir ildir. 2010 yılı verilerine göre Türkiye'de en fazla patates üretimi yapan sekizinci il konumunda bulunan Erzurum, tüketimde de önemli pazar halindedir.[810] Erzurum ve çevresinde birçok patatesli yemek yapıldığı bilinmektedir. Bu yemeklerden biriside patates çorbasıdır.

807 Zekiye Çomaklı, Karlar Ülkesinin Damak Tadı Erzurum Yöre Yemekleri, Aktif Yayınevi, Erzurum 2008, s.14.

808 Recep Kotan, Fikrettin Şahin, Erkol Demirci, Cafer Eken, "Patates (Solanum Tuherosum L)'Te Kuru Çürüklüğe Sebep Olan Fungal Patojenlerden Fusarium Solani'ye Karşı Bakteriyel Etmenler Kullanılarak Biyolojik Mücadele İmkânlarının Araştırılması", Türkiye 5. Biyolojik Mücadele Kongresi 4-7 Eylül 2002, Erzurum 2002, s.382.

809 İhsan Bulut, Genel Tarım Bilgileri ve Tarımın Coğrafi Esasları, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2007, s.121.

810 Patates Üretimi, Erişim Tarihi:04.11.2011, http://www.erzurumhabergazetesi.com/3182-patates-en-cok-pasinler%E2%80%99de-uretiliyor

Patates çorbası, Orta Asya Türk yemek kültürünün özelliklerini yansıtmaktadır. Hazırlanışı ise şöyledir; patates, tencereye eklenmeden önce kemikli etler tencerede pişirilmektedir. Sonrasında pişen kemikli etler, tencereden çıkarılarak başka bir tencereye konulmakta ve üzerine limon sıkılmaktadır. Ardından soyulup rendelenen patatesler, içinde pişmiş et olan tencereye konulmakta ve salça ile yağ katıldıktan sonra kaynamaya bırakılmaktadır. Piştikten sonra servis edilirken de üzerine ince kıyılmış maydanoz eklenerek görsel anlamda da güzelleştirilmektedir.

4.3.2.Hamur İşi Yemekler

4.3.2.1.Su Böreği

Yurdumuzun hemen hemen her yöresinde su böreği olarak bilinmektedir. Birçok geleneksel Türk yemeğinde olduğu gibi çevrede üretilen buğdaydan yapılan un, hayvansal ürünlerden elde edilen tereyağı ve Erzurum'un özel lezzetlerinden olan civil peynir ile birlikte maydanozun bir arada kullanıldığı özel bir lezzettir su böreği. Erzurum'da yapılan su böreğinin içerisine katılan civil peynirden dolayı da ayrı bir özelliği bulunmaktadır.

Fotoğraf 4.4: Erzurum'un Özel Yemeklerinden *Civil Peynirli Su Böreği*.

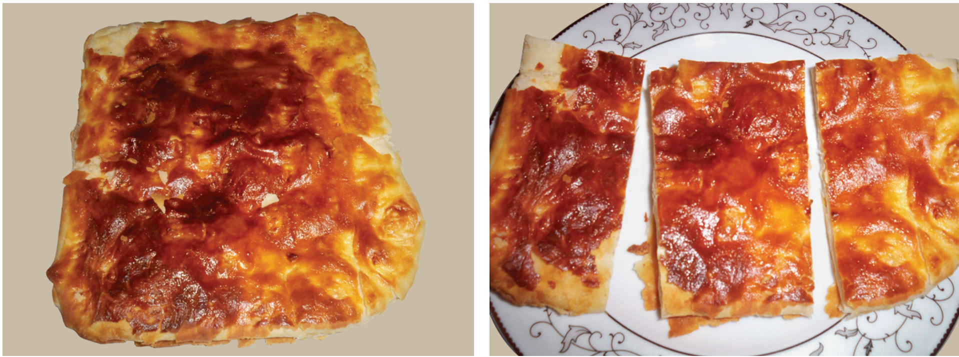
Börek hamuruna, her *künte*[811] bir yumurta isabet edecek şekilde kırılır. Hamur kuvvetlice en az yarım saat yoğrulur. Yufkalar tepsinin büyüklüğüne

811 **Künt:** Hamur işi yemek yapılırken, parçalar halinde ayrılan ve ayrı ayrı işleme tabii tutulan hamur parçalarına künt denir.

göre açılır. Yufkanın ince olması böreğin tadı yönünden önemlidir. Tepsinin altı yağlanır, açılan ilk yufka haşlanmadan tepsinin altına serilir. Yufkalar, kaynayan suya atılır ve bir dakika bekletilir. Sıcak sudan çıkan hamur soğuk su tenceresine atılır. Oradan çıkan yufkalar kuru bir bezle suyu alındıktan sonra tepsiye serilir. Serilen yufkaların arasına eritilmiş yağ gezdirilir. Yufkaların yarısı serildikten sonra, tepsiye Erzurum'a özgü ürünlerden biri olan *civil peynir*[812] ve onun üzerine de maydanoz serpiştirilir. Kullanılmamış olan diğer yufkalar, haşlanarak ve araları yağlanarak tepsiye yerleştirilir. Su böreği yaparken, en üste konan yufka haşlanmaz. Hazırlanan su böreği tepsi ile ocak üstünde yavaş yavaş kızartılır. Bir yüzü kızartıldıktan sonra ters yüz yapılarak diğer yüzü de aynı şekilde kızartılır. Bütün pişirme işlemleri bittikten sonra su böreği, sıcak sıcak servis yapılır (Fotoğraf 4.4).

4.3.2.2. Tandır Ketesi

Günümüzde özelilkle tandırevlerinden dolayı sadece köylerde yapılabilen yemek çeşitlerinden birisi olmasına rağmen ev fırınlarında da yapılabilmekte ancak tandırda pişen ketenin lezzetine eşit olamamaktadır. Besleyici ve doyurucu özelliklerinden dolayı şehir ve çevresinde çok tüketilen hamurişi yemekler arasında yer almaktadır. Hayvancılığın ekonomik faaliyet olarak ön planlarda yer aldığı şehirde, hayvansal ürünlerden imal edilen tereyağıyla hazırlanan hamur, ekşidikten sonra arasına unla hazırlanmış olan ve *içlik* denilen malzeme konulur ve tandırda kızartılır. İyice kızartıldıktan sonra, servis yapılırken, elle veya bıçakla bölünerek servis yapılmaktadır. Genellikle kahvaltı sofralarında veya ara öğünlerde yenilmektedir (Fotoğraf 4.5).

Fotoğraf 4.5: *Tandır Ketesi*'nin Bütün ve Dilimlenmiş Hali.

812 **Civil Peynir;** Erzurum yöresinde yağı alınmış sütten yapılan ve iplik şeklinde olmasından dolayı Tel Peynir de denilen yumuşak, tuzlu bir çeşit peynirdir.

4.3.2.3. Sini Ketesi

Erzurum şehri ve çevresinde kahvaltı sofralarının veya ikindi ile yatsı çaylarının yanında tüketilen çok tanınmış hamur işi yemekler arasında yer almaktadır. Çay ile beraber tüketilebildiği gibi içerisine civil peynir katık edilerek te tüketilmektedir. Sini ketesinin hazırlanışı ise şu şekildedir: Ölçüsü dâhilinde tereyağı, su ve bir tutam tuzla hazırlanan hamur bir saat dinlendirilir. Nişasta ile ince bir şekilde açılmış olan yufkanın üzeri, eritilmiş yağ ile yağlanır. Başka bir kapta yağ eritilir ve içine un ilave edilerek kavrulur. Kavrulan bu malzemeler, iç kenarlarından katlanan yağlanmış yufkanın arasına konulur ve dört ucu bohça şeklinde üst üste getirilir. Son olarak üzeri yumurta ve susam ile kaplanır ardından fırında kızartılır. İçerisine karanfil dahil edenlerde bulunmaktadır (Fotoğraf 4.6).

Fotoğraf 4.6: *Sini Ketesi.*

4.3.2.4. Tatar Böreği

Özellikle Osmanlı Devleti döneminde, fazlaca yapılan yemeklerden birisidir. Osmanlı Devleti, içerisine birçok etnik grubu ve milleti dâhil ettiği için hepsinin mutfağından parçaların da, Türk mutfağına dâhil edildiği bilinmektedir. *Çerkez Tavuğu, Arnavut Ciğeri, Şam Baba, Papaz Yahnisi, Tatar Böreği* bu örneklerden bazılarıdır.[813] Köken olarak bakıldığında Tatar böreği adı verilen yemeğin de Orta Asya kökenli olduğu tespit edilmiştir.[814] Erzurum şehri ve çevresinde ikamet eden insanların büyük çoğunluğunun da Kafkasya veya Orta Asya'dan göç ederek Erzurum şehrine ulaştığını düşününce de bu yemeğin kökeni ile pişirildiği Erzurum şehri arasındaki bağlantı kolayca anlaşılabilmektedir.

---

813 Belge, Tarih Boyunca Yemek s.121.
814 Belge, Tarih Boyunca Yemek s.122.

Aynen hıngel de olduğu gibi, hamur iyice yoğrulduktan sonra yufka açılır. Yufkalar, börek yufkası gibi ince değildir, mantı hamuru gibi biraz kalındır. Açılan yufkalar uzun parçalara bölünür. Ardından bu uzun parçalar, üçgen şeklinde küçük küçük parçalara ayrılır. Tuz ile beslenmiş olan ve kaynatılan suya atılır ve haşlanır. Suyu süzüldükten sonra tepsiye alınır, üzerine bol sarımsaklı yoğurt ve kızgın tereyağı dökülür. Bunun üzerine zevke göre, kavrulmuş kıyma veya küçük küçük doğranmış ve tereyağında pembeleşinceye kadar kavrulmuş soğan dökülür, sıcak bir şekilde servis edilir (Fotoğraf 4.7).

Fotoğraf 4.7: Orta Asya Türk Yemeklerinden Olan *Tatar Böreği*.

4.3.2.5. Hıngel

Yurdumuzun her yöresinde mantı olarak bilinmekte ve yenilmektedir. Bilindiği üzere hamur, yoğurt ve etin birarada bulunduğu yemekler, Orta Asya Türk kültürüne ait yemekler olarak kabul edilmektedir. Erzurum şehrinde de bu Türk yemeği sulu hıngel ve susuz hıngel olmak üzere iki şekilde pişirilmektedir.[815]

4.3.2.5.1.Susuz Hıngel

Susuz hıngel yapılırken, hamur iyice *hasıllanır*.[816] Hasıllanmış olan hamur, yufka şeklinde açılır ve kare şeklinde kesilir. Kesilen kare şeklindeki hamurların içine, daha önce hazırlanmış kıyma konulur. İçine kıyma konulmuş olan hamurlar, yarım daire veya bohça şeklinde kapatılır. Kaynamakta olan suyun içine atılarak haşlanır. Hıngel piştikten sonra bir süzgeç vasıtası ile suyu süzülür ve geniş bir

815 Hıngel, Erişim Tarihi: 02.11.2011, http://www.erzurum.bel.tr/city_guide/city_guide.asp?cg=24&dt=1

816 **Hasıllamak:** İki anlamda kullanılmaktadır. 1-) Yoğurmak, yoğurarak yumuşatmak. 2-) Bir yolu çok gidip gelmek; çok gezinmek, boşu boşuna gezinip durmak.

tepsiye alınır. Üzerine bol sarımsaklı yoğurt ve kızdırılmış tereyağı dökülerek yenir. Bunların üzerine lezzet katması açısından nane ve kırmızı biber atanlar olduğu gibi, yoğurt bile dökmeden sade bir şekilde yiyenler de vardır (Fotoğraf 4.8).

Fotoğraf 4.8: *Hıngel* veya Daha Çok Tanınan İsmi ile *Mantı*.

4.3.2.5.2.Sulu Hıngel

Hazırlanışı aynen susuz hıngel gibidir. Farkı ise haşlama suyu dökülmez. İçerisine bol salça ve bir miktar tereyağı konulur. Suyu ile birlikte tepsiye dökülür. Üzerine sarımsaklı yoğurt, kızdırılmış tereyağı ve salça dökülerek servis yapılır. Salçanın geçmişinin çok eski olmamasından dolayı kullanımı da çok eski değildir. Ancak hıngel üzerine salça ile yapılan sos dökülmese bile eski bir geçmişe sahip olan yoğurt döküldüğü muhakkaktır.

4.3.2.6. Bişi

Erzurum Şehri ve çevresinde kadınların, hızlı ve basit bir şekilde yaptığı yemeklerden birisidir. Ekşi hamur adı verilen, bekletilmiş hamur el veya merdane ile yuvarlak bir tabak şeklinde açılır. Daha sonra kızdırılmış sıvı yağın içerisine atılarak pişirilir. Piştikten sonra sofraya servis edilirken toz şeker ile birlikte getirilir. Yerken, üzerine toz şeker dökülerek yenir ve genellikle kahvaltıda tüketilir. Toz şeker olmasa bile mutlaka bal veya reçel ile birlikte servis yapılarak tüketilir.

4.3.3. Sebze Yemekleri ve Etli Yemekler

4.3.3.1. Çiriş Pancarı

Çiriş, ilkbaharın bitimi ile yazın başlangıç aylarında yetişen ve yaprakları zambağa benzeyen, yabani bir bitkidir. Erzurum Şehri ve çevresinde Çiriş bitkisinin şifalı olduğuna inanılır. Özellikle pişirilip yendikten sonra bağırsaklarda temizleyici etkisi ve idrar sökücü özelliği olduğuna inanılır ve bu sebepten dolayı Erzurum şehri ve çevresinde bol miktar tüketilir. Ayrıca Erzurum şehrinde faaliyet gösteren seyyar satıcıların da "Ne hastalığınız olursa olsun, çiriş pişirip yediğinizde hiç birinden eser kalmaz." şeklindeki ifadeleri çiriş bitkisinin önemini açıkça göstermektedir.

Çiriş pancarının hazırlanışı ise şu şekildedir. Kavurma veya parça etle pişirilir. Ancak kavurma ile pişirildiğinde daha lezzetli olmaktadır. Pişirme işlemi, aynen ıspanakta olduğu gibi önce etlerin ve malzemelerin pişirilmesi, ardından da çirişlerinin katılması ile yapılmaktadır.

4.3.3.2. Şalgam Çırtması

Şalgam ve şalgam yemeklerinin, Erzurum yemek kültürü içerisinde önemli bir yeri vardır. "Altı aydır kışı, şalgamdır yemişi, kargadır kuşu" deyimiyle de önemi vurgulanmıştır. Sadece bu atasözü de söylenmemiştir şalgam için. Bir diğer atasözünde ise "Şalgam yemesen bile tumbundan (tarlasının yanından) geç." denilerek şalgamın sağlıklı bir ürün olduğundan bahsedilmiştir. Şalgam, Türk yemek kültürüne, Fars kültürü ile etkileşim sonucunda dâhil olmuştur ve özellikle Doğu Anadolu'da çok fazla tüketilen tarımsal ürünlerden biri haline gelmiştir.[817] Ayrıca iklim özellikeri açısından değerlendirildiğinde de şalgamın Erzurum Ovası'nda bol miktarda üretilmesi rahatlıkla açıklanabilmektedir. Şalgam serin ve ılık iklim sebzesi olarak bilinir. Şalgam soğuklara karşı diğer sebzelere nazaran daha dayanıklıdır. Yüksek sıcaklıklardan hoşlanmaz. Yüksek sıcaklıklarda şalgamda koflaşma, liflenme, ve odunlaşma meydana gelir.[818] Erzurum Ovası'nın iklim şartları düşünüldüğünde şalgam bitkisinin yetişme ortamı açısından son derece elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle ova köyü olarak bilinen ve günümüzde Erzurum Büyükşehir Belediyesi sınırları içerisinde yer alan bir mahalle olan Arzutu (Köyü) Mahallesi ürettiği şalgamları ile tanınmaktadır.

---

817 Eren Akçiçek, "Tıbbi ve Folklorik Yönden Şalgam", Erence Halkbilim Yazıları, Güneşim Ofset, İzmir 1997, s.95.

818 Şalgam, Erişim Tarihi: 02.03.2013, http://www.suleymanoglu.com.tr/files/kutahya-kimya-dosyalar/sebze-meyve-yetistiriciligi/_algam_yeti_tiricili_i.pdf

Şalgam çırtması şu şekilde hazırlanır; öncelikle şalgam daire şeklinde kesilir. Kesilen bu daireler daha sonra ince bir şekilde uzun uzun kesilir ve haşlanır. Dilimlenen şalgamlar haşlandıktan sonra suyu süzülür. Haşlanmış şalgama daha önce hazırlanmış ve pişirilmiş olan yağlı kıyma ve tereyağı ilave edilerek bir tavada karıştırılır. Üzerine zevke göre baharat çeşitleri dökülerek sıcak sıcak servis yapılır.

4.3.3.3. Çortutu Pancarı

Şalgam ile hazırlanan diğer bir meşhur Erzurum yemeğide çortutu pancarıdır. Çortutu pancarı hazırlanmadan önce şalgam turşusunun hazırlanması gerekmektedir. Erzurum'da şalgam turşusu çok meşhurdur. Şalgam turşusunun hazırlanışı şöyledir; şalgamlar, ilk önce daire şeklinde kesilir, daha sonra küçük parmak kalınlığın da ve boyunda kesilerek, küplere turşu kurulur. Turşuya koku vermesi için de, içine reyhan katılır. Turşu olduktan sonra çortutu pancarı yapılır. Bir miktar şalgam turşusuna, bir ölçek pirinç veya bulgur katılır, ayrıca parça et veya kavurma ile pişirilir. Şalgam turşusuna çortutu, şalgam turşusundan yapılan bu pancara da çortutu pancarı denir. Özellikle kış aylarında yapılır (Fotoğraf 4.9).

Fotoğraf 4.9: *Çortutu Pancarı*

4.3.3.4.Şalgam Dolması

Erzurum Şehri ve çevresinde bolca tüketilen ürünlerden olan şalgamın, yapılan yemeklerinden birisi de şalgam dolmasıdır. Hem çevrede bol miktarda üretilen şalgamın hem de miktarda bulunan et ürünlerinin fazla bulunması sebebi ile özellikle kış aylarında çok pişirilen yemek çeşitlerinden birisidir.

Şalgam dolmasının hazırlanışı ise şu şekildedir. Pirinç ve reyhan ile karıştırılarak hazırlanan kıyma bir müddet dinlendirilir. Şalgamların kabuğu soyulur ve tekerleğe benzer bir şekilde doğranır ve tuzlu suda hafif bir şekilde haşlanarak yumuşatılır. Ardından her iki şalgam parçasının arasına, daha önce hazırlanmış olan kıyma eklenir ve iyice sıkıştırılır. Pişirildikten sonra üzerine, sade veya sarımsaklı yoğurt dökülür. Zevke göre üzerine çeşitli baharatlar eklenerek lezzet çeşitliliği sağlanabilir (Fotoğraf 4.10).

Fotoğraf 4.10: *Şalgam Dolması*

4.3.3.5. Çeç Pancarı

Şalgam ve ürünlerinden yapılan bir diğer yemek çeşidi de çeç pancarıdır. Şalgamın yeşil saplarına şehir ve çevresinde *çeç* denilmektedir. Bu sayede şalgamın sadece köklerinden faydalanılmamakta aynı zamanda yapraklarından da faydalanılmaktadır. İçine bulgur veya pirinç katılarak, ıspanak yemeğinde olduğu gibi parça et veya kavurma eklenir. İçerisine yeşil mercimek, bulgur, tuz ve karabiber eklenir ve pişirilir. Piştikten sonra üzerine sarımsaklı yoğurt dökülerek yenir[819] (Fotoğraf 4.11).

819 Akçiçek, "Tıbbi ve Folklorik……", s.97.

Fotoğraf 4.11: Şalgam Yaprakları ile Yapılan *Çeç Pancarı*[820]

4.3.3.6. Çaşır Kavurması

Çaşır da, çiriş gibi dağlarda yetişen buruk bir tadı olan yabani bir bitkidir. Yüksek bölgelerde özellikle kar suyu ile beslendikten sonra iyice gelişir ve Mayıs ayı içerisinde genellikle köylüler tarafından toplanarak pazarlarda satılır. Lifli bir bitki olması sebebi ile bağırsak ve mideye faydaları bulunduğuna inanılmaktadır. Çaşır suda haşlanıp sade yenildiği gibi, patates haşlamasıyla karıştırılıp tereyağında kavrularak da yenir. Bunun dışında çaşır haşlanır, haşlanan çaşır un ve yumurtaya batırılarak yağda kızartılır, buna çaşır kızartması veya kavurması denir. Erzurumlular tarafından, çaşırın, vücut için şifalı olduğuna inanılmaktadır (Fotoğraf 4.12).

Fotoğraf 4.12: Çaşır Kavurmasının Ana Materyali Olan Dağlarda Yetişen *Çaşır* Bitkisi.[821]

820 Çeç Pancarı, Erişim Tarihi:01.11.2011, http://erzurumturizm.com/?Bid=917185
821 Çaşır Bitkisi, ErişimTarihi:01.11.2011
http://www.iriagackoyu.com/Moduller/Gallery/Goster.asp?id=46

4.3.3.7. Borani

Erzurum Şehri ve çevresinde, patatesin birçok yemeği yapılmaktadır. Boranide bu patates yemeklerinden birisidir. Öncelikle Erzurum şehri ve çevresinde birçok patates yameği yapılmasının gerekçesi olan patates tarımı hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Patatesin protein oranı düşük olmakla birlikte (% 2), nişasta oranı yüksek (% 25) olmasından dolayı insan vücudu için çok besleyici bir sebzedir. Ana yurdu Güney Amerika ülkeleridir. Türkiye'deki tarımı ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında Kafkas ülkelerinden Anadolu'ya gelmiştir. Bu nedenle de halen Erzurum'da dâhil bazı Doğu Anadolu yerleşmelerinde köylülerimiz patatese Rusça bir sözcük olan *kartol* demektedirler.[822]

Borani Selçuklu Türklerinin, Türk yemek kültürüne dâhil ettiği bir yemek şeklidir.[823] Borani yapılırken öncelikle, patates haşlanır, kabukları soyulur ve bir tepsiye doğranır. Üzerine bol sarımsaklı yoğurt ve kızdırılmış tereyağı dökülür, sıcak olarak yenir (Fotoğraf 4.13).

Fotoğraf 4.13: Patatesle Yapılan Yemeklerden Biri Olan *Borani*.

4.3.3.8. Kartol (Patates) Oturtturması

Patatesin Erzurum şehri ve çevresindeki en bilinen yemek çeşitlerinden birisi de kartol otutturmasıdır. Özellikle kış aylarında Erzurum Şehri ve çevresinde en fazla tüketilen yemek çeşitlerinden birisidir. Şehir ve çevresinde patatesin birçok üretici tarafından üretlmesi, kırmızı etin bol miktarda tüketilmesi alışkanlığı ve Türk yemek kültürünün vazgeçilmez elemanlarından olan soğanın kullanılması ile yapılan bir yemek çeşididir. Kartol otutturmasının hazırlanışı şöyledir. Yuvarlak

822 Hayati Doğanay, Türkiye Ekonomik Coğrafyası, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2011, s.74.
823 Gürsoy, Tarihin Süzgecinde Mutfak…,s.93.

bir şekilde kesilen patatesler tepsiye düzgün bir şekilde dizildikten sonra, üzerine soğan ve maydanoz karıştırılarak hazırlanmış olan kıyma ilave edilir. Son olarak salça ve yağ ilave edildikten sonra fırında pişirilerek servise hazır hale getirilir (Fotoğraf 4.14).

Fotoğraf 4.14: *Kartol (Patates) Oturtturması.*

4.3.3.9. Lalanga

Patates ile yapılan farklı yemek çeşitlerinden birisi de lalanga adı verilen yemektir. Lalanga diğer patates yemeklerinden farklı bir şekilde hazırlanmakta ve farklı bir şekilde tüketilmektedir. Lalanganın hazırlanışı şöyledir; bir miktar patates haşlanır ve soyulur. Haşlanan patatesler püre haline gelene kadar yoğrulur. Bir tavada tereyağı kızdırılır. Patates püresinden bir kaşık alınır yumurtaya batırılır, kızdırılmış tereyağına atılır. Kızardıktan sonra sade yendiği gibi üzerine şerbet dökülüp tatlı olarak da yenilir.

Tabii Erzurum şehri ve çevresinde patates ile yapılan yemek çeşitleri bu kadarla sınırlı değildir. Patates hem kırsalda hem de şehirde birçok farklı yemek çeşidi ile karşımıza çıkabilmektedir. Özellikle sobalı evlerde ve kırsalda patatesin fırınlarak pişirilmesi son derece yaygın bir alışkanlıktır. Bununla birlikte patates salatası, patates kızartması, patatesli börek, patates kavurması ve daha birçok sulu patates yemeği Erzurum sofralarının vazgeçilmez elemanları arasındadır.

4.3.3.10. Ekşili Dolma

Osmanlı saray mutfağının, Erzurum mutfağına yansıtılan ürünleri arasındadır ve bu yönü ile Osmanlı Devleti dönemi Türk yemeklerinden birisidir.[824]

824 Gürsoy, Tarihin Süzgecinde Mutfak…,s.93.

Ekşili olarak anılmasının gerekçesi içerisine üzüm kurusu veya kızılcık şerbetinin dâhil edilmesidir. Üzüm yaprağından yapılan yaprak sarması gibi hazırlanan yemeklerden birisidir. Diğer sarmalardan farklı olarak, kıymasının koyun ve sığır etinden karışık olarak yapılması gerekmektedir. Kıyması yağlı olursa lezzeti daha da artmaktadır. Kıymasına ince kıyılmış soğan, karabiber, kızılcık şerbeti veya erik kurusu konulur. Tencerenin en altına kaburga kemikleri etleri ile birlikte dizilir ve pişirilir. İstenildiği kadar ekşili olmamışsa üzerine sarımsaklı yoğurt servis yapılır.[825]

4.3.3.11. Şile

Çevrede bol miktarda bulunan malzemeler ile kolay ve hızlı bir şekilde yapılan yemeklerden biridir. Özellikle kış aylarında daha fazla tüketildiği görülmektedir. Şile, ekonomik gelir seviyesine bakılmaksızın hemen hemen tüm Erzurum halkının bol miktarda tükettiği yemek çeşitlerindne birisidir. Bulgurun ve patatesin bol miktarda kolayca temin temin edilmesinin yanında, ekonomik gelir seviyesine veya o anda evde bulunup bulunmamasına göre kırmızı etde dâhil edilerek hazırlanmaktadır. Patates küçük küçük doğranır. İçine bir miktar bulgur katılır. Et kullanıldığı gibi kavurma ile pişirildiğinde daha lezzetli olur. Bu yemek daha çok kış aylarında pişirilir (Fotoğraf 4.15).

Fotoğraf 4.15: Yörede Bol Miktarda Bulunan Bulgur ve Patates ile Yapılan *Şile*.

4.3.3.12. Aşmalı Yahni

Osmanlı mutfağının, Erzurum Şehri'nde uygulama alanı bulunan ürünlerinden birisi de aşmalı yahnidir. Kemikli koyun etinin içerisine, yağ, soğan ve salça ilave edilmesi ile pişirilir. Ardından iyice temizlenen kuru kayısılar etli

825 Çomaklı, Karlar Ülkesinin Damak Tadı…, s.20.

yemeğin üzerine ilave edilir ve pişirilir. Son aşamada soğanlar ince ince doğranarak üzerine ilave edilir ve servise hazır hale getirilir (Fotoğraf 4.16).

Fotoğraf 4.16: Osmanlı Saray Mutfağının Erzurum Şehri'ndeki Ürünlerinden Biri Olan *Aşmalı Yahni*.

4.3.3.13. Ayva Yahnisi (Ayva Kalyesi)

XVIII. yüzyılda Osmanlı sarayında en fazla tüketilen yemeklerden birisi de ayva yahnisi veya ayva kalyesi adı verilen yemektir. Zamanla Anadolu'ya yayılan bu yemek Erzurum Şehri'nde de, keyifle yenilen yemekler arasına girmiştir. Hazırlanışı şöyledir, kemiksiz ve sinirsiz hazırlanan parça etler yağ ile birlikte yahni şeklinde pişirilir. Ardından dörde bölünmüş ve çekirdekleri çıkarılmış olan ayvalar iyice yıkanıp temizlendikten sonra başka bir kapta bir müddet pişirilir. Bundan sonra, et ile dolu olan kap içerisine pişen ayvalar eklenir ve üzerine bir kaşık toz şeker ilave edilir. Piştikten sonra üzerine karabiber ilave edilerek servis yapılır. Bazı kadınların ise et yerine çekirdeksiz üzüm kullandıkları görülmektedir (Fotoğraf 4.17).

4.3.3.14. Turşu Dolması

Daha önce hazırlanmış olan lahana turşusu, yaprak şeklinde hazırlanarak yumuşatılır. İçerisine pirinçle desteklenmiş olan kıymalar doldurularak, yaprak sarma da olduğu gibi sarılır. Ardından tencereye dizilir ve üzerine su ilave edilerek pişirilir. Servis yapılırken isteğe göre sade veya yoğurtlu bir şekilde servis yapılır.

Fotoğraf 4.17: *Ayva Yahnisi.*

4.3.3.15. Kapuska

Sıcak su ile yumuşatılan lahanalar ince bir şekilde kıyılarak bir tencere içerisine konulur. Lahanaların üzerine yağ, soğan, tuz, salça ve kavurma eklenir ve son olarak üzerine su ilave edilerek pişirilmeye hazır hale getirilir. Pişen kapuska ise sıcak bir şekilde servise sunulur.[826]

4.3.3.16. Lor Dolması

Öncelikle evelik (efelek) adı verilen geniş yapraklı bitkiler suda haşlanarak yumuşatılır. Eğer evelik bulunamaz ise pazı adı verilen pancar yaprakları ile de yapılabilmektedir. Bundan sonra bulgurlar, tereyağı ve tuzsuz lor ile karıştırılır ve iyice karışıncaya kadar yoğurulur. Yoğurulan bulgurlar, evelik yaprağı içerisine sarılarak dolma haline getirilir. Son olarak güveç veya tepsi içerisine itinalı bir şekilde dizilir ve pişirilir. Tandırda veya taş fırında pişirilirse daha ağır ve daha iyi piştiğine inanılır. Pişen dolmalar, üzerine eritilmiş tereyağı ve sarımsaklı yoğurt dökülerek servise hazır hale getirilir.

4.3.3.17. Gıliko- Gıllorik (Bulgur Köftesi)

Erzurum Şehri çevresinde en fazla bulunan gıda maddelerinden birisi olan bulgur, gıliko denilen yemeğin temel maddesidir. Bulgur, sıcak su içerisinde bekletilip yumuşatıldıktan sonra, iyice yoğurularak birbirine kaynaşması sağlanır.

826 Özcan, Erzurum Sofrası ve…., s.

Ardından, köfte haline getirilir ve içine tuz ilave edilmiş olan kaynamış suyun içerisine dökülerek haşlanması sağlanır. Haşlanan köfteler, bir süzgeç yardımı ile süzülerek sudan çıkarılır ve tepsiye konulur. Servis yapılırken, köftelerin üzerine yoğurt ve salçalı sos ilave edilerek lezzet katılması amaçlanır. Üzerine kırmızıbiber dökülerek yenilebilmektedir (Fotoğraf 4.18).

Fotoğraf 4.18: *Gılıko* veya *Gıllorik* Adı Verilen *Bulgur Köftesinin* Sade Hali ile Yoğurt ve Sos İlave Edilmiş Servise Hazır Hali.

4.3.3.18. Mercimek Tiridi

Erzurum Şehri ve çevresinde yapılan farklı yemek çeşitlerinden birisi de mercimek tirididir. Şu şekilde hazırlanmaktadır; öncelikle yeşil mercimek iyice haşlanır. Ardından, başka bir tencerede yağda kavrulan soğanlar ve kıyma şeklindeki etler mercimek üzerine eklenir ve bir müddet kavrulur. Bundan sonra, biraz un, su ve sarımsak eklenerek kaynatılması sağlanır. Son olarak küçük küçük doğranmış olan ekmekler, yemeğin üzerine dökülerek servis yapılır. [827]

4.3.3.19. Pirpirim (Semizotu) Yemeği

Semizotunun kökeninin Hindistan veya Ortadoğu'ya dayandığı iddia edilmektedir.[828] Erzurum Şehri ve çevresinde de kendiliğinden yetişme imkânı bulan bir bitkidir. Hafif ekşimsi olan tadından dolayı hem yemeği, hem de salatası yapılarak tüketilmektedir. Yöre insanları arasında, böbreklere iyi geldiğine inanılmaktadır.

Pirpirim yemeğinin hazırlanışı şöyledir; öncelikle küçük bir tencere içerisinde soğanlar yağda kavrulmaktadır. Kavrulan soğanların üzerine, salça, tuz ve kırmızıbiber ile karabiber konulmaktadır. Bunların üzerine yarı pişmiş kavrulmuş

827 Çomaklı, Karlar Ülkesinin Damak Tadı…, s.42.
828 Semizotu, Erişim Tarihi:11.11.2011, http://tr.wikipedia.org/wiki/Semizotu

et eklenerek birkaç dakika pişirilmektedir. Pişen malzemelerin üzerine pirpirim eklenerek tencerenin ağzı kapatılmakta ve kendi buharı ile pişmesi sağlanmaktadır. Son olarak, üzerine karabiber dökülmekte ve sıcak bir şekilde servis yapılmaktadır.

4.3.3.20. Kıyma

Erzurum Şehri ve çevresinde Ramazan ayının özel menüsünün, ana yemeğidir. Orta yağlı kıymanın içerisine soğan ilave edilerek rengi değişene kadar kavrulur. İçerisine salça, tuz, karabiber ilave edilir. Derin olmayan bir tencere veya tavaya alınan kıymanın üzerine yumurtalar dökülür. Yumurtalar istenilen kıvama gelince ateşten alınır, üzerine limon sıkılır, sumak serpilir veya kırmızıbiber ilave edilerek ikram edilir. Ramazan ayında kıymaya mutlaka pastırma ilave edilir, bazen de ıspanaklı hazırlanır.

4.3.3.21. Kelecoş

Hazırlanışı oldukça farklı ve ilginç olan yöresel yemeklerden birisi de kelecoştur. Sütün çok bol olduğu yaz aylarında mayalanan yoğurtlar torbalara doldurularak süzme yoğurt haline getirilir. Torbalardan çıkarılan süzme yoğurtlar, topaklar haline getirilerek tepsiye dizilir ve kurutulur. Kurutulan bu yoğurda *kurut* adı verilir. Kurumuş olan bu yoğurtlar torbalara konarak kışın yenilmek üzere evin kilerinde bir askıya asılır. Kelecoş yapmak için torbadan çıkarılan kurutlar bir tencereye konulur. Üzerine ölçüsüne göre sıcak su dökülür. Bir müddet sonra kurut çözülmeye ve ayran haline gelmeye başlar. Yoğurdun ayran haline getirildiği tepsiye, ekmek doğranır, ardından sarımsaklar ince bir şekilde doğranır ve bu ekmeklerin üzerine dökülür. Tereyağı dökülerek yenildiği gibi bol soğanlı kıyma veya kavurma eklendiği de olur.

4.3.3.22. Papara

Osmanlı döneminde kervansaraylarda ana yemeğin yanında verilen yemek çeşitlerinden birisidir.[829] Elde kalan ekmekleri değerlendirmek için yapılan yemek çeşitlerindendir. Kurutulmuş olan ekmekler küçük parçalara ayrıldıktan sonra tepsiye dizilir ve ılık su ile ıslatılır. Üzerine civil peynir parçalanarak serpiştirilir. Son olarak başka bir tencerede eritilmiş olan tereyağı, ekmek ve peynirlerin üzerine dökülür ve servise hazır hale getirilir.[830]

829 Gürsoy, Tarihin Süzgecinde Mutfak….., s.150.
830 Çomaklı, Karlar Ülkesinin Damak Tadı…, s.42.

4.3.3.23. Cılbıra

Erzurum kadınlarının, elde kalan yemek malzemelerini değerlendirmek için yaptıkları yemeklerden biri de cılbıradır. Cılbıra yapımı için öncelikle ince dilimlenmiş olan soğanların ve yeşilbiberlerin kavrulması ile ön hazırlığı tamamlanmaktadır. Ardından kabuğu soyulmuş olan domatesler ve bolca su ilave edilmektedir. Su iyice kaynadıktan sonra, üzerine başka bir kapta çırpılmış olan yumurtalar eklenmekte ve pişirilmektedir. Pişen yemek tabaklara servis edildikten sonra, kurutulmuş ve küçük parçalara bölünmüş olan ekmekler tabaktaki yemeğin içerisine dökülerek yumuşatılmakta ve yenilmektedir.

4.3.4. Kuymaklar ve Haşıllar

4.3.4.1.Un Kuymağı

Kuymak Orta Asya Türk kültürünün günümüze ulaşan yemek çeşitlerinden birisidir. İsmi bile değişmeden, hatta neredeyse aynı pişirme teknikleri ile pişirilen farklı bir yemek çeşididir.[831] Bir ölçek un bir kapta sulandırılır. Bir tavaya bir miktar tereyağı konularak eritilir. Eriyen tereyağına hazırlanan un bulamaca, yavaş yavaş karıştırılarak dökülür. Un katılaşıp yağ, pişen hamurun üzerine çıkıncaya kadar ateşte pişirilir (Fotoğraf 4.19).

Fotoğraf 4.19: *Un Kuymağı.*

831 Hamit Zübeyr Koşay, "Eski Türklerin Ana Yurdu ve Yemek Adları", Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, s.53..

4.3.4.2. Peynir Kuymağı

Tavada kızdırılmış tereyağına bir miktar taze civil peynir veya yağlı peynir konur. Üzerine birkaç yumurta kırılır ve karıştırılır. Peynirler tamamen eridikten sonra ocağın üzerinden alınır ve sıcak sıcak yenir (Fotoğraf 4.20).

Fotoğraf 4.20: Tuzsuz Civil Peynir ile Yapılan *Peynir Kuymağı*.

4.3.4.3. Un Haşılı

Bir ölçek un, su ile karıştırılır ve ateş üzerine konur. Katı bir kıvam alıncaya kadar karıştırılarak pişirilir. Bir tepsiye alınır, ortası çukurlaştırılır ve bu çukura erimiş tereyağı ve isteğe göre bal doldurulur. Kaşıkla alınan hamur yağ ve karışımına batırılarak yenilir.

4.3.4.4. Pıt Pıt Haşılı

Çok ince bulgur ve un karıştırılır. Aynen un haşılındaki olduğu gibi pişirilir. Tereyağı bal karışımına batırılarak yenir.

4.3.5. Tatlılar

4.3.5.1.Kadayıf Dolması

Kadayıf, yarı mamul bir gıda maddesidir. Türklere özgü olan kadayıf için gerekli olan ham madde ise un ve sudur. Tel kadayıf, unun, suyla boza kıvamını alıncaya kadar karıştırılarak ve bu karışımın sıcak sac üzerine özel kalıplardan ince şeritler halinde dökülüp kurutularak elde edildiği bir üründür.[832]

832 Ramazan Pekak, Selman Türker, Adem Elgün, Nilgün Ertaş, M. Kürşat Demir, " Kadayıf Yapımında Kullanılacak Unun Optimum Şartlarda Üretimi Üzerine Bir Araştırma", Bitkisel Araştırma Dergisi, Sayı:1, Konya 2009, s.20.

Kadayıf dolması, Ramazan ayı boyunca Erzurum sofralarının, ayran aşı ve kıyma ile birlikte vazgeçilmez tatlarından birisidir. Yumuşak tel kadayıfın içine öğütülmüş ceviziçi konularak, zeytinyağlı dolma büyüklüğünde sarılır. Kadayıf dolmaları yumurtaya batırılarak tavadaki kızgın yağa atılır. Kızardıktan sonra tavadan çıkarılır ve özel olarak hazırlanan şerbetin içerisine bırakılır. Şerbet içerisinde bir müddet bekletilerek şerbeti çekmesi sağlandıktan sonra servis yapılır (Fotoğraf 4.21).

Fotoğraf 4.21: Erzurum'un En Tanınmış Tatlı Çeşidi *Kadayıf Dolması*

Kadayıf dolması, Erzurum sofralarının en ünlü tatlılarından biri olduğu için ülke genelinde de oldukça tanınmaktadır. Özellikle son yıllarda bazı girişimcilerin üstün gayretleri sonucunda, Erzurum Şehri'ni ziyaret eden turistlerin, en çok merak ettikleri yiyecekler arasına girmiştir. Şehrin ulaşım sevkiyatlarının yapıldığı otogar, tren garı ve hava limanı gibi mekânlarda, yerli ve yabancı turistlerin, kadayıf dolması paketleri ile şehirden ayrıldıkları görülebilmektedir. Hatta Erzurum Ticaret Borsası'nın, Türk Patent Enstitüsü Başkanlığı'na yaptıkları başvuruları sonucunda, 555 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname Gereği Coğrafi İşaretlerin Korunmasına İlişkin Tescil Talebi sonucunda, 22 Ekim 2011 tarih ve 28092 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak, turistik bir tanıtım aracı olarak tescil edilmiştir.[833]

4.3.5.2.Poğaça (Tepsi Basması)

Poğaça, tandır olan evlerde ve bilhassa köylerde yapılır. Hamur, tereyağı, süt veya yoğurt katılarak yoğrulur ve bir tepsiye yayılır. Üzerine de, başka bir tepsi kapatılarak tandıra indirilir. Üstüne bol miktarda kor haline gelmiş kül karışımı ateş konur. Her iki yüzü kızardıktan sonra tandırdan çıkarılır. Üzerine bol tereyağı ve bal şerbeti dökülerek sıcak sıcak yenir.

833 Kadayıf Dolması, Erişim Tarihi:11.11.2011, http://www.resmigazete.gov.tr/ilanlar/eskiilanlar/2011/10/20111022-4.htm

4.3.5.3. Gaysefe (Keysefe -Geysefe)

Kurutulmuş kayısı, tereyağı ile karıştırılarak hoşaf halinde pişirilir. Ardından kaynatılarak suyu çekilir, üzerine tereyağı dökülür ve sıcak sıcak servis yapılır (Fotoğraf 4.22).

Fotoğraf 4.22: Kurutulmuş Kayısı ile Yapılan *Gaysefe*.

4.3.5.4. Pestil Çullaması

Şehrin kuzeyindeki il ve ilçelerden temin edilen tatlı pestil, ufak ufak doğranır ve ılık suda bekletilerek iyice yumuşatılır. Başka bir tavaya bir miktar tereyağı konularak eritilir. Pestiller tereyağının bulunduğu tavaya dökülür ve beklenir. Üzerine yumurta kırılır ve karıştırılır, Sıcak sıcak servis yapılır (Fotoğraf 4.23).

Fotoğraf 4.23: Erzurum'a Has Tatlı Çeşitlerinden *Pestil Çullaması*.

4.3.5.5.Dut Çullaması

Bir miktar dut yıkanır ve sıcak su dolu bir kapta bekletilerek yumuşatılır. Ardından tereyağında pişirilir. Pişirilme şekli aynen pestil çullamasındaki gibidir ve sıcak bir şekilde servis yapılır (Fotoğraf 4.24).

Fotoğraf 4.24: Dut ile Tereyağının Buluşmasından Oluşan *Dut Çullaması.*

4.3.5.6. Hasıta

Bilhassa doğum yapan kadınlara, doğumun akabinde güç kazanması için yedirilir. Yapılışı şöyledir; bir miktar nişasta iyice sulandırılır. İçine bol miktarda şeker katılır. Bir tavada kızdırılmış tereyağına, hazırlanmış bu sıvı dökülür, birkaç dakika karıştırılır ve sıcak servis yapılır. İsteğe göre üzerine tarçın dökülerek de yenilmektedir.

4.3.5.7. Demir Tatlısı

Demir tatlısının kaynağı hakkında kesin verilere ulaşılamamış olmakla birlikte, Türkiye'nin dışında Suriye, İtalya, Almanya, Fransa gibi ülkelerde de eskiden beri yapıldığı bilinmektedir.[834] Erzurum Şehri'nde bolca tercih edilen tatlı çeşitlerinden birisidir. Yumurta, yoğurt, su, karbonat ve kabartma tozu ile akıcı bir şekilde hazırlanan hamurun içerisine, yağda kızdırılmış olan özel desenli bir demir

834 Priscilla Mary Işın, "Kilitbahirli Mahmut Nedim'in 1900 Tarihli Yemek Kitabında Doğu Anadolu Mutfağına Ait Tarifler ve Demir Tatlısı", I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu, Bitlis 2010, s.145.

batırılarak hamuru tutması sağlanır. Ardından, demir, üzerindeki hamurla birlikte, kızgın yağın içerisine batırılarak hamurun demirden ayrılması ve pişirilmesi sağlanır. Piştikten sonra, bir tabağa yağı süzülerek çıkarılan tatlının üzerine, daha önce hazırlanmış şerbet dökülerek servis yapılır (Fotoğraf 4.25).

Fotoğraf 4.25: Döküm Demirden Yapılan Kalıbı ile Kızgın Yağda Pişirilen *Demir Tatlısı.*

4.3.5.8. Kaz Lokması

Aynen demir tatlısında olduğu gibi, akıcı bir hamur şeklinde hazırlanan malzeme kızgın yağın içerisine, bir kaşık vasıtası ile bırakılmaktadır. Kızgın yağ içerisinde kendiliğinden şişmeye başlayan pişmiş hamur süzgeç yardımı ile tencereden çıkarılmaktadır. Ardından birkaç dakika soğutulduktan sonra, üzerine şerbet dökülerek servisi yapılmaktadır (Fotoğraf 4.26).

Fotoğraf 4.26: Farklı Sunum Şekilleri ile *Kaz Lokması*.

Günümüzde Erzurum Şehri'nin yemek kültürü hakkında en çok bilinen ürünler kadayıf dolması ve cağ kebaptır. Özellikle 1980'li yıllardan itibaren şehir merkezinde açılmaya başlanan ve son yıllarda sayısı hızla artan cağ kebap lokantaları, şehrin turizm sektörü içerisinde önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Şehre gelen yerli ve yabancı turistler mutlaka bir cağ kebap lokantasına yönlendirilmekte ve bu yemeğin tadına bakması sağlanmaktadır. Bir diğer önemli yiyecek ise kadayıf dolmasıdır. Erzurum Şehri ve çevresinde Ramazan sofralarının en önemli yemeklerinden biri olan kadayıf dolması, son yıllarda özel müteşebbislerin gayretleri ile reklam pazarında önemli bör yer edinmiş ve Türkiye genelinde hızla tanınan bir tatlı çeşidi haline gelmiştir. Bununla birlikte diğer yemek çeşitlerinin de tanıtımının yapılarak, Türkiye genelinde tanınır hale gelmesi, Erzurum Şehri'nin yemek kültürünün devamı açısından oldukça önemlidir.

SONUÇ

Erzurum Şehri’ni de içine alan Erzurum Ovası’nı, çevreleyen dağlık alanların tamamı volkanik formasyonlardan ibarettir. Volkanizma, özellikle andezit ve bazalt gibi dış püskürük kayaçların, kuzeydoğu istikametinde genişleyen çok yaygın bir örtü meydana getirmeleri ile kendini gösterir. Bu volkanik yapının sonucunda, bölgede yaşayan insanlar özellikle barınma ihtiyacını gidermek için çevrede bol miktarda bulunan volkanik kayaçlardan özellikle de bazaltlardan faydalanmışlardır. Hem konutların dış cephesinde hem de iç düzenlemelerinde bu kayaçlardan faydalanarak inşaatlarını yapmışlardır. Yöre de karataş adı ile tanınan ve hemen hemen geleneksel evlerin tamamında ana malzeme olarak kullanılan kayaçlar bazaltlardır.

Erzurum Şehri, Erzurum Ovası’nın, Karasu Ovası bölümü üzerinde genişlemektedir. Şehrin merkezi bölümleri ve özellikle tarihi çekirdeği, ovaya göre belirgin bir şekilde eğim kazanmış ve Kuzey-Güney doğrultulu küçük dereler tarafından yarılmış olan birikinti yelpazesi üzerinde kurulmuştur. Palandöken Dağları’ndan kaynağını alarak kuzeye doğru ilerleyen irili ufaklı akarsular, şehrin Yakutiye ilçesi sınırları içerisinde ilerlemektedirler. Bu akarsular, özellikle 1940’lı yıllardan itibaren üzeri kapatılarak kanal haline getirilmiş ve kanalların üzerinden de şehir içi ulaşımı sağlamak amacı ile yol şebekeleri yapılmıştır.

Erzurum’un jeolojik yapısı ile ilgili en önemli sorunlardan birisi faylanma ile birlikte ortaya çıkan depremler olmuştur. Erzurum Şehri’nin hem birinci, hem de ikinci derece deprem bölgesinde yer alması ve şehrin büyük bir bölümünün aktif faylar tarafından kesilen alüvyon yelpazeler üzerinde gelişmiş olması nedeniyle, deprem tehlikesi ile karşı karşıya olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda tarihi süreç içerisinde bazı yıkıcı depremler meydana gelmiş ve hem mal hem de can kaybı olmuştur.

Bir diğer önemli sorun ise yanlış yapılan imar plânları sonucunda şehrin yayılış alanının batıya doğru ilerletilmesi ve verimli tarım arazilerinin yerleşme alanı haline getirilmesidir. Özellikle Aziziye ilçesi sınırlarında yer alan Dadaşkent yerleşim alanının, tamamen verimli tarım arazileri üzerinde kurulduğu düşünülecek olursa, hem arazi kullanımı açısından yanlış bir plânlama yapıldığı, hem de inşa edilen konutların yumuşak arazi üzerinde kurulduğu için tehlike içerisinde bulunduğu söylenebilmektedir.

Erzurum Şehri sahip olduğu fiziki coğrafya özellikleri sebebi ile kuvvetli bir karasal iklimin etkisi altında bulunmaktadır. Kış mevsiminde sıcaklık değerlerinin

-30, -35 °C'a kadar indiği ve bu sıcaklık değerlerinin 0 °C'nin altında 171,8 gün gibi yüksek bir değere ulaştığı görülmektedir. Başka bir ifade ile yılın yaklaşık olarak altı ayı don olayının görülmektedir. Donlu gün süresinin çok uzun olması sebebi ile Erzurum Ovası'nda, özellikle toprağa bağlı tarımsal üretim ve inşaat sektöründe çalışma dönemi oldukça kısa sürmektedir. Dolayısıyla tarım sektöründe kısa sürede yetişen ürünler tercih edilmekte ve sadece bir kez hasat yapılabilmektedir. İnşaat mevsiminin kısa sürmesi neticesinde de genellikle inşaatlar iki sezonda tamamlanabilmektedir. Bunun sonucunda da inşaat sektöründeki ekonomik giderler artmakta ve yüksek konut fiyatları ortaya çıkmaktadır.

Erzurum Şehri'nde karla örtülü gün sayısı ortalama olarak 113,1 gündür. Bu oldukça yüksek bir değerdir ve yaklaşık olarak dört aylık bir süreyi kapsamaktadır. Bütün bunların sonucunda da insan hayatı son derece olumsuz etkilenmekte ve beşeri faaliyetleri kısıtlanmaktadır. Soğuk bir iklime sahip olan yörede, gerek köy yerleşmelerinin kuruluş yeri ve gerekse meskenlerin ön cephe ve pencereleri, güneşlenme ve rüzgâr durumuna göre şekillenmiştir.

Erzurum Ovası, Çoruh, Aras ve Fırat Havzalarının birbirinden ayrıldıkları sahada yer almıştır. Dolayısıyla bu üç önemli akarsuyun Erzurum Ovası ile etkileşim içerisinde olduğu söylenebilir. Bu akarsulardan özellikle Fırat Nehri'nin kollarından olan ve kaynağını Dumlu Dağları'ndan alan Karasu Nehri, Erzurum Şehri'ni en fazla etkileyen nehirdir. Ancak Karasu havzası üzerindeki sazlıkların 1950'li yıllarda kanallar vasıtası ile drene edilerek kurutulması, ekolojik dengeyi oldukça olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Sazlıkların yok edilmesi ile beraber sazlıklar ve çevresinde yaşayan birçok canlı türü ya yok olmuş ya da yaşayabilecekleri bölgelere doğru göç etmişlerdir. Bunun sonucunda da Erzurum Şehri hem doğal hayat açısından önemli bir kayıp yaşamış, hem de önemli bir turizm kaynağı olabilecek kuş cenneti yok olmuştur.

Erzurum'un tarihi süreç içinde önemli bir ticaret merkezi olmasının ve birçok devletin ele geçirmek istemesinin öncelikli nedeni özel konumundan kaynaklanmaktadır. Özel konumunun dışında devletlerarası özel ilişkiler sebebiyle de Erzurum birçok devletin istilasına maruz kalmıştır. 6000 yıllık zaman dilimi içerisinde Erzurum; Hurri, Urartu, Saka (İskitler), Med, Pers, Partlar ve halefleri, Roma, Bizans, Sasani, Araplar (Dört Halife Devri), Emevi, Abbasi, Selçuklu, Moğol, İlhanlılar ve halefleri, Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerinin hükümranlığında kalmıştır. Bunun sonucunda bütün medeniyetlerin ve devletlerin Erzurum Şehri'nde izlerinin görülmesi gerekmektedir. Ancak, özellikle son bin yıllık süreçte tamamen İslam dinini kabul etmiş olan devletler tarafından yönetildiği için, Hristiyanlık veya diğer dinlere

ait kültürlerin etkisi tamamen yok olmuştur. Özellikle Selçuklular, İlhanlılar, Saltuklular ve Osmanlı Devleti'nin etkileri halen daha devam etmektedir. Tabii kültürel etkileşim yolu ile Ermeni ve Yunan kültürlerinin de Erzurum Şehri'nin kültürel yapılanmasında katkısı olduğunu söylemek gerekmektedir.

1927 yılında 30.800 olan nüfusun, 2010 yılına gelindiğinde 367.250'ye çıktığını görmekteyiz. Bu sayım sonuçları bize gösteriyor ki Erzurum Şehri'nin nüfusu Cumhuriyet Dönemindeki ilk sayımdan 2010 yılındaki son sayıma kadar yaklaşık olarak oniki kat artış göstermiştir. Ancak Erzurum Şehri nüfusunun, büyük bir hareketlilik içinde olduğu belirtilmelidir. Hem önemli miktarda göç almaktadır hem de önemli miktarda göç vermektedir. Ancak, Erzurum Şehri genellikle yerli nüfusunu göç verirken çevre illerden göç almakta ve demografyası değişmektedir. Aynı zamanda iyi eğitim almış olan nüfus batıya doğru göç ederken, çevresindeki kırsal yerleşmelerden ve çevre illerden eğitim seviyesi düşük olan nüfusu göç faaliyeti ile bünyesine dâhil etmektedir. Bunun sonucunda da eğitim seviyesinin oransal açıdan yükselmesi engellenmekte ve sosyal hayat şartları açısından büyük problemler ortaya çıkmaktadır.

Deprem tehlikesi Erzurum Şehri'nde yapılan meskenler için en önemli sorunların başında gelmektedir. Depremin etkisini en aza indirebilmek için konut inşası esnasında bazı yöntemler geliştirilip kullanılmışsa bile bunlar yeterli olmamış ve şehrin imarı konusunda problemler yaşanmasına sebep olmuştur.

Kültürel açıdan değerlendirildiğinde, Erzurum evlerinin, temel ilkeler ve genel karakter açısından, geleneksel Türk ev mimarisi ile paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber, bulunduğu coğrafi konum itibari ile de çevresindeki yerleşme alanları hariç diğer bölgelerde görülmeyen kendine has özellikleri bulunmaktadır. Meskenlerin inşası esnasında Türk ev kültürünün izleri görüldüğü gibi, fiziki coğrafya şartlarından etkilenme oranını azaltmak için geliştirilen çeşitli tekniklerle depreme ve soğuk havaya karşı tedbirler alınmıştır. Ayrıca meskenleri inşa ederken İslam dininin emir ve yasaklarına dikkat edilmeye çalışılmış ve bu doğrultuda eklemeler yapılmıştır.

Modern konutlarda ise son derece büyük sorunların olduğu görülmektedir. Gereksiz bir şekilde çok geniş yapıldıkları (180-200-220 m^2 gibi), içerideki ısıyı muhafaza edecek bir duvar ve pencere sistemine sahip olmadıkları, yanlış plânlama sonucunda çok büyük pencerelerin yapıldığı, ister tek daireyi ısıtma şeklinde olsun isterse merkezi sistem ısıtması şeklinde olsun ısınma maliyetinin bu plânsızlıklar sonucunda arttığı gözlemlenmektedir. Bu sorunlar hem konutların ısıtılmasını zorlaştırmakta hem de fazladan enerji tüketimine sebep olmaktadır. Fazla enerji

tüketimi ise sadece bireysel bütçeye değil aynı zamanda devlet bütçesine de zarar vermektedir.

Erzurum'un iklim şartları düşünülmeden ve sadece ekonomik kaygılar neticesinde inşa edilen konutların duvar kalınlıkları 20 cm.'nin bile altında kalabilmektedir. Bu konutların çoğunda tecrit malzemesi de bulunmadığından, ısıtılmaları son derece zor olmaktadır. Hatta bunun sonucunda fosil yakıtların tüketimi daha da artmakta ve hava kirliliği nefes almayı bile zorlaştıracak bir seviyeye çıkmaktadır.

Modern konutların plânsızca inşa edilmesi sonucunda görsel açıdan oldukça olumsuz bir görüntüye bürünmeye başlayan Erzurum Şehri'nde, binaların yeşil alan, bahçe, otopark gibi olması gereken özellikleri, müteahhitlerin ekonomik hırslarının sonucunda tamamen göz ardı edilmişlerdir. Bunun sonucunda çocukların oyun oynayacağı bir bahçesi, otomobillerin park edebilecekleri otoparkları olmayan ve yeşil alanların olmadığı düzensiz bir kentleşme ortaya çıkmaktadır.

Birbirine yakın yapılan apartmanlar, pencerelerin birbirine bakması ve konut mahremiyetinin engellenmesi önemli sorunlardandır. Bunun yanı sıra, konutların çok katlı ve birbirine oldukça yakın (5-10 m.) biçimde inşa edilmiş olmaları, meskenleri güneş ışınlarından yoksun bırakmaktadır.

Apartmanların konsollarının belediyelerden alınan izinlerin dışına çıkarak ileri doğru çıkarılması ise, zaten daraltılmış olan sokakları daha da dar bir hale getirmekte ve bazı sokaklarda iki apartman arasındaki mesafeyi 3 metreye kadar düşürmektedir.

Modern binalardaki en önemli sorunlardan birisi de konut mahremiyetinin yeteri kadar sağlanamıyor oluşudur. Çünkü Türk-İslam yaşam kültürünün hiçe sayıldığı ve sadece ekonomik çıkar gözetilerek inşa edilen bu apartmanlarda, ses yalıtımı yeteri kadar iyi yapılmadığı için bir konutta konuşulanlar üstte veya bitişikteki konutta duyulabilmektedir.

Konutların içinde ise balkonların, erzaklar ve çeşitli malzemeler tarafından doldurulması sonucunda, balkonlar tamamen işgal edilmiştir. Yapılış amacı; oturma, sohbet etme, yemek yeme olan balkonlar, bu yüzden amaç dışı kullanılmakta olup, bu durum içe kapalı bir konut kültürünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Erzurum Şehri'nin en önemli sorunlarından birisi de, şehir kültürü ile köy kültürü arasındaki farklılıklardan kaynaklanan sorunları en fazla yaşayan merkezlerden biri olmasıdır. Köyden kente göç eden insanlar kendi kültürel özelliklerini yaşatmak istemektedirler. Ancak bu isteklerinde başarıya ulaşma ihtimalleri zayıf kalmaktadır. Bunun sonucunda konutlarda olumsuz bazı yapılaşmalar meydana gelmekte ve bu olumsuz uygulamalar neticesinde de şehirlerde kültürel çarpıklıklar ortaya çıkmaktadır.

Günümüzde, Erzurum Şehri'ndeki giyim kuşam kültürü değerlendirildiğinde büyük bir çeşitliliğin olduğu göze çarpmaktadır. Şöyle ki, yaş farkının büyük bir etken olduğu ve yaş farkına bağlı olarak yaşlılar ve gençler arasında giyim kuşam kültürü bakımından büyük farklılıkların meydana geldiği açık bir şekilde görülebilmektedir.

Yaşlı erkek ve kadınların giydikleri kıyafetler ile gençlerin giydikleri kıyafetler arasında birçok farklılığın bulunduğu bilinmektedir. Gençlerin özellikle moda ile daha içli dışlı oldukları ve daha fazla tüketime yönelik olarak hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Amerikan ve Avrupa kültürünün etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiği Erzurum gençliğinin, giyim kuşamı bu yönde şekillenmeye başlamıştır. Yabancı ülke bayraklarının bulunduğu üst kıyafetlerin gençler arasında tercih ediliyor olması, milli kültürün ne kadar yozlaşmaya uğradığının en açık kanıtlarından birisidir.

Yabancı dille yazılmış olan çeşitli yazıların, ne anlama geldiğini bilmeden giyen gençlerin yoğun olarak görüldüğü Erzurum Şehri'nde, bu kıyafetler üzerinde çok uygunsuz yazıların olduğu ve gençlerin bunun farkında olmadan o kıyafetleri giydiği görülebilmektedir. Bir başka unsur ise hem genç bayanların hem de genç erkeklerin birbirlerine benzeyen kıyafetleri cinsiyet ayrımı gözetmeksizin giymeleridir.

Bin yılı aşkın bir süredir Türk-İslam devletlerinin egemenliği altında yaşayan Erzurum'da bütün kültürel unsurlar bu çatı altında şekillenmiştir. Bunun yanında, Türklerin etkileşim içerisine girdiği yabancı kültürlerin unsurları da, kültürel etkileşim vasıtası ile Türk kültürünün içerisine bazı ürünlerini dâhil ettiğini görmekteyiz.

Türklerde yemek kültürünün özellikle hayvansal gıdalar üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz. Sütlü, yoğurtlu, etli ve hamurlu, yemekler eski Türklerin, dünya kültürüne sunduğu önemli miraslardır. Erzurum yemek kültüründe de bu etkinin olduğu açık bir şekilde görülebilmektedir. Özellikle iklimin ve topoğrafyanın etkisi ile tarımsal faaliyetlerin kısıtlı olması sonucunda

ekonomik faaliyetler hayvancılığa doğru yönelmiş ve yemek kültüründe de bunun etkisi yoğun olarak hissedilmiştir.

Karasal iklim özelliğinin etkisi altındaki Erzurum yöresinde, tarımsal üretim tahıllar ve birkaç sebze (patates, lahana, şalgam) ile son derece sınırlıdır. Hayvancılığın eskiden beri önem taşıdığı yörede, nüfusun beslenmesinde, tahıllar ve etin ayrı bir yeri, bulunmaktadır. Erzurum'un geleneksel yemek kültüründe bu iki besin grubunun etkisi oldukça belirgindir.

Gelişen ulaşım ve iletişim imkânları ile birlikte, yörede bulunmayan gıda maddelerinin ve yetiştirilemeyen tarım ürünlerinin kolaylıkla bölge dışından getirilmesi ve farklı yöntemlerin kullanılmaya başlanması, Erzurum Şehri'nin geleneksel yemek kültürünü önemli ölçüde değiştirmeye başlamıştır.

Şehirde her geçen gün sayıları artan fast food yiyecek satan lokanta ve kafeteryalar ise sadece Erzurum Şehri ve çevresinin yemek kültürünü değil, aynı zamnda Türk yemek kültürünü derinden etkileyen bir yemek tarzı haline gelmeye başlamıştır.

ÖNERİLER

Müteahhitler, özellikle mimarlık ve mühendislik mesleğinden olan kişiler olmalı veya mimarlık mesleğinden olmasa bile mimarlar tarafından sıkı denetimlerden geçirilmelidir.

Ayakta olan geleneksel Erzurum evlerinde restorasyon yapılarak, hem kültür varlıklarımız korunmalı hem de bu evler kültürel turizm kaynakları içerisine alınmalıdır.

Geleneksel Erzurum evleri değerlendirilerek Safranbolu, Mardin, Amasya şehirlerinde olduğu gibi Erzurum Şehri'nin de önemli bir kültürel turizm merkezi olması sağlanmalıdır.

Günümüzde ayakta kalabilmeyi başarmış olan geleneksel Erzurum evlerinin etrafında plânsız bir şekilde yapılmış olan eğreti binalar kaldırılmalıdır. Tarihi kültürel mirasın en önemli elemanlarından olan meskenler ortaya çıkarılmalı ve korunmalıdır.

Yeğenağa Mahallesi, Mirza Mehmet Mahallesi veya Sultan Melik Mahallesi gibi yerleşme birimlerinde bitişik halde inşa edilmiş olan geleneksel meskenler kamulaştırılarak *Tarihi Erzurum Evleri Sokağı* haline getirilmelidir.

Belediyeler bünyesinde bulunan şehir plânlamacıların yetkisi artırılmalı ve denetim yetkisi verilerek, plânsız kentleşmenin önüne geçilmelidir.

Yap-Sat sistemi denilen sistem ile az mekandan çok konut üreten ve bu sistem ile büyük ekonomik çıkar elde eden şirketler de sıkı denetimlerden geçirilmeli ve ekonomik rant uğruna yaptıkları yanlışlıkların önüne geçilmelidir.

Kentsel dönüşüm sistemi ile gecekondu önleme alanları oluşturulmalı ancak bu süreçte sırf eski oldukları için geleneksel konutların yıkılması engellenmelidir.

Kaçak yapılaşmanın ürünü olan ve siyasi hesaplar uğruna hazine arazilerinin gecekondu sahiplerine peşkeş çekilmesi sistemi son bulmalıdır.

Özellikle Yakutiye ilçesinin kuzey ve doğu kesimlerindeki gecekondulaşma ile Palandöken ilçesinin doğu kesimlerindeki gecekondulaşmanın kentsel dönüşüm ile daha yaşanabilir hale getirilmesi gerekmektedir.

Apartmanların en önemli peyzaj sorunlarından biri olan bahçe ve yeşil alan sorunu mutlaka çözülmeli, projesinde bahçe olmayan apartmanların yapımına izin verilmemelidir. Çünkü Erzurum insanının hem güneş enerjisinden faydalanması, hem de çocuklar için güvenli oyun alanlarının oluşturulması için apartmanların bol güneş alacak şekilde, yeteri kadar aralıklı inşa edilmeleri gerekmektedir.

İnsanların doğal ortamın havasını teneffüs edebilmeleri için apartmanın giriş kapısından itibaren ve çevresini dolaşacak şekilde kat sayısıda değerlendirilerek ortalama 10 metre genişliğinde bahçeler tanzim edilmelidir.

Apartmanların bodrum katlarında daireler yapılmamalıdır. Bunun yerine apartman sakinlerinin kullanabileceği otoparklar, sığınak, su basmanı gibi gerekli olan ihtiyaçların giderilmesi yönünde düzenlenmesi gerekmektedir.

Mimarların yetkileri artırılmalı, kültürel değerlerimiz ile bütünleşen ve modern mimariyi Türk-İslam kültürüne göre anlamlandıran çözümlere yönelik çalışmalar yapılmalıdır.

Türk-İslam kültürüne göre inşa edilmiş olan geleneksel konutların hem iç hem de dış süsleme özellikleri ile insanların psikolojik dünyasına yaptığı katkılar düşünülerek, bu bağlamda estetik değerlerin ön plâna çıkarılması sağlanmalıdır.

Erzurum Şehri'nin iklim şartları da göz önünde bulundurularak, konutların ısı yalıtımını iyileştirme çalışmaları hız kazandırılmalı ve yeni inşa edilen binaların ısı yalıtımlı bir şekilde inşa edilmeleri şart koşulmalıdır.

Isı yalıtım sistemlerinin veya bina dış kaplamalarının estetik değerlere göre çeşitli süslemeler ile bezenmesi şehrin peyzajına da olumlu bir etki yapacaktır. Bu amaçla şehirde inşa edilen binaların görsel açıdan hem kültürel değerlerimizi yansıtmasına hem de estetik açıdan bir bütünlük oluşturmasına dikkat edilmelidir.

Erzurum Şehri ve çevresinde son yıllarda kullanımı artan düşük bel pantolonların, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının dini, milli ve ahlaki yapısına tamamen ters düştüğü ve gençliğin sağlığını da olumsuz etkilediği tespit edildiği için devlet yönetimi tarafından bu konuda bir düzenlemenin yapılması gerekmektedir.

Unisex adı verilen kıyafetlerin gençlerin ruhsal sağlığı üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Dolayısıyla bu giyim tarzının psikolojik ve sosyolojik zararları hakkında gençlere gerekli bilgilendirmeler yapılmalıdır.

Giydikleri kıyafetlerde yabancı dille yazılmış olan çeşitli yazıların, ne anlama geldiğini bilmeden giyen gençlerin yoğun olarak görüldüğü Erzurum

Şehri'nde, bu kıyafetler üzerinde çok uygunsuz yazıların olduğu ve gençlerin bunun farkında olmadan o kıyafetleri giydiği görülebilmektedir. Gençlere bu kıyafetlerin yanlışlığı hakkında gerekli bilgiler verilerek yanlışa yönelmemeleri hakkında basın yayın yoluyla tavsiyelerde bulunulmalıdır.

Gençlerin giydiği üst kıyafetlerin bazılarının göğsünde, yabancı ülkelerin bayraklarının bulunduğu görülmektedir. Türk gençliğinin bu büyük yanlıştan dönmesi için gerekli yönlendirmelerin devlet ve yerel yönetimler aracılığıyla gençlere ulaştırılması Türk kültürünün korunması ve Türklük bilincinin kaybedilmemesi açısından faydalı olacaktır.

Geleneksel Erzurum kıyafetlerinin kaybolmasını engellemek için, küçük yaştaki çocuklara, geleneksel kıyafetlerin tanıtımı yapılmalı ve çeşitli vesilelerle kullanmaları sağlanmalıdır.

Kültürel turizme yönelik olarak kullanılan mekânlarda çalışanların geleneksel kıyafetler ile çalışmaları sağlanmalıdır.

Düğün, nişan, sünnet gibi özel günlerde geleneksel kıyafetlerin kullanımı teşvik edilmelidir.

Erzurum Şehri ve çevresinin sahip olduğu yemek kültürünün gerekli olan tanıtımlarının yapılması ve bu sayede geleneksel yemek kültürünün yok olması engellenmelidir.

Şehirde geleneksel Erzurum evlerinin son kalan örnekleri, gerekli restorasyon çalışmaları yapıldıktan sonra, sadece geleneksel Erzurum yemekleri yapılan mekânlar olarak düzenlenmesi uygun olacaktır.

Fast food yiyeceklerin sağlık açısından zararları hakkında insanlar bilgilendirilmeli ve tüketiminin azalması sağlanmalıdır.

Araştırmanın sonunda şu hususu belirtmekte de fayda olduğu düşünülmektedir. *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası* adlı bu çalışmada, Erzurum Şehri'nin sahip olduğu maddi kültür öğelerinin, insan hayatının öncelikleri ile ilgili olan unsurları coğrafi bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Dolayısıyla Erzurum Şehri'nin kültürel varlıklarının sadece bu unsurlardan ibaret olmadığı ve oldukça geniş bir yelpaze içerisinde incelenmesi gerektiği bilinen bir gerçekliktir. İster coğrafyacılar tarafından isterse farklı bilim dalları tarafından olsun, Erzurum Şehri'nin sahip olduğu kültürel değerler farklı bilimsel metotlar ile araştırılacak ve bilimsel çalışmalara katkı sağlanacaktır.

Sonuç olarak Erzurum Şehri'nde yaşayan insanlara, sahip olunan kültürel zenginlikler hakkında geniş bilgiler verilmeli, geçmişten gelen değerlerin kültürel miras olarak görülmesi sağlanmalı ve bunların geleceğe taşınmasının gerekliliği konusunda eğitim verilmelidir. Hem maddi kültür öğelerinin gelecek nesillere aktarımı sağlanmalı hem de folklorik öğelerin ve kültürel kimliğin muhafaza edilmesi, öncelikle toplumsal birliktelik sağlanarak yapılmalıdır. Ardından sivil toplum kuruluşları ve resmi kurumlar vasıtası ile kamuoyu oluşturularak, geleneksel Erzurum kültürü ile küreselleşen dünya içerisinde hayatını devam ettiren modern Erzurum arasında bir köprü kurulmalıdır. Bu şekilde Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafya özellikleri açısından daha iyi anlaşılması sağlanacak ve daha ayrıntılı çalışmalar yapılmasına zemin hazırlamak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Acun, F., "Görsel Verilerde Kadın İmajı (1923-1960)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:16, Isparta 2007, 91-112.

Ağrılı, A., *Erzurum Halk Oyunları ve Giysileri*, T.C. Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Yayın No:125, Ankara 1994.

Ahmed, E. S., *İslam ve Antropoloji*, (Çev.: Bedri Gencer), İnsan Yayınları No:117, İnceleme Araştırma Dizisi No:54, İstanbul 1995.

Akarsu, B., *Dil-Kültür Bağlantısı*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998.

Akçiçek, E., "Tıbbi ve Folklorik Yönden Şalgam", *Erence Halkbilim Yazıları*, Güneşim Ofset, İzmir 1997, 92-99.

Akgün, S. K., "Şapka Kanunu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* 14 (25), Ankara 1981, 69-79.

Akın, G., Tüteklikli Örtü Geleneği; Anadolu Camii ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü, *Vakıflar Dergisi*, Sayı:22, Ankara 1991, 323-354.

Akman, Y., *İklim ve Biyoiklim*, Palme Yayıncılık, Ankara 2011.

Akpınar, E., "2000 Genel Nüfus Sayımına Eleştirel Bir Bakış: Erzincan Örneği", *Doğu Coğrafya Dergisi,* Sayı:14, Erzurum 2005, 31-46.

Aktan, A., "Tarih İçinde Erzurum'un Yeri ve Önemi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:5, Kayseri 1994, 53-67.

Akurgal, E., *Türkiye'nin Kültür Sorunları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.

Albala, K., *Food Cultures of The World Encyclopedia*, Greenwood Publishers, UK 2011.

Albrow, M., "Yerel Kültürlerin Ötesine Yolculuk", (Çev.: Hakan Arıkan), *Yerel Kimliklerden Küreselleşen Stratejilere,* (Edt.: Kudret Bülbül), Orient Yayınları No:22, Siyaset-Sosyoloji No:6, Ankara 2007, 47-74.

Alexander, J. C., *Kültür ve Siyaset*, (Çev.: Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları No:120, Çağdaş Sorunlar No:11, İstanbul 1999.

Aliağaoğlu, A., "İslam Şehri", *Hece Dergisi, Özel Sayı:18*, Sayı:150-151-152, Öncü Yayınevi, Ankara 2009, 195-204.

Aliağaoğlu, A., Uzun, A., "Şehirsel Toponimi (Hodonimi): Türkiye İçin Bir Tipoloji Denemesi", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 9 (2), Ankara 2011. 123-133.

Alim, M., "Bir Kültürel Coğrafya Çalışması: Iğdır'da Nevruz", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:22, Erzurum 2009, 231-238.

Alsaç, Ü., *Türk Mimarlığı*, İletişim Yayınları, Cep Üniversitesi:57, İstanbul 1992.

Altaş, N., *Çok Kültürlülük ve Din Eğitimi*, Nobel Yayın No:493, Eğitim Dizisi No:145, Ankara 2003.

Altaş, N.T., *Bozüyük Kent Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum 2009.

Anadol, C., Abbasova, F., Abbaslı, N., *Türk Kültürü ve Medeniyeti*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2007.

Andaç, F., *Bir Kentin Solgun Yüzü*, Dharma Yayıncılık, İstanbul 2010.

Arı, Y., "20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyası: Genel Bir Değerlendirme", *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi,* (Edt.: Yılmaz Arı, Çizgi Kitabevi), Konya 2005, 3-23.

Arı, Y., "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj Kavramı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 10(13), Erzurum 2005, 311-340.

Arı, Y., "Manyas Gölü'nün Kültürel Ekolojisi: Tarihi Süreçte Adaptasyon ve Değişim", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı:40, ss.75-97, İstanbul 2003.

Arı, Y., Köse, A., "İnsan-Çevre Etkileşimini Yorumlamada Yeni Bir Alternatif: Kültürel Coğrafya", *Türk Coğrafya Kurumu Ulusal Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı*, İstanbul 2005, 51-59.

Arınç, K., "Geçmişteki Önemi Azaltılmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: BİTLİS", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1(1), Erzurum 1995, 67-95.

Arınç, K., *Doğal İktisadi ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, Biyosfer Araştırmaları Merkezi Coğrafya Araştırmaları Serisi No:101, Erzurum 2011.

Arlı, M., “Türk Mutfağına Genel Bakış”, *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, 20-33.

Arnold, R., *Fashion, Desire and Anxiety Image and Morality in The 20th Century*, I.B. Tauris Publishers, London 2001.

Artun, E., “Adana ve Osmaniye Halk Kültüründe Giyim Kuşam Geleneği”, *Halk Kültüründe Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu, 15-17 Aralık 2006*, Eskişehir 2006, 1-19.

Aslanapa, O., *Anadolu’da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* Anadolu Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını No:43, Ankara 1991.

Aspers, P., *Markets in Fashion A Phenomenological Approach*, Routledge Taylor and Francis Group, USA 2006.

Assmann, J., *Kültürel Bellek Eski Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik,* (Çev.: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları No:321, İnceleme Dizisi No:165, İstanbul 1997.

Atalay, İ., “Erzurum Ovası ve Çevresinin İklimi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 12 (2), Sevinç Matbaası, Ankara 1980, 251-342.

Atalay, İ., *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*, Atatürk Üniversitesi yayınları No:543, Edebiyat Fakültesi Yayınları No:91, Araştırma Kitapları Serisi No:81, Sevinç Matbaası, Ankara 1978.

Atalay, İ., *Türkiye Vejetasyon Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1994.

Ataseven, A., “Tıbbi Açıdan Örtünme”, *İslam’da Kılık Kıyafet ve Örtünme*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları:9, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:2, İstanbul 1987, 83-92.

Atılcan, İ. C., *Erzurum Barları ve Yöresel Giysileri,* Erzurumlular Kültür ve Dayanışma Vakfı Yayınları No:1, İstanbul 1991.

Atik, D., “Consumer Experiences with Fashion Magazine Images,” *Review of Social, Economic & Business Studies,* 7(8), Cyprus 2007, 59-70.

Atkinson, D., "Heritage", *Cultural Geography A Criticial Dictionary of Key Concepts*, (Edt: David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washborne), I.B. Tauris C. Ltd., London 2005, 141-150.

Atnur, İ. E., "Erzurum'dan Mustafa Kemal'e Armağan: Atatürk Evi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sayı:27, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, Erzurum 2005, 311-323.

Atnur, İ. E., "Zihinlerde Yaşatılan Göç", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, 53-64.

Avans, G., "Cultural Planning in East London", *Cultures and Settlement*, (Edt: Malcolm Miles, Nicola Kirkham), İntellect Boks, U.S.A. 2003, 15-30.

Avcı, S., *Ilıca'da Mesken Tipleri ve Başlıca Sorunları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1986.

Avcıkurt, C., Sarıoğlan, M., Girgin, G. K., "Yiyecek Olgusuna Sosyolojik Bir Bakış", *I. Ulusal Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler 4-5 Mayıs 2007*, Antalya 2007, 1-7.

Aydemir, İ., *Bir Vakitler Erzurum*, Dergâh Yayınları, Erzurum Kitaplığı:18, İstanbul 2002.

Aydın, D., "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, Erzurum 1970, 101-114.

Aydın, D., *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi Sayı:151, Ankara 1998.

Aydın, M., "Kent Bağlamında Ailenin Dönüşümü", *Hece Dergisi*, Özel Sayı:18, Sayı:150-151-152, Öncü Yayınevi, Ankara 2009, 108-115.

Aysoy, M., *Geleneksel Sonrası Toplum Üzerine*, Açı Kitaplar, İstanbul 2003.

Bal, H., *Kent Sosyolojisi*, Fakülte Kitabevi Yayınları:101, Sosyoloji Dizisi:15, Isparta 2008.

Banarlı, N. S., *Türkçenin Sırları*, Kubbealtı Neşriyat No:1, Nihad Sami Banarlı Neşriyatı No:1, İstanbul 1986.

Barrows, "H. H., Geography as Human Ecology" *Annals of the Association of American Geographers,* Vol:13, USA 1923, 1-14.

Bassano, L., *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat*, Çev: Selma Cangi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

Başar, Z., "Halkımızın Yaşamında Tandır", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı 1975,* Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları:17, Süreli Yayınlar Dizisi:2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1976, 27-40.

Başıbüyük, A., "Doğu Anadolu Bölgesinde Ortalama Hane Halkı Büyüklüklerinin Dağılışı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:13, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, 273-291.

Başkaya, A., *XX. Yüzyıl Erzurum Tarihi ve İnanç Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Elazığ 1997.

Bates, D. G., *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri*, (Çev.: Suavi Aydın ve diğ.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları No:265, İstanbul 2009.

Baykan, Ö. L., *Atatürk Üniversitesi Çiftliği Topraklarının Bazı Özellikleri Tasnifi ve Haritalanması,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1961.

Baytop, T., *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 578, Ankara 1994.

Bedirhan, Y., *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Eğitim Kitabevi Yayınları No:34, Konya 2004.

Bedük, S., Harmankaya, H. B., "Konya İli Müzelerinde ve Özel Koleksiyonlarda Bulunan Erkek Entari Örnekleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sayı:27, Konya 2010, 679-708.

Bekdemir, Ü., *Kuruluşu Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri Yönünden Bulancak Kenti*, Çizgi Kitabevi, Konya 2004.

Bektaş, C., *Türk Evi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.

Belge, M., *Tarih Boyunca Yemek Kültürü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Belli, O., Konyar, E., *Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Eski Anadolu Uygarlıkları Dizisi:5, İstanbul 2003.

Benedict, R., *Kültür Kalıpları*, (Çev.: Nilgün Şarman), Payel Yayınları No:154, Bilim Kitapları No:48, İstanbul 2003.

Benedict, R., *Kültür Örüntüleri*, (Çev.: Mustafa Topla), Öteki Yayınevi Antropoloji Serisi, Ankara 1998.

Bertram, C., *Imagining The Turkish House Collective Visions of Home,* University of Texas Press, Austin 2008.

Beşirli, H., "Yemek, Kültür ve Kimlik", *Milli Kültür Dergisi*, Sayı: 87, ss.159-169, Ankara 2010.

Beygu, A. Ş., *Erzurum Tarihi Anıtları Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936.

Bilgeseven, Â. K., *Türk Milletinin Manevi Değerleri*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını:332, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi:76, Ankara 2005.

Bilgin, T., *Genel Kartografya I Kartografyanın Tarihçesi Projeksiyonlar-Harita Alma ve Yapmanın Esasları*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1996.

Bircan, İ., *Plânlı Dönemde Temel Eğitim ve Ekonomik Politikası,* T.C. Devlet Plânlama Teşkilatı, Kariyer Dışı Uzmanlık Tezi, Ankara 1979.

Birol, N., Akpınar, E., "XIII ve XIV Yüzyıl Seyyahlarına Göre Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'da Mutfak Kültürü", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), Erzincan 2009, 305-318.

Blunt, A., Dowling, R., *Home,* Routledge Publishing, London 2006.

Bock, P. K., *İnsan Davranışının Kültürel Temelleri Psikolojik Antropoloji*, (Çev.: N. Serpil Altuntek), İmge Kitabevi, Ankara 2001.

Bonnemaison, J., *Culture and Space Conceiving a New Cultural Geography*, (İng. Çev.: Jose Ponet Demetry), I.B. Tauris Company Ltd., London 2005.

Boratav, P.N., *100 Soruda Türk Folkloru İnanışlar, Töre ve Törenler*, Oyunlar, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2013.

Bottomley, G., *From Another Place: Migration an the Politics of Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

Bozdemir, E., *Yakutiye İlk Kademe Belediye Başkanlığı 2007-2011 Stratejik Plânı*, Erzurum 2006.

Bulut, İ., *Genel Tarım Bilgileri ve Tarımın Coğrafi Esasları,* Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2007.

Bulut, İ., Özdemir, F., "Erzurum Palandöken Kayak Merkezindeki Son Kom Yerleşmesi: Beri Piri Komu", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı:55, İstanbul 2010, 25-33.

Bulut, S., *Damla Damla Erzurum*, Demircioğlu Matbaası, Ankara 1989.

Bursalıgil, G., *Antropolojik Açıdan Giyim Kültürü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tekstil ve Moda Tasarımı Anasanat Dalı, İstanbul 2009.

Busch, A., *Geography of Home Writings on Where We Live*, Princeton Architectural Press, New York 1999.

Büyükbaş, M., *Nurettin Topçu'da Dini Yaşayışın Psikolojisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Felsefesi Anabilim Dalı, Isparta 2002.

Cachon, G. P., Swinney, R., "The Value of Fast Fashion: Quick Response, Enhanced Design, ond Strategic Consumer Behavior", *Management Science,* Vol:57, USA 2011, 778-795.

Can, B. Z. K., Kali, N., "Erzurum Yöresinde İçme Sularında Nitrat, Nitrit Kirlenme Düzeyleri", *DSİ Teknik Bültenleri*, Sayı:104, Ankara 2008.

Candan, E., *Türklerin Kültür Kökenleri*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2006.

Candan, E., *Atalarımızın Gök Tanrı Dini*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2013.

Cansever, T., "Osmanlı Evi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt:10, (Edt: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 440-449.

Cansever, T., “Osmanlı Şehri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler,* C.I, (Edt: Vecdi Akyüz), İlke Yayıncılık, İstanbul 2005.

Certeau, M. De, Giard, L., Mayol, P., *Gündelik Hayatın Keşfi II Konut, Mutfak İşleri*, (Çev.: Çağrı Eroğlu, Erkan Ataçay), Dost Kitabevi, Ankara 2009.

Cevad, A., “1897'de Erzurum”, (Çev.: Ramazan Özey), *Doğu Coğrafya Dergisi,* Sayı:3, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Basımevi, Erzurum 2000, 143-148.

Cevizci, A., *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2005.

Ceylan, A., “1999 Yılı Erzurum ve Erzincan Yüzey Araştırmaları”, *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 2001, 71-82.

Ceylan, A., *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008),* Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008.

Clay, C., “Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth Anatolia”, *Middle Eastern Studies*, Vol.34, No.4, Turkey Before and After Atatürk: Internal and External Affairs, Taylor and Francis Publishing, U.K. 1998, 1-32.

Coşkun, O., “İç Göçler Açısından Erzurum İlinin Analizi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:20, Erzurum 2008, 239-266.

Coşkun, O., *İkizdere İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, Erzurum 2010.

Cumhuriyetin Ellinci Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, Kervan Kitapçılık, Erzurum 1974.

Çakan, İ. L., “Sünnette Giyim Kuşam ve Örtünme”, *İslam'da Kılık Kıyafet ve Örtünme*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları:9, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:2, İstanbul 1987, 43-76.

Çakmak, Ö., “Eğitimin Ekonomiye ve Kalkınmaya Etkisi”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:11, Diyarbakır 2008, 33-41.

Çam, N., *Erzurum Tabyaları,* Kültür Bakanlığı Yayınları No:1457, Yayımlar Dairesi Başkanlığı Sanat-Sanat Tarihi Dizisi No:28-3, Gaye Filmcilik ve Matbaacılık, Ankara 1993.

Çandarlıoğlu, G., *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

Çapçıoğlu, İ., "Küreselleşme, Din ve Kültür", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 49 (2), Ankara 2008, 153-183.

Çelik, M., *Erzurum Kitabı*, Dergâh Yayınları Erzurum Kitaplığı:4, İstanbul 2008.

Çelik, A., "Erzurum'da Kadın Giyiminin Tarihi Süreci İçinde Ehram ve Dokumacılığı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı:3, Erzurum 1996, 1-26.

Çelik, A., *Erzurum'da Ehram*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kilim ve Eski Kumaş Desenleri Anasanat Dalı, Erzurum 1997.

Çelik, C., *Şehirleşme ve Din*, Çizgi Kitabevi Yayınları:41, Bilim Toplum Siyaset:10, Konya 2002.

Çetin, Ç. Z., "Kazan Tatarlarında Giyim Kuşam Kültürü", *The Journal of İnternational Social Research,* 1(2), Ordu 2008, 72-82.

Çetin, K., *Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez Ova ve Pasin-i Ulya),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998.

Çiğdem, S., Can, B., "Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler", *Anadolu*, Sayı:29, İstanbul 2005, 13-27.

Çimen, L. K., *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Çomaklı, Z., *Anam Başka Bağlar Bacım Bir Başka "Erzurum Oyaları",* Aktif Yayınevi, Erzurum 2008.

Çomaklı, Z., *Karlar Ülkesinin Damak Tadı Erzurum Yöre Yemekleri*, Aktif Yayınevi, Erzurum 2008.

Çoruh, H., Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1997.

Dağdeviren, Z., Dağdeviren, M., "Yemeğin Milliyeti Olur mu?", *I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu,* Bitlis 2010, 61-69.

Dalby, A., Grainger, S., *Antik Çağ Yemekleri ve Yemek Kültürü*, (Çev.: Betül Avunç), Homer Kitabevi, İstanbul 2001.

Dalyan, M.G., "XIX. Yüzyıl Nasturilerinde Kılık Kıyafet Kültürü", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:22, Isparta 2010, 19-31.

Darkot, B., "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:4, İstanbul 1988.

Davies, M. W., *İslami Antropolojinin Oluşturulması Kendimizi ve Başkalarını Tanımak*, (Çev.: Tayfun Doğukargın), Endülüs Yayınları No:15, Alternatif Dizisi No:2, İstanbul 1991.

Davis, F., *Moda, Kültür ve Kimlik*, (Çev.: Özden Arıkan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997.

Davis, N. Y., *Cinsiyet ve Millet*, (Çev.: Ayşin Bektaş), İletişim Yayınları No:866, Araştırma-İnceleme Dizisi No:135, İstanbul 2003.

Develioğlu, Y., Can, M., "Geleneksel Türk Kadın Giyim Kuşamında Bindallı", *Halk Kültüründe Giyim Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri,* Eskişehir 2008, 325-334.

Devlet Plânlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Dokuzuncu Kalkınma Plânı (2007-2013), *Tekstil Deri ve Giyim Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu,* Ankara 2006.

Diamond, J., *Tüfek, Mikrop ve Çelik İnsan Topluluklarının Yazgıları*, (Çev.: Ülker İnce), Tübitak Popüler Bilim Kitapları No:174, Ankara 2004.

DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları No:2759, Ankara 2000.

Dikici, M., *Türklerde İnançlar ve Din*, Akçağ Yayınları:712, Kaynak Eserler:192, Ankara 2005.

Doğanay, S., *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma OF*, Aktif Yayınevi, Erzurum 2006.

Doğanay, H., *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2011.

Doğanay, H., "Erzurum'da Gecekondulaşma Sorunu ve Başlıca Çözüm Yolları", *Coğrafya Makaleleri,* Atatürk Üniversitesi Yayınları No:55, Edebiyat Kesimi Yayınları No:37, Coğrafya Bölümü Yayınları No:3, Erzurum 1988, 136-164.

Doğanay, H., "Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri", *Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları:1, Yorum Matbaacılık, Ankara 1989, 243-354.

Doğanay, H., *Coğrafya'ya Giriş 1 Genel ve Fiziki Coğrafya*, Aktif Yayınevi, Erzurum 2005.

Doğanay, H., *Coğrafyaya Giriş*, Çizgi Yayınevi, Konya 2000.

Doğanay, H., *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Plânlama Sorunları*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Doçentlik Tezi, Erzurum 1983.

Doğanay, H., *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi:877, Eğitim Dizisi:10, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1997.

Dökmen, Ü., *İnsanın Korunakları-1 Deriden Kültüre*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

Dönmez, E., *Türkiye'deki Kültürel Kimliğin Mimariye Etkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2006.

Dönmez, Y., *Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları*, İstanbul Üniversitesi Yayın No:2506, Coğrafya Enstitüsü Yayın No:102, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1979.

Duncan, J. S., Lambert, D., "Landscapes of Home", *A Companion to Cultural Geography,* (Edt: James S. Duncan, Nuala Johnson, Richard Schein), Blackwell Publishing, pp.382-403. U.S.A. 2004.

Duncan, J., Johnson, N., Schein, R., *A Companion to Cultural Geography*, Blackwell Publishing, London 2004.

Edgar, A., Sedgwick, P., *Kültürel Kuramda Anahtar Kavramlar*, Açılım Kitap, İstanbul 2007.

Edles, L.D., *Kültürel Sosyoloji*, (Çev.: Cumhur Atay), Babil Yayınları, İstanbul 2006.

Eğilmez, S., "Karin Bölgesi ve Theodosiopolis' in Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sayı:33, Erzurum 2007, 183-198.

Eğilmez, S., *Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2004.

Ekinci, O., "Kültürel Miras İmar ve Belediyelerimiz", *Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak,* (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, 31-38.

El-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:707, Temel Eserler Dizisi:124, Ankara 1987.

Eldem, S. H.*, Türk Evi Plân Tipleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim Meali Sadeleştirilmiş Metin,* Tuva Yayınları, İstanbul 2008.

Elteren, M. V., "Amerikan Popüler Kültürünün Etkisinin Global Bir Yaklaşım İçinde Değerlendirilmesi", (Çev: Emre Arslan), *Popüler Kültür ve İktidar*, (Der.: Nazife Güngör), Vadi Yayınları No:122, Toplum Dizisi No:44, Ankara 1999, 275-325.

Erinç, S., *Klimatoloji ve Metotları*, Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul 1996.

Erkal, M. E., *Sosyoloji (Toplumbilim),* Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları Genel Yayın No:2, Fakülte Yayını No:1, Trabzon 1982.

Erkilet, A., "Düzgün Aileler Yeni Geleneklere Karşı: Korku Siyaseti Tahliyeler ve Kentsel Ayrışma", *Hece Dergisi, Özel Sayı:18*, Sayı:150-151-152, Öncü Yayınevi, Ankara 2009, 88-100.

Erler, M.Y., "Under the Constituonal Order, The Inundation of Erzurum 1910", *The Journal of International Social Research,* 1 (2), Erzincan 2008, 114-140.

Erol, O., *Genel Klimatoloji*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1999.

Ertürk, N., "Moda Kavramı, Moda Kuramları ve Güncel Moda Eğilimi Çalışmaları" *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi,* 4 (7), Isparta, 2011, 29-32.

Esin, E., *Mekân ve Zaman Hakkında Düşünceler*, Kabalcı Yayınevi No:180, Emel Esin Toplu Eserleri No:1, İstanbul 2001.

Esin, E., *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi No:211, Emel Esin Toplu Serisi No:2, İstanbul 2004.

Esin, E., *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınevi:262, Emel Esin Toplu Eserleri:3, İstanbul 2003.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi:Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, (Çev.: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Fabrega, H., "Kültür, Maneviyat ve Psikiyatri", (Çev.: Sabir Yücesoy), *Kültür ve Ruh Sağlığı Küreselleşme Koşullarında Kültürel Psikiyatri,* (Edt.: Kemal Sayar), Metis Yayınları, ss.240-253, İstanbul 2003.

Falt, O. K., "Global History, Cross-Cultural Interactions And Encounters And Theoretical Roots of The Study of Mental Images", *The Journal Of International Social Research,* 1(5), Ordu 2008, 313-325.

Faroqhi, S., *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı,* Çev: Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006.

Foss, C., The Persians in the Roman Near East (602-630 AD), *Journal of The Royal Asiatic Society,* Third Series, 13(2), Cambridge University Press, U.K 2003, 149-170.

Gans, H. J., *Popüler Kültür ve Yüksek Kültür*, (Çev.: Emine Onaran İncirlioğlu), Cogito No:143, Yapı Kredi Yayınları No:2264, İstanbul 2007.

Garsoian, N. G., "The Foundation of Theodosiopolis – Karin", *Armenian Karin/ Erzerum,* (Edt.: Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, California 2003, 63-72.

Genç, R., "IX. Yüzyılda Türk Mutfağı", *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, 57-68.

Genel Nüfus Sayımı 2000 Göç İstatistikleri, T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.

Gerek, Z., Ünveren, A., "Türkiye'de Düzenli ve Disiplinli Halk Oyunları Faaliyetlerinin Erzurum Erkek Giysileri Üzerindeki Tesirleri", *Halk Kültüründe Giyim Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Eskişehir 2008, 373-382.

Goodman, D., Redclift, M., *Refashioning Nature Food Ecology and Culture*, Routledge Publishing, New York 2003.

Gök, Y., Altaş, N. T., Zaman, S., "Aşkale Depremleri ve Etkileri", *Doğu Coğrafya Dergisi,* Sayı:17, Erzurum 2007, 161-184.

Gök, Y., *Erzurum-Kars Depreminin (30 Ekim 1983) Ekonomik ve Sosyal Sonuçları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.

Gök, Y., *Eski ve Yeni Gerek Köyü Meskenlerinin Coğrafi Yönden Karşılaştırmalı Etüdü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum,1992.

Gök, Y., *Horasan İlçesi'nin Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:965, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:124, Araştırmalar Serisi No:49, Erzurum 2007.

Gök, Y., *Erzurum İlinin Cumhuriyet Dönemi Nüfus Sayımları (1927-2010),* Atatürk Üniversitesi Yayınları No:993, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:127, Araştırma Serisi No:52, Erzurum 2011.

Gök, Y., Kayserili, A., "Cumhuriyet Döneminde Erzurum İlinin Kır-Şehir Nüfus Değişimi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı: 24, Dizgi Ofset Matbaacılık, Erzurum, 2010, 1-18.

Gökalp, Z., *Hars ve Medeniyet*, Elips Kitap No:331, Ankara 2007.

Göksu, E., "Erzurum'un Sonbaharı", *Turkish Studies*, 4(8), Erzurum 2009, 1286-1297.

Gömeç, S., "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* 20 (31), Ankara 2000, 51-92.

Gömeç, S., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları No:788, Tarih No:23, Ankara 2006.

Görgülü, Z., "Kültür Mirasımızın Korunması Üzerine Bir Kez Daha Düşünürken", *Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak,* (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, 39-45.

Görgünay, N., *Erzurum Merkez İlçesi ile Civar Köylerinde Kadın Giyimi Üzerine Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:148, Ziraat Fakültesi Yayınları No:73, Araştırma Serisi No:43, Erzurum 1973.

Graham, B., "Ireland and Irıshness: Place, Culture and Identity", *In Search od Ireland A Cultural Geography*, (Edt.: Brian Graham), Routledge Publications, London 2003, 1-16.

Gruendl, H., *The Death of Fashion.The Passage Rite of Fashion in the Show Window*, Springer Wien, New York 2007.

Gültekin, N. T., "Geleneksel Kentsel Konut ve Dokusunun Yeniden Kazanımı", *Şehircilik Çalışmaları Gazi Üniversitesi Şehir ve Bölge Plânlama Bölümü 20. Yıl Anısı,* (Edt.: Tahir Çalgüner), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2005, 385-398.

Gültekin, N.T., *19. Yüzyılda Anadolu Kenti ve Konut Dokusu Ayaş ve Beypazarı,* Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2010.

Gümüşçü, O., *Tarihi Coğrafya Kavramlar-Tarihçe-Kaynaklar-Mekan-Metod*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

Günal, Z., *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel Yayın Dağıtım Yayın No:713, Ankara 2004.

Günay, R., *Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri,* Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1999.

Gündoğan, E.N., *Kültür ve Sanayileşme*, İz Yayıncılık No:19, Düşünce Dizisi No:7, İstanbul 2003.

Gündoğdu, H., "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Kalıntılar", *Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları No:1, Erzurum 1987, 137-242.

Gündoğdu, H., “Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı:3, Erzurum 1996, 27-37.

Gündoğdu, H., *Erzurum'da Doğa Kültür Tarih ve Sanat Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007.

Güner, İ., Ertürk, E., “Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, Muğla 2004, 39-62.

Güneri, A.S., *Erzurum I Son Tunç- Erken Demir Çağı Yerleşmeleri*, Anadolu & Avrasya Enstitüsü Yayını, İzmir 2008.

Güney, Y. İ., “Konutta Mekânsal Organizasyon ve Toplumsal Cinsiyet: Yirminci Yüzyıl Ankara Apartmanları”, *Cins Cins Mekân*, (Der: Ayten Alkan), Varlık Yayınları, İstanbul 2009, 102-135.

Güngör, E., *Dünden Bugüne Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1986.

Güngör, E., *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat No: 182, Kültür Serisi No:43, İstanbul 2003.

Gürsoy, A.T., *Giyim Kültürü ve Moda*, Cilt:2, Umar İletişim Hizmetleri Ltd. Şti., İstanbul 2010.

Gürsoy, D., *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*, Oğlak Güzel Kitaplar No:3, İstanbul 2004.

Güvenç, B., *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

Güvenç, B., *Kültür Konusu ve Sorunlarımız*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.

Güvenç, B., *Kültür ve Eğitim (Derlemeler)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 2001.

Güvenç, B., *Sosyal Kültürel Değişme*, Gündoğan Yayınları, Ankara 2000.

Halıcı, F., *Yabancı Yemek Uzmanlarınca Türk Mutfağı*, Konya Kültür ve Turizm Derneği Yayınları, Konya 1988.

Harvey, D., “Toplumsal Adalet Postmodernizm ve Kent”, *20. Yüzyıl Kenti*, (Der: Bülent Duru, Ayten Alkan), İmge Kitabevi, İstanbul 2002, 215-248.

Hassan, Ü., *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009.

Haviland, W. A., Prins, H. E.L., Walrath, D., McBride, B., *Kültürel Antropoloji*, (Çev.: İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), Kaknüs Yayınları No:143, Sosyoloji No:3, İstanbul 2008.

Hewsen, R. H., "Summit of The Earth The Historical Geography of Bardzr Hayk", *Armenian Karin/Erzerum*, (Edt.: Richard G. Hovannisian), Mazda Publisher, California 2003, 33-62.

Hinz, W., *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev.: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayınları No:487, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:21, İstanbul 1990.

Hotan, H., "Erzurum'da Sivil Mimari ve Özellikleri", *Arkitekt Dergisi*, Sayı:171-172, İstanbul 1946, 62-64.

Hugill, P. J., Foote, K. E., "Re-Reading Cultural Geography", *Re-Reading Cultural Geography,* (Edt.: Kenneth E. Foote and others), Univesity of Texas Press, Austin 1994, 9-23.

Hume, D., *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, (Çev.: Aziz Yardımlı), İdea Yayınevi, İstanbul 1997.

Huot, J.-L., Thalman, J.-P., Valbelle, D., *Kentlerin Doğuşu*, (Çev.: Ali Bektaş Girgin), İmge Yayınevi, İstanbul 2000.

IGU Study Group, "IGU Study Group The Cultural Approach in Geography", *GEO Jurnal,* Vol:43 No:3, Kluwer Academic Publishers, Netherland 1997, 297-301.

Irmak, M. A., Yılmaz, H., "Farklı Peyzaj Karakter Alanlarına Göre Doğal ve Kültürel Kaynak Değerlerinin Görsel Analizi: Erzurum Örneği", *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Sayı:28, Tokat 2010, 45-55.

Işın, P. M., "Kilitbahirli Mahmut Nedim'in 1900 Tarihli Yemek Kitabında Doğu Anadolu Mutfağına Ait Tarifler ve Demir Tatlısı", *I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu,* Bitlis 2010, 145-150.

İnalcık, H., *Rönesans Avrupa'sı Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

İnanç, H., Güner, Ü., Sarısoy, S., "Eğitimin Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Üzerindeki Etkileri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi,* 1(2), Eskişehir 2006, 59-70.

İzbırak, R., *Sular Coğrafyası*, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi, İstanbul 1989.

Jackson, P., *Maps of Meaning*, Unwin Hyman Ltd., London 1989.

Jackson, W.A.D., "Sauer on Geography", *Science New Series*, Vol:143, No:3609, U.S.A. 1964, 945-946.

Jennings, R. C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies,* Vol.7, Cambridge University Press, U.K. 1976, 21-57.

Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat Yayın No:376, Kültür Serisi No:128, İstanbul 2000.

Kağıtçıbaşı, Ç., *Kültürel Psikoloji Kültür Bağlamında İnsan ve Aile,* Evrim Yayınevi, İstanbul 2007.

Kaiser, S.B., "Fashion, Media, and Cultural Anxiety: Visual Representations of Childhood", *Medıatıng The Human Body Technology, Communication, and Fashion,* (Edt.: Leopoldına Fortunatı), Lawrence Erlbaum Assocıates, Publishers, London 2003, 155-162.

Kalb, D., Land, M. V., "Mozaiğin Ötesi: Küreselleşen Bir Çağda Kültürel Kimliğin Sorgulanması", (Çev.: Zekeriya Tüysüz), *Yerel Kimliklerden Küreselleşen Stratejilere*, (Edt.: Kudret Bülbül), Orient Yayınları No:22, Siyaset-Sosyoloji No:6, Ankara 2007, 35-46.

Kalemli, H., "1924 Erzurum Depreminde Yurtdışından Yapılan Yardımlar", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:14, Erzurum 2010, 1-19.

Kanışkan, E., *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatına Giyim Kültürünün Yansımaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Eskişehir 2011.

Kaplan, M., *Kültür ve Dil*, Dergâh Yayınları No:95, Çağdaş Türk Düşüncesi No:10, İstanbul 2007.

Karabekir, O., “Erzurum Mutfakları”, *Türkiyemiz Dergisi*, Apa Ofset Basımevi, İstanbul 1984, 1-7.

Karadağ, H., “Made in Europa: Türkiye için Özel İmalat Çok Kültürlülük”, *Çok Kültürlülük ve Türkiyelilik*, (Edt.: M. Çağatay Özdemir), Tek Ağaç Yayıncılık, Ankara 2005, 44-50.

Karataş, H., *Trabzon İli Geleneksel Giyim Kuşam Kültürü Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Trabzon 2010.

Karatepe, Ş., *Şehirler Sahibini Arıyor*, İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler, C.II, (Edt: Vecdi Akyüz), İlke Yayıncılık, İstanbul 2005.

Kardavi, Y., *Kültürler Arası Diyalog*, (Çev.: Osman Güman), İlke Yayınevi No:84, İstanbul 2006.

Karpat, K. H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları:133, İstanbul 2003.

Karpat, K. H., *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Karpat, K. H., *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, (Çev.: Güneş Ayaz), Timaş Yayınları No:12054, Tarih İnceleme Araştırma Dizisi No:115, İstanbul 2009.

Karpuz, H., “Erzurum Evlerinde Tandırevi”, *Köz Dergisi*, Sayı:6, Erzurum 1980, 49-54.

Karpuz, H., “Erzurum Evlerinin Yapı Gelenekleri Ustaları ve Erzurum Evleri ile İlgili Mahalli Terimler”, *Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1984*, İstanbul 1984, 188-189.

Karpuz, H., “Erzurum ve Konya Evlerinde Ahşap Malzeme Kullanımı”, *Ahşap Kültürü Anadolu'nun Ahşap Evleri,* (Edt: Aysun Özköse), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları:2584, Yayımlar Dairesi Başkanlığı Özel Dizi:23, Ankara 2001, 113-128.

Karpuz, H., “Türk Evi-Osmanlı Evi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt:10, (Edt: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 450-456.

Karpuz, H., *Erzurum'da Türk-İslam Yapıları*, Kültür Bakanlığı İller Serisi No:1, Ankara 1976.

Karpuz, H., *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları:562, Yayımlar Dairesi Başkanlığı Sanat-Sanat Tarihi Dizisi:54, Ankara 1993.

Kawamura, Y., *Fashionology an Introduction to Fashion Studies*, Oxford International Publishers Ltd., U.K. 2005.

Kaya, A., Güçlü, K., "Yenişehir 3 No'lu Gecekondu Önleme Bölgesi ve Toplu Konut Alanının Açık Yeşil Alanlarının İrdelenmesi Üzerine Bir Araştırma", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 25(2), Erzurum 1994,180-187.

Kaya, M., "Şamanist Türk Mitolojisinin Erzurum Efsanelerindeki İzleri", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü (Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan),* (Edt: Yaşar Çoruhlu ve diğ.), Yeni Türkiye Yayınları Tarih Serisi No:8, Ankara 2006, 563-572.

Kaypak, Ş., "Küreselleşme Sürecinde Kültürel Kimlik Açılımları ve Kentsel Çevreye Yansıması", *Uluslararası Davraz Kongresi 24-27 Eylül 2009,* Isparta 2009, 2373-2389.

Kayserili, A., "Carl Ortwin Sauer ve Kültürel Coğrafya", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:24, Erzurum 2010, 177-190.

Kayserili, A., Altaş, N. T., "Horasan İlçesindeki Geleneksel Kır Meskenlerinin Kültürel Coğrafya Bakış Açısıyla İncelenmesi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:23, Erzurum 2010, 81-102.

Keleş, R., "Toplu Konut, Konut Kooperatifleri ve Devlet", *XIII. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları (25-26 Mart 1982)*, Toplu Konut Sorunları ve Siyasası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları:523, Siyasal Bilimler Fakültesi İskân ve Şehircilik Araştırma Merkezi Yayınları:15, Ankara 1983, 11-32.

Keleş, R., *Kentleşme Politikası*, İmge Kitabevi, İstanbul 2004.

Kenzer, M. S., "Carl O. Sauer: Nascent Human Geographer At Northwestern", *California Geographical Society*, Vol:25, U.S.A. 1985, 1-11.

Keskinok, H. Ç., *Kentleşme Siyasaları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.

Kezer, A., *Türk ve Batı Kültürü Üzerine Denemeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No:645, Kültür Eserleri Dizisi No:50, Ankara 1986.

Khan, F. R., *The Islamic Environment: Can the Future Learn from the Past? Toward an Architecture in the Spirit of Islam, Architectural Transformations in The Islamic World Held at Aiglemont*, France 1978.

Kılıç, S., *Ortak Kültür Kavramları Sözlüğü*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006.

Kılınç, T., *Osmanlıdan Torunlarına Hayat Düsturları*, Gelenek Yayıncılık Osmanlı Kitaplığı, İstanbul 2011.

Kılınçkaya, L., Yavuz, N., "Erzurum Kongresi için Yapılan Hazırlıklar", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, 411-422.

Kırmızıtaş, H., "Türkiye'deki Yer altı Sularının Araştırılması, İşletilmesi ve Yönetimi Üzerine Bir Değerlendirme", *TMMOB Su Politikaları Kongresi 21-23 Mart 2006,* Ankara 2006, 41-50.

Kırzıoğlu, I., Eymirli, S., "Erzurum Yenişehir Semti İçin Gerekli Çevre Düzenlemesi", *Ekoloji Çevre Dergisi*, Sayı: 18, İzmir 1996, 24-27.

Kırzıoğlu, N. G., "Tanrıdağları'ndan Ege Denizi'ne Türk Çözgüyüzlü Dokumaları (Kolan ve Cecim)", *Uluslararası Üçüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (25-29 Eylül 1993),* Ankara 1993, 187-193.

Kırzıoğlu, N. G., *Altaylar'dan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Motifler Halılar, Benzeri Dokumalar, Giysiler, Mimari Eserler İle Değişik Eşya ve Paralarda,* Türksoy Yayınları No:3, Ankara 1995.

Kitler, P.G., Sucher, K.P., *Food and Culture*, Thomson Wadsworth, USA 2008.

Knight, M. M. "Land and Life: A Selection from The Writings of Carl Ortwin Sauer", *Journals of Economic History*, 24(3), U.S.A. 1964, 404-405.

Koca, H., "Klimatoloji", *Genel Coğrafya*, (Edt.: Yazıcı, H., Koca, K.), Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007.

Koca, H., *Kuruluşu Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri Bakımından Dörtyol Şehri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:969, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:126, Aktif Yayınevi, İstanbul 2005.

Koca, H., Zaman, S., Coşkun, O., "Erzurum'un Spor-Kamp Turizmi Potansiyeli", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:18, Erzurum 2007, 205-224.

Koca, S., "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:23, Konya 2008, 1-53.

Kocaman, S., Zaman, S., Kara, F., Keçeli, A., "Erzurum Kentinde Gecekondu Önleme ve Kentsel Dönüşüm Çalışmaları", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı:18, İstanbul 2008, 179-210.

Koç, A., *Kütahya Merkezinde Giyim Kuşam Kültüründeki Değişmelerin Çözümlenmesi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halk Bilimi Bilim Dalı, Ankara 2006.

Koday, S., "Gümüşhane İlinin Eğitim Coğrafyası", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), Erzurum 2005, 45-56.

Koday, Z., " İdari Coğrafya Özellikleri Bakımından Aziziye Metropol İlçesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), Erzurum 2009, 67-80.

Koday, Z., Erhan, K., "Erzurum İlinin İdari Coğrafya Analizi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(41), Erzurum 2008, 231-248.

Komisyon, *İngilizce-Türkçe Redhouse Büyük El Sözlüğü*, Sev Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.

Komisyon, *Türk Mutfağı*, Geçit Kitabevi, İstanbul 1997.

Konukçu, E., "Tarihte Erzurum", *Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları No:1, Yorum Matbaacılık, Ankara 1989, 1-136.

Konukçu, E., *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 1992.

Konyalı, İ. H., *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi,* Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları Sayı:2, Ercan Matbaası, İstanbul 1960.

Korkmaz, H., Gürbüz, M., "Amik Gölü'nün Kültürel Ekolojisi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı:17, İstanbul 2008, 1-26.

Koşay, H. Z., "Eski Türklerin Ana Yurdu ve Yemek Adları", *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, 47-56.

Koşay, H. Z., *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1984.

Kotan, R., Şahin, F., Demirci, E., Eken, C., "Patates *(Solanum Tuherosum*)'te Kuru Çürüklüğe Sebep Olan Fungal Patojenlerden *Fusarium Solani'ye* Karşı Bakteriyel Etmenler Kullanılarak Biyolojik Mücadele İmkânlarının Araştırılması", *Türkiye 5. Biyolojik Mücadele Kongresi 4-7 Eylül 2002*, Erzurum 2002, 381-390.

Kottak, C. P., *Antropoloji İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, (Çev.: Serpil N. Altunbilek ve diğ.), Ütopya Yayınevi No:53, Ankara 2008.

Köktürk, M., *Kültür Bilimi Yazıları*, Hece Yayınları No:153, Felsefe No:7, Ankara 2006.

Köse, A., "Balıkesir Çevresinde Geleneksel Kırsal Avlu Peyzajı ve Değişimi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18, Konya 2007, 7-38.

Köse, A., "Türkiye'de Geleneksel Kırsal Konut Plânlarında Göçebe Türk İzleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), Afyon 2005, 165-200.

Köşklü, Z., "Erzurum Köşk Köyünden Bazı Yansımalar", *Akademik Sayfalar, Prof. Dr. Sedat Temur Özel Sayısı*, 8(2), Konya 2008, 31-32.

Köşklü, Z., "Eski Erzurum Evlerinde Kapı Tokmakları", *Beyaz Doğu Dergisi*, Sayı:3, Erzurum 2005, 23-26.

Köşklü, Z., "Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanımı ve Doğu Anadolu'daki Yeri Üzerine", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 5(2), Eskişehir 2005, 155-178.

Köşklü, Z., Tali, Ş., "Geleneksel Erzurum Evlerinde Tandırevi (Mutfak) ve Mimarisi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı:11, Erzurum 2007, 97-109.

Kroeber, A., Cluckhon, C., *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions,* Harvard University Printing Office, USA 1952.

Kuban, D., *Mimarlık Kavramları*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1998.

Kuban, D., *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu Kuram ve Uygulama*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000.

Kubilay, İ. H., *Elli Yılda Erzurum Belediyesi 1929-1979*, Erzurum 1979.

Kukaracı, İ. U., Aktemur, A.M., "Modernleşme Süreci İçerisinde Erzurum Konut Mimarisinin Geldiği Nokta", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı:11, Erzurum 2003, 45-62.

Kukaracı, İ. U., *Günümüz Erzurum Evinde Geleneksel Unsurların Kullanımına Yönelik Bir Sentez Çalışması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum 2001.

Kula, O. B., *Çoğulcu Düşünce Karşıt Kültür Anadolu'da Karşıt Kültür Birikiminin Kökleri*, Büke Yayınları, İstanbul 2002.

Kuşkun, P., *Erzurum Kent Bütününde Donatı Elemanlarının Kullanımı Üzerine Bir Araştırma,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2002.

Kutlu, M. M., Özmen, A., "Kimlik(ler) Sembolü Olarak Giyim Kuşam ve Süslenme", *Halk Kültüründe Giyim Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Eskişehir 2008, 309-314.

Kutluay, T., "Dünyanın Çeşitli Bölgelerinde Yemek Alışkanlıkları", *Geleneksel Türk Mutfağı Türk Yemekleri ve Beslenme Sempozyumu Bildirileri 10-11 Eylül 1982,* Konya 1982, 39-57.

Küçük, C., "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.

Küçükerman, Ö., *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi*, Euromat Entegre Matbaacılık, İstanbul 2007.

Küçükuğurlu, M., *Erzurum Belediyesi Tarihi I Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 1866-1930*, Dergâh Yayınları:397, Erzurum Kitaplığı:24, İstanbul 2008.

Küçükuğurlu, M., *Erzurum Belediyesi Tarihi II Tek Parti Dönemi 1930-1950*, Dergâh Yayınları:472, Erzurum Kitaplığı:27, İstanbul 2011.

Küçükuğurlu, M., *Erzurum Tabyaları ve Kışlaları,* Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:3, İstanbul 2013.

Küçükuğurlu, M., Çelik, Ş., *Erzurum Kalesi,* Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:2, İstanbul 2013.

Kürkçüoğlu, E., *Ortaçağda Erzurum (V-XV. Yüzyıllar),* Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007.

Lahn, E., "Erzurum Havalisinin Jeolojik Bünyeleri", *MTA Dergisi*, Sayı:19, Ankara 1940, 233-239.

Lednicki, W., "Bits of Table Talk on Pushkin, I. One More Polemic of Pushkin with Miziewicz", *American Slavicand East European Review*, Vol.5, U.S.A. 1946, 93-110.

Lehmann, U., *Tigersprung: Fashion in Modernity*, Massachusetts Institute of Technology, USA 2000.

Leighly, J., "Carl Ortwin Sauer 1889-1975", *Annals of The Association of American Geographers,* 66(3), U.S.A. 1976, 337-348.

Lewis, C. T., Short, C., *A Latin Dictionary*, Oxford at The Clarendon Press, Great Britain 1958.

Malinowski, B., *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, (Çev.: Saadet Özkal), Kabalcı Yayınevi No:21, Bilim Kitapları No:6, İstanbul 1992.

Mardin, Ş., "Adlarla Oyunlar", *Kültür Fragmanları Türkiye'de Gündelik Hayat*, (Haz. Deniz Kandiyoti, Ayşe Saktanber), Metis Yayınları, İstanbul 2005, 127-140.

Martindale, D., "Şehir Kuramı", *Şehir ve Cemiyet, Weber-Tönnies-Simmel*, (Der: Ahmet Aydoğan), İz Yayıncılık, ss.35-100, İstanbul 2005.

Mater, B., *Toprak Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 1998.

Mathewson, K., "Carl Sauer and His Critics", *Carl Sauer on Culture and Landscape Readings and Commentaries,* (Edt.: William M. Denevan, Kent Mathewson), Louisiana State University Press, USA 2009, 9-28.

Mc Leod, V., *Çağdaş Konut Mimarisinden Detaylar*, (Çev.: Tuğçe Selin Tağmat), YEM Yapı Endüstri Merkezi Yayınları:147, İstanbul 2010.

Memişoğlu, D., Uslu, İ., *Erzurum Ekonomik Raporu 2005*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları No:2006-1, Erzurum 2006.

Meriç, N., *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.

Meriç, Ü., "Sosyolojik Açıdan kılık-Kıyafet ve İslam'da Örtünme", *İslam'da Kılık Kıyafet ve Örtünme*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları:9, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:2, İstanbul 1987, 29-42.

Mertol, T. K., "Tarihten Günümüze Toplumlar ve Beslenme Alışkanlıkları", *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları No.22, Ankara 1998, 135-143.

Mitchell, D., "Landscape", *Cultural Geography A Criticial Dictionary of Key Concepts,* (Edt: David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washborne), I.B. Tauris C. Ltd., London 2005, 49-56.

Mitchell, D., "Landscape", *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Ideas,* (Edt.: David Sibley, David Atkinson, Peter Jackson, Neil Washborne), I.B. Tauris Ltd, London 2005, 49-56.

Mitchell, D., *Cultural Geography A Critical Introduction*, Blackwell Publishing, London 2000.

Mitchell, K., "Cultural Geographies of Transnationality", *Handbook of Cultural Geography*, (Edt.: Kay Anderson, Mona Momosh, Steve Pile, Nigel Thrift), Sage Publications, London 2002, 74-87.

Mithat, A., *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti Yahut Alafranga*, Yayına Hazırlayanlar: İsmail Doğan, Ali Gurbetoğlu, Akçağ Yayınları:378, Sosyoloji:3, Ankara 2001.

Montgomery, R., "Dizayncının Şehir Yenilenmesinde Estetiğin Rolü Konusunda Yapabileceği Tavsiyeler", *Şehir Yenilemesi Sırasında İşbirliği*, Der: Turhan Yörükan, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul 2006, 251-260.

Mumford, L., *Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (Çev.: Gürol Koca, Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları:512, Ağır Kitaplar Dizisi:21, İstanbul 2007.

Nirun, N., *Sistematik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını No:73, Ankara 1994.

Oakes, T. S., "Cultural Geography as an Academic Discipline", *The Cultural Geography Reader,* (Edt.: Timothy, S. Oakes, Patricia L. Price), Routledge Publications, New York 2008, 1-8.

Onur, A., "Erzurum ve Çevresinde Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler", *Türk Coğrafya Dergisi,* Sayı:21, İstanbul 1961, 97-111.

Ortak, Ş., "1924 Erzurum Depremi ve Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal'in İkinci Erzurum Gezisi", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 3(2), Erzurum 2002, 191-203.

Ostrogorsky, G., "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarten Oaks Papers*, Vol.13, Harvard University Publishing, U.S.A. 1959, 45-66.

Outhwaite, W., *Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü*, (Çev.: Melih Pekdemir), İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Ögel, B., "Türk Mutfağının Gelişmesi ve Türk Tarihi Gelenekleri", *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, 15-18.

Ögel, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş V, Türklerde Giyecek ve Süslenme (Göktürklerden Osmanlılara)*, Kültür Bakanlığı Yayınları No:244, Kültür Eserleri Dizisi No:13, Ankara 1978.

Ögel, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Ögel, B., *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar),* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları Sayı:102, Ankara 2003.

Ögel, B., *Türk Mitolojisi I*, 1000 Temel Eser Dizisi, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara 1971.

Ökse, A. T., "Eskiçağ Anadolu'sundan Günümüze Ulaşan Giysi Tipleri", *Halk Kültüründe Giyim Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Eskişehir 2008, 1-8.

Ökten, N., "Kentsel Donatılar-Konut" *Kentsel Alanların Plânlanması ve Tasarımı*, (Edt: Şinasi Aydemir ve diğ.), Akademi Yayınevi, Trabzon 2004.

Öncü, A., “İdealinizdeki Ev Mitolojisi Kültürel Sınırları Aşarak İstanbul’a Ulaştı”, *Mekân Kültür İktidar Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler*, (Der: Ayşe Öncü, Petra Weyland), İletişim Yayınları, İstanbul 2007, 85-103.

Özav, L., *Oltu’nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası,* Taş Medrese Yayınları No:14, Araştırma-İnceleme Serisi No:4, Erzurum 1996.

Özbalcı, M., *Kültür Köprüsü (Denemeler-Makaleler),* Akçağ Yayınları No:306, Deneme-Eleştiri No:5, Ankara 2000.

Özbek, A. K., Öztaş, T., “Tarım Arazilerinin Amaç Dışı Kullanımı: Erzurum Örneği”, *Ekoloji Dergisi*, Sayı:52, İzmir 2004, 1-6.

Özbudun, S., *Kültür Halleri Geçmişte, Ötelerde, Günümüzde*, Ütopya Yayınları No:77, Antropoloji Dizisi, Ankara 2003.

Özcan, A. Ü., *Erzurum Sofrası ve Gelenekleri*, HD Tanıtım, Ankara 2010.

Özçağlar, A., *Türkiye’de Belediye Örgütlü Yerleşmeler (Kasabalar-Şehirler)*, Erol Yayınevi, Ankara 1997.

Özçağlar, A., *İdari Coğrafya*, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara 2011.

Özdemir, M., “Türk Kültüründe Dericilik Sanatı”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:20, Ankara 2007, 66-82.

Özdemir, Ü., “Safranbolu’da Köy Meskenleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı: 4, Erzurum 2000, 159-172.

Özdemir, Ü., *Sosyal ve Ekonomik Yönden Az Gelişmiş Bir İlçe Eskipazar*, Aktif Yayınevi, Erzurum 2006.

Özdoğan, D., *Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Erzurum ve Çevresi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2008.

Özer, İ., *Osmanlıdan Cumhuriyete Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları No:117, Truva/ Sosyoloji No:3, İstanbul 2006.

Özfırat, A., *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Eski Anadolu Uygarlıkları Dizisi:5, İstanbul 2001.

Özger, Y., “Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sayı:29, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Erzurum 2006, 239-266.

Özgüç, N., Tümertekin, E., *Coğrafya: Geçmiş Kavramlar, Coğrafyacılar*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000.

Özgür, E. M., *Türkiye Nüfus Coğrafyası*, GMC Basın-Yayın Ltd. Şti. Ankara 1998.

Özkan, H., “Erzurum’un Geleneksel Evleri Vardı…”, *Beyaz Doğu Dergisi*, Sayı:2, Erzurum 2005, 43-46.

Özlem, D., *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Bütün Eserlerine Doğru No:6, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2000.

Öztürk, N., “İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü”, *Sosyo Ekonomi Dergisi*, Sayı:1, Ankara 2005.

Özyurt, C., *Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma*, Açılım Kitap, İstanbul 2005.

Palabıyık, M. H., “Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı:18, Erzurum 2007, 127-162.

Pamir, H., “Toplu Konutlar ve Sorunları”, *XIII. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları (25-26 Mart 1982),* Toplu Konut Sorunları ve Siyasası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları:523, Siyasal Bilimler Fakültesi İskân ve Şehircilik Araştırma Merkezi Yayınları:15, Ankara 1983, 77-108.

Pamuk, B., *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık:162, Araştırma-İnceleme Dizisi: 123, İstanbul 2006.

Parsons, J. J., “Obituary: Carl Ortwin Sauer”, *The Geographical Journal*, Vol:141, No:3, Blackwell Publishing, London 1975, 516-517.

Parsons, J. J., ”Mr. Sauer and The Writers”, *The Geographical Review*, Vol:86, No:1, U.S.A. 1996, 22-41.

Paulicelli, E., *Fashion Under Fascism Beyond the Black Shirt*, Berg Publishers, UK 2004.

Peacock, A.C.S., "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centruies", *Anatolian Studies*, Vol.56, British Institute at Ankara, Ankara 2006, 127-146.

Pehlivan, M., *Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum 1984.

Pekak, R., Türker, S., Elgün, A., Ertaş, N., Demir, M. K., " Kadayıf Yapımında Kullanılacak Unun Optimum Şartlarda Üretimi Üzerine Bir Araştırma", *Bitkisel Araştırma Dergisi*, Sayı:1, Konya 2009, 20-26.

Pelin Pınar Özden, *Kentsel Yenileme*, İmge Yayınevi, İstanbul, 2008.

Pendergast, S., Pendergast, T., *Fashion, Costume, and Culture: Clothing, Headwear, Body Decorations, and Footwear through the Ages,* The Gale Group, USA 2004.

Pişkin, H.N., "Batılı Seyyahların Bazılarının Gözüyle Doğu Anadolu Mutfak Kültürü: Bitlis, Erzurum, Muş, Van Örnekleri, *I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu,* Bitlis 2010, 218-225.

Polat, F., *Doğu Anadolu Yayla Kültürü ve Yaylgüla Mimarisi (Etnoarkeolojik Bir Bakış),* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

Puşkin, A. S., *Erzurum Yolculuğu*, (Çev.: Ataol Behramoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Rabia Uçkun, "Gagavuz Halk Kültüründe Geleneksel Kadın ve Erkek Giyimi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* 10(2), İzmir 2010, 165-172.

Rapoport, A., *House Form and Culture*, Prentice Hall İnc., London 1969.

Ritzer, G., "McDonaldlaştırmaya Giriş", (Çev.: Şen Süer Kaya), *Yerel Kimliklerden Küresel Stratejilere Küreselleşme Kültür Medeniyet,* (Edt.: Kudret Bülbül), Orient Yayınları No:42, Siyaset-Sosyoloji No:6, Ankara 2007, 187-218.

Robbins, P., "Cultural Ecology", *A Companion to Cultural Geography*, (Edt.: James Duncan, Naula Johnson, Richard Schein), Blackwell Publishing, London 2004, 180-193.

Rogers, J. M., "Vaqf and Patronage in Seljuk Anatolia:The Epigrafic Evidence", *Anatolian Studies*, Vol.26, British Institute at Ankara, Ankara 1976, 69-103.

Roux, J.-P., *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Aykut Özcan, Kabalcı Yayınevi No:291, İnceleme Dizisi No:50, İstanbul 2007.

Said, E., *Kültür ve Emperyalizm Kapsamlı Bir Düşünsel ve Siyasal Sorgulama Çalışması*, (Çev.: Necmiye Alpay), Hil Yayın, İstanbul 2004.

Sakal, F., "Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler", *Turkish Studies*, 2(4), Erzincan 2007, 1308-1318.

Salman, F., "Mardin Geleneksel Giysilerinin Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı:11, Erzurum 2007, 45-52.

Salman, F., "Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* Sayı:4, Erzurum 1998, 141-154.

Salman, F., "Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı:6, Erzurum 2004, 13-42.

Salman, F., Atmaca, Z., "Erzurum'da Geleneksel Kadın Giysilerinin Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı:15, Erzurum 2009, 11-17.

Salman, F., Atmaca, Z., "Erzurum Yöresi Geleneksel Erkek Giysilerinin Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı:17, Erzurum 2010, 25-30.

Salman, F., Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar Türklerde Kıyafet Biçimleri, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, Erzurum 2013.

Sami, K., "Diyarbakır'da Geleneksel Konut: Sosyal Yaşam Bağlamında Mekân ve Kültürel Etkileşim", *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği (AKADER) Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı:9, Diyarbakır 2007.

Saraçoğlu, H., *Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller*, M.E.B. Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi:177, İstanbul 1990.

Sarıtaş, S., Türksoy, M., Bilen, S., "Balıkesir ve Çevresinde Geleneksel Kadın Giysisi "Ferace" Hakkında Etnografik Bir Araştırma", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı:18, Balıkesir 2007, 194-205.

Sauer, C. O., "Foreword to Historical Geography", *Annals of the Association of American Geographers*, 31(1), U.S.A. 1941, 1-24.

Sauer, C. O., "The Morphology of Landscape", (Çev.: Yılmaz Arı), *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi,* (Edt.: Yılmaz Arı), Çizgi Kitabevi, Konya 1925, 53-84.

Sauer, C. O., *Agricultural Origins and Dispersals*, The American Geographical Society, New York 1952.

Sauer, C. O., *Geography of Penniroyal a Study of The Influence of Geology and Physiography upon the Industry, Commerce and Life of The People*, The Kentucky Geological Survey, Franfort 1927.

Sauer, C.O., "Education of a Geographer", *Annals of the Associaiton of American Geographers*, 46(3), U.S.A. 1956, 287-299.

Schein, R. H., "Cultural Traditions", *A Companion to Cultural Geography*, (Edt.: James Duncan and others), Blackwell Publishing, U.K 2004, 11-23.

Schein, R. H., "Cultural Traditions", *A Companion to Cultural Geography*, (Edt.: James Duncan, Naula Johnson, Richard Schein), Blackwell Publishing, London 2004, 11-23.

Scott, H., "Cultural Turns", *A Companion to Cultural Geography*, (Edt. James Duncan, Naula Johnson, Richard Schein), Blackwell Publishing, London 2004, 24-37.

Selvi, H., *Milli Mücadele'de Erzurum*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Semih Ofset, Ankara 2000.

Semple, E., "Influences of Geoggraphic Environmenton the Basis of Ratzel's System of Antrepogeographie", (Çev.: Yılmaz Arı), *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi*, (Edt.: Yılmaz Arı), Çizgi Yayınevi, Konya 1911, 23-37.

Sever, B., "Eski Yemeklerin ve Aşçılığın Kayboluş Sebepleriyle Yemeklerimizde Baharatın Önemli Yeri", *Geleneksel Türk Mutfağı Türk Yemekleri ve Beslenme Sempozyumu Bildirileri 10-11 Eylül 1982*, Konya 1982, 106-112.

Sever, R., *Karlıova İlçesinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:969, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:126, Araştırmalar Serisi No:51, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2008.

Sevin, N., *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, Kültür Bakanlığı Yayınları No:1195, Kültür Eserleri Dizisi No:151, Ankara 1990.

Sezen, L., "Erzurum'da Sosyal ve Kültürel Değişmeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sayı:9, Erzurum 1998, 23-30.

Sezen, L., *Erzurum Folkloru*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:963, Kazım Karabekir eğitim Fakültesi Yayınları No: 123, Araştırmalar Serisi No:48, Erzurum 2007.

Sibley, D., "Towards a Critical Cultural Geography", *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Ideas,* (Edt.: David Sibley, David Atkinson, Peter Jackson, Neil Washborne), I.B. Tauris Ltd, London 2005, 7-18.

Simith, A. D., "Global Kültüre Doğru", (Çev.: Zekeriya Tüysüz), *Yerel Kimliklerden Küreselleşen Stratejilere,* (Edt.: Kudret Bülbül), Orient Yayınları No:22, Siyaset-Sosyoloji No:6, Ankara 2007, 75-90.

Simmel, G., *Modern Kültürde Çatışma*, İletişim Yayınları, (Çev.: Tanıl Bora, Elçin Gen, Nazile Kalaycı), İstanbul 2003.

Smith, P. S., "Poststructuralist Cultural Geography", *Doing Cultural Geography*, (Edt.: Pamela Shurmer Smith), Sage Publications Ltd., London 2002, 41-52.

Snow, C.P., *İki Kültür*, (Çev.:Tuncay Birkan), Tübitak Popüler Bilim Kitapları No:157, Ankara 2010.

Solmaz, G., *Ortaçağda Erzurum ve Kars Kaleleri,* Atatürk Üniversitesi Yayınları:906, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No:12, Erzurum 2000.

Solot, M., "Carl Sauer and Cultural Evolution", *Annals of the Association of American Geographers,* 76(4), USA 1986, 508-520.

Som, M.N., *Tarihçe-i Erzurum*, (Çev.: Ahmet Fidan), Dergâh Yayınları Erzurum Kitaplığı:23, İstanbul 2005.

Soylu, H., "Köprüköy'ün Tarihi Gelişimi ve Mesken Tipleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:14, Erzurum 2000, 187-211.

Sönmez, T., *1925-1961 Yılları Arasında Türkiye'de Giyim Kuşam İle İlgili Düzenlemeler ve Tepkiler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2006.

Sözen, M., "Coğrafyamızın Birikimini ve gücünü Birlikte Anlamlı Kılmak", *Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak,* Edt: Ayşenur Mengi, İmge Kitabevi, İstanbul 2007, 53-58.

Sözen, M., Eruzun, C., *Türklerde Ev Kültürü*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2001.

Sözer, A. N., *Erzurum Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları:101, İşletme Fakültesi Yayınları:9, Araştırma Serisi:7, Sevinç Matbaası, Ankara 1970.

Stevenson, D., *Cities and Urban Cultures*, Open University Press, U.S.A 2003.

Strohmayer, U., "Representation", *Cultural Geography A Criticial Dictionary of Key Concepts,* (Edt.: David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washborne), I.B. Tauris C. Ltd., London 2005, 11-15.

Suher, H., *Yerleşmeler ve Özel Fonksiyon İlişkileri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1966.

Sutton, M. Q., Anderson, E.N., *Introduction to Cultural Ecology*, Altamyra Press, New York 2010.

Sümbül, M., "Adana Giyim Kuşam Kültürü", *Folklor Halkbilim Dergisi*, 5(49), İstanbul 2001, 8-13.

Süslü, Ö., *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını:342, Araştırma İnceleme Dizisi:47, Ankara 2007.

Süslü, A., *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim*, Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

Şahin, İ. F., *Erzin İlçesinin Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, Erzurum 2006.

Şeker, M., *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötüken Neşriyat Yayın No:638, Kültür Serisi:239, İstanbul 2006.

Şenel, V., *Gümüşhane Evleri*, T.C. Gümüşhane Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002.

Şenol, Y., *Tevrat İncil ve Kur-an'da Eti Haram Kılınan Hayvanlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2007.

Şimşek, U., *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kimlik Arayışları (1718-1938),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Erzurum 2008.

Şimşir, S., *Türk Kültürü II*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık No:376, Araştırma İnceleme Dizisi:328, İstanbul 2009.

Taaffe, E. J., "The Spatial View in Context", *Annals of The American Geographers*, Vol:64, No:1, USA 1974, 1-15.

Tanilli, S., *İnsanlığı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor?,* Alkım Yayınları, İstanbul 2006.

Tanilli, S., *Uygarlık Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.

Tanoğlu, A., *Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme,* İstanbul Üniversitesi Yayınları No:1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı No:45, Taş Matbaası, İstanbul 1969.

Tanpınar, A. H., *Beş Şehir*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tanyeli, U., *İstanbul 1900-2000 Konutu ve Modernleşmeyi Metropolden Okumak,* Akın Nalça Kitapları, İstanbul 2004.

Tavkul, U., "Kültürel Etkileşim Açısından Oniki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(1), Ankara 2007, 25-45.

Tayla, H., *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları I,* Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.

Tez, Z., *Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2009.

Tezcan, M., "Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16(1), Ankara 1983, 255-276.

Tezcan, M., "Türklerde Yemek Yeme Alışkanlıkları", *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, 113-132.

Tezcan, M., “Yemek Kültüründe Cinsel Farklılaşma”, *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar,* Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları No.22, Ankara 1998.

Tezcan, M., *Kültürel Antropoloji*, Maya Akademi Yayınları, Ankara 2008.

Tezcan, M., *Türk Ailesi Antropolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

Tezcan, M., *Türk Yemek Antropolojisi Yazıları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları No2515, Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları No:307, Maddi Kültür Dizisi No:27, Ankara 2000.

Tomlison, J., *Küreselleşme ve Kültür*, (Çev.: Arzu Eker), Ayrıntı Yayınları No:424, İnceleme Dizisi No:192, İstanbul 2004.

Toner, S., “Mimarlığın Türk Kültüründeki Yeri ve Koruma Olgusunun Önemi”, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Düşünceler,* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını No:46, Ankara 1990, 197-201.

Topaloğlu, B., “İslam İtikadı Açısından Kıyafet ve Örtünme”, *İslam'da Kılık Kıyafet ve Örtünme,* İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları:9, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:2, İstanbul 1987, 13-28.

Topçu, N., *Kültür ve Medeniyet*, Dergâh Yayınları No:60, Çağdaş Türk Düşüncesi No:9, Nurettin Topçu Külliyatı No:9, İstanbul 2004.

Torunoğlu, E., “Kentsel Dönüşüm: Pazarlamanın Dayanılmaz Hafifliği”, *Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak,* (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, 375-388.

Tournefort, J. P., *Tournefort Seyahatnamesi*, (Çev.: Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

Toygar, K., “Değişen Türk Mutfağı”, *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No:41, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi No:12, Ankara 1981, 153-160.

Toygar, K., “Türk Mutfağının Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Deneme”, *Geleneksel Türk Mutfağı Türk Yemekleri ve Beslenme Sempozyumu Bildirileri 10-11 Eylül 1982,* Konya 1982, 58-75.

Tozlu, S., "Erzurum Sazlıkları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:7, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, 187-220.

Tozlu, S., Küçükuğurlu, M., "Erzurum Evleri (Tarihi Kayıt ve Şahitlere Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:20, Erzurum 2002, 313-329.

Triandis, H. C., *The Analysis of Subjective Culture*, Wiley Interscience, New York 1972.

Troy, N. J., *Couture Culture: A Study in Modern Art and Fashion*, Massachusetts Institute of Technology, USA 2003.

Tuna, K. , "Şehirin Serüveni", *Hece Dergisi, Özel Sayı:18*, Sayı:150-151-152, Ankara 2009, 16-22.

Tuna, M.E., *Çözümlü Örneklerle Betonarme,* Cilt:1, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Matbaası, Ankara 1993.

Tuncel, H., "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 10 (2), Elazığ 2000, 23-34.

Turan, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* Ötüken Neşriyat Yayın No:570, Kültür Serisi:252, İstanbul 2004.

Turan, Ş., *Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2010.

Turhan, M., *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Milli Eğitim Basımevi, 1000 Temel Eser No:10, Ankara 1969.

Tümertekin, E., *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:3603, İstanbul 1990.

Tümertekin, E., Özgüç, N., *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2009.

Türkdoğan, O., *Doğu ve Güneydoğu Kabile-Aşiret Yapısı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık:124, İnceleme-Araştırma Dizisi:88, İstanbul 2005.

Türkdoğan, O., *Kültür Değişme ve Toplumsal Çözülme*, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık No:108, Araştırma-İnceleme Dizisi No:76, İstanbul 2007.

Türkdoğan, O., Milli Kültür Modernleşme ve İslam, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık No:97, Araştırma-İnceleme Dizisi No:65, İstanbul 2004.

Türkdoğan, O., *Türkiye'de Köy Sosyolojisi*, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık No:192, Araştırma-İnceleme Dizisi No:150, İstanbul 2006.

Türkoğlu, H. D., "Konut Alanlarının Yenilenmesinde Kooperatif Modeli" *Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak*, (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, 25-265.

Türkoğlu, S., *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam*, Atılım Matbaacılık, İstanbul 2002.

Türköne, M.E., *Siyaset,* Lotus Yayınevi, Ankara 2005.

Tüzemen, S., *Dadaşköy'de Nüfus ve Yerleşme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1987.

Tylor, E. B., *Primitive Culture Researches into The Development of Mitologyi Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, John Murray Publishers, London 1920.

Umar, B., *Türkiye'de ki Tarihsel Adlar*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1993.

Ungan, F., *Şehirlerde Mesken Problemleri*, İmar ve İskân Bakanlığı Yayınları, Komisyon Raporları No:1, Ankara, 1962.

Uygur, N., *Kültür Kuramı*, Yapı Kredi Yayınları No:694, Cogito No:46, İstanbul 2006.

Ülken, H. Z., *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, Ülken Yayınları No:11, İstanbul 2006.

Ünal, Ç., *Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994.

Ünal, Ç., "Erzurum Nüfusunun Sosyoekonomik Göstergeleri ve Doğu Anadolu'daki İl Merkezleriyle Karşılaştırılması", *Türk Coğrafya Derğisi*, Sayı:48, İstanbul 2007, 73-94.

Ünalan, Ş., *Dil ve Kültür*, Nobel Yayın Dağıtım No:1507, Eğitim Bilimleri No:357, Ankara 2010.

Ünalan, T., *Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri Ulusal ve Uluslararası Uygulamalar*, Türkiye Bilimler Akademisi Raporları, Ankara 2003.

Ünsal, V., "M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(3), Erzincan 2008, 396-410.

Ünvar, İ., *Erzurum Rehberi 1071-1961*, Erzurum 1961.

Üredi, K., *Şehrin Ahşap Zamanı*, Ötüken Neşriyat A.Ş., Yayın No:778, Kültür Serisi No:404, İstanbul 2009.

Vatandaş, C., *Küreselleşme Sürecinde Toplumsal Kimlikler ve Çok Kültürlülük*, Değişim Yayınları, İstanbul 2002.

Visentin, C., "Food, Agri-Culture, and Tourism", Food, *Agri-Culture, and Tourism Linking Local Gastronomy And Rural Tourism: İnterdisciplinary Perspectives,* (Edt.: Katia Laura Sidali, Achim Spiller, Birgit Schulze), Springer Publishing, New York 2011.

Weber, M., "Şehrin Doğası", (Çev.: Fırat Oruç), *Şehir ve Cemiyet, Weber-Tönnies-Simmel,* (Der: Ahmet Aydoğan), İz Yayıncılık, İstanbul 2005, 101-130.

Weizenegger, S., Schenk, W., "Cultural Landscape Management in Europe and Germany", *The Conservation of Cultural Landscapes*, (Edt: Mauro Agnoletti), CABI Publishing, pp.183-196, U.K. 2006.

Weyland, P., "Kültürel Mekânlarda Cinsiyetlendirilmiş Yaşamlar", *Mekân Kültür İktidar Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler,* (Der: Ayşe Öncü, Petra Weyland), İletişim Yayınları, İstanbul 2007, 117-136.

Williams, R., *Kültür*, (Çev.: Suavi Aydın), İmge Kitabevi Yayınları No:66, Ankara 1993.

Wulf, C., *Tarihsel Kültürel Antropoloji*, (Çev.: Özgür Dünya Sarısoy), Dipnot Yayınları No:76, Ankara 2009.

Yağcı, Z. G., Genç, S., "XIX. Yüzyılda Balıkesir'de Giyim-Kuşam Zevki ve Bir Kumaş Tüccarı", *Turkish Studies*, 2(1), Erzincan 2007, 227-246.

Yakar, J., *Anadolu'nun Etno-Arkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, (Çev.: Selen Hırçın Riegel), Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

Yalçın, C., *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2004.

Yaman A., Kahraman, A., Atar, V., Akyüz, V., Yaran, R., *İslam İbadet Esasları*, İlahiyat Fakültesi Önlisans Programı, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 2074, Açıköğretim Fakültesi Yayınları No: 1108, Eskişehir 2010.

Yarbaşı, N., Bayraktutan, M. S., "Dadaşköy - Şükrüpaşa (Erzurum) Yerleşim Alanı Zemininin Geotektonik Özellikleri", *Niğde Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi,* 5(2), Niğde 2001, 60-69.

Yarbaşı, N., Bayraktutan, M. S., Kadirov, A., "Atatürk Üniversitesi-Yenişehir (Erzurum) Yerleşim Alanı Zemini Geotektonik Özellikleri", *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 9(3), Denizli 2003, 289-298.

Yayınoğlu, P. E., "Küreselleşen Moda Bağlamında Blucin Kültürü Üzerine Bir Araştırma", *Milli Kültür Dergisi*, Sayı:86, Ankara 2010, 186-196.

Yayınoğlu, P. E., Sunar, A. F., *Kent Görsel Kimlik ve İletişim*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli 2008.

Yazıcı, H., Özdemir, Ü., Sever, R., "Yıldızkent (Erzurum-Yenişehir Beldesi) Şehirsel Alanı ve Başlıca Sorunları", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı:35, İstanbul 2000, 123-138.

Yelken, R., "Modernizmin Emlakçı Marketinden Postmodernizmin Binbir Çeşit Çarşısına:Kent", *Hece Dergisi*, Özel Sayı:18, Sayı:150-151-152, Öncü Yayınevi, Ankara 2009, 169-176.

Yeniçeri, C., *Hz. Peygamber'in Giyim-Kuşamı-Mutfağı Getirdiği İlkeleri ve Günümüz Felsefesi, İlkeleri, Güncel Meseleleriyle Giyim-Kuşam ve Sofralar*, Çamlıca Yayınları No:28, İstanbul 2009.

Yeter, E., "Kültür Korumacılığında İl Özel İdarelerinin Yeri Nedir, Ne Olmalıdır?" *Kent ve Plânlama Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak*, (Edt: Ayşenur Mengi), İmge Kitabevi, İstanbul 2007, 67-83.

Yetkin, S. K., "The Mouseleum of Mama Hatun", *The Burlington Magazine*, Vol.99, No.650, The Burlington Magazine Publications Ltd., Burlington 1957, 146-149.

Yıldırım, K., "Süslenmenin Felsefi Temelleri, Niçin Süsleniyoruz?", *Halk Kültüründe Giyim Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri,* Eskişehir 2008, 263-270.

Yıldırım, K., Hidayetoğlu, M. L., "Geleneksel Türk Evi Ahşap Tavan Süsleme Özelliklerinin ve Yapım Tekniklerinin Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu 16-18 Kasım 2006*, İzmir 2006, 332-341.

Yıldırım, K., Uzun, O., Kahraman, N., "İki Farklı Kültürel Bölgede Bulunan Apartman Konut Yaşama Mekânlarının Kullanım Sürecinde Değerlendirilmesi", *Politeknik Dergisi*, 12 (2), Ankara 2009, 113-120.

Yıldız, N. D., Yılmaz, S., Demir, M., "Sulak Alan Sınırındaki Değişimin GIS-UA ile Belirlenmesi: Erzurum Örneği", *Kırsal Çevre Yıllığı 2010,* Kırsal Çevre ve Ormancılık Sorunlarını Araştırma Derneği Yayınları, Ankara 2011, 23-37.

Yılmaz, M. S., "Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka İnkılabı", *Kastamonu Eğitim Dergisi,* Cilt:13, No:1, Kastamonu 2005, 223-232.

Yınanç, M. H., "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:4, İstanbul 1988.

Yorke, V. W., "A Journey in The Valley of The Upper Euphrates", *The Geographical Journal,* Vol.8, No.5, Blackwell Publishing, U.S.A. 1896, 453-472.

Yörükan, A., Yörükan, T., *Şehir Sosyolojisinin ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri,* Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006.

Yüceler, İ., "Dinde Sofra Kültürü", *I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu,* Bitlis 2010, 127-143.

Yüksel, M., "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15(37), Erzurum 2008, 259-287.

Yürekli, H., Yürekli, F., *Türk Evi Gözlemler Yorumlar*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.

Zaman, M., "Tonya (Trabzon) İlçe Merkezinde Mesken Tipleri", *Doğu Coğrafya Dergisi,* 1(1), Erzurum 1995, 495-508.

Zaman, S., *Antalya Beydağları Yaylaları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:967, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:125, Araştırmalar Serisi No:50, Erzurum 2007.

İnternet Kaynakları

Binalarda Isı ve Yalıtım Yönetmeliği, Erişim Tarihi: 30.09.2011,

http://www.cevresehircilik.gov.tr/turkce/dosya/yonetmelikler/isiyalitimyonetmelik.pdf

Belediye Başkanı, Erişim Tarihi:18.09.2011.

http://www.erzurum.bel.tr/municipality.asp?ky=43

Çaşır Bitkisi, *ErişimTarihi:01.11.2011,*

http://www.iriagackoyu.com/Moduller/Gallery/Goster.asp?id=46

Çeç Pancarı, *Erişim Tarihi:01.11.2011*, http://erzurumturizm.com/?Bid=917185

Hıngel, *Erişim Tarihi: 02.11.2011*,

http://www.erzurum.bel.tr/city_guide/city_guide.asp?cg=24&dt=1

Kadayıf Dolması, Erişim Tarihi:11.11.2011,

http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/ilanlar/eskiilanlar/2011/10/20111022.htm&main

Kavaflar Çarşısı, *Erişim Tarihi:30.10.2011,*

http://puskulcu.blogspot.com/2011_05_01_archive.html

Kevelciler, *Erişim Tarihi:21.10.2011*, http://www.ervak.org.tr/Det.asp?id=64

Bindallı, *Erişim Tarihi:21.10.2011*,

http://www.gurlekmilli.com/yoresel/foto_goster.asp?key=70

Mahalle İsimleri: Erişim Tarihi: 02.01.2012,

http://www.aktifhaber.com/gavurbogan-mahallesi-kentsel-donusum-kurbani-530115h.htm

Mahalle İsimleri: Erişim Tarihi: 02.01.2012,

http://www.erzurumgazetesi.com.tr/haber/Her-Mahallenin-ayri-hikayesi-var/43450

Omnivor, *Erişim Tarihi:30.10.2011*,

http://tr.wikipedia.org/wiki/Hep%C3%A7il

Patates Üretimi, *Erişim Tarihi:04.11.2011*,

http://www.erzurumhabergazetesi.com/3182-patates-en-cok-pasinler%E2%80%99de-uretiliyor

Semizotu, *Erişim Tarihi:11.11.2011*, http://tr.wikipedia.org/wiki/Semizotu

Sepet Örgü, *Erişim Tarihi:14.10.2011*,

http://inter-pix.com/tr/other/textures/texture1/356088-see.html

Tarhın, *Erişim Tarihi:05.11.2011*, http://tr.wikipedia.org/wiki/Tarhun

Vani Efendi Mahallesi, Erisim Tarihi:13.12.2013,

http://puskulcu.blogspot.com/2008/11/vani-efendi-camii.html

Vani Efendi Mahallesi, Erisim Tarihi:13.12.2013,

http://tr.wikipedia.org/wiki/V%C3%A2n%C3%AE_Mehmed_Efendi

Mahalle İsimleri: Erişim Tarihi: 02.01.2012,

http://www.erzurumgazetesi.com.tr/haber/Her-Mahallenin-ayri-hikayesi-var/43450

Mahalle İsimleri: *Erişim Tarihi: 02.01.2012*,

http://www.aktifhaber.com/gavurbogan-mahallesi-kentsel-donusum-kurbani-530115h.htm

Hacı Cuma Cami, *Erişim Tarihi: 13.12.2013*,

http://www.erzurumgazetesi.com.tr/haber/Inanc-ve-Sanat-Camilerde-butunlesti/41349

Cedit Mahallesi, *Erişim Tarihi:13.12.2013,*

http://www.artibirproje.com/Sayfa.aspx?Pid=18

Emirşey Türbesi: *Erişim Tarihi:13.12.2013,* http://www.haberler.com/emir-seyh-cami-turbesi-ve-cesme-artik-ozgur-4659797-haberi/